

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР
ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН
ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ
/2022-2034/
/БОТЬ-1/**

БУЛГАН ХОТ 2022

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН
ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

ГҮЙЦЭТГЭГЧ: “ВЕКТОР МЭП” ХХК

ЗАХИРАЛ: Ш.НАРАН-ОЧИР /МУ-ын зөвлөх инженер/

ЗӨВЛӨХ: Б.АЛТАНЦЭЦЭГ /МУ-ын зөвлөх инженер/

Я.БААСАНДОРЖ /Ph.D, МУ-ын зөвлөх агрономич/

Геодези инженер: А.Багабалин М.БАСЦАГААН /МУ-ын мэргэшсэн инженер/

Газар зохион байгуулагч инженер: Р.Жамъянмядаг Р.ЖАМЪЯНМЯДАГ /МУ-ын мэргэшсэн инженер/

Мэдээллийн сангийн мэргэжилтэн: Б.Танзориг Б.ТАНЗОРИГ /МУ-ын мэргэшсэн инженер/

Газар зохион байгуулагч инженер: Т.Буяндэлгэр Т.БУЯНДЭЛГЭР
Кадастр инженер: Б.Баасансүрэн Б.БААСАНСҮРЭН

Ургамал судлаач: Г.Батсугар Г.БАТСУГАР

Улаанбаатар хот, Чингэлтэй дүүрэг, 5-р хороо, 6-р хороолол, 34-р байр, 1 давхар А-ийн 2 хэсэг тоот Утас:
99039907, 99251610
Вeb: www.vectormap.mn Имэйл: vectormapgeo@gmail.com

Улаанбаатар хот
2022 он

**БУЛГАН АЙМГИЙН ЗАСАГ ДАРГЫН ТАМГЫН ГАЗАР
ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТ ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО ТӨЛӨВЛӨЛТИЙН ХЭЛТЭС
ГАЗРЫН ХАРИЛЦАА БАРИЛГА ХОТ БАЙГУУЛАЛТЫН ГАЗАР**

Булган аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар хэлэлцэн батлав

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

/2022-2034 он/

УДИРДЛАГЫН БАГ:

Г.Ганбаатар /Булган аймгийн ГХБХБГ-ын дарга/, С.Наранбаатар /Булган аймгийн ГХБХБГ-ын Газрын удирдлагын хэлтсийн дарга, МУ-ын мэргэшсэн инженер/, Д.Буманбаяр /Булган аймгийн ХОХБТХ-ийн дарга/, Ш.Наран-Очир /“Вектор мэл” ХХК-н захирал, МУ-н зөвлөх инженер/

МЕНЕЖМЕНТИЙН БАГ:

С.Юмжав /Булган аймгийн ГХБХБГ-ын Газар зохион байгуулалт, газар өмчлөлийн асуудал хариуцсан ахлах мэргэжилтэн, МУ-ын мэргэшсэн инженер/, Б.Отгонжаргал /Булган аймгийн ГХБХБГ-ын Газрын татвар, төлбөр, үнэлгээний асуудал хариуцсан мэргэжилтэн/, М.Одбаяр /Булган аймгийн ГХБХБГ-ын геодези, зураг зүйн асуудал хариуцсан мэргэжилтэн/, Н.Отгонжаргал /Булган аймгийн ГХБХБГ-ын Кадастрын асуудал хариуцсан мэргэжилтэн/, Ч.Ууганжаргал /Булган аймгийн ГХБХБГ-ын Суурь судалгаа, газрын мониторингийн асуудал хариуцсан мэргэжилтэн/.

СУДАЛГААНЫ БАГ:

Судалгааны багийн зөвлөх: Б.Алтанцэцэг /Монгол улсын зөвлөх инженер/, Я.Баасандорж /Доктор, Монгол улсын зөвлөх агрономч/

Судлаачид: Р.Жамъянмядаг /Газар зохион байгуулагч инженер МУ-ын мэргэшсэн инженер/, Б.Ганзориг /Газрын мэдээллийн сангийн инженер МУ-ын мэргэшсэн инженер/, М.Басцагаан /“Вектор мэл” ХХК-н гүйцэтгэх захирал, Геодезийн инженер, МУ-ын мэргэшсэн инженер/, Б.Дугар /Эдийн засагч/, А.Болдсүх /Эдийн засагч/, Г.Батсугар /Биологич, ургамал судлаач/, Б.Баасансүрэн /Газрын кадастр инженер/, Т.Буяндэлгэр /Газар зохион байгуулагч инженер/, Ганхөлөг /Газар кадастр инженер/, Н.Барсболд /Ой судлаач/, Гансүх, /Геологич/

БУЛГАН ХОТ 2022

БУЛГАН АЙМГИЙН
ИРГЭДИЙН ТӨЛӨӨЛӨГЧДИЙН ХУРЛЫН
ХУРАЛДААНЫ ТОГТООЛ

2022 оны 03 сарын 29 өдөр

Дугаар 29/18

Булган

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын
ерөнхий төлөвлөгөө батлах тухай

Монгол Улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хуулийн 35 дугаар зүйлийн 35.1.8, Газрын тухай хуулийн 20 дугаар зүйлийн 20.1.2, Засгийн газрын 2018 оны 384 дүгээр тогтоолоор баталсан "Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө", Барилга, хот байгуулалтын сайдын 2020 оны 57 дугаар тушаалаар баталсан "Аймаг, нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах зөвлөмж"-ийг тус тус үндэслэн аймгийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын найм дахь удаагийн сонгуулийн IX Хуралдаанаас ТОГТООХ нь.

1.Булган аймгийн хэмжээнд 12 жилийн хугацаанд хэрэгжүүлэх зураг, төслийн баримт бичиг болох "Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө"-г хавсралтаар баталсугай.

2.Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх үе шаттай төлөвлөгөө боловсруулан баталж, хэрэгжилтийг хангаж ажиллахыг аймгийн Засаг дарга (Б.Ариун-Эрдэнэ)-д үүрэг болгосугай.

3.Тогтоолын хэрэгжилтэд хяналт тавьж ажиллахыг аймгийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын нарийн бичгийн даргын үүргийг түр орлон гүйцэтгэгч (М.Батжаргал)-д даалгасугай.

4.Энэхүү тогтоол гарсантай холбогдуулан аймгийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Тэргүүлэгчдийн 2018 оны 36 дугаар тогтоолыг хүчингүйд тооцсугай.

ДАРГА

Д.ЭРДЭНЭБАТ

ГАРЧИГ

ОРШИЛ.....	16
1.1. ЕРӨНХИЙ.....	17
1.1.1. ЗОРИЛГО.....	18
1.1.2. ЗОРИЛТ.....	19
1.1.3. ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ БОЛОВСРУУЛСАН АЖЛЫН БАРИМТЛАХ ЗАРЧИМ.....	20
1.1.4. АЖЛЫН ҮЕ ШАТ.....	22
1.1.4.1. Бэлтгэл үе ажил.....	22
1.1.4.2. Хээрийн хэмжилт, судалгаа.....	24
1.1.4.3. Материал боловсруулалт, төлөвлөлт.....	33
1.1.4.4. Уулзалт, хэлэлцүүлэг хийх, санал асуулга авах, эрэлтийг тодорхойлох;.....	35
1.1.4.5. Аймгийн ГЗБЕТ-ний төслийг эцэслэн бэлтгэх, мэргэжлийн байгууллагаар хянуулах..	41
1.1.4.6. Аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар хэлэлцүүлэх, санал авах, албажуулах.....	41
1.1.4.7. Аймгийн ГЗБЕТ-ний бичиг баримтыг эцэслэн боловсруулж хэвлэж бэлтгэн холбогдох байгууллагуудад хүлээлгэн өгөх, мэдээллийн санд суурилуулах;.....	41
1.1.5. АЙМГИЙН ТАНИЛЦУУЛГА.....	42
1.1.6. ХӨГЖЛИЙН ЧИГ ХАНДЛАГА.....	46
1.1.6.1. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал.....	46
1.1.6.2. Монгол улсын мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого 47	47
1.1.6.3. “Алсын Хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого.....	48
1.1.6.4. Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө.....	49
1.1.6.5. Булган аймаг “Алсын Хараа -2050” бодлогыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа.....	52
1.1.6.6. Монгол улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал.....	53
1.1.6.7. Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого.....	53
1.1.6.8. Монгол Улсын засгийн газрын 2020-2024 оны мөрийн хөтөлбөр.....	54
1.1.6.9. Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн “Тэрбум мод” хөдөлгөөн.....	54
1.1.6.10. Булган аймгийн хөгжлийн цогц бодлого 2010-2021 он.....	55
1.1.6.11. Булган аймгийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл.....	55
1.1.6.12. Аймгийн Засаг даргын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны “Шинэ хөгжлийн зам” хөтөлбөр 57	57
1.1.6.13. Чинээлэг малчин хөтөлбөр 2021-2025.....	58
1.1.6.14. Монгол малчин үндэсний хөтөлбөр.....	59
1.1.6.15. Газар тариалангийн тогтвортой хөгжил хөтөлбөр 2021-2025.....	59
1.1.6.16. Аймгийн ногоон хөгжлийн хэтийн зорилт 2016-2024.....	60
1.1.6.17. Аялал жуулчлалын салбарын мастер төлөвлөгөө 2016-2024.....	61
1.1.6.18. Яамдаас төлөвлөгөөнд тусгуулсан санал.....	63
1.2. ХҮРЭЭЛЭН БҮЙ ОРЧНЫ СУУРЬ СУДАЛГАА.....	64
1.2.1. ГАЗАР ЗҮЙН ТОГТОЦ, ОНЦЛОГ.....	64
1.2.1.1. Газрын гадаргын өндөржилт.....	65
1.2.1.2. Газрын гадаргын налуужилт.....	67

1.2.1.3.	Гадаргын зүг зовхис.....	68
1.2.2.	УУР АМЬСГАЛ.....	70
1.2.2.1.	Хур тунадас.....	70
1.2.2.2.	Агаарын харьцангуй чийгшил	74
1.2.2.3.	Агаарын температур.....	76
1.2.2.4.	Салхи, салхины чиглэл	78
1.2.2.5.	Нар гийгүүлэлт	78
1.2.2.6.	Агаарын даралт.....	80
1.2.3.	ХӨРС, ХӨРСӨН БҮРХЭВЧ.....	81
1.2.3.1.	Хөрс үүсгэгч эх чулуулаг	81
1.2.3.2.	Хөрсний хэв шинж	82
1.2.3.3.	Хөрсний механик бүрэлдэхүүн.....	88
1.2.4.	УРГАМАЛЖИЛТ	90
1.2.4.1.	Ургамалжлын бүс, бүслүүр	90
1.2.4.2.	Ургамлын экологийн хэв шинж.....	92
1.2.4.3.	Бэлчээрийн ургамалжилтын төрөл	95
1.2.4.4.	Бэлчээрийн ургамалжилтын төрх байдал	104
1.2.5.	ОЙ.....	112
1.2.5.1.	Ой-ургамалжлын мужлал	112
1.2.5.2.	Ойн сан.....	114
1.2.5.3.	Ойн нас, насны анги, насны бүлэг	117
1.2.5.4.	Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс.....	119
1.2.6.	БАЙГАЛИЙН БАЯЛАГИЙН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ	124
1.2.6.1.	Амьтны тархалт	124
1.2.6.2.	Түүх соёлын дурсгалт газар	139
1.3.	ИНЖЕНЕР ГЕОЛОГИ	149
1.3.1.	ГЕОЛОГИЙН ТОГТОЦ БА УЛ ХӨРСНИЙ ТАРХАЛТ	149
1.3.2.	ГЕОМОРФОЛОГИЙН ТОГТОЦ	155
1.3.3.	ЦЭВДГИЙН НӨХЦӨЛ.....	158
1.3.4.	ГИДРОГЕОЛОГИ ГҮНИЙ УС	159
1.3.5.	ГАЗАР ЧИЧИРХИЙЛЭЛТ	167
1.3.6.	МЕТАЛЛ БОЛОН МЕТАЛЛ БУС ИРЭЛЦ.....	168
1.3.7.	ГАДАРГЫН УС.....	169
1.4.	БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ	174
1.4.1.	ГАЗРЫН НЭГДМЭЛ САН	174
1.4.2.	ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ	178
1.4.2.1.	Бэлчээрийн газрын ашиглалт	184
1.4.2.2.	Хадлангийн газрын ашиглалт	190
1.4.2.3.	Тариалангийн газрын ашиглалт.....	193
1.4.2.4.	ХАА-н барилга, байгууламжийн газрын ашиглалт.....	199
1.4.3.	ХОТ, ТОСГОН БУСАД СУУРИН ГАЗРЫН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ.....	206

1.4.3.1.	Сум суурин газрын ашиглалтын байдал	206
1.4.3.2.	Барилга, байгууламжийн газар	210
1.4.3.3.	Суурьшлын газар.....	212
1.4.3.4.	Үйлдвэрийн газар.....	213
1.4.3.5.	Нийтийн эдэлбэрийн газар	213
1.4.3.6.	Амралт, аялал жуулчлалын газар.....	216
1.4.3.7.	Уул уурхайн газрын ашиглалт	218
1.4.4.	ЗАМ, ШУГАМ СҮЛЖЭЭНИЙ ГАЗРЫН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ.....	223
1.4.4.1.	Зам, шугам сүлжээний газрын ашиглалтын байдал.....	223
1.4.4.2.	Авто замын газрын ашиглалт.....	226
1.4.4.3.	Шугам сүлжээний газар ашиглалт.....	227
1.4.4.4.	Агаарын тээврийн газар ашиглалт.....	230
1.4.5.	ОЙН САН БҮХИЙ ГАЗРЫН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ.....	231
1.4.5.1.	Ойн сан бүхий газрын ашиглалт.....	231
1.4.5.2.	Тусгай хэрэгцээний газар нутгийн ойн сан	233
1.4.5.3.	Ой модоор бүрхэгдсэн газар.....	234
1.4.5.4.	Ой модоор бүрхэгдээгүй газар.....	234
1.4.5.5.	Ойн бүс тэдгээрийн ашиглалт.....	235
1.4.5.6.	Ойн нөхөрлөл.....	236
1.4.5.7.	Ой зохион байгуулалт	237
1.4.6.	УСНЫ САН БҮХИЙ ГАЗРЫН АШИГЛАЛТ	240
1.4.6.1.	Мөрөн, гол, горхи.....	241
1.4.6.2.	Булаг, шанд	242
1.4.6.3.	Нуур, тойром, цөөрөм	243
1.4.6.4.	Ус ашиглалтын одоогийн байдал.....	244

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

Хүснэгт 1. Зорилтыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа.....	19
Хүснэгт 2. Газар ашиглалтын ерөнхий болон дэлгэрэнгүй бүсчлэлийн төрөл.....	33
Хүснэгт 3. Газар ашиглалтын үе шат.....	35
Хүснэгт 4. Сумдын газар нутгийн хэмжээ.....	44
Хүснэгт 5. Булган аймгийн хиллэх байдал, хилийн урт.....	45
Хүснэгт 6. Улсын чанартай замын төлөвлөгөө.....	50
Хүснэгт 7. Олон улсын чанартай төмөр замын коридор байгуулах төлөвлөгөө.....	50
Хүснэгт 8. Нарны эрчим хүчний нөөц.....	50
Хүснэгт 9. Салхины эрчим хүчний нөөц.....	50
Хүснэгт 10. Усан цахилгаан станцуудыг байгуулах боломжит байршил.....	50
Хүснэгт 11. Усан цахилгаан станцуудын усанд автах талбай.....	51
Хүснэгт 12. Усан цахилгаан байгуулах газрын байршил.....	51
Хүснэгт 13. Тусгай хамгаалалтад авах төлөвлөгөө.....	51
Хүснэгт 14. Хамгаалалтын бүс тогтоох түүх, соёлын биет өв дурсгалын газар.....	51
Хүснэгт 15. Газрын гадаргын өндөржилтийн талбай, га.....	65
Хүснэгт 16. Газрын гадаргын налуугийн талбай, эзлэх хувь.....	67
Хүснэгт 17. Гадаргын зүг зовхисын талбай, эзлэх хувь.....	69
Хүснэгт 18. Олон жилийн хур тунадасны нийлбэр, мм /өртөөгөөр/.....	71
Хүснэгт 19. Хур тунадасны нийлбэр, мм.....	72
Хүснэгт 20. Харьцангуй чийгшлийн нийлбэр,% /өртөөгөөр/.....	74
Хүснэгт 21. Харьцангуй чийгшлийн нийлбэр, %.....	75
Хүснэгт 22. Булган аймгийн сарын дундаж агаарын температур болон агаарын үнэмлэхүй их, бага утга.....	76
Хүснэгт 23. Салхины олон жилийн дундаж хурд м/сек.....	78
Хүснэгт 24. Олон жилийн дундаж агаарын даралт /гПа/.....	80
Хүснэгт 25. Хөрс-газар зүйн мужлал.....	81
Хүснэгт 26. Хөрс үүсгэгч чулуулгийн тархалт, эзлэх талбай.....	82
Хүснэгт 27. Хөрсний хэв шинж, талбай, эзлэх хувь.....	83
Хүснэгт 28. Хөрсний агрохимийн шинж чанарын үзүүлэлт.....	86
Хүснэгт 29. Механик бүрэлдэхүүн.....	86
Хүснэгт 30. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн, талбай.....	89
Хүснэгт 31. Булган аймгийн бүс, бүслүүрийн харьцуулалт, мян.га.....	90
Хүснэгт 32. Ургамлын бэлчээр, хадлангийн хэв шинж.....	93
Хүснэгт 33. Ургамалжилт.....	95
Хүснэгт 34. Бэлчээрийн төрх байдал, сумаар.....	104
Хүснэгт 35. Бэлчээрийн төрх байдал, ургамалжилтын төрлөөр.....	106
Хүснэгт 36. Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс.....	122
Хүснэгт 37. Халиун бугын нөөцийн дүн.....	126
Хүснэгт 38. Бор гөрөөсний нөөцийн дүн, сумаар.....	127
Хүснэгт 39. Зэрлэг гахайн нөөцийн дүн, сумаар.....	128
Хүснэгт 40. Булган аймгийн монгол тарваганы нөөцийг нягтшилын зэргээр нь тооцсон дүн.....	137
Хүснэгт 41. Булган аймгийн монгол тарваганы нөөцийн нэгдсэн дүн, сумдаар.....	137
Хүснэгт 42. Булган аймгийн улсын хамгаалалтад авсан түүх соёлын дурсгал.....	140
Хүснэгт 43. Булган аймгийн хамгаалалтад авсан түүх соёлын дурсгал.....	144
Хүснэгт 44. Булган аймгийн түүх соёлын дурсгалт газрын бүртгэл.....	146
Хүснэгт 45. Сабидулла нар 1:200 000-ны масштабтай зураглалын үед авсан уст цэгүүдийн усны химийн шинжилгээний дүн.....	164
Хүснэгт 46. Уст цэгүүдийн усны химийн шинжилгээний дүн.....	164
Хүснэгт 47. Уст цэгүүдийн усны химийн найрлага.....	165
Хүснэгт 48. Голын сав газар.....	170
Хүснэгт 49. Газрын нэгдмэл сангийн ангиллын талбай.....	174
Хүснэгт 50. Газрын нэгдмэл сангийн дэлгэрэнгүй ангилал.....	174
Хүснэгт 51. 2020 оны ХАА-н газар ашиглалтын байдал.....	179
Хүснэгт 52. 2020 оны ХАА-н газар ашиглалтын талбай /га/, сумдаар.....	180
Хүснэгт 53. ХАА-н газар ашиглалтын талбай.....	181
Хүснэгт 54. ХАА-н газар ашиглалтын талбай зөрүү /сумдаар/.....	181

Хүснэгт 55. ХАА-н газар ашиглалтын талбай /сумдаар/.....	183
Хүснэгт 56. 2021 оны ХАА-н газар ашиглалтын талбай /аймаг/.....	184
Хүснэгт 57. 2021 оны ХАА-н газар ашиглалтын сумдаар.....	184
Хүснэгт 58. Хонин толгойн улиралд идэх өвсний хэмжээ /цн/.....	185
Хүснэгт 59. Бэлчээрийн ургац сумдаар /цн/.....	185
Хүснэгт 60. 2014 оны малын тоо /хонин толгойгоор/.....	185
Хүснэгт 61. 2014 оны бэлчээрийн даац, багтаамж.....	187
Хүснэгт 62. 2020 оны малын тоо /хонин толгойгоор/.....	187
Хүснэгт 63. 2020 оны бэлчээрийн даац, багтаамж.....	188
Хүснэгт 64. 2021 оны бэлчээрийн даац, багтаамж.....	188
Хүснэгт 65. Аймгийн хэмжээнд бэлтгэсэн хадлан тэжээл /тонн/.....	190
Хүснэгт 66. Хадлангийн газрын 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан.....	191
Хүснэгт 67. Хадлангийн газрын 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан /сумаар/.....	191
Хүснэгт 68. 2021 оны хадлангийн газрын судалгаа.....	192
Хүснэгт 69. 1960-2020 оны газар тариалангийн судалгаа /тонн/.....	194
Хүснэгт 70. 2014 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан.....	194
Хүснэгт 71. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан.....	194
Хүснэгт 72. 2014 болон 2020 оны тариалангийн талбайн харьцуулалт.....	195
Хүснэгт 73. 2021 оны тариалангийн газрын судалгаа.....	195
Хүснэгт 74. 2021 оны тариалангийн газрын судалгаа сумаар /га/.....	197
Хүснэгт 75. 2021 оны хураасан ургацын судалгаа сумаар /тн/.....	197
Хүснэгт 76. 2014 оны ХАА-н барилга байгууламжийн талбай.....	199
Хүснэгт 77. 2020 оны ХАА-н барилга байгууламжийн талбай.....	200
Хүснэгт 78. 2014 болон 2020 оны тариалангийн талбайн харьцуулалт.....	200
Хүснэгт 79. ХАА-н барилга байгууламжийн талбай.....	200
Хүснэгт 80. ХАА-н барилга байгууламж, сумаар /га/.....	202
Хүснэгт 81. Өвөлжөө хаваржааны тоо.....	203
Хүснэгт 82. Бэлчээр дэх уст цэгийн тоо.....	204
Хүснэгт 83. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газар.....	206
Хүснэгт 84. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газрын өөрчлөлт.....	207
Хүснэгт 85. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газрын өөрчлөлт, сумаар.....	209
Хүснэгт 86. Барилга, байгууламжийн газрын дэд ангиллын газар.....	210
Хүснэгт 87. Барилга, байгууламжийн газрын дэд ангиллын газар /сум тус бүрээр/.....	211
Хүснэгт 88. Суурьшлын газрын дэд ангиллын газар.....	212
Хүснэгт 89. Суурьшлын газрын дэд ангиллын газрын талбайн хэмжээ, эзлэх хувь /сум тус бүрээр/	212
Хүснэгт 90. Үйлдвэрийн газрын дэд ангиллын газар.....	213
Хүснэгт 91. Үйлдвэрийн газрын дэд ангиллын газар /сум тус бүрээр/.....	213
Хүснэгт 92. Нийтийн эдэлбэрийн газрын дэд ангилал.....	214
Хүснэгт 93. Нийтийн эдэлбэрийн газрын дэд ангилал /сум тус бүрээр/.....	215
Хүснэгт 94. Амралт, аялал жуулчлалын газрын дэд ангиллын газар.....	216
Хүснэгт 95. Амралт, аялал жуулчлалын газрын дэд ангилал /сум тус бүрээр/.....	216
Хүснэгт 96. Амралт, рашаан сувилал, жуулчны баазуудын газрын байршил.....	217
Хүснэгт 97. Уул уурхайн тусгай зөвшөөрөл бүхий газар.....	218
Хүснэгт 98. Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газар.....	219
Хүснэгт 99. Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй газар.....	220
Хүснэгт 100. Бичил уурхайн бүртгэл, судалгаа.....	221
Хүснэгт 101. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнг 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнтэй харьцуулсан байдал.....	225
Хүснэгт 102. 2021 оны аймгийн авто замын судалгаа.....	226
Хүснэгт 103. Эрчим хүчний шугамын хүчин чадал, урт, талбайн хэмжээ.....	227
Хүснэгт 104. Холбоо мэдээлэл дамжуулах шугамын урт, талбайн хэмжээ.....	228
Хүснэгт 105. 2017 оны газрын нэгдмэл сангийн ойн сан бүхий газар.....	231
Хүснэгт 106. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ойн бүхий газар, сумдаар.....	231
Хүснэгт 107. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнг 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнтэй харьцуулсан байдал.....	232
Хүснэгт 108. 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн ойн бүхий газар, сумдаар.....	232

Хүснэгт 109. Булган аймгийн тусгай хэрэгцээний газрын ойн сан.....	233
Хүснэгт 110. Ой модоор бүрхэгдсэн газар, 2021 он.....	234
Хүснэгт 111. Ой модоор бүрхэгдсэн газрын төрөл, 2021 он.....	234
Хүснэгт 112. Ой модоор бүрхэгдээгүй газар, 2021 он.....	234
Хүснэгт 113. Ойн бүс, 2021 он.....	235
Хүснэгт 114. Ашиглалтын бүсийн ой, сумдаар.....	236
Хүснэгт 115. Ойн нөхөрлөлийн тоо, олгосон талбайн хэмжээ, сумдаар.....	236
Хүснэгт 116. 2020 оны ГНС Усны сан бүхий газрын эзлэх талбай.....	240
Хүснэгт 117. 2021 оны ГНС Усны сан бүхий газрын эзлэх талбай.....	240
Хүснэгт 118. Сумдын усны сан бүхий газрын эзлэх талбай.....	241
Хүснэгт 119. Гол, мөрөн, горхины газар ашиглалт.....	242
Хүснэгт 120. Гол, мөрөн, горхины газар ашиглалт.....	242
Хүснэгт 121. Нуур, тойром, цөөрмийн газар ашиглалт.....	243
Хүснэгт 122. Булган аймгийн ундны ус хэрэглээ.....	244

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

Зураг 1. Ажлын хэмжээ, байршил.....	21
Зураг 2. Бугат сумын ажлын зураг.....	25
Зураг 3. Бугат сумын төлөвлөгөөний ажлын зураг.....	25
Зураг 4. УГЗБЕТ-нд Бугат суманд тусгагдсан төлөвлөгөөний ажлын зураг.....	26
Зураг 5. Нийгэм, эдийн засгийн мэдээний схем.....	27
Зураг 6. Хээрийн судалгааны үеийн зарим зураг.....	29
Зураг 7. Булган аймгийн Баян-Агт сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг.....	30
Зураг 8. Булган аймгийн Бугат сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг.....	30
Зураг 9. Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг.....	31
Зураг 10. Булган аймгийн Дашинчилэн сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг.....	31
Зураг 11. Булган аймгийн Могод сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг.....	32
Зураг 12. Булган аймгийн Сайхан сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг.....	32
Зураг 13. Гурванбулаг сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	36
Зураг 14. Баяннуур сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд.....	36
Зураг 15. Рашаант сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд.....	36
Зураг 16. Баян-Агт сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	36
Зураг 17. Бугат сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	37
Зураг 18. Булган сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	37
Зураг 19. Бүрэгхангай сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	37
Зураг 20. Гурванбулаг сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	37
Зураг 21. Дашинчилэн сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	38
Зураг 22. Могод сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	38
Зураг 23. Орхон сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	38
Зураг 24. Сайхан сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	38
Зураг 25. Сэлэнгэ сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	38
Зураг 26. Тэшиг сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	39
Зураг 27. Хангал сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	39
Зураг 28. Хишиг-Өндөр сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	39
Зураг 29. Хутаг-Өндөр сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн.....	39
Зураг 30. Саналын тэмдэглэл /Тэшиг сум/.....	40
Зураг 31. Саналын тэмдэглэл /Хутаг-Өндөр сум/.....	40
Зураг 32. Булган аймгийн засаг захиргаа.....	44
Зураг 33. Монгол орны физик-газарзүйн мужлал.....	65
Зураг 34. Газрын гадаргын өндөржилт.....	67
Зураг 35. Газрын гадаргын налуужилт.....	68
Зураг 36. Гадаргын зүг зовхис.....	69
Зураг 37. Булган аймгийн нийлбэр хур тунадас /мм/.....	73
Зураг 38. Булган аймгийн агаарын харьцангуй чийгшлийн нийлбэр /мм/.....	76
Зураг 39. Булган аймгийн агаарын дундаж температур.....	77
Зураг 40. Булган аймгийн олон жилийн дундаж нар гийлүүлэх хугацааны зураг.....	79
Зураг 41. Булган аймгийн олон жилийн дундаж агаарын даралтын зураг.....	80

Зураг 42. Гэрэл зураг.....	85
Зураг 43. Булган аймгийн ургамалжилтын бүс бүслүүр	92
Зураг 44. Бэлчээрийн ургамлын экологийн хэв шинж.....	95
Зураг 45. Булган аймгийн бэлчээрийн ургамалжилт	103
Зураг 46. Ургамалжилтын зургийн таних тэмдэг.....	103
Зураг 47. Бэлчээрийн төрх байдал	111
Зураг 48. Ой-ургамалжлын мужлалын зураг	114
Зураг 49. Ойн төрлийн зураг	117
Зураг 50. Ойн ашиглалт хамгаалалтын бүсийн зураг	123
Зураг 51. Шивээт улааны цогцолбор дурсгал.....	140
Зураг 52. Майхан уулын Шороон бумбагарын дурсгал	141
Зураг 53. Алтаадын голын Бичигт гармын зосон.....	141
Зураг 54. Хар бухын балгасны барилгын үлдэгдэл.....	141
Зураг 55. Дашинчилэн Цогтын Цагаан байшин	142
Зураг 56. Дашинчилэн Чин толгойн балгас	142
Зураг 57. Хөл Асгатын цогцолбор дурсгал.....	142
Зураг 58. Байширын усны буган чулуун хөшөөд.....	143
Зураг 59. Моюунчурын гэрэлт хөшөө	143
Зураг 60. Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө	144
Зураг 61. Бий булгийн балгас.....	144
Зураг 62 Төлбөрийн голын чулуун зэвсгийн суурин.....	144
Зураг 63. Аймгийн түүх соёлын дурсгалт газар	148
Зураг 64. Геологийн зураг	154
Зураг 65. Геоморфологийн тогтоц.....	157
Зураг 66. Цэвдэгийн тархалт	158
Зураг 67. Газрын доорх усны зураг	166
Зураг 68. Газар доорх усны зургийн таних тэмдэг.....	166
Зураг 69. Газар хөдлөлтийн мужлалын зураг	167
Зураг 70. Ашигт малтмалын илэрцийн зураг	168
Зураг 71. Усны сав газрын зураглал.....	170
Зураг 72. Газрын нэгдмэл сангийн зураг.....	176
Зураг 73. Газар ашиглалтын зураг	177
Зураг 74. Аймгийн бэлчээрийн даацын зураг, сумдаар	190
Зураг 75. Хадлангийн газрын зураг	192
Зураг 76. Тариалангийн бүсийн зураг	193
Зураг 77. Тариалангийн болон атаршсан газрын зураг	199
Зураг 78. Малчдын дөрвөн улирлын байршлын тогтоосон байдлын зураг.....	203
Зураг 79. Малчдын дөрвөн улирлын байршлын зураг.....	204
Зураг 80. Бэлчээр дэх уст цэгийн байршлын зураг	205
Зураг 81. Хот, тосгон, бусад суурины газар ашиглалт	222
Зураг 82. Авто замын газар ашиглалт	227
Зураг 83. Шугам сүлжээний газрын ашиглалт	229
Зураг 84. Агаарын тээврийн газар ашиглалт	230
Зураг 85. Ойн сан бүхий газрын зураг.....	239

ДИАГРАММЫН ЖАГСААЛТ

Диаграмм 1. Газрын гадаргын өндөржилтийн эзлэх хувь.....	66
Диаграмм 2. Газрын гадаргын налуугийн эзлэх хувь	67
Диаграмм 3. Гадаргын зүг зовхисын эзлэх хувь	69
Диаграмм 4. Аймгийн олон жилийн хур тунадас.....	73
Диаграмм 5. Ургамлын экологийн хэв шинж.....	93
Диаграмм 6. Бэлчээрийн төрх байдал	105
Диаграмм 7. Байгалийн ойд модны төрөл тус бүрийн эзлэх хувь.....	115
Диаграмм 8. Ойн сангийн ангилал	115
Диаграмм 9. Байгалийн ойн талбай насны бүлэг, хувь	118

Диаграмм 10. Байгалийн ой бонитетийн анги, хувь	118
Диаграмм 11. Байгалийн ойн өтгөрлөөр хуваарилагдсан байдал.....	119
Диаграмм 12. Хунтын рашааны усны химийн найрлага	160
Диаграмм 13. Тэс бүрдлийн уст давхарга найрлага.....	161
Диаграмм 14. Аймгийн хэмжээнд бэлтгэсэн хадлан тэжээл.....	191
Диаграмм 15. Аймгийн хэмжээнд бэлтгэсэн тэжээл	191
Диаграмм 16. Уст цэгийн тоо сумдаар.....	205
Диаграмм 17. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газрын өөрчлөлт.....	208
Диаграмм 18. Барилга, байгууламжийн газар /сум тус бүрээр/.....	210
Диаграмм 19. Суурьшлын газрын талбайн хэмжээ, эзлэх хувь /сум тус бүрээр/.....	212
Диаграмм 20. Үйлдвэрийн газрын /сум тус бүрээр/	213
Диаграмм 21. Нийтийн эдэлбэрийн газар /сум тус бүрээр/.....	214
Диаграмм 22. Амралт, аялал жуулчлалын газар /сум тус бүрээр/	216
Диаграмм 23. Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газрын эзлэх хувь	219
Диаграмм 24. Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газрын эзлэх хувь	220
Диаграмм 25. Булган аймгийн зам, шугам сүлжээний газрын ангилал (2020 он)	223
Диаграмм 26. 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнг 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнтэй харьцуулсан байдал.....	223
Диаграмм 27. Зам, шугам сүлжээний газрын өөрчлөлт, сумдаар (2020, 2021 он).....	224
Диаграмм 28. Авто замын төрөл, км	226
Диаграмм 29. Газрын нэгдмэл сангийн өөрчлөлт, сумдаар /2020, 2021 он/	233
Диаграмм 30. Байгалийн ойн нөөцөд модны төрөл тус бүрийн эзлэх хувь хэмжээ	238
Диаграмм 31. Усны сан бүхий газрын 2020 оны нэгдмэл сангийн тооллогыг 2021 оны тооллоготой харьцуулсан дүн	240
Диаграмм 32. Гол, мөрөн, горхины газрын 2020 оны нэгдмэл сангийн тооллогыг 2021 оны тооллоготой харьцуулсан дүн.....	241
Диаграмм 33. Нуур, тойром, цөөрмийн тоо, эзлэх талбай	244
Диаграмм 34. Булган аймгийн одоогийн ус хэрэглээ, мян.м ³	245

ӨМНӨХ ҮГ

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг цогц байдлаар анхлан боловсруулан гүйцэтгэлээ.

Булган аймгийн Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг 2022 оны 3 сарын 29-ны өдрийн Булган аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын IX хуралдааны Х/18 тогтоолоор батлагдан, хэрэгжүүлэх ажил эхэлж байна. Энэхүү аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь “Алсын хараа-2050”, “Шинэ сэргэлтийн бодлого”, “Монгол улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого”, “Төрөөс хүнс хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого”, “Төрөөс ойн талаар баримтлах бодлого”, “Тэрбум мод” үндэсний хөдөлгөөн, Хангайн бүсийн хөгжлийн хөтөлбөр зэрэг улсын бодлого хөтөлбөрүүдтэй уялдуулснаас гадна, Булган аймгийн Засаг даргын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны “Шинэ хөгжлийн зам” хөтөлбөр, Булган аймгийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх “Таван жилийн үндсэн чиглэл”, аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар баталсан хөтөлбөрүүд, 16 сумын бодлого хөтөлбөрүүдтэй уялдуулан газрын хэрэгцээг шаардлагыг үнэлж тохиромжтой газрыг тодорхойлж ШУ-ны үндэслэлтэйгээр тусган хэрэгжүүлэх газрын нөөцийг тогтоож төлөвлөсөн.

Мөн Монгол улсын Засгийн газраас баталсан “Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө” нь 2019 оноос хэрэгжиж байгаа бөгөөд энэхүү төлөвлөгөөнд тусгасан үндсэн чиглэлийн дагуу зохих газрын нөөцийг тогтоож тус аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд нарийвчлан тусгасан. Мөн Булган аймгийн 15 сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө болон Булган сумын хот байгуулалтын төлөвлөгөөтэй уялдуулан нэгдмэл цогц байдлаар боловсруулсан.

Шинэчилсэн ерөнхий төлөвлөгөө нь Булган аймгийн хэмжээнд газрын харилцааны чиглэлээр баримтлах хэтийн бодлогыг газрын нөөцийн төлөвлөлтөөр дамжуулан тогтвортой хөгжүүлэх боломжийг тодорхойлсон 12 жилийн хугацаатай буюу 2022-2034 он хүртэлх 91 багц арга хэмжээг хэрэгжүүлэх урт хугацааны хөгжлийн баримттай болж байгаа юм. Дээрх цогц арга хэмжээнүүд нь эдийн засгийн үр ашигтай, нийгмийн бүхий л хүрээг хамарсан, байгаль орчинд ээлтэй, иргэд олон нийтэд нээлттэй, газар ашиглалтын тэгш эрхийг хангах нөхцөлийг бүрдүүлэхийн зэрэгцээ, бизнесийн орчныг бүрдүүлсэн нөхцөл нөөц бүхий байршлыг тодорхойлж харилцан уялдаа холбоог тусгасан зэрэг олон талын ач холбогдолтой ажил болсон.

Засгийн газраас газрын харилцааны шинэтгэлийг эрчимжүүлэх зорилгын гаргасан 2020 оны 110 дугаар тогтоолын дагуу “Газрын нэгдмэл сангийн удирдлагын нэгдсэн цахим систем”-д төлөвлөлт бүрийг арга хэмжээг цахим хэлбэрт шилжүүлж байгаа бөгөөд Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь бүх сумдын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөөтэй нэгдмэл цогц байдлаар цахимд шилжиж баталгаажуулсан анхны төлөвлөгөө болж байгаа юм.

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө шинэчлэн боловсруулахад үнэ цэнтэй саналаа өгч хамтран ажилласан Булган аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын төлөөлөгчид болон Булган аймгийн Засаг дарга болон аймгийн Засаг даргын Тамгын газар, салбар байгууллага, нэгжүүд, 16 сумын Засаг даргын Тамгын газрын хамт олон болон удирдлага мэргэжилтэн нарт талархал илэрхийлье. Мөн тус төлөвлөгөөний гүйцэтгэгчээр ажилласан Ш.Наран-Очир захиралтай газрын харилцааны мэргэжлийн байгууллага “Вектор мэл” ХХК -ны зөвлөх, инженер, мэргэжилтэн зэрэг чадварлаг хамт олонд ажлын амжилт хүсэж сайн сайхан бүхнийг хүсэн ерөөе.

БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗРЫН ХАРИЛЦАА,
БАРИЛГА, ХОТ БАЙГУУЛАЛТЫН ГАЗРЫН ДАРГА

Г.ГАНБААТАР

**НЭГ. БУЛГАН АЙМГИЙН
ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ӨНӨӨГИЙН
БАЙДАЛ**

ОРШИЛ

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд газрыг зөв зохистой, үр ашигтай, бүрэн дүүрэн ашиглах, хамгаалах асуудлыг төлөвлөлтөөр дамжуулан хэрэгжүүлж, газар нутгийн оновчтой байршил, хэмжээг тогтоохын зэрэгцээ улс орны нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийн хэрэгцээний дагуу газар газраас үндэстэй баялгийн эрэлт хэрэгцээ, нийлүүлэлт мөн түүнчлэн газрын тоо хэмжээ, бүтэц, бүрэлдэхүүн, төлөв байдал, газар ашиглалтын системд гарах өөрчлөлтийг аймаг, сумын түвшинд урьдчилан харсан газрын менежментийн бодлогын бүсчилсэн төлөвлөлтийн зураг төслийн баримт бичиг байна.

Тус төлөвлөгөөний ажлын зураг төслийг Газар Зохион Байгуулалт, Геодези, Зураг зүйн газрын даргын 2020 оны 03-р сарын 12-ны өдрийн 57-р тушаалаар батлагдсан “Аймаг, нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах зөвлөмж”-ийн дагуу хийж гүйцэтгэсэн ба төлөвлөлтийг 1-р үе шат буюу 2022-2025 он ойрын хугацаа, 2-р үе шат 2026-2029 он дунд хугацаа, 2030-2034 он урт хугацааны гэсэн 3 үе шаттайгаар төлөвлөв.

Мөн тус төлөвлөгөөг боловсруулах ажлын бүх үе шат бүр дээр хамтран нягт ажилласан Аймаг сумдын удирдлага, мэргэжилтэн, иргэд болон Булган аймгийн Газрын Харилцаа, Барилга, Хот Байгуулалтын газрын хамт олонд талархсанаа илэрхийлье.

1.1. ЕРӨНХИЙ

А. ҮНДЭСЛЭЛ

Газар нь орон зайн хязгаарлагдмал орчин бүхий байгалийн бүтээгдэхүүн бөгөөд хүмүүний амьдралыг тэтгэгч, аливаа орны оршин тогтнохын эх үндэс билээ. Газар ашигладаггүй, газрын харилцаанд оролцохгүй салбар нэгж гэж үгүй. Иймээс ч Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалд нутаг дэвсгэрийн аюулгүй байдлыг хангаж газрын сангийн нэгдсэн бодлого, удирдлагын тогтолцоог боловсронгуй болгохоор тусгасан байна. Түүнчлэн, Газар, байгалийн нөөцийг экологийн доройтолгүй ашиглах үндэсний хэмжээний бодлогыг Монгол улс тогтвортой хөгжлийн зорилтод үндэслэн экологид тулгуурласан нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийн бодлогыг гаргасан. Бүсчилсэн хөгжлийн бодлогод газар, түүний баялгийг оновчтой ашиглах, хот, хөдөөгийн хөгжлийн ялгаа, аймаг, бүс нутаг хоорондын тэгш бус, тэнцвэргүй байдлыг багасгаж хөгжлийн түвшинд ойртуулах, газартай харилцах соёл, зохион байгуулалтыг шинэчилж, бүс нутгийн байгаль, цаг уурын хувьсал өөрчлөлтөд зохицуулан газрын үржил шимийг дээшлүүлж, газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэн эрчимжсэн аж ахуйтай хослон хөгжүүлэхээр тусгажээ. Эдгээрийг хэрэгжүүлэх гол нөхцөл нь эдийн засгийн хөгжлийн бүсчлэлийн ерөнхий бүдүүвчтэй уялдсан салбарын хөгжлийн бодлогыг тодорхойлж, түүнд шаардлагатай газрын хэмжээ, байршлыг оновчтой тогтоож, газрыг урт хугацааны туршид экологийн болон эдийн засгийн хувьд үр ашигтай ашиглах явдал юм. Мөн газрын орон зайн төлөвлөлтийг газрын нэгдмэл сангаар сум, аймгийн хэмжээнд боловсруулж аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусгах нь цаашид газар зохион байгуулалтын ажлууд хэрэгжих үндэс болно.

Аймгийн түвшинд газрын харилцааны асуудлыг өнөөгийн нөхцөлд хэрэгжүүлэх механизм нь аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө юм. Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь Монгол улсын үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал, Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого, “Алсын хараа – 2050”, Шинэ сэргэлтийн бодлого, Монгол улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого, Төрөөс хүнс хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого, Төрөөс ойн талаар баримтлах бодлого, Тэрбум мод үндэсний хөдөлгөөн, Хангайн бүсийн хөгжлийн хөтөлбөр болон аймгийн Засаг даргын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны “Шинэ хөгжлийн зам” хөтөлбөр, аймгийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл, хөгжлийн бодлогод тулгуурлан хийгдсэн болно. Энэхүү зөвлөх үйлчилгээний ажлыг Газрын мэргэжлийн байгууллага “Вектор мэт” ХХК нь Булган аймгийн Засаг даргын тамгын газартай “Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө шинэчлэх” гэрээ байгуулан гүйцэтгэлээ.

Б. ХУУЛЬ ЭРХ ЗҮЙН ҮНДЭСЛЭЛ.

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулахад Монгол Улсын Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль, Газрын тухай хууль, Газрын кадастрын тухай хууль, Тариалангийн хууль, Хөгжлийн бодлого төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хууль, Хот байгуулалтын тухай хууль, Бүсчилсэн хөгжлийн удирдлага, зохицуулалтын тухай хууль болон бусад эрх зүйн баримт бичгийг үндэслэл болголоо. Түүнчлэн, Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого, “Алсын хараа – 2050”, Монгол улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого, Ногоон хөгжлийн бодлого, Гурван тулгуурт хөгжлийн бодлого, Төрөөс хүнс хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого, Төрөөс ойн талаар баримтлах бодлого, Тэрбум мод тарих хөдөлгөөн, Монгол улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр,

Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө, ”Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн үндэсний хөтөлбөр”, “Биологийн олон янз байдлыг хамгаалах үндэсний хөтөлбөр”, “Цөлжилттэй тэмцэх үндэсний хөтөлбөр”, Барилга, хот байгуулалтын Сайдын 2020 оны 57-р тушаалаар баталсан “Аймаг, нийслэлийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах зөвлөмж”, Газар зохион байгуулалт, геодези зураг зүйн газрын даргын 2019 оны А/134-р тушаалаар баталсан Сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө боловсруулах арга зүйг үндэс болголоо. Мөн түүнчлэн Булган аймгийн Засаг даргын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны “Шинэ хөгжлийн зам” хөтөлбөр, аймгийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл, аймгийн ногоон хөгжлийн хэтийн зорилт /2016-2024/, Булган аймгийн “Газар тариалангийн тогтвортой хөгжил” хөтөлбөр, Улсын чанартай авто зам дагуух газарт газар эзэмшүүлэх, өмчлүүлэх, ашиглуулахад баримтлах чиглэл, Бэлчээрийн менежментийн талаар баримтлах бодлого, Аймгийн Ойн талаар баримтлах бодлого, Агаарын бохирдлыг бууруулах дэд хөтөлбөр, Булган аймгийн үйлдвэрлэл, үйлчилгээг хөгжүүлэх бодлого, Булган аймгийн аялал жуулчлалын мастер төлөвлөгөө болон Чинээлэг малчин хөтөлбөр зэрэг хууль, эрх зүйн болон бодлогын баримт бичгүүдийг хэрэгжүүлэх зорилтыг үндэслэн, тэдгээрийн холбогдох заалттай нягт уялдуулан тусгаж боловсруулсан болно. “Алсын хараа-2050” урт хугацааны хөгжлийн бодлогод дэвшүүлсэн зорилтод хүрэхийн тулд эдийн засгийн сэргэлтийг эрчимжүүлж, өсөлтийг хурдасгах зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газар “Шинэ сэргэлтийн бодлого” боловсруулан Монгол Улсын хөгжил, эдийн засгийн өсөлтийг хангах үндсэн зургаан сэргэлтийн салбарыг бодлогоор хэрэгжүүлэхээр тусгасны холбогдох заалтыг төлөвлөгөөнд уялдуулахад оршино.

В. ПРАКТИК АЧ ХОЛБОГДОЛ.

Аймгийн хил доторх газар ашиглалт, хамгаалалтыг сайжруулах, хүрээлэн буй орчны тэнцвэрийг хадгалахад чиглэсэн үйл ажиллагаа нь эдийн засгийн хувьд үр ашигтай, орон нутгийн иргэдийн эрүүл мэнд, аюулгүй байдалд тааламжтай, баялаг бүтээх нөхцөлийг хангасан газар ашиглалтыг бий болгож газрын харилцааны цогц бодлогыг газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусгахад чиглэгдэнэ.

Мэдээллийн зуунтай зэрэгцэн сум, аймаг, улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний мэдээллийг тоон хэлбэрт шилжүүлэн нэгдсэн сүлжээнд суурилуулж газрын үндэсний мэдээллийн сангийн системд холбогдсоноор газрын харилцааны мэдээллийг интернэт орчинд түргэн шуурхай гео дүрслэлээр авах боломж бүрдэж байна. Тэдгээрийг нөхцөлийг хангах чиглэлээр Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулан гаргасан болно.

Хил залгаа орших засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн нийгэм-эдийн засгийн бүс нутгийн болон аймгийн хөгжлийн бодлого, төлөвлөлттэй уялдуулан төлөвлөж, газар зохион байгуулалтын болон бусад салбарын норм, стандартыг баримтлан аймгийн газар ашиглалтын дэд бүсийн хөгжлийн төлөвлөгөө, тусгай хамгаалалттай газар нутгийг газар ашиглалтын бусад ангилалд оруулахыг хориглох, аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх, зам, шугам сүлжээний дэд бүтцийн хөгжүүлэх төлөвлөгөөг аймгийн нийгэм-эдийн засгийн хөгжил болон байгаль орчныг хамгаалах зэрэг салбар хоорондын уялдааг ханган хөгжүүлэхэд аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний практик ач холбогдол оршино.

1.1.1. ЗОРИЛГО

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь аймгийн хөгжлийн алс хэтийн бодлогуудыг орон зайн хувьд нэгтгэн газрын нөөц ашиглалтын төлөвлөлтөөр дэмжин Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого, “Алсын хараа-2050” Монгол улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого, улсын газар

зохион байгуулалтын төлөвлөгөө болон ЗГ-ын “Шинэ сэргэлтийн бодлогын хэрэгжүүлэхэд чиглэгдсэн нийгэм, эдийн засаг, байгалийн нөөцийн ашиглалттай холбоотой хөгжлийн хөтөлбөрүүдийг төлөвлөгөөнд тухайн нутаг дэвсгэрийн онцлогт нийцүүлэн орон зайн хувьд нэгтгэн зохицуулах зорилготой юм. Энэ нь Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө, сумдын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө болон салбар хоорондын хөгжлийн бодлого, үйл ажиллагаатай уялдсан, байгаль орчинд ээлтэй, эдийн засгийн хувьд үр ашигтай, нийгмийн хөгжлийг дэмжсэн, төр, иргэд, олон нийтийн оролцоог хангасан газрын мэдээллийн нэгдсэн систем бүхий аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний баримт бичиг юм.

1.1.2. ЗОРИЛТ

Булган аймгийн Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний зорилгод хүрэхийн тулд дараах зорилтуудыг тавьж ажилласан болно. Үүнд:

1. Аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг Улс, бүс, аймгийн салбаруудын хөгжлийн хөтөлбөр, үйл ажиллагаа, бодлоготой уялдуулах;
2. Сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө болон сумдын хөгжлийн хөтөлбөр, үйл ажиллагаа, бодлоготой уялдуулах;
3. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд байгалийн нөхцөл, нөөц, газар ашиглалтын өнөөгийн байдлыг тодорхойлох;
4. Иргэдийн хэрэгцээт байдлыг судалж, газрыг эдийн засгийн эргэлтэд оруулах идэвх, санаачилгыг дэмжсэн нээлттэй газрын харилцааны бодлогыг нэвтрүүлэх, тогтвор суурьшилтай ажлын байр, баялаг бүтээх үйлчилгээ үзүүлэх, эрүүл аюулгүй орчинд амьдрах, үйл ажиллагаа эрхлэх нөхцөлийг бүрдүүлэх;
5. Байгалийн нөхцөл нөөц, газар ашиглалтын өнөөгийн байдал, газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтийн мэдээллийг шинэчлэн боловсруулж тоон хэлбэрт шилжүүлэх, мэдээллийн санд нэгтгэх;

Газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээнд суурилсан газар ашиглалтын оновчтой зөв хувиарлалтыг хийж, газрын харилцааны эерэг нөхцөлийг дэмжсэн цогц газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг боловсруулах;

Хүснэгт 1-д зорилго, зорилтод хүрэх үйл ажиллагааг нарийвчлан гаргалаа.

Хүснэгт 1. Зорилтыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа

ЗОРИЛТ		ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА	
1	Аймгийн газар зохион байгуулалтын бодлогыг Улс, бүс, аймгийн салбаруудын хөгжлийн хөтөлбөр, сумдын хөгжлийн бодлоготой уялдуулах;	1.1	Алсын хараа-2050 Монгол улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын бодлогын хүрээнд 2021-2030 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөөний Булган аймагтай холбоотой хэсгийг тусгах
		1.2	Тэрбум мод хөтөлбөрийн хүрээнд Булган аймагт холбогдох хэсгийн тусгах
		1.3	Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөтэй уялдуулж төлөвлөгөөнд тусгагдсан саналуудыг Булган аймгийн хэмжээнд тусгах
		1.4	Төрөөс хүнс хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого, “Атар-IV” аян, Гурван тулгуурт хөгжлийн бодлогод Булган аймагтай холбоотой хэсгийг тусгах
		1.5	Салбарын яамдын бодлогын баримт бичгүүдийг уялдуулах
		1.6	"Хангайн" бүсийн хөгжлийн төлөвлөгөөний саналуудыг Булган аймгийн хэмжээнд тусгах Булган аймгийн аялал жуулчлалын мастер төлөвлөгөөний холбогдох хэсгийг тусгах
		1.7	Булган аймгийн хөгжлийн бодлого, салбаруудын хөгжлийн бодлого төлөвлөгөөг тусгах

2	Сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө болон сумдын хөгжлийн хөтөлбөр, үйл ажиллагаа, бодлоготой уялдуулах	2.1	Булган аймгийн сум бүрийн /15 сум/ бодлого, хөтөлбөрийг тусгаж төлөвлөсөн баримт бичгүүдтэй уялдуулсан саналыг тусгах
3	Аймгийн нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд байгалийн нөхцөл, нөөц, газар ашиглалтын өнөөгийн байдлыг тодорхойлох;	3.1	Байгалийн нөхцөл, нөөцийн судалгаа хийх /уур амьсгал, хөрс, ургамал, инженер геологи, амьтан г.м/
		3.2	Газар ашиглалтын судалгаа хийх, өнөөгийн байдлыг тодорхойлох /ХАА, хот тосгон бусад суурин, зам, шугам сүлжээ, ой, ус, тусгай хэрэгцээ/
4	Иргэдийн газрын хэрэгцээг байдлыг судалж, газрын харилцаанд идэвхтэй оролцох нөхцөлийг бүрдүүлсэн, тогтвор суурьшилтай ажлын байр, хүртээмжтэй нийгмийн үйлчилгээ үзүүлэх, эрүүл аюулгүй орчинд амьдрах, нээлттэй газрын хуваарилалт бий болгох;	4.1	Аймаг, сумын ЗДТГ, салбар байгууллагын мэргэжилтэн, иргэн, аж ахуй нэгжийн санал, бодол
		4.2	Аймаг, сумын ЗДТГ, салбар байгууллага, зорилтод бүлгийн хэлэлцүүлэг хийх, багийн Иргэдийн Нийтийн Хурлын хэлэлцүүлэг, санал
		4.3	Эрүүл мэнд, соёл, боловсрол, худалдаа үйлчилгээг хүртээмжтэй тогтвортой болгох,
		4.4	Аймгийн үйлдвэрлэл үйлчилгээг хөгжүүлэх бодлоготой уялдуулан тогтвортой ажлын байр бий болгох, эдийн засгийн хөгжлийг хангах
		4.5	Ногоон байгууламж, хог хаягдлын цэг, оршуулгын газар болон эрүүл хүнс, аюулгүй орчинд амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлсэн нээлттэй, ил тод газрын хуваарилалтыг төлөвлөх
5	Байгалийн болон газрын нөөц чадавхын мэдээллийг шинэчлэн боловсруулж судалгааны үр дүнг нэгтгэн боловсруулсан тоон болон зурган мэдээллийн сан бүрдүүлэх,	5.1	Аймгийн байгалийн нөхцөл, нөөцийн мэдээллийг бүрдүүлж боловсруулсан мэдээллийн сан бүрдүүлэх
		5.2	Аймгийн газар ашиглалтын өнөөгийн байдал болон төлөвлөгөөний мэдээллийн сан бүрдүүлэх
6	Газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээнд суурилсан газрын харилцааны олон зориулалтыг хангахуйц газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг боловсруулах;	6.1	Аймгийн газар ашиглалтын төлөвлөлтийн хориглон хамгаалах бүсийн төлөвлөгөө боловсруулах
		6.2	Аймгийн газар ашиглалт бүрээр тохиромжтой байдлын үнэлгээ хийх, төлөвлөгөө боловсруулах
		6.3	Аймгийн ХАА-н газрын төлөвлөгөө
		6.4	Аймгийн Хот тосгон бусад суурин газрын төлөвлөгөө
		6.5	Аймгийн Зам, шугам сүлжээний газрын төлөвлөгөө
		6.6	Аймгийн Ойн сангийн газрын төлөвлөгөө
		6.7	Аймгийн Усны сангийн газрын төлөвлөгөө
		6.8	Аймгийн Тусгай хэрэгцээний газрын төлөвлөгөө

1.1.3. ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ БОЛОВСРУУЛСАН АЖЛЫН БАРИМТЛАХ ЗАРЧИМ

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг нэгдмэл цогц, харилцан уялдаатай байх, орон нутгийн нийгэм-эдийн засгийн хөгжил тогтвортой байх, нөөц эх үүсвэр, үндэслэлтэй байх, экологийн аюулгүй байх, нийгмийн хүсэл сонирхолд нийцсэн байх, эдийн засгийн хувьд үр ашигтай байх болон бүх талын оролцоог хангасан байх үндсэн зарчимд тулгуурлан боловсруулав.

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь дээр дурдсан үндсэн зарчимд тулгуурлахаас гадна Монгол улсын Газрын тухай хуулийн 6 бүлэгт тусгагдсан газар ашиглаж, хамгаалахад тавигдах үндсэн шаардлагыг хангасан болно. Үүнд:

1. Системтэй байх зарчим: Газар нь байгалийг бүрдүүлэгч үндсэн объект, үйлдвэрлэлийн үндсэн хэрэгсэл, үл хөдлөх хөрөнгийн дахин давтагдашгүй шинж чанарынхаа хувьд газар ашиглалт газрын үүргийг тодорхойлохдоо системтэйгээр хэрэгжүүлэх шаардлагатай;

2. Бодитой үндэслэлтэй байх зарчим: Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусгагдсан арга хэмжээнүүд нь тооцоолол сайтай үндэслэлтэй бодит амьдралд зохицсон орон нутгийн санал санаачилгад тулгуурласан байна;

3. Хэрэгжих боломжтой байх. Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь хэрэгжих боломжтой цаг хугацааны болон хөрөнгө оруулалтын ойлгомжтой шалгууртай байна;

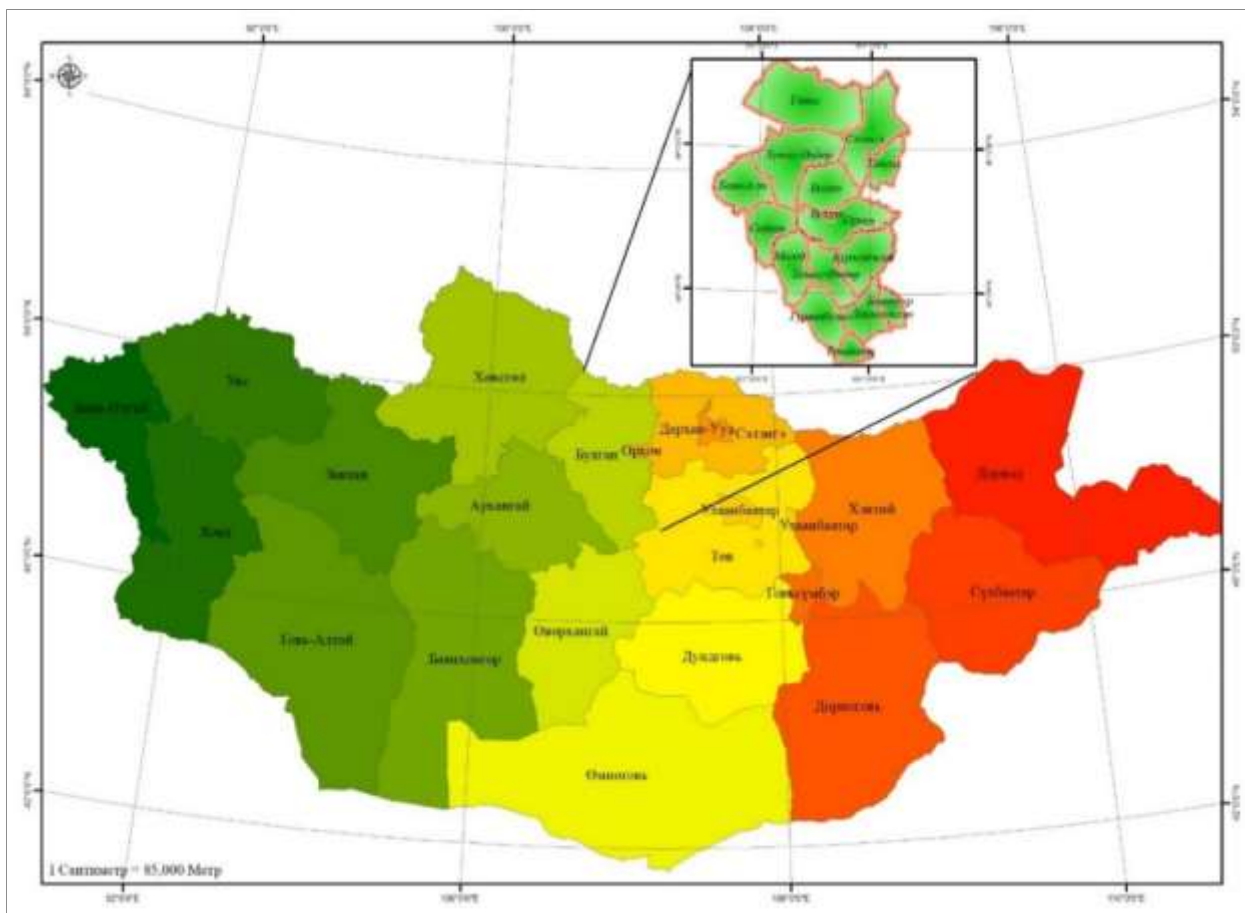
4. Үе шаттай байх зарчим. Газрын нөөцийн ашиглалтын дүн шинжилгээ нь сүүлийн жилүүдийн мэдээлэлд суурилсан ирээдүйн газар ашиглалтын төлөвлөгөө нь үе шаттайгаар хэрэгжихээр тусгагдсан байна;

5. Босоо болон хэвтээ удирдлагын холбоотой байх: Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө нь улс, бүс, сумын газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөний бичиг баримтуудтай уялдсан, нийгэм эдийн засгийн хөгжлийг дэмжсэн, бусад салбарын үйл ажиллагаатай уялдсан байна;

6. Хувилбартай байх зарчим. Газар ашиглалтын төлөвлөгөөг боловсруулахдаа хувилбартай байх зарчмыг баримтлах ба байж болох хувилбаруудаас илүү оновчтойг сонгон харилцан зөвшилцөнө;

7. Үр ашигтай байх зарчим. Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний дагуу газрын нөөцийг ашигласны үр дүнд эдийн засгийн үр ашиг нэмэгдэх ёстой.

Хамрах хүрээ: Булган аймгийн нийт 4872979.7 га /дөрвөн сая найман зуун далан хоёр мянга есөн зуун далан ес аравны долоон га/ газар нутгийг хамарна /Зураг 1/.

Зураг 1. Ажлын хэмжээ, байриил

1.1.4. АЖЛЫН ҮЕ ШАТ

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөө боловсруулах ажлыг дараах үе шаттайгаар хийж гүйцэтгэлээ. Үүнд:

- Бэлтгэл үе шат /Суурь судалгааны анхдагч мэдээлэл цуглуулах, бэлтгэх/;
- Хээрийн хэмжилт, судалгаа /Газар дээр нь очиж тодруулалт хийх, мэдээ материал цуглуулах, орон нутгийн төрийн болон төрийн бус байгууллагууд, иргэдийн оролцоог хангах, хэлэлцүүлэх, санал авах /;
- Материал боловсруулалт, төлөвлөлт /бэлтгэл болон хээрийн хэмжилт судалгааны материалыг боловсруулж газар ашиглалтын өнөөгийн байдлыг тодорхойлох, төлөвлөгөөний анхны төслийг бэлтгэх/;
- Сумдын удирдлага болон аймгийн холбогдох байгууллагуудыг хамруулсан хэлэлцүүлэх хийх, санал авах;
- Аймгийн ГЗБЕТ-ний төслийг эцэслэн бэлтгэх, мэргэжлийн байгууллагаар хянуулах /ГЗБГЗЗГ-ын Газар зохион байгуулалтын хэлтэс нь мэргэжлийн албан бус зөвлөлөөр хэлэлцүүлж холбогдох санал дүгнэлтийг тусган хяналт хийнэ/;
- Аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар хэлэлцүүлэх, санал авах, албажуулах;
- Аймгийн ГЗБЕТ-ний бичиг баримтыг эцэслэн боловсруулж хэвлэж бэлтгэн холбогдох байгууллагуудад хүлээлгэн өгөх, мэдээллийн санд суурилуулах;

Дээрх үе шатаар тус ажлыг гүйцэтгэсэн бөгөөд үе шат бүр дээр хийсэн ажлаа танилцуулж байна.

1.1.4.1. Бэлтгэл үе ажил

Бэлтгэл ажлын хүрээнд дараах төрлийн мэдээллийг цуглуулж зохих боловсруулалтыг хийж зурагжуулах хээрийн хэмжилт судалгааны ажилд бэлтгэнэ.

А. Байгалийн нөхцөл, нөөцийн судалгааны мэдээлэл. Үүнд:

- Улс, аймаг, нийслэлийн нутаг дэвсгэр дээр хийгдэж байсан бүх төрлийн байгалийн нөхцөл, нөөцийн судалгааг судалж, нэгтгэн газарзүйн мэдээллийн системийг ашиглаж, тоон хэлбэрт оруулж, сэдэвчилсэн зургийн эхний хувилбарыг бэлтгэх;
- Уур амьсгалын үзүүлэлтэд олон жилийн дундаж хур тунадас /мм/, агаарын болон хөрсний температур, агаарын чийгшил, агаарын даралт, салхины чиглэл, нар гийгүүлэлт, шороон болон цасан шуургатай өдрийн тоо зэрэг мэдээллийг цуглуулж орон зайн боловсруулалтыг хийж зураглах;
- Газрын гадаргын төрх байдлын үзүүлэлтэд өндөржилт, налуужилт, байршлын зүг чигийг үзүүлэх бөгөөд 30 метр болон түүнээс өндөр нарийвчлалтай тоон өндрийн загвар /DEM/-ыг ашиглаж өндөржилт, зүг зовхисыг тус тус боловсруулж зохих мэдээллийг гаргах;
- Усан хангамжийн үзүүлэлтэд гадаргын болон гүний усны мэдээлэл, усны ай сав, хагалбар, гол мөрний урсцын эх бүрэлдэх газар зэрэг усан сан бүхий газрын мэдээллийг байр зүйн зураг, агаар, сансрын зураг болон холбогдох судалгаа материал авч зураглах;
- Инженер геологийн суурь мэдээллийг бүрдүүлэх, зохих боловсруулалтыг хийх.
- Зэрлэг амьтны төрөл, зүйл, ерөнхий тархац, байршлын мэдээлэл цуглуулах, зураглах;

➤ Малын бэлчээр, ан амьтдын идээшлэх, шилжилт хөдөлгөөн, өсөж үржих газар нутаг, бэлчээрийн төрөл, ургамлын экологийн үндсэн хэв шинж, чадавх зэрэг мэдээллийг цуглуулах, боловсруулах, зураглах;

➤ Хөрсний үзүүлэлтэд хөрсний экологи, хэв шинж, механик бүрэлдэхүүнийг мэдээлэл цуглуулах, боловсруулах, зураглах;

➤ Газар хөдлөлт, байгалийн гамшиг, аюултай үзэгдлийн давтамжийг зураглах

Б. Өмнөх судалгааны материалуудтай танилцах, боловсруулах. Үүнд:

➤ Тухайн аймагтай холбоотой Улс, аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөө болон сумдын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөөний тайлан мэдээллийг цуглуулах, танилцах, хэрэгжилтийг судлах;

➤ Бүх шатны газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөний материалууд, газрын төлөв байдал, чанарын хянан баталгааны материалуудыг цуглуулж, нэгтгэх, уялдуулах;

➤ Улс, бүс, аймаг, орон нутгаас баталсан хөгжлийн бодлогын баримт бичиг, үйл ажиллагааны мөрийн хөтөлбөр болон гадаад, дотоодын төсөл хөтөлбөрүүдийн цуглуулах, судлах, уялдуулах;

➤ Бусад салбарын үйл ажиллагааны хүрээнд хийгдсэн баримт бичиг, тайлан, өгөгдөл, суурь зураг зэрэг хоёрдогч мэдээллийг албан ёсны эх сурвалжаас хамгийн сүүлийн үеийн байдлаар авах, зохих боловсруулалтыг хийх;

В. Газар ашиглалт, хамгаалалтын мэдээлэл цуглуулж, боловсруулах. Үүнд:

➤ Газрын нэгдмэл сангийн тооллогын мэдээг цуглуулах, харьцуулалт хийх, боловсруулалт хийх, зураглах

➤ Газрын эрх зүйн харилцаа үүссэн нэгж талбарууд, түүний үнэлгээ, төлбөр, газрын зах зээлийн үнийн мэдээг цуглуулж, дүн шинжилгээ хийх;

➤ Хөдөө аж ахуйн газрын (хадлан, тариалан, бэлчээр, атаршсан газар, жимс, жимсгэнэ гэх мэт) ашиглалт, хамгаалалтын мэдээллийг цуглуулж, дүн шинжилгээ хийх;

➤ Хөдөө аж ахуйн газрын доройтол /хөрс, усны элэгдэл, ялзмаг болон шим тэжээлийн хомсдол/, бэлчээрийн даац хэтрэлт, уул уурхайн сөрөг нөлөөллийн тооцоо судалгааг хийх;

➤ Ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй талбайн мэдээллийг цуглуулах зураглах;

➤ Дэд бүтцийн газрын (олон улс, улс, тусгай зориулалтын, орон нутгийн чанартай зам, шугам сүлжээний газрын байршил, эрчим хүч, холбоо мэдээллийн шугам сүлжээний газрын ашиглалт, хамгаалалт, байршил, үр ашиг гэх мэт) ашиглалт, хамгаалалтын мэдээллийг цуглуулж, дүн шинжилгээ хийх;

➤ Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн байршил, хэмжээ, аялал жуулчлал, амралт сувиллын газрын судалгаа, байршлын мэдээлэл, түүх археологийн олдвор, үл хөдлөх эд өлгийн зүйлс, түүх, соёлын дурсгалт газрын байршил, талбайн хэмжээний мэдээллийг цуглуулж, дүн шинжилгээ хийх;

➤ Хот, тосгон, бусад суурин газрын экологийн судалгаа, зураг /агаар хөрс, усны бохирдол, тоосжилтын мэдээлэл/-д анализ хийх;

➤ Зам шугам сүлжээний газрын мэдээллийг цуглуулах зохих боловсруулалтыг хийх, зураглах;

➤ Ойн газрыг тодорхойлох, ойн ашиглалтын менежментийн төлөвлөгөөтэй танилцах, боловсруулах, зураглах;

Г. Нийгэм, эдийн засгийн мэдээ мэдээлэл. Үүнд:

➤ Нийгэм, эдийн засгийн судалгаанд ашиглагдах мэдээг байрлалд суурилсан “Нийгэм, эдийн засгийн мэдээллийн сан”-аас болон холбогдох байгууллагуудаас авч, цуглуулах;

➤ Нийгэм, эдийн засгийн судалгааны мэдээлэл, түүнд хийсэн дүн шинжилгээг эдийн засаг, үйлдвэрлэлийн салбар бүрээр болон иргэдийн эрэлт хэрэгцээний чиг хандлагыг тогтоох SWOT болон бусад шинжилгээг хийх;

➤ Нийгэм, эдийн засгийн хэрэгцээг тодорхойлох; /сургууль, цэцэрлэг, эмнэлэг, соёл, урлаг гэх мэт төрийн байгууллага, ногоон байгууламж, эмийн сан, банк, халуун ус, сүм хийд гэх мэт/

➤ Инженерийн дэд бүтцийн газрын хэрэгцээ тодорхойлох; /цахилгаан дамжуулах шугам, зам, халуун, хүйтэн усны шугам гэх мэт/

➤ Ажлын байрны хэрэгцээ шаардлага;

➤ Хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний хэрэгцээ тодорхойлох;

➤ Хадлан, малын тэжээлийн ургамлын хэрэгцээ тодорхойлох;

➤ Худаг, усан сангийн хэрэгцээ тодорхойлох;

Д. Газар ашиглалтын тохиромжтой байдлын үнэлгээ хийх. Үүнд:

➤ Хөдөө аж ахуйн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ;

➤ Хот, сумын төв, тосгон, бусад суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ;

➤ Ой тарьж ургуулахад тохиромжтой газрын үнэлгээ;

➤ Хөв цөөрөм байгуулахад тохиромжтой газрын үнэлгээ;

➤ Тусгай хамгаалалтад авахад тохиромжтой газрын үнэлгээ;

Е. Хээрийн хэмжилт судалгаанд бэлтгэх. Үүнд:

➤ Иргэд, олон нийтийн оролцоог хангах асуулга, санал авах хуудас бэлтгэх;

➤ Аймаг сумдад хэлэлцүүлэг хийх бэлтгэлийг хангах, асуумжийг тодорхойлох;

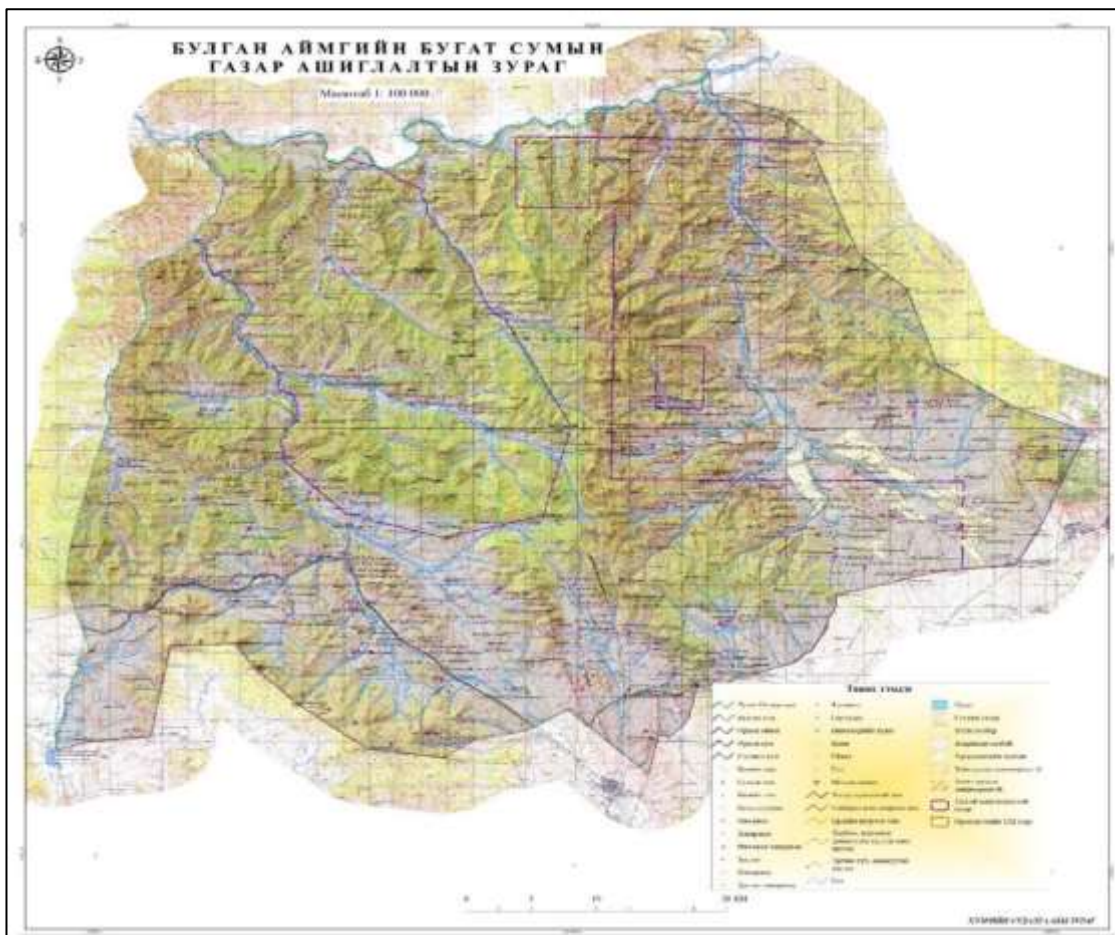
➤ Газар ашиглалт болон төлөвлөлтийн төслийн газрын зураг бэлтгэх, хэвлэх;

➤ Хээрийн судалгаанд ашиглах тоног төхөөрөмж (зөөврийн компьютер, проектор, зургийн аппарат, гар GPS гэх мэт), газар зүйн мэдээллийн системийн болон бусад программ хангамжийг бэлтгэх зэрэг болно.

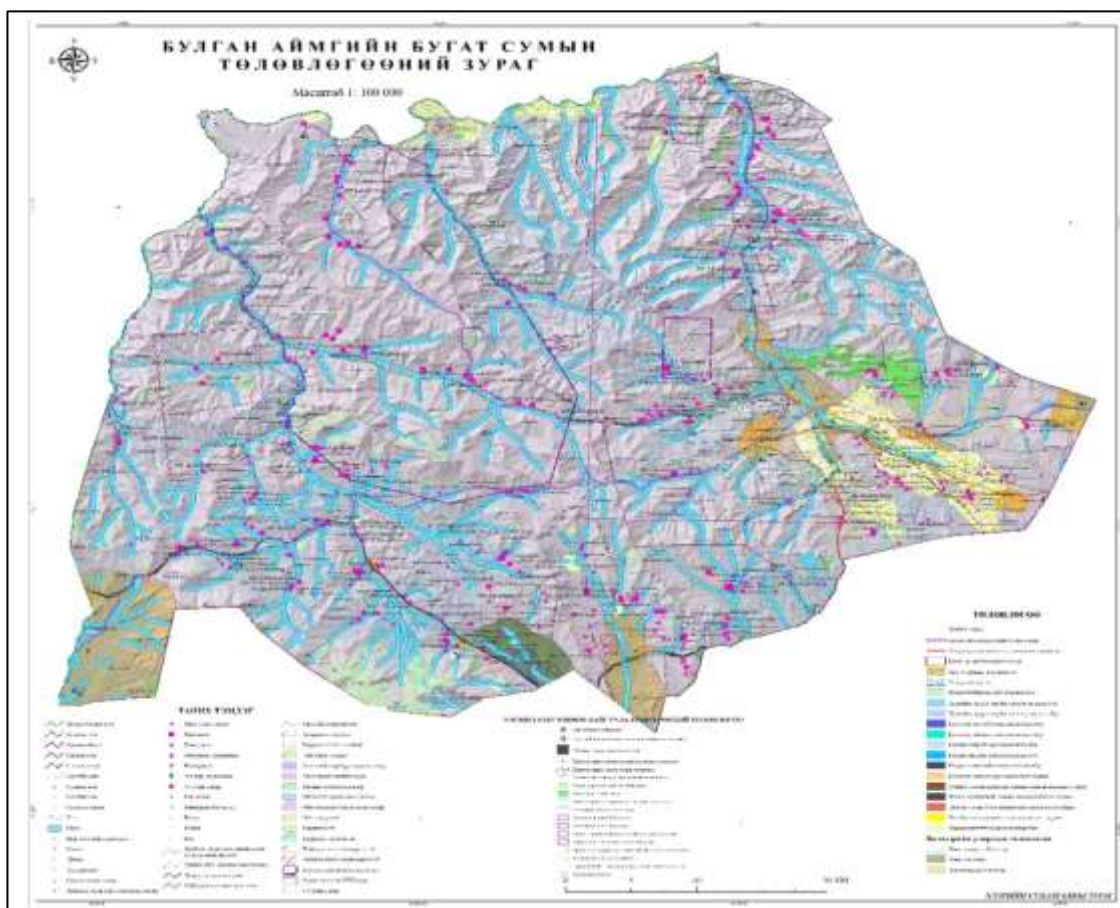
1.1.4.2. Хээрийн хэмжилт, судалгаа

Булган аймгийн Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах ажлын хүрээнд аймгийн хэмжээнд хээрийн хэмжилт судалгаа, тодруулалтын ажлаар 4 удаа, сумдын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө боловсруулах ажлын хүрээнд сум тус бүрд 4-5 удаа очиж газар дээр нь ажиллалаа. Хээрийн хэмжилт судалгаанд аймгийн ГХБХБГ-ын ГУХ-ын дарга болон мэргэжилтнүүд чиглэл бүр дээр хамтран ажиллаж зохих мэргэжлийн хяналтыг гүйцэтгэж ажилласан.

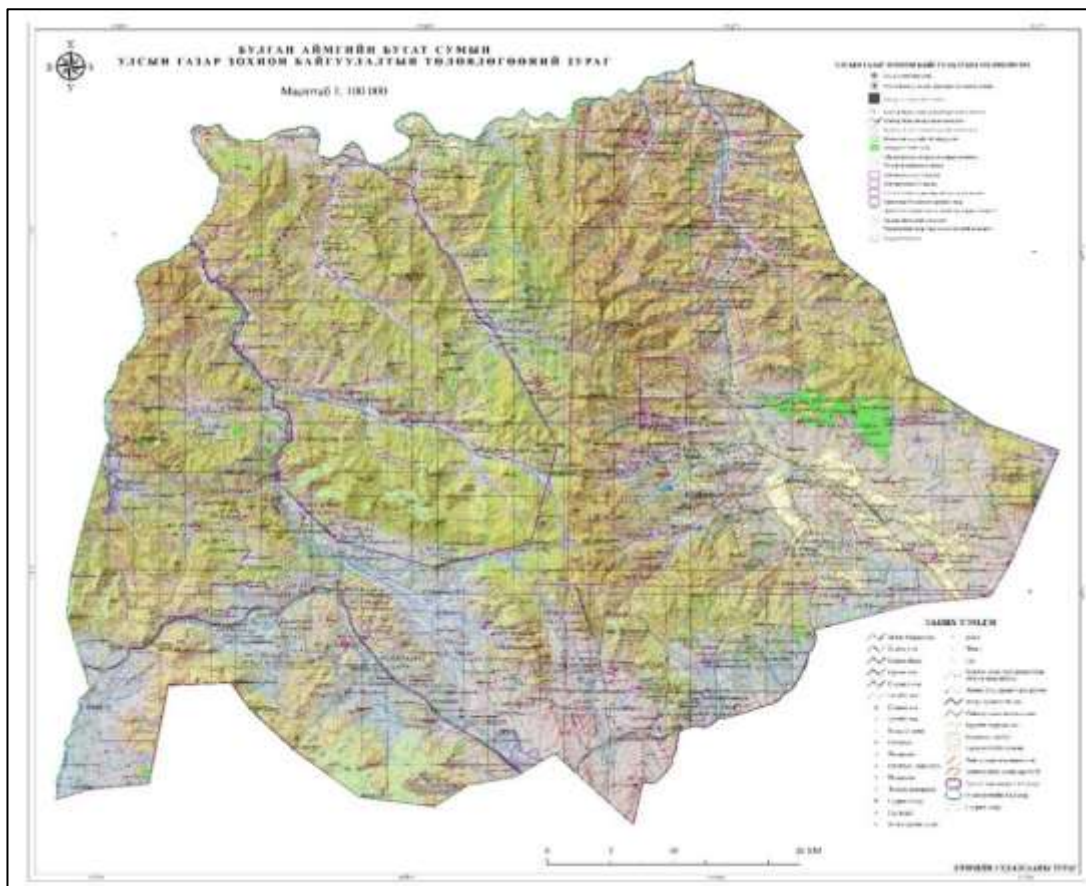
Хээрийн судалгаанд гарахад суурин боловсруулалтын үе шатанд цуглуулсан мэдээллийг үндэслэн боловсруулж ажлын зураг бэлдсэн. Тухайлбал: өмнөх онуудад хийгдсэн 8 (Бугат, Дашинчилэн, Орхон, Сэлэнгэ, Тэшиг, Хангал, Хишиг-Өндөр, Хутаг-Өндөр сум;) болон тус ажилтай хамт хийгдэж буй үлдсэн 7 сумын мэдээллийг суурин судалгаагаар боловсруулж сум бүрээр нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөөний зураг мөн газар ашиглалтын зургийг бэлтгэсэн ба нэмэлтээр Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусгасан саналуудыг тусган аймаг, сум, баг бүрээр хэвлэж бэлтгэн хээрийн хэмжилт судалгаанд ашигласан. Бугат сумын жишээн дээр харуулав /Зураг 2, Зураг 3, Зураг 4/.

Зураг 2. Бугат сумын ажлын зураг

Зураг 3. Бугат сумын төлөвлөгөөний ажлын зураг

Зураг 4. УГЗБЕТ-нд Бугат суманд тусгагдсан төлөвлөгөөний ажлын зураг

Хээрийн судалгааны ажлын удирдамж гаргаж аймгийн бүх сумдыг хамруулан дараах чиглэлээр хийгдсэн. Үүнд:

1. Статистик мэдээ цуглуулах;
2. Газар ашиглалтын өнөөгийн байдлыг тодорхойлох, хэмжилт судалгаа хийх
3. Уулзалт, хэлэлцүүлэг хийх, санал асуулга авах, эрэлтийг тодорхойлох;

Статистик мэдээ цуглуулах

Хээрийн судалгааны үе шатанд хийгдэх нэг томоохон ажил нь төлөвлөлтийн арга хэмжээнүүдэд шаардлагатай нийгэм, эдийн засгийн мэдээг цуглуулах юм. Нийгэм эдийн засгийн мэдээний үзүүлэлтүүдийг сүүлийн 5-10 жилээр байрлалд суурилуулан авсан. Нийгэм, эдийн засгийн мэдээллийг нарийвчлалаас нь хамааруулсан цуглуулсан ба илүү нарийвчилсан мэдээллийг холбогдох аргачлал, зааврын дагуу тооцоолж авсан.

Нийгэм эдийн засгийн мэдээг арга зүйн зааврын дагуу 10 үндсэн хэсэг болон түүнийг дэд хэлбэрээр авсан

1. *Хүн ам зүй*: “Хүн амын статистикийн үндсэн үзүүлэлт тооцох аргачлал”-ын дагуу тогтоосон мэдээллийг цуглуулсан.
2. *Хөдөлмөр эрхлэлт, амьжиргааны түвшин*: “Хүн амын статистикийн үндсэн үзүүлэлт тооцох аргачлал”-ын дагуу тогтоосон мэдээллийг цуглуулсан.
3. *Мал аж ахуй*: Мал аж ахуйн салбарын мэдээ болон бэлчээр ашиглалтын мэдээ, Бэлчээрийн даац, багтаамж, тэжээл хангамж, Хадлан, тэжээлийн ургамал, таримал бэлчээр түүнээс авч буй хадлан авч буюу иргэн, аж ахуйн, нэгжийн тоо, тэдгээрийн ашиглаж буй талбайн хэмжээ, тухайн аж ахуйн орлого, зарлагын дүнгийн мэдээ болон хураан авч буй ургацын хэмжээний мэдээллийг авсан.

4. Газар тариалан: Мал аж ахуй, газар тариалангийн статистик үзүүлэлтүүдийг “ХАА-н салбарын статистик үзүүлэлтийг тооцох” аргачлалын дагуу тогтооно.

5. Материаллаг бус орлого бүхий газар ашиглалт: Материаллаг бус орлогоор суманд оруулдаг Аялал жуулчлал, амралт сувиллын газар, түүх, соёлын дурсгалт газрын мэдээг “Аялал жуулчлалын статистикийн үзүүлэлт, тооцох аргачлал”-ын дагуу авсан.

6. Үйлдвэр үйлчилгээ: Нийтийн үйлчилгээ, жижиг дунд үйлдвэрлэл, бизнесийн байгууллага тэдгээрийн үйл ажиллагаа чиглэл орлого, зарлага болон бусад мэдээг цуглуулсан.

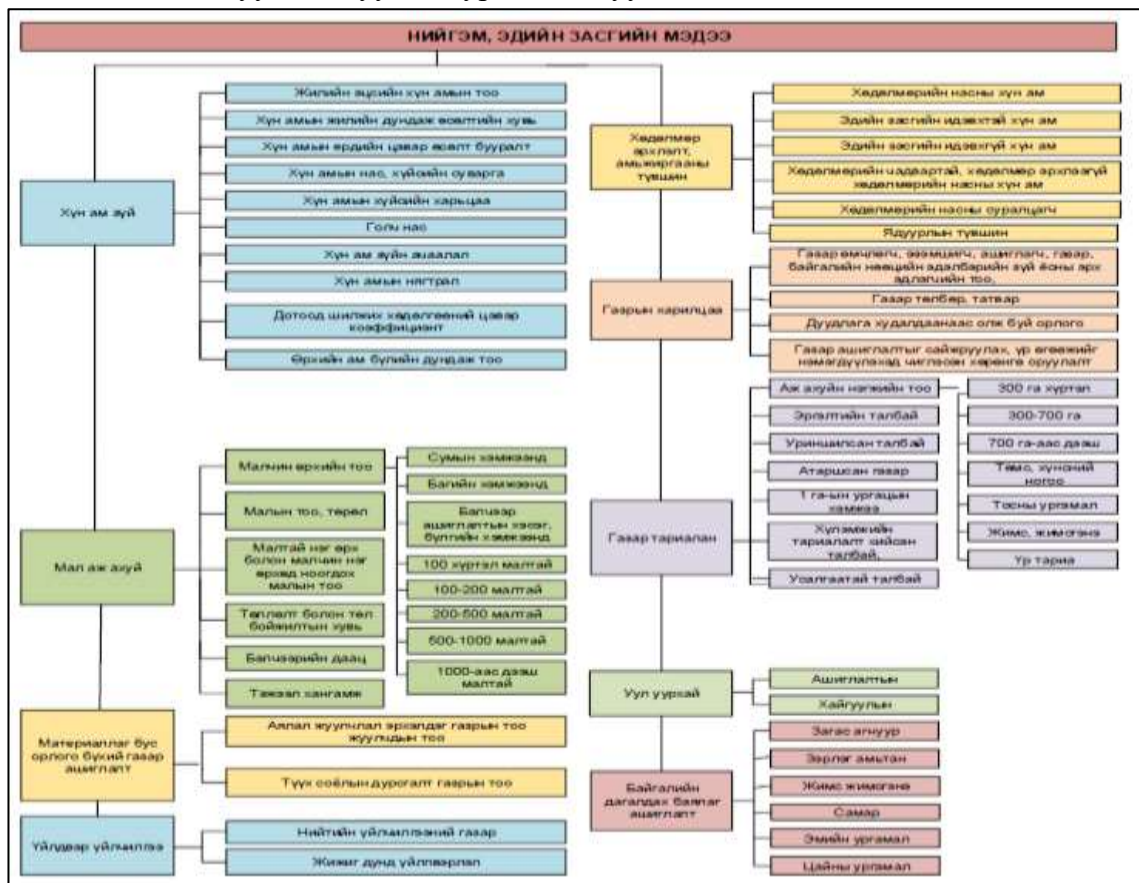
7. Уул уурхайн үйл ажиллагаа: Уул уурхайн ашиглалтын болон хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газар, мөн түгээмэл болон ховор тархацтай ашигт малтмал олборлолтын талаарх мэдээлэл цуглуулсан.

8. Аялал жуулчлал: Аялал жуулчлал, түүх, соёлын дурсгалт газрыг иргэд, аж ахуйн нэгж ашиглалт түүний ажиллагааны хэлбэр, байршлын мэдээллийг нэгтгэж цуглуулсан.

9. Байгалийн дагалт баялгийн ашиглалт: Байгалийн дагалдах баялаг болох жимс жимсгэнэ, самар, ан, амьтан, загас агнуур болон бусад баялаг ашиглаж байгаа иргэд, бүлэг, хэсэг, нөхөрлөл, аж ахуйн нэгжийн байршил, ашиглаж буй нөөц, баялгийн хэмжээ, орлогын хэмжээг цуглуулсан.

10. Газрын харилцаа: Тухайн суманд хэрэгжиж буй газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөө, түүнийг хэрэгжүүлэхээр гаргасан шийдвэр, газар ашиглагч, эзэмшигч, өмчлөгчийн тоо, зүй ёсны эрхийн тоо, олж буй орлого, газрын төлбөр, татвартай холбоотой мэдээ авсан.

Дээрх цуглуулсан нийгэм, эдийн засгийн мэдээ цуглуулахдаа бэлтгэл ажлын хүрээнд бэлтгэсэн хэвлэмэл хуудас, асуулга, зургийн дагуу авсан.

Зураг 5. Нийгэм, эдийн засгийн мэдээний схем

Хил зааг, байршил тогтоох, зураглах

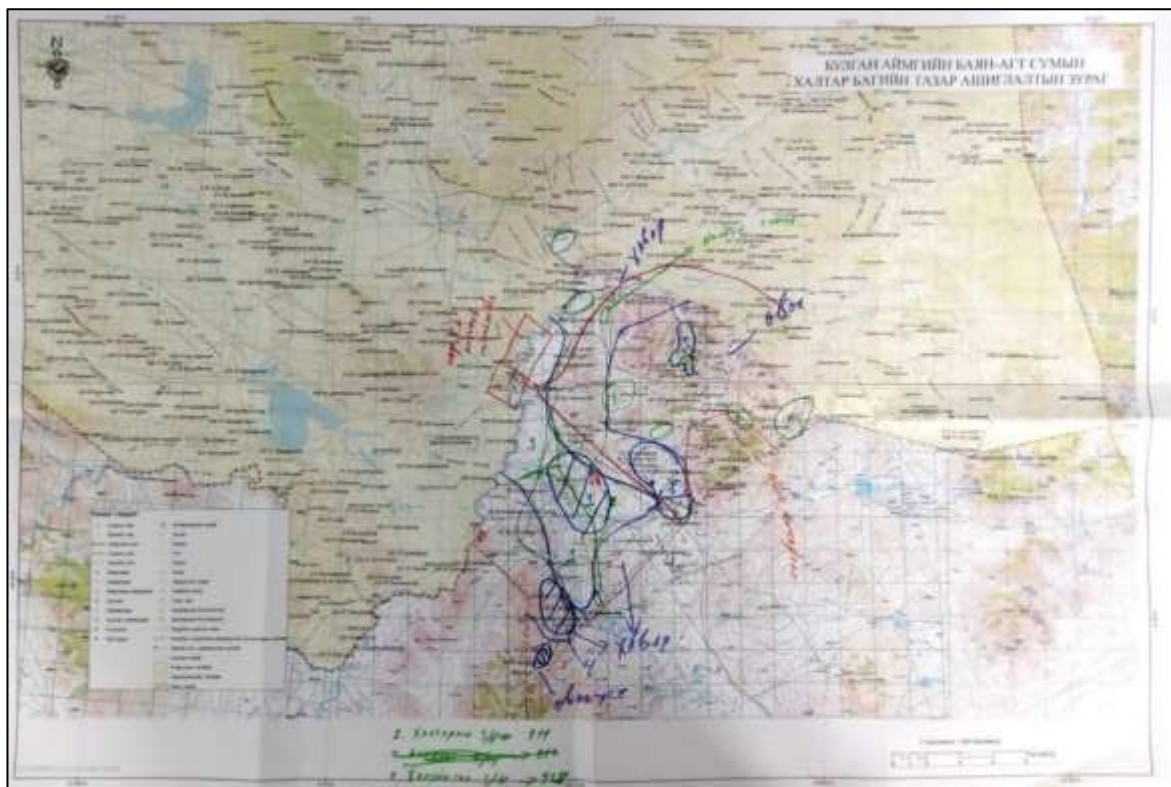
Хээрийн хэмжилтийн ажлаар дараах мэдээллийг тодруулж зохих хэмжилт зураглалыг хийлээ. Үүнд:

- Өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржаа, 4-н улирлын байршлыг газар дээр нь явж тодруулан, хэмжилт хийж зурагт тэмдэглэсэн.
- Бэлчээр дэх уст цэгийн тооллого, ашиглалтын байдлын судалгааг Хөдөө аж ахуй болон байгаль орчин хариуцсан мэргэжилтнээс авч, шинээр нэмэгдсэн худаг, уст цэгийн байршлыг газар дээр нь очиж тогтоон, зурагт тэмдэглэсэн.
- Улирлын бэлчээрийн заагийг тогтоон зурагласан.
- Бэлчээр ашиглалтын улирлын хуваарийг тодорхойлж, зурагласан.
- Эрчимжсэн, хагас эрчимжсэн мал аж ахуй эрхэлж буй байдлыг зураглах цаашид эрхлэх боломжтой газрыг газар дээр нь очиж тодорхойлж, зурагласан.
- Одоогийн ашиглаж байгаа отрын нутгийг тодорхойлж зурагласан.
- Хөдөө аж ахуйн зориулалттай барилга, байгууламжийн зориулалтаар ашиглаж буй газрын заагийг зураглах. Хөдөө аж ахуйн зориулалтаар ашиглагдаж байгаа барилга, байгууламжийн байршил, хэмжээ, зориулалтыг тулган шалгах, одоогийн ашиглалтын байдлыг тодорхойлж, бүрэн бүтэн эсэх, эвдэрч тоногдсон эсэх, байгууламжийг барьж байгуулсан огноо, хүчин чадал, багтаамж, хариуцдаг этгээд зэрэг мэдээллийг тодруулсан.
- Усжуулах шаардлагатай бэлчээрийн байршлыг тодорхойлж, зурагласан.
- Атаршсан газрын эргэлтийн цэг, заагийг зурагласан.
- Хортон мэрэгчид идэгдсэн бэлчээр, талхлагдсан бэлчээрийг тогтоон хэмжиж зурагласан.
- Амралт, сувиллын газруудын байршлыг тогтоож, аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломжтой аяллын маршрутыг зурагласан. Мөн шинээр амралт, сувилал, жуулчны бааз бий болгох боломжтой газруудын байршлыг зураг тэмдэглэсэн.
- Аялал жуулчлалын газар, жуулчны бааз, амралт, сувиллын газар, хүүхдийн зуслан, түүх, соёлын дурсгалт газар, соёлын өв бүхий газрын байршлыг тогтоож, хил заагийг зурагласан.
- Байгалийн үзэсгэлэнт газар, түүх, соёлын дурсгалт газар, үнэт ховор үзмэр бүхий газруудыг тэмдэглэн, зурагласан.
- Улсын болон орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газрын мэдээллийг нэгтгэн төлөвлөж оруулсан.
- Шинээр бий болсон жуулчны бааз, отог, амралт, сувиллын газрын байршил, хил заагийг тогтоон, зурагласан.
- Шашны ач холбогдолтой дурсгалт газрын байршлыг тодорхойлсон.
- Уул уурхайн нөлөөгөөр эвдэрч, доройтсон газрыг бүртгэж, газар дээр нь хил заагийг тогтоосон.
- Ширгэсэн, тасарсан гол, нууруудыг нэг бүрчлэн зураг дээр тэмдэглэн оруулсан.
- Уст цэгийн төрөл, байршил, ашиглалт, хүчин чадлыг тодорхойлно.
- Хөв цөөрмийн байршил, хөв цөөрөм байгуулах боломжтой газрын судалгаа, саналыг тодорхойлж зурагласан.

- Шинжлэх ухаан, технологийн сорилт, туршилтын болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбайн хил заагийг зурагласан.
- Аймгийн болон сумын орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газрын байршил, заагийг зурагласан.
- Авто замын газрын зориулалтаар ашиглаж байгаа газрын байршлыг зурагласан. Үүнд:
 - Хатуу хучилттай зам
 - Засаж, сайжруулсан зам
 - Хээрийн хөрсөн зам
- Цахилгааны шугам газрын байршил, заагийг зурагласан.
- Харилцаа, холбооны шугам сүлжээний газрын байршлыг зурагласан
- Эмийн болон ховор ургамлын байршлыг тодорхойлно.
- Ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын талбайн мэдээлэл
- Түгээмэл болон ховор тархацтай ашигт малтмалын байршлыг тодорхойлно.
- Урьд өмнө болж байсан байгалийн гамшиг, аюулт үзэгдлийн улмаас эвдэрч, өөрийн төрөлх хэв шинжийг алдсан болон ямар нэгэн байдлаар хортой, аюултай нөхцөл байдал үүсэж байсан буюу ийм байдалд байгаа газрын байршил, хил заагийг хэмжиж, талбайгаар болон цэгээр зураглах /Газар хөдлөл, үер, цас их унадаг, нөөлөг салхи, хөрсний бохирдол, гулсалт болон бусад гамшиг, аюулт үзэгдлүүд/.
- Мал, амьтны гоц халдварт өвчний голомттой устгалын газар. Мал, амьтны гаралтай гоц халдварт өвчнүүд гарч байсан голомт бүхий газруудын байршлыг тэмдэглэх, тархцыг тодорхойлох, малын сэг, зэм устгалын газрыг тэмдэглэсэн
- Хог хаягдлын цэг, уурхайн болон ахуйн аюултай хог хаягдал, оршуулгын газрын байршлыг тодорхойлсон.
- Газар, байгалийн нөөц эдэлбэрийн зүй ёсны эрх “Газар, байгалийн нөөц эдэлбэрийн зүй ёсны эрхийг бүртгэн баталгаажуулах түр заавар”-ын дагуу зүй ёсны эрхийн зориулалтын төрлүүд болон газар, байгалийн нөөцийн тархцыг төрөл тус бүрээр нь газар дээр нь тогтоож, бүртгэх зэрэг болно.

Зураг 6. Хээрийн судалгааны үеийн зарим зураг

Зураг 7. Булган аймгийн Баян-Агт сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг

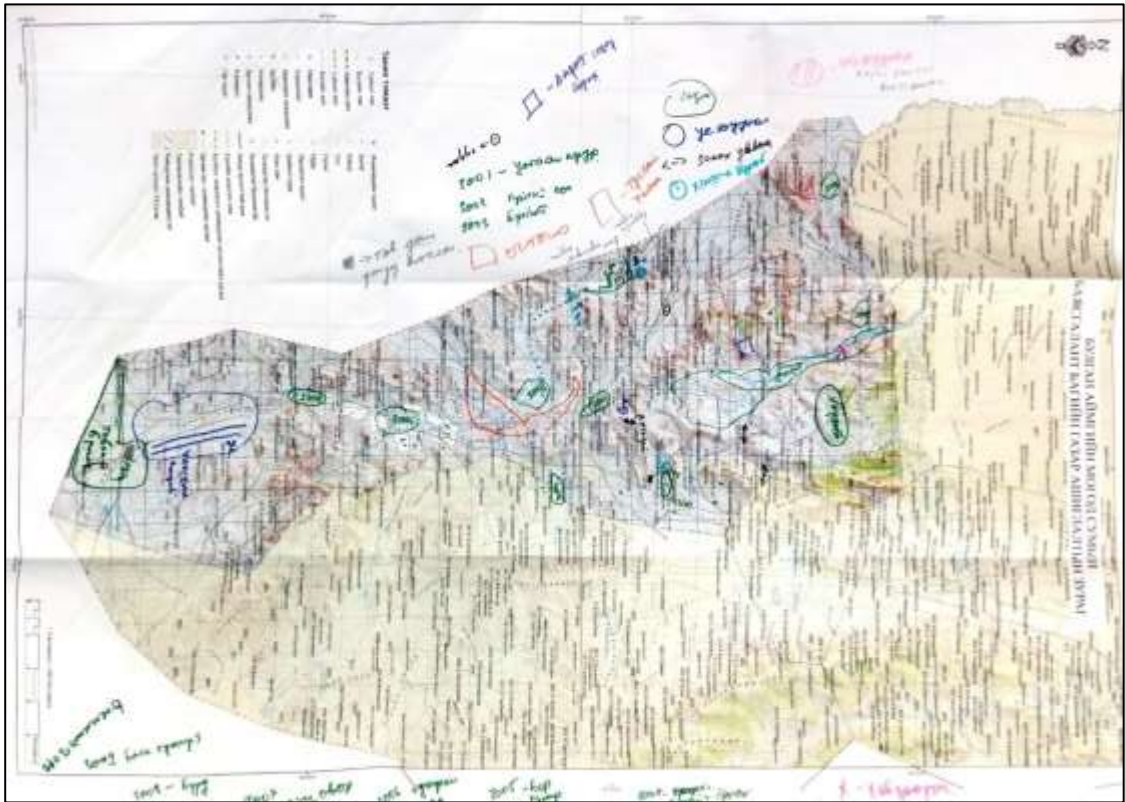
Зураг 8. Булган аймгийн Бугат сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг

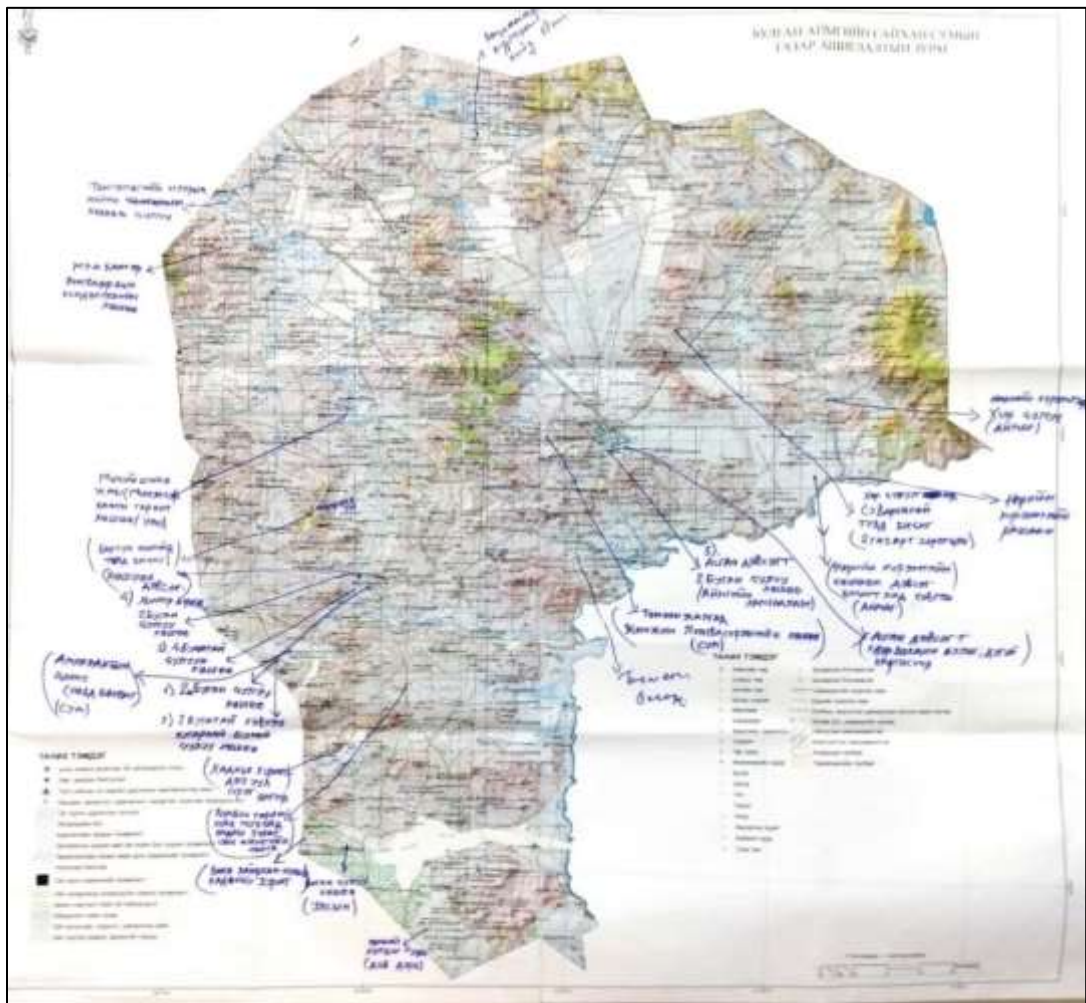
Зураг 9. Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг

Зураг 10. Булган аймгийн Дашинчилэн сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг

Зураг 11. Булган аймгийн Могод сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг

Зураг 12. Булган аймгийн Сайхан сумын хээрийн судалгааны ажлын зураг

1.1.4.3. Материал боловсруулалт, төлөвлөлт

Аймгийн хөгжлийн дүн шинжилгээг өмнө нь хэрэгжсэн ерөнхий төлөвлөгөөнд тулгуурлан хийсэн болно.

Ерөнхий төлөвлөгөөгөөр дараах асуудлуудын шийдлийг олж, төлөвлөгөөнд тусгалаа. Үүнд:

- ✓ Аймгийн эдийн засаг, аж ахуйн хөгжлийн үндсэн чиглэл, төрөлжилтийг тогтоох.
- ✓ Салбаруудын хөгжлийн чиг хандлагад үндэслэн газрын нэгдмэл сангийн ангилал, шилжилт, өөрчлөлтийг тогтоох.
- ✓ Газар ашиглалтын ерөнхий бүсчлэлийг тогтоох зэрэг болно. Энэхүү бүсчлэл нь аймаг, нийслэлийн нутаг дэвсгэрийн байгаль, экологи, нийгэм, эдийн засгийн чиг үүргийг урьдчилан тогтоох зорилго бүхий бодлогын ерөнхий бүс болон ерөнхий бүсийн чиг үүргийг хэрэгжүүлэх дэлгэрэнгүй бүс гэсэн үндсэн 2 түвшинтэйг харгалзан үзсэн байна. /Хүснэгт 2/.

Хүснэгт 2. Газар ашиглалтын ерөнхий болон дэлгэрэнгүй бүсчлэлийн төрөл

№	Газар ашиглалтын ерөнхий бүсчлэл	Газар ашиглалтын дэлгэрэнгүй бүсчлэл
1	Уламжлалт мал аж ахуйн ерөнхий бүс	Уламжлалт мал аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхлэхэд ашиглах өвөл, хавар, зун, намрын бэлчээрийн газрын, цаа бугын бэлчээрийн газрын, зэрлэг амьтны бэлчээрийн газрын, нийтээр ашиглах уст, цэг, хужир, мараа бүхий газрын, отрын нөөц бэлчээрийн, хадлангийн газрын, бэлчээрт тохиромжгүй газрын, хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн газрын бүс
2	Эрчимжсэн суурин аж ахуйн ерөнхий бүс	Тариалангийн газрын, жимс, жимсгэнэ тариалах газрын, хүлэмжийн аж ахуй эрхлэх газрын, өндөр ашиг шимт суурин болон хагас суурин мал аж ахуй эрхлэх, хөдөө аж ахуй барилга байгууламжийн цогцолбор газрын бүс
3	Хот, тосгон бусад суурины ерөнхий бүс	Хотын хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөөг баримтална.
4	Дэд бүтцийг хөгжүүлэх бүс	Харилцаа холбоо, мэдээллийн зориулалттай зурвас газар, барилга байгууламжийн, түлш, эрчим хүчний зориулалттай зурвас газар, барилга байгууламжийн, цэвэрлэх, боловсруулах байгууламжийн зориулалттай зурвас, талбарын ундны усан хангамжийн зориулалттай зурвас газар, барилга байгууламжийн бүс
5	Үйлдвэр, уурхайн бүс	Шинээр байгуулах, өргөтгөх хөнгөн, хүнд, уул уурхайн үйлдвэрийн газрын, ашигт малтмал олборлолтын газрын бүс
6	Ойн сан бүхий газрын ашиглалт, хамгаалалтын ерөнхий бүс	Хамгаалалтын бүсийн ой бүхий газар, ашиглалтын бүсийн ой бүхий газар, ой тэлэн ургах боломжийг хангахуйц газрын бүс
7	Усны сан бүхий газрын ашиглалт, хамгаалалтын ерөнхий бүс	Гол мөрний урсац бүрэлдэх эхийг хамгаалах, усархаг намгархаг газруудыг хамгаалах, усны сан бүхий газрын хамгаалалтын бүс, усны сан бүхий газрын эрүүл ахуйн бүс
8	Тусгай хэрэгцээний газар нутгийн ерөнхий бүс	Улсын хилийн зурвас газар, шинжлэх ухаан сорилт туршилтын газар, цаг уур орчны шинжилгээний газар, цөмийн төхөөрөмж барих зориулалтаар олгох газар, аймаг болон сум дундын отрын бэлчээр, чөлөөт бүс, хилийн боомтын бүс, үндэсний хэмжээний томоохон бүтээн байгуулалт, дэд бүтцийн төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх газар, аюултай хог хаягдлын төвлөрсөн байгууламж барих газрын, тусгай хамгаалалттай газар нутгийн бүс
9	Аялал жуулчлал, амралт зугаалгын ерөнхий бүс	Экологийн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх бүс, түүх соёлын дурсгалт газрыг түшиглэн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх бүс, рашаан сувиллын аялал рекреацийн бүс, олзворын ангийн аялал рекреацийн бүс

Бүсчлэлд баримтлах хөгжлийн чиг хандлагын хувилбаруудыг тогтоохдоо асуудлын шийдэл олох шинжилгээний аргыг ашигласан болно. Энэхүү арга нь бэлтгэл болон хээрийн

судалгааны ажлын үе шатанд болон бүх шатны ярилцлага, хэлэлцүүлэг, санал асуулгын үеэр ажиглагдсан нөхцөл байдал, шалтгаан, шийдвэрлээгүй тохиолдолд үүсэх үр дагавар дээр тулгуурлан бүсийн хөгжлийн чиг хандлагын хувилбаруудыг дэвшүүлдэг. Хөгжлийн чиг хандлагын хувилбаруудаас сонгон газар ашиглалтын ерөнхий бүсэд баримтлах бодлогыг тодорхойлж өгдөг.

Жил бүр аймгийн ИТХ-аар сумдын газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөтэй танилцаж хэлэлцэж тусгадаг бөгөөд аймгийн Засаг даргын шийдвэрээр газрыг эзэмшүүлэх, ашиглуулах газрын хил зааг буюу аймгийн төвийн инженерийн шугам, сүлжээ бүхий газруудын хил заагийг тогтоодог. Мөн аймгийн Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөгөөр аймаг, сумдын нутаг дэвсгэрийг бүхэлд нь хамарсан газар ашиглалтын төлөвлөлтийг тогтоосон байршил дээр тухайн жилийн төлөвлөлтийг хийнэ.

Аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөнд тусгасан чиглэлүүд:

➤ Хот, тосгон бусад суурин газрын газар ашиглалтын дэлгэрэнгүй бүсчлэлийг хотын хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөөгөөр, аймгийн хэмжээнд газар ашиглалтын дэлгэрэнгүй бүсчлэлийг сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөөгөөр гаргав.

➤ Хүн амын өсөлтийн үзүүлэлтийг харгалзан аймаг, сумын нутаг дэвсгэрт нийт тэлэх болон шинээр байгуулах хот, тосгон бусад суурин газрын хэмжээ, байршил, хил заагийг тооцон боловсруулав.

➤ Улс, аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө, хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдийн зорилт, салбаруудын хөгжлийн чиг хандлагатай уялдуулан газрын нэгдмэл сангийн үндсэн болон дэд ангилалд орох өөрчлөлтийг тогтоож, зураглалаа.

➤ Монгол улсын газрын нөөц, нэгдмэл санг төрөөс удирдах бодлого төлөвлөлтийн хүрээнд хуулийн үндэслэл, хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдийн зорилт, салбаруудын хөгжлийн чиг хандлагатай уялдуулан газрын нийгэм, эдийн засаг, экологид гүйцэтгэх үүргээр нь газрын байршил, хэмжээг тогтоож шийдлийг санал болгов.

➤ Уламжлалт бэлчээрийн аж ахуйг төрөлжүүлэн хөгжүүлэх, нүүдлийн амьдралын хэв маяг, соёлыг хадгалан үлдээх бүс нутгийн схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглав.

➤ Орон нутгийн чанартай услалтын систем, ус дамжуулах хоолой байгуулах газар, усалгаатай болон усалгаагүй ургамлын аж ахуйг төрөлжүүлэн хөгжүүлэх бүс нутгийн схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөсөн.

➤ Орон нутгийн түвшний эрчимжсэн мал, амьтны аж ахуй эрхлэх, агро технологийн төрөлжсөн парк байгуулах нутаг дэвсгэрийн схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөсөн.

➤ Суурин аж ахуйг бэлчээрийн мал аж ахуйтай хослон хөгжүүлэх бүс нутгийн схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил зааг, бүс нутагт тавигдах шаардлага, баримтлах бодлогыг төлөвлөв.

➤ Жимс, жимсгэнийн аж ахуй хөгжүүлэх бүс нутгийн нутаг дэвсгэрийн схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөв.

➤ Аймгийн чанартай сум дундын отрын бүс нутаг, улс, аймгийн нөөцийн хадлангийн талбай бүхий бүс нутгийн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөнө.

➤ Шинээр баригдах олон улсын болон улс, бүс, орон нутгийн чанартай төмөр зам, авто зам, эрчим хүч, цахилгаан, харилцаа холбооны шугам сүлжээ байгуулах газрын схемчилсэн байршил, хэмжээ хил заагийг зураглаж, төлөвлөв.

- Газрын тос, байгалийн хий, ус дамжуулах хоолой, барилга байгууламж, тэдгээрийн зурвас газар, усан зам, нисэх буудлын газрын схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөв.
- Ой, ус, биологийн төрөл зүйлийн нөөцийг зохистой ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээх бүс нутгийн схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөнө.
- Аймгийн хэмжээнд усны сан бүхий газар, усны эх үүсвэр, эрүүл ахуйн хамгаалалтын бүсийн зурвас газрын хамгаалалт, ашиглалтын схемчилсэн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөв.
- Байгалийн бүс, бүслүүрийн онцлог, өвөрмөц тогтоц, ховор, ховордсон ургамал, амьтан бүхий газар, түүх, соёлын дурсгалт болон үзэсгэлэнт газрын хэв шинжийг хадгалах, хувьсан өөрчлөгдөх зүй тогтлыг судлах, танин мэдэх, түүний унаган төрхийг хадгалах, хамгаалах зорилгоор улс, орон нутгийн тусгай хэрэгцээнд авах газрын байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөв.
- Газрыг доройтлоос хамгаалах, ашиглалтаас чөлөөлөх, нөхөн сэргээх, сайжруулалт хийх газар нутгийн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, холбогдох шийдэл, зөвлөмжийг тусгаж төлөвлөв.
- Амралт, рашаан сувилал, аялал жуулчлал, ан агнуурын бүс нутгийн байршил, хэмжээ, хил заагийг зураглаж, төлөвлөв.
- Аймгийн хэмжээнд ашигт малтмалын хайгуулын тусгай зөвшөөрөл олгох, сонгон шалгаруулалт явуулах газрын бүс, ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгох газрын хэмжээ, байршил, хил заагийг төлөвлөв.

Засгийн газрын болон аймаг, нийслэлийн Засаг даргын үйл ажиллагааны мөрийн хөтөлбөр, төлөвлөгөөтэй уялдуулан Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг 4 жилийн давтамжтайгаар 3 үе шатанд хувааж 2022-2034 он хүртэлх хугацаанд төлөвлөсөн. /Хүснэгт 3/

Хүснэгт 3. Газар ашиглалтын үе шат

№	Хамрагдах он	Үе шат
1	2022-2025	Эхний үе шат буюу богино хугацаа
2	2026-2029	Дунд үе шат буюу дунд хугацаа
3	2030-2034	Урт хугацааны үе шат буюу урт хугацаа

1.1.4.4. Уулзалт, хэлэлцүүлэг хийх, санал асуулга авах, эрэлтийг тодорхойлох;

Хээрийн судалгааны ажлаар аймгийн холбогдох агентлаг болон газруудын удирдлага, мэргэжилтэн нар, 16 сумын Засаг дарга, Засаг даргын орлогч, Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын дарга, төлөөлөгчид, газрын даамал, байгаль орчны улсын байцаагч, байгаль хамгаалагч, цаг уурын мэргэжилтэн, мал үржлийн тасгийн мэргэжилтэн /малын эмч/ болон сумын холбогдох мэргэжилтнүүдтэй хамруулсан хэлэлцүүлгийг зохион байгуулж ажиллалаа. Хэлэлцүүлгээр газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний ойлголт, ач холбогдол, үр дүнгийн талаар нэгдсэн мэдээлэл өгсөн.

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусах саналыг газар ашиглалт бүрээр асуудлыг дэвшүүлэн хэлэлцүүлж нэгдсэн шийдлийг гаргаж ажилласан.

Зураг 13. Гурванбулаг сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 14. Баяннуур сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд

Зураг 15. Рашиант сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд

Зураг 16. Баян-Агт сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 17. Бугат сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 18. Булган сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 19. Бүрэгхангай сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 20. Гурванбулаг сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 21. Дашинчилэн сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 22. Могод сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 23. Орхон сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 24. Сайхан сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 25. Сэлэнгэ сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 26. Тэшиг сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 27. Хангал сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 28. Хишиг-Өндөр сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Зураг 29. Хутаг-Өндөр сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтэн

Аймгийн холбогдох байгууллага болон 16 самаас гарсан саналыг эцэслэн нэгтгэж төлөвлөлтөд тусгах санал, арга хэмжээнүүдийг газрын нэгдмэл сангийн ангилал тус бүрээр тэмдэглэл хөтлөн баталгаажуулан ажилласан /Зураг 30 /.

1.1.4.5. *Аймгийн ГЗБЕТ-ний төслийг эцэслэн бэлтгэх, мэргэжлийн байгууллагаар хянуулах*

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг Газрын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны байгууллага Газар зохион байгуулалт, геодези зураг зүйн газраар хянуулан 2022 оны 05-р сарын 02 өдрийн 1/799 албан бичгээр Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний дүгнэлтийг авсан.

Тус дүгнэлтийн дагуу зохих засвар, өөрчлөлтийг хийж аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг боловсруулав.

1.1.4.6. *Аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар хэлэлцүүлэх, санал авах, албажуулах*

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг Булган аймгийн иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын 2022 оны 3 дугаар сарын 29 өдрийн хуралдаанаар хэлэлцүүлэн IX/18 дугаар тогтоолоор баталсан.

1.1.4.7. *Аймгийн ГЗБЕТ-ний бичиг баримтыг эцэслэн боловсруулж хэвлэж бэлтгэн холбогдох байгууллагуудад хүлээлгэн өгөх, мэдээллийн санд суурилуулах;*

Ажил гүйцэтгэгч нь аймаг, нийслэлийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлаар батлагдсан төлөвлөгөөний иж бүрэн тайланг тоон болон хэвлэмэл байдлаар аймаг, нийслэлийн Засаг даргын тамгын газар, иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал, аймгийн ГХБХБГ болон сумдын ЗДТГ-т тус бүр 2-3 хувийг товхимол байдлаар, Газрын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны байгууллагад 2 хувийг холбогдох хууль, тогтоомжийн дагуу хүлээлгэн өгөхөөр бэлдлээ. Ерөнхий төлөвлөгөөний баримт бичиг боловсруулахдаа MNS 5140-2:2011 стандартыг баримталсан.

Ерөнхий төлөвлөгөөг газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтийн мэдээллийн санд бүртгэх асуудлыг Газар зохион байгуулалт, хот төлөвлөлтийн цахим систем ажиллуулах журмын дагуу мэдээллийг байрлууллаа.

Газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтийн мэдээллийн санд бүртгэгдсэний дараа аймгийн Газрын харилцаа, барилга хот байгуулалтын газар нь ерөнхий төлөвлөгөөг иргэд, олон нийтэд сурталчлах, хэрэгжилтийг хангах, сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөө болон сумын тухайн жилийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөнд холбогдох арга хэмжээнүүдийг тусгах ажлыг зохион байгуулахаар оруулж өглөө.

1.1.5. АЙМГИЙН ТАНИЛЦУУЛГА

Булган аймаг нь Монгол орны төв хойд хойд хэсгийн хангайн уулархаг хэсэгт оршдог анхдагчдын өлгий нутаг билээ. Тус аймаг байгуулагдсан түүхийг сөхвөл БНМАУ-ын Ардын сайд нарын Зөвлөлийн 1937 оны 12 дугаар сарын 15-ны өдрийн 33 дугаар тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийг Булган, Сэлэнгэ хоёр аймаг болгон тусгаарлан байгуулжээ. Ардын Сайд нарын Зөвлөлийн Ерөнхий сайд А.Амарын 1937 оны 12 сарын 27-ны өдрийн 241-р тушаалаар Булган аймгийг 15 сум, 128 баг, 10360 өрх, 43500 хүн амтай, 1.1 сая малтай, 42250 хавтгай дөрвөлжин км нутагтай байгуулж, Сэлэнгэ аймгаас Сайхан, Хантай, Сэлэнгэ, Булган, Сэлэнгэбүрэн, Халиун, Хангал, Цонхлон сум, Төв аймгаас Бүрэгхангай, Авзага сум, Хөвсгөл аймгаас Тэшиг, Хутаг-Өндөр, Намнан, Баян-Агт сум, Архангай аймгаас Могод сумыг Булган аймагт харьяалуулан захируулах болжээ.

1943 онд улсын тэргүүний аймгаар шалгарч анхны “Хөдөлмөрийн гавьяаны улаан туг” одонгоор шагнагдсан. 1956 онд Сэлэнгэ аймгийг татан буулгаж Ерөө, Дархан, Хушаат, Шаамар, Баянгол, Орхонтуул сумд, Сүхбаатар, Алтанбулаг, Зүүнхараа хотыг төв аймагт, Баруунбүрэн /Сэлэнгэбүрэн/, Цагааннуур сумдыг Булган аймагт тус тус шилжүүлсэн байна. 1960 онд Сэлэнгэ аймаг дахин байгуулагдаж Баруунбүрэн, Цагааннуур сумдыг Сэлэнгэ аймагт шилжүүлсэн байна. БНМАУ-ын АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар 1961 онд Булган аймгийн төвийг Булган хот болгож хотын захиргаа байгуулагджээ.

Өнөөгийн засаг захиргааны нэгж нь 16 сум, 1 тосгон, 75 багтай, хүн ам 61500 /аймгийн төв болох Булган сум нь 12 мянга гаруй хүн амтай/, хүн амын нягтшилаар 13-д, дундаж наслалт 72.8, 0-35 насны хүн ам 60.6 хувийг эзэлдэг, нийт өрхийн тоо 17800 орчим, улсдаа газар тариалангийн үйлдвэрлэлээр эхний 3-т, 3.4 сая толгой малтай мал аж ахуйн үзүүлэлтээр 5-д, хүн амын хөгжлийн индексээр 7 дахь аймаг болон хөгжиж, улсын дотоодын нийт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлтэд эзлэх үзүүлэлтээрээ бусад аймгаас дээгүүрт тооцогдож байна.

2021 оны 06 сарын 07-ны өдөр Булган аймгийн нийт хүн амын дундаас Монгол орны Анхдагч Алдартнууд төрөн гарч манлайлан ажилласан зон олны бахархалт хүмүүс олон төрж гарсныг тодорхойлон Монгол улсын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар 78 жилийн дараа Их жанжны Сүхбаатарын одонт аймаг болжээ.

Булган аймгаас Монголын түүхэнд алдар цуутай сайн үйлсийг анхлан бүтээсэн олон алдар гавьяатантай бөгөөд 43 анхдагч төрж, Монгол улсын хөдөлмөрийн баатар 37, Төрийн болон ардын гавьяат цолтон 160, академич, эрдэмтэн, доктор 130 гаруй төрөн гарсан амуу тариа, айргаараа улсдаа алдартай аймаг билээ.

Боловсрол, эрүүл мэнд:

Сургуулийн өмнөх боловсролын 22 цэцэрлэг, ерөнхий боловсрол олгох 23 сургууль, мэргэжил сургалт үйлдвэрлэлийн 2 төв сургалт явуулж мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэх, хүүхэд залуусаа сурган хүмүүжүүлэх таатай орчныг бүрдүүлэн ажиллаж байна. Эрүүл мэндийн төрийн болон хувийн хэвшлийн 57 нэгж, байгууллага 800 гаруй эмч, эмнэлгийн мэргэжилтнүүд эрүүл мэндийн тусламж үйлчилгээг үзүүлж байна. Үндэсний спорт, цана, тэшүүр, гар бөмбөг, буудлага, шатар, жүдо зэрэг спортын төрлүүд түлхүү хөгжсөн. Хөгжимт жүжгийн театр, Музей, Төв номын сан болон сумын соёлын төв, орон нутаг судлах танхим, МЗЭ-ийн салбар, Чөлөөт уран бүтээлчдийн сайн дурын нэгдэл зэрэг төрийн болон ТББ-ын 300 гаруй соёлын ажилтан, уран бүтээлчид иргэдэд урлаг соёлын үйлчилгээг хүргэж байна. Хүн амын 60.6 хувийг 0-35 хүртэл насны хүүхэд, залуучууд эзэлдэг. Хүүхдийн зуслан, ахмадын өвөл, зуны сувилал үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Дэд бүтэц:

Аймгийн дэд бүтэц сайн хөгжсөн, төмөр замд ойрхон, Улаанбаатар хот болон Дархан, Эрдэнэт, Мөрөн зэрэг том хотуудтай хатуу хучилттай авто замаар холбогдсон, Монгол улсны хэвтээ болон босоо тэнхлэг дайран өнгөрдөг Бүх сум, зарим баг эрчим хүчний нэгдсэн систем, шилэн кабельд холбогдсон. Бага-Илэнх-Айнекийн хилийн боомттой. Үүрэн холбооны 5 оператор үйл ажиллагаа явуулж байна.

Газар тариалан:

Газар тариалангийн 90 орчим аж ахуйн нэгж, 70 гаруй иргэн үр тариа, 7 мянга орчим өрх бүл төмс, хүнсний ногоо, жимс, жимсгэнэ тариалж, нийтдээ 90.1 мян.га тариалангийн газраас жил бүр 40 орчим мянган га-д тариалалт хийж дунджаар 45 мян.тн ургац хураан авч байна. мөн арвай, овъёос, бог будаа, хөх тариа, ногоон тэжээл, тосны ургамал тариалдаг. Нэгжээс дунджаар 15.3 тн үр тариа, 115.7 тн төмс, 121.0 тн хүнсний ногоо хураан авч, аймгийнхаа дотоодын хэрэгцээг хүнсний ногоогоор 70 хувь, төмс, гурилаар 100 хувь хангаж байна. Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн хэмжээгээр улсад 3-т ордог.

Мал аж ахуй:

Булган аймаг нь 7.2 мянган малчин өрхтэй, 3395984 малтай, үүнээс адуу 255116, үхэр-269750, хонь 1765722, ямаа 1103968, тэмээ 1428 толгой байна /2020 оны дүнгээр/. Жилд дунджаар 1.0 сая орчим төл бойжуулан авдаг. Нийт мал сүргийн 11.2 хувийг өндөр ашиг шимтэй мал эзэлж байна. Монгол улсын анхны махны чиглэлийн “Сэлэнгэ” үүлдрийн үхэр, Нарийн, нарийвтар ноост “Хангай” үүлдрийн хонины хэсгийг бий болгосон алын тоогоор улсдаа 6-р байр эзэлдэг.

Үйлдвэрлэл, үйлчилгээ:

Аймгийн хэмжээнд нийт 980 гаруй аж ахуйн нэгж байгууллага үйл ажиллагаа явуулдаг бөгөөд дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 328.1 тэрбум төгрөг, нэг хүнд ногдох ДНБ-ий хэмжээ 5.3 сая төгрөг байна. Эдийн засгийн гол салбар нь хөдөө аж ахуй бөгөөд үр тариа, хадлан тэжээл, жимс жимсгэнэ, мах сүү, ноос ноолуур зэрэг малын түүхий эд боловсруулах үйлдвэр цехүүд эрчимтэй хөгжиж байна. Аймгийн төсвийн 25.5 хувийг байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн орлого бүрдүүлдэг. Байгалийн үзэсгэлэнт газар ихтэй, Хөвсгөл аймаг болон баруун аймгийг зорих аялагчид дайран өнгөрдөг аялал жуулчлалын бүс нутаг юм. Жилд дунджаар 48 000 гаруй дотоодын жуулчид, 8000 гаруй гадаадын жуулчид ирж аялж амардаг бөгөөд аймгийн хэмжээнд 40 жуулчны бааз, амралтын газар, 13 рашаан сувилал, 20 зочид буудал, 2 ангийн отог үйл ажиллагаа эрхэлдэг.

Байгаль, газар нутаг

Монгол орны төвийн хойд хэсэгт түүх соёлын болон байгалийн үзэсгэлэнт газартай.

Сэлэнгэ, Эг, Орхон зэрэг 459 гол горхи, 468 булаг шандтай, Хунт, Хульж, Хануй зэрэг 58 орчим рашаан, Харгал, Цэгээн, Шарга зэрэг 87 нуур цөөрөмтэй.

Хангайн нурууны салбар Хантай, Булган хан, Ханжаргалант, Баян-Агт зэрэг 2000 метрээс дээш өндөр 20 гаруй уул нуруудтай.

Байгалийн баялаг, ан амьтан, агнуурын нөөц баялаг ихтэй, түүх соёл, байгалийн үзэсгэлэнт газрууд олонтой.

Эх газрын, эрс тэс уур амьсгалтай. Үнэмлэхүй дулаан 34.8 хэм, үнэмлэхүй хүйтэн - 44.1 хэм, жилийн дундаж тунадас 324 мм -500 мм.

Ашигт малтмалын 30 гаруй төрлийн 40 орчим орд илэрцтэй, нүүрсний 2 уурхай, алтны 7-8 үйлдвэр, шохойн орд ашиглагдаж байгаа.

Аймгийн болон сумын нутаг дэвсгэрийн хил хязгаарт 2012 онд ГХГЗЗГ-аас хийгдсэн “Улсын аймаг, сумдын хилийн цэсийн өөрчлөлт”-ийн ажлаар өөрчлөлт хийсэн тоон мэдээллийг Газар зохион байгуулалт, геодези зураг зүйн газраас зохих журмын дагуу авч

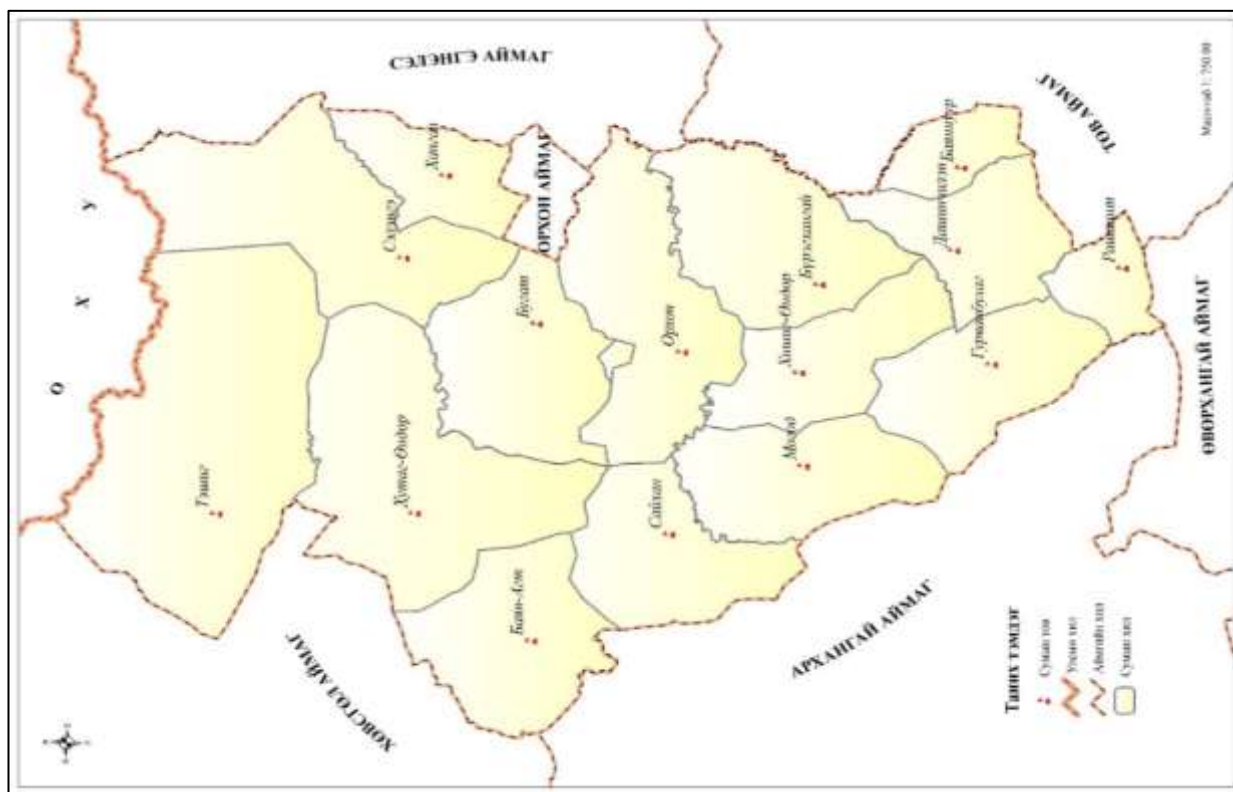
ашиглалаа. Энэхүү сумын хилийг зураглаж нэгтгэн боловсруулахад тус аймаг нь 1457.5 км хил бүхий 4872979.7 га газар нутагтай, улсдаа 17-д ордог.

Тус аймгийн хэмжээнд нийт 16 сумтай, хамгийн бага нутаг дэвсгэртэй сум нь Булган сум бөгөөд аймгийн нийт газар нутгийн 0.2 хувь буюу 8920.3 га бол хамгийн их газар нутагтай нь Тэшиг сум, аймгийн нийт газар нутгийн 15.9 хувь буюу 773958.4 га нутаг дэвсгэр эзэлж байна.

Аймгийн хойд захын цэг нь Тэшиг сум, Далан баг, Илэнгийн түмбэгэр /1724.4 тоот өндөрлөг/ солбицол E102°37'30.7" N50°26'00.8"; Зүүн захын цэг нь Сэлэнгэ сум, Атар баг, Дэлгэр уул /1019.8 тоот өндөрлөг/, солбицол E104°46'54.5" N49°41'46.3"; Урд захын цэг нь Рашаант сум, Хөгнө хан баг, Тарнайн гол, /1290.0 тоот/ солбицол E 103°41'38.5" N47°14'20.60" баруун захын цэг нь Баян-Агт сум, Шарга баг, Байшинт уул, солбицол E101°36'28.3" N49°04'10.02" тус тус болно.

Хүснэгт 4. Сумдын газар нутгийн хэмжээ

№	Сумын нэр	Талбай /га/	Эзлэх, %	Хилийн урт
1	Баян-Агт	307,584.3	6.3	264.7
2	Баяннуур	100,514.7	2.1	165.6
3	Бугат	320,658.1	6.6	279.4
4	Булган	8,920.3	0.2	43.3
5	Бүрэгхангай	349,284.9	7.2	339.7
6	Гурванбулаг	268,507.5	5.5	228
7	Дашинчилэн	231,210.5	4.7	278.5
8	Могод	283,042.0	5.8	260.5
9	Орхон	399,651.1	8.2	414.7
10	Рашаант	98,333.5	2	150.4
11	Сайхан	276,636.7	5.7	260.3
12	Сэлэнгэ	484,759.6	9.9	405.3
13	Тэшиг	773,958.4	15.9	433
14	Хангал	163,353.7	3.4	210.3
15	Хишиг-Өндөр	243,720.7	5	276.8
16	Хутаг-Өндөр	562,843.8	11.6	409.6
НИЙТ		4,872,979.7	4,872,979.7	

Зураг 32. Булган аймгийн засаг захиргаа

Булган аймгийн нийт хилийн цэсийн урт нь 1457.5 км бөгөөд ОХУ болон 6 аймгийн 20 сумтай хил залгаа байрладаг. Хиллэх газрыг нь дурдвал хойд хэсгээрээ Оросын Холбооны улстай; зүүн хойд, зүүн хэсгээрээ Сэлэнгэ аймгийн Түшиг, Цагааннуур, Баруунбүрэн, Орхонтуул сумдтай; зүүн хэсгээрээ Орхон аймгийн Жаргалант, Баян-Өндөр сумдтай; зүүн, зүүн урд хэсгээрээ Төв аймгийн Заамар, Лүн, Өндөрширээт, Эрдэнэсант сумдтай; урд хэсгээрээ Өвөрхангай аймгийн Бүрд сумтай; баруун урд баруун хэсгээрээ Архангай аймгийн Хашаат, Өгийнуур, Өлзийт, Хайрхан, Цэцэрлэг сумдтай; баруун хойд талаараа Хөвсгөл аймгийн Рашаант, Их-Уул, Тариалан, Эрдэнэбулган сумдтай тус тус хиллэдэг.

Хүснэгт 5. Булган аймгийн хиллэх байдал, хилийн урт

№	Хиллэж буй аймаг	Хиллэж буй сум	Хилийн урт, км
1	Сэлэнгэ	Түшиг	41.9
2		Цагаан нуур	44.8
3		Баруунбүрэн	84.5
4		Орхонтуул	42.2
5	Орхон	Жаргалант	55.8
6		Баян Өндөр	55.4
7	Төв	Заамар	168.9
8		Лүн	31.6
9		Өндөрширээт	24.6
10		Эрдэнэсант	84.5
11	Өвөрхангай	Бүрд	30.4
12	Архангай	Хашаат	84.0
13		Өгийнуур	24.6
14		Өлзийт	73.9
15		Хайрхан	107.0
16		Цэцэрлэг	19.2
17		Рашаант	27.3
18	Хөвсгөл	Их Уул	13.9
19		Тариалан	182.4
20		Эрдэнэбулган	62.4
21		ОХУ	198.2
Аймгийн нийт хилийн урт			1457.6

1.1.6. ХӨГЖЛИЙН ЧИГ ХАНДЛАГА

1.1.6.1. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал

Монгол Улсын Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалыг Их Хурлын 2001 оны 57 дугаар тогтоолын хавсралтаар баталжээ. "Монгол Улсын Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал"-д Монгол Улсыг бүсчлэн хөгжүүлэх /цаашид "бүсчилсэн хөгжил" гэх/ арга замыг боловсруулж, бүсчлэлээр дамжуулан нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн тэнцвэрийг хангах төрийн байгуулалт, эдийн засаг, нийгэм соёл, хүн амын нутагшилт, хот байгуулалт, гадаад хамтын ажиллагааны таатай орчныг бүрдүүлэх, эдийн засгийн бүсүүдийн хүрээнд бүс нутаг-хот байгуулалтын уялдааг хангах замаар аймаг, орон нутгийн хөгжлийг дэмжих төрийн бодлого, зохицуулалтын тогтолцоог бий болгох чиглэл, үйл ажиллагааны зарчмын үндсийг тодорхойлсон билээ.

Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилго, зорилтыг эдийн засгийн бүс, бүс нутаг, хот-хөдөөгийн хөгжлийн нэгдмэл тогтолцооны хүрээнд хэрэгжүүлэх зайлшгүй шаардлага нь Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн стратегиас урган гарсан байдаг. Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилгыг хэрэгжүүлэхийн тулд улсын хэмжээнд, эдийн засгийн бүс, бүс нутаг, хот-хөдөөгийн хөгжлийн харилцан уялдсан нэгдмэл тогтолцоо, эдийн засгийн бүсүүдийн хэмжээнд, бүс нутаг, хот-хөдөөгийн хөгжлийн харьцангуй бие даасан тогтолцоог бүрдүүлэх үйл явцыг төрөөс нэгдсэн, нутаг дэвсгэрийн ялгавартай бодлогоор дэмжин зохицуулахаар тусгасан байдаг.

2001 онд Монгол Улсын Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалыг баталснаас хойш улсын эдийн засаг, нийгэм, байгаль орчны төлөв байдалд ихээхэн өөрчлөлт гарснаас гадна хөрш орнууд болон гадаад эдийн засгийн орчин нөхцөл ихээхэн өөрчлөгдөж байна. Хөгжлийн бодлого төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай Монгол Улсын хууль батлагдаж, энэ дагуу Монгол Улсын Тогтвортой хөгжлийн 2030 он хүртэлх үзэл баримтлалыг боловсруулан хэрэгжүүлэх эрх зүйн орчин баталгаажсан байна.

Түүнчлэн даяаршлын нөхцөлд дэлхийн улсууд, ялангуяа хөрш хоёр орны геополитик, гео эдийн засгийн чиг хандлага мэдэгдэхүйц өөрчлөгдөж үндэстэн дамнасан томоохон төсөл, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж эхлүүлэхээр тохиролцоод байна. Тухайлбал, ОХУ Сибирь, Алс Дорнод руу чиглэсэн хөгжлийн бодлогоо шинэчилж, Зүүн хойд Ази, Номхон далайн оруудтай хамтын ажиллагаагаа идэвхжүүлэхийг зорьж байна. БНХАУ ч Ази, Европыг холбож байсан торгоны замын худалдаа—эдийн засгийн харилцааг үндэслэн “Нэг бүс-нэг зам”-ын шинэлэг бодлогыг тодорхойлж, энэ чиглэлд татагдаж байсан бүх орон, түүний дотор Хятад-Орос-Монгол гурван улсын хооронд эдийн засгийн коридор байгуулах хөтөлбөрийг батламжилж, хэрэгжүүлэхээр тохиролцоод байна. Дээр дурдсан өөрчлөлтүүд нь бүс нутгийг хөгжүүлэх, төвлөрлийг сааруулах талаар баримталж буй Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал болон Монгол Улсын Тогтвортой хөгжлийн 2030 он хүртэлх үзэл баримтлалтай уялдаатай юм.

Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилго, зорилтыг хангахын тулд Монгол улсад эдийн засгийн бүсчлэл тогтоож, түүгээр дамжуулан бүс нутаг, хот, хөдөөгийн хөгжлийн нэгдмэл болон харьцангуй бие даасан тогтолцоонд суурилсан бүс нутгийн эдийн засаг, нийгмийн цогцолборуудыг бүрдүүлэх шаардлагатай. Бүсчилсэн хөгжлийг дэмжих зорилгоор аймгуудыг бүсүүдэд хуваасан бөгөөд Булган аймаг нь хангайн бүсэд хамрагддаг. Энэхүү зорилгыг хэрэгжүүлэх олон зорилтыг тодорхойлсны Булган аймагтай холбоотой зорилтыг газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөтэй уялдуулж эмхэтгэж үзвэл:

- Байгаль орчны хүрээнд: байгальдаа зохицсон бэлчээрийн мал аж ахуй болон эрчимжсэн мал аж ахуйг орон зайн зохион байгуулалтын дэвшилттэй бүхнийг орчин үеийн суурин соёл иргэншлийн ололттой зүй зохистой хослуулах; бүс нутгийн хөгжлийг тэнцвэржүүлэх үүднээс байгалийн баялгийн нөөцийг иргэдийн хамтын хүчээр шийдвэрлэж экологийн тэнцвэртэй байдлыг хангах нөхцөлийг бүрдүүлэх.

- Эдийн засгийн хүрээнд: тухайн бүс дотроо аймаг, сум бүр голлон эрхлэх аж ахуйн чиглэлээ зөв тогтоон, өөр хоорондоо хоршин хөгжих бизнесийн орчныг бүрдүүлж, эдийн засгийн өсөлт, үр ашгийг тогтвортой нэмэгдүүлэх нөхцөлийг хангах.

- Хүн амын нутагшилт, хот байгуулалтын хүрээнд: тухайн бүсийн хэмжээнд хот, тосгон, хөдөөгийн хүн амын нутагшилт, суурьшлын харилцан уялдсан тогтолцоог бүрдүүлж, нутаг дэвсгэрийн тэнцвэрт хөгжлийг тэтгэх чадвар бүхий бүс нутаг, хотжилтын нэгдмэл орчныг бий болгох зэрэг болно.

Зорилтыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааг аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөтэй уялдуулан авч үзвэл:

- Мал аж ахуй, газар тариалангийн түүхий эдэд түшиглэсэн боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарт гадаадын зээл, тусламжийг түлхүү хуваарилуулан ашиглах;

- Уул уурхай, аялал жуулчлалын салбарын дотоод, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг дэмжих бодлого боловсруулан хэрэгжүүлэх;

- Хөнгөн, хүнсний үйлдвэрийг хөгжүүлэх, түүний дотор ноос, ноолууран бүтээгдэхүүний үйлдвэр байгуулахыг дэмжих;

- Усан сан, хөв цөөрөм байгуулах зэргээр услалтын оновчтой системийг бий болгох;

- Тариалангийн үйлдвэрлэлийг дэмжин, төмс, хүнсний ногоо, жимс, жимсгэнийг айл өрх, албан байгууллагууд тариалж, амьдрал ахуйдаа хэрэглэхийг дэмжиж, "Хүлэмж", "Зоорь" хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх;

- Аймгийн болон сумдын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулан батлуулж хэрэгжүүлэхээр тусгасан байна.

1.1.6.2. Монгол улсын мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого

Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлогыг Монгол Улсын Их Хурлын 2008 оны 12 дугаар тогтоолын хавсралтаар баталсан билээ. "Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого" нь хүмүүнлэг иргэний ардчилсан нийгэм дэх монгол хүний хөгжлийг хангах, тус улсын эдийн засаг, нийгэм, шинжлэх ухаан, технологи, соёл иргэншлийг эрчимтэй хөгжүүлэхэд чиглэсэн 2007-2021 жилийн бодлогыг дэлхий нийт, бүс нутгийн хөгжилтэй нягт уялдуулан цогцоор хөгжүүлэхээр тодорхойлжээ. Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын зорилт нь хувийн хэвшил тэргүүлсэн эдийн засгийн эрчимтэй өсөлт, монгол хүний хөгжил, түүний дотор боловсрол, эрүүл мэнд, түүнчлэн шинжлэх ухаан, технологи, байгаль орчны тогтвортой хөгжлийг тэргүүлэх чиглэл болгож, иргэдийг чадваржуулах замаар Мянганы хөгжлийн зорилтын биелэлтийг хангах, өндөр технологи, байгаль орчинд халгүй үйлдвэрлэл, үйлчилгээг эрхэмлэн өсөлтөө хангадаг мэдлэгт суурилсан эдийн засагтай болох, иргэддээ үйлчилдэг, хүний эрх, эрх чөлөөг хангадаг, авлига, хүнд суртлаас ангид ардчилсан төрийн тогтолцоог төлөвшүүлэх замаар Монгол Улсын бүрэн эрхт байдлыг хамгаалан бэхжүүлж, дундаж хөгжилтэй улс болгоход оршино гэж заажээ.

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг Монгол улсын мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын үзэлд баримтлалд нийцүүлэн боловсрууллаа. Мянганы хөгжлийн зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд түлхэц болохуйц, монгол хүнийг бүх талаар хөгжүүлэх, хувийн хэвшилд түшиглэсэн өндөр технологи, мэдээлэл, харилцаа, био, нано технологи, транзит тээвэр, логистик, санхүүгийн зуучлалын үйлчилгээ, уул уурхай, газар тариалан, аялал жуулчлал, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг гүн боловсруулахад суурилсан үйлдвэрлэл, үйлчилгээг эрчимтэй хөгжүүлж, мэдлэгт суурилсан тогтвортой эдийн засгийг бий болгоход аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө чиглэгдсэн болно. Түүнчлэн, уур амьсгалын өөрчлөлтөд 7 дасан зохицсон арга чадавхыг бий болгох, экосистемийн тэнцвэрт байдлын алдагдлыг зогсоох, хамгаалах замаар хөгжлийн тогтвортой орчин бий болгохоор тусгасан заалтыг үндэс болгон газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусгаж зураглаж өглөө.

1.1.6.3. “Алсын Хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого

“Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогыг Монгол Улсын Их хурлын 2020 оны 5-р сарын 13 ний өдрийн 52 дугаар тогтоолоор баталсан.

Алсын хараа 2050 урт хугацааны хөгжлийн бодлого нь үндэсний дахин давтагдашгүй онцлогт суурилсан, дэлхийн дэвшилтэт үзэл санаатай хослуулсан Монгол Улсын хөгжлийн загвар юм. “Алсын хараа 2050” урт хугацааны хөгжлийн бодлого буюу Монгол хөгжлийн загвар биеллээ олох суурь нөхцөл нь Монгол хүн байна гэж онцолжээ. Хүн амаа эх оронч, эрүүл чийрэг, дэлхийд өрсөлдөх боловсролтой, өмч хөрөнгөтэй болгох цогц бодлого хэрэгжүүлснээр хүн амынхаа 80 хувийг дундаж давхарга руу оруулах болно. Өвөрмөц мөн чанар дэвшилтэт үзэл баримтлалыг хослуулсан Монгол Улсын хөгжлийн загварыг гаргаснаар бид бүхэн сургаар биш судалгаагаар, хувь хүний биш хуулийн засаглалыг тогтоож, тэгш бус байдлыг багасгаж, удирдагчаа үнэлдэг нийгмийн соёлыг бүрдүүлж, бодлого боловсруулж, хэрэгжүүлэгч нарт тавих шаардлагыг өндөрсгөнө. Мөн тэргүүлэх салбараа зөв тодорхойлж чадсанаар урагшлан хөгжих зөв тогтолцоонд шилжиж, жам ёсны эдийн засгийн эрүүл орчин бүрэлдүүлэн дундаж давхаргаа зузаалж Монгол Улсаа ирэх 30 жилийн хугацаанд нийгмийн болон эдийн засгийн хөгжлөөрөө тэргүүлэгч орон болгохоор хөгжлийн урт хугацааны бодлогодоо тодорхойлсон байна.

Алсын хараа: Монгол Улс 2050 он гэхэд байгаль, хэл, хил, соёлоо тогтвортой хадгалсан, нийгмийн болон эдийн засгийн хөгжлөөрөө тэргүүлэгч орон болно.

Хөгжлийн бодлогын түлхүүр үг: Эрчит Монгол (Energitic Mongolia)

Урт хугацааны хөгжлийн бодлогын эрхэм 9 зорилго:

1. Үндэсний нэгдмэл үнэт зүйл-”Үндэсний нэгдмэл үнэт зүйлийн гүн ухамсар дархлаатай улс үндэстэн болно”.
2. Хүний хөгжил- “Монгол Улсын Хүний хөгжлийн индексийг 0.9-д хүргэж, аз жаргалын индексээр дэлхийн эхний 10 орны тоонд багтана”.
3. Амьдралын чанар ба дундаж давхарга ”Сэтгэл хангалуун амьдрах нөхцөлөөр тэтгэгдсэн дундаж давхаргыг 2050 он гэхэд нийт хүн амын 80 хувьд хүргэнэ”.
4. Эдийн засаг-”ДНБ 6.1 дахин нэмэгдэж нэг хүнд оногдох ДНБ 3.6 дахин өсөж, 15,000 ам.долларт хүрч, дэлхийн өндөр хөгжилтэй орнуудын босгыг давна”.
5. Сайн засаглал “Тогтвортой засаглал тогтож, хүний эрхийг бүрэн хангасан, шударга ёсны тогтолцоо төлөвшсөн, авлигагүй улс болно”.
6. Ногоон хөгжил “Ногоон хөгжлийг эрхэмлэн байгаль орчны тогтвортой байдлыг хангана”.

7. Амар тайван, аюулгүй нийгэм-”Үндэсний язгуур ашиг сонирхлыг хамгаалах гадаад дотоод таатай орчин бүрдэнэ”.

8. Бүсчилсэн хөгжил- “Бүс нутгийн эдийн засгийн интеграцид нэгдсэн, хүн амын нутагшилт, суурьшлын тогтвортой тогтолцоотой, өрсөлдөх чадвартай улс доторх бүсүүдийг хөгжүүлнэ”.

9. Улаанбаатар ба дагуул хот “Амьдрахад таатай, байгаль орчинд ээлтэй, хүн төвтэй хот болгон хөгжүүлнэ”.

Бодлогын баримт бичиг нь 9 зорилго, 47 зорилттой бөгөөд 2020-2030 он, 2031-2040 он, 2041-2050 он гэсэн гурван 10 жилээр үе шаттайгаар хэрэгжүүлэхээр заажээ. Засгийн газар энэхүү төлөвлөгөөтэй уялдуулан Монгол улсыг 2020-2025 онд хөгжүүлэх 5 жилийн үндсэн чиглэлийг баталсан. 5 жилийн үндсэн чиглэлийн дагуу аймаг үндсэн чиглэлээ баталж хэрэгжүүлж байна.

1.1.6.4. Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө

Газар зохион байгуулалт, геодези зураг зүйн газар нь 2018 онд “Төрөөс газрын харилцааны талаар баримтлах бодлого 2016-2025”-ыг шинэчлэн боловсруулж улс орны эдийн засгийн суурь үндэс болсон газрын талаар төрөөс баримтлах бодлого тодорхой болж эдийн засгийн өсөлтийг хурдасгах, байгаль орчин нийгэм эдийн засгийн тогтвортой байдлыг хангах, хүн амын амьдрах таатай орчныг бий болгоход чиглэгдсэн. Энэхүү бодлого чиглэлийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг байгууллага, салбаруудын санал дээр үндэслэн боловсруулж Газрын Шинэтгэлийн Үндэсний хорооны анхдугаар хуралдаанаар хэлэлцүүлэн дэмжигдэж улмаар 2018 оны 12 сарын 19-ны өдрийн Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоолоор тус төлөвлөгөөг батлан хэрэгжүүлж байна.

Энэхүү Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд Булган аймагтай холбоотой төлөвлөгөөний саналуудыг тусгаж Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг боловсрууллаа. Улсын ГЗБЕТ-нд дараах хэрэгцээ шаардлага байгааг тодорхойлж тохиромжтой газрыг илрүүлэн сонгож аймгийн ГЗБЕТ-нд тусгалаа. Үүнд:

✓ Улсын ГЗБЕТ-нд газар тариалангийн бүсийг нэмэгдүүлж хөдөөгийн ажилгүйдэл ядуурлыг бууруулах боломжтойг тооцоолон Булган аймагт хүлэмжийн аж ахуй, нарийн ногоо, гуатан, жимс жимсгэнэ, туслах аж ахуй тахиа, гахай хөгжүүлэх хэрэгцээ шаардлагатай байна;

✓ Аймгийн хэмжээнд усжуулах боломжтой бэлчээрийн газар 197598 га газрыг судлах, усжуулах шаардлагатай байна;

✓ Бэлчээр, тэжээлийн нөөцийн хувьд 2014 оны байдлаар 7158235.7 га бэлчээрийн газрын нөөцтэйгөөс 3641725.7 га өвөл-хаврынх, 3516510.1 га зун-намрынх бөгөөд өвөл-хаврын улиралд 364.2 мян.тн, зун-намрын улиралд 773.6 мян.тн тэжээлийн нөөцтэй байгаа нь бэлчээрийн даац хүрэлцээ муутай байгааг тусгаж цаашид бэлчээрийг сэлгэн ашиглах боломжийг судлах;

✓ Хот, тосгон, бусад суурины газрын хувьд МУ-ын Хот байгуулалтын тухай хуулийн дагуу дараах газар ашиглалтын зориулалт, эрхийн бүсчлэл тогтоох;

✓ Жижиг дунд үйлдвэрлэл хөнгөн, хүнсний үйлдвэр хөгжүүлэх шаардлагатай байна. /тухайлбал: мод боловсруулах үйлдвэр, сүү, сүүн боловсруулах үйлдвэр, хуурай сүүний үйлдвэр, мах нядалгаа, дайвар бүтээгдэхүүн боловсруулах үйлдвэр, талх, нарийн боовны үйлдвэр, мах боловсруулах био бэлдцийн үйлдвэр, малын гаралтай дайвар бүтээгдэхүүн боловсруулах үйлдвэр, барилгын материалын үйлдвэр г.м/

✓ Амралт рекреацийн газрыг төлөвлөх, Улаанбаатарын болон зэрэгцээх Хангайн бүсийн аялал жуулчлалын төвүүдтэй зам, тээвэр, холбоо мэдээлэл, маршрутыг тогтоож аялал жуулчлалын бүс нутгийг бий болгож, аялал жуулчлал, амралт сувилал, спорт аялал, ардын урлаг /айрагны баяр, уртын дуу/, нүүдлийн соёл, иргэншлийн чиглэлээр хөгжүүлэх

✓ Улсын чанартай авто замын сүлжээг өргөтгөх, хөгжүүлэх, Монгол-Орос-Хятадын эдийн засгийн коридор байгуулах хөтөлбөрийн төмөр замын коридор байгуулах, уул уурхайг дэмжих зориулалтаар хүнд даацын авто замыг төлөвлөх /Хүснэгт 6, Хүснэгт 7 /.

✓ Сэргээгдэх эрчим хүчний сүлжээг сайжруулах төслүүд , хөгжүүлэх нарны эрчим хүч, усан цахилгаан станц, усанд автах талбай /Хүснэгт 8, Хүснэгт 9, Хүснэгт 10/

✓ Ой, ногоон байгууламжийн талбайг нэмэгдүүлэх, нөхөн сэргээх ажлыг эрчимжүүлэх Тэрбум хөтөлбөрийн хүрээнд мод үржүүлгийн газрыг нэмэгдүүлэх;

✓ Цөв хөөрөм байгуулах тохиромжтой газрын байршил тогтоох:

✓ Улсын тусгай хамгаалалтад авах газар, хамгаалалтын бүс тогтоох түүх, соёлын биет өв дурсгалын газар газруудыг судлан тогтоох зэрэг болно.

Хүснэгт 6. Улсын чанартай замын төлөвлөгөө

№	Авто замын чиглэл	Авто замын сүлжээгээр холбогдох замнал /холбогдох хот, суурин, ордууд, хатуу хучилттай замын нэр/	Замын ангилал, зориулалт	Хэмжээ /км/	Замын ангилалд шилжих газар. га
Олон улсын чанартай авто зам					
1	Хутаг-Өндөр-Бага-Илэнхи боомт	Булган аймгийн Хутаг-Өндөр-Тэшиг-Бага-Илэнх боомт	Олон улсын чанартай авто зам	138	1380
Хэвтээ, босоо тэнхлэгийн улсын чанартай авто зам					
2	УБ-Булган-Мөрөн	Дашинчилэн-Орхон сум-Булган аймгийн төв.	Хэвтээ чиглэлийн улсын чанартай авто зам	124	1240
Тусгай зориулалтын авто зам					
3	Хялганат-Эрдэнэт	Хялганат-Хангал-Эрдэнэт	Үйлдвэрийн тусгай зориулалтын авто зам	58	580

Хүснэгт 7. Олон улсын чанартай төмөр замын коридор байгуулах төлөвлөгөө

№	Төмөр замын чиглэл	Үндэслэл	ТХГ-р дайран өнгөрч буй байдал	Урт /км/
1	Орхон аймгийн Эрдэнэт хотоос Хөвсгөл аймгийн Цэцэрлэг сумын нутаг дах Овоотын уурхай	ЗГ 2016 оны 10 дугаар тогтоол/	“Ханжаргалант” ТХГ болон төлөвлөсөн Жарантайн намаг-Булнай-Их элээт, Олон голын бэлчир	542

Хүснэгт 8. Нарны эрчим хүчний нөөц

№	Нарны эрчим хүчний нөөц бүхий газрын хэмжээ.га /Нарны нийлбэр цацрагийн жилийн дундаж шаталбараар/					
	1300-1400 кВт ц/м ²		1200-1300 кВт ц/м ²		1200-с доош кВт ц/м ²	
1	Талбай га	Хамрагдах сумдын тоо	Талбай га	Хамрагдах сумдын тоо	Талбай га	Хамрагдах сумдын тоо
	779,151.7	7	1,512,666.3	11	2,587,994.8	8

Хүснэгт 9. Салхины эрчим хүчний нөөц

№	Салхины эрчим хүчний нөөц бүхий газрын хэмжээ.га /10м өндөрт салхины хурдын шахах хүч/			
	33-42 кг/м ²		33-с доош кг/м ²	
1	Талбай га	Хамрагдах сумдын тоо	Талбай га	Хамрагдах сумдын тоо
	3,679,561.0	16	1,200,252.0	8

Хүснэгт 10. Усан цахилгаан станцуудыг байгуулах боломжит байршил

№	Нэр	Далайн түвшнээс дээш	Байршил	Усан цахилгаан станцын зай	Түрэлт	Суурилагдсан хүчин чадал	Цахилгаан эрчим хүч үйлдвэрлэл
Сэлэнгэ гол				Монгол Оросын хилийн зурвасаас			
1	Бүрэн УЦС	830 м	49°27'52.44"	230 км	60 м	160 мВт	792 мВтц

№	Нэр	Далайн түвшнээс дээш	Байршил	Усан цахилгаан станцын зай	Түрэлт	Суурилагдсан хүчин чадал	Цахилгаан эрчим хүч үйлдвэрлэл
			104°15'31.15"				
2	Хутаг -Өндөр УЦС	980 м	49°20'15.65" 102°49'37.90"	374 км	66 м	140 мВт	693 мВтц
Эгийн гол			Эгийн голын бэлчрээс				
3	Эгийн УЦС	870 м	49°24'9.04" 103°37'59.02"	5 км	55 м	220 мВт	1089 мВтц
4	Хантайн УЦС	915 м	49°37'7.22" 103°07'54.44"	55 км	30 м	30 мВт	148.5 мВтц
5	Цамбын хийдийн УЦС	955 м	49°41'17.18" 102°56'52.49"	85 км	40 м	40 мВт	198 мВтц
Орхон гол			Сэлэнгэ Орхоны бэлчрээс				
6	Орхон УЦС	1040 м	48°40'58.48" 103°54'13.90"	410 км	44.5 м	100 мВт	495 мВтц
7	Орхон-Говь УЦС	1265 м	48°34'55.67" 102°44'13.82"	571 км	30 м	30 мВт	148.5 мВтц

Хүснэгт 11. Усан цахилгаан станцуудын усанд автах талбай

№	Голын нэр	УЦС-н төрлүүд	Усанд автах нийт талбай /га/	Үүнээс: Газрын ангиллаар			
				Тариалан	Хот суурин	Ой	Бусад
1	Сэлэнгэ гол	Бүрэн УЦС	26,410.9	5,690.8	1,112.9	5,429.2	14,178.1
2	Сэлэнгэ гол	Хутаг -Өндөр УЦС	29,492.3	2,069.9	1,147.6	4,080.7	22,194.1
3	Эгийн гол	Эгийн УЦС	9,977.0	776.5		2,528.1	6,672.3
4	Эгийн гол	Хантайн УЦС	1,866.2			753.6	1,112.6
5	Эгийн гол	Цамбын хийдийн УЦС	18,967.6	2,781.7		5,301.0	10,884.9
6	Орхон гол	Орхон УЦС	6,757.3	43.4		102.9	6,611.0
7	Орхон гол	Орхон-Говь УЦС	9,983.2				9,983.2
НИЙТ			103,454.5	11,362.3	2,260.5	18,195.5	71,636.2

Хүснэгт 12. Усан цахилгаан байгуулах газрын байршил

Төслийн байршил, нэр	Төсөл хэрэгжүүлэгч, Хугацаа	Төслийн бүрдэл хэсэг, хүчин чадал	Эх үүсвэр, хөрөнгийн хэмжээ/сая.төг/	Үр дүн, ач холбогдол
Булган аймгийн нутаг Эгийн гол дээр УЦС-ыг барих, Эгийн голын УЦС-ын дэд бүтцийг байгуулах	Засгийн газар. 2017-2022он	315 мВт	Гадаад зээл 501 500	Байгальд ээлтэй хямд эх үүсвэр. Төвийн эрчим хүчний системийн горим ажиллагааг тохируулах, ОХУ-аас авах импортын эрчим хүчийг бууруулах ач холбогдолтой

Хүснэгт 13. Тусгай хамгаалалтад авах төлөвлөгөө

Төрөл	Газрын нэр	Талбай /га/	Тусгай хамгаалалтад авах шалтгаан, үндэслэл
Улсын тусгай хамгаалалтад авах	Уран тогоо өргөтгөл	16,056.9	Дурсгалт газар
	Бүрэнгийн нуруу	54,844.8	Байгалийн нөөц газар
	Дулаанхаан уул	32,217.2	Байгалийн нөөц газар

Хүснэгт 14. Хамгаалалтын бүс тогтоох түүх, соёлын биет өв дурсгалын газар

№	Сумын нэр	Газрын нэр
1	Баян-Агт	Халтарын голын 1-р буган чулуун хөшөө
2	Баяннуур	Цогтын цагаан балгас
3	Бугат	Хужирын голын бичигт хадны зураг болон төвд болон уйгаржин бичээс
4	Бүрэгхангай	Бичигт хадны бичээс
5	Гурванбулаг	Түрэг бичээс /Гурвалжин уул/
6		Хадны зураг
7	Дашинчилэн	Хар бухын балгас
8		Чин толгойн балгас
9		Хадны зураг Арслант хад
10		Хадны зураг Хангидай
11		Хадны зураг Хангидай
12		Жаргалант

№	Сумын нэр	Газрын нэр
13	Могод	Хөл асгатын хадны зураг
14		Цахиуртайн буган чулуун хөшөө
15		Улаан хаалганы хадны зураг
16	Орхон	Сээрийн адгын буган чулуун хөшөө
17	Рашаант	Залуу хийдийн туурь
18		Өвгөн хийдийн туурь
19	Сайхан	Байширын бүрдийн 1-р буган чулуун хөшөө
20		Байширын бүрдийн 1-р буган чулуун хөшөө
21		Байширын бүрдийн 1-р буган чулуун хөшөө
22		Байширын бүрдийн 1-р буган чулуун хөшөө
23		Байширын бүрдийн 1-р буган чулуун хөшөө
24		Байширын бүрдийн 1-р буган чулуун хөшөө
25		Моюунчурын гэрэлт хөшөө
26		Нарийн хүрэмтийн хөшөөн дэвсэгийн 5 ш хүн чулуун хөшөө
27		Асган дэвсэгийн буган чулуун хөшөө
28		Нарийн хүрэмтийн 2-р буган чулуун хөшөө
29	Сэлэнгэ	Далхибандада хүн чулуу
30	Тэшиг	Шанш толгойн 2 ширхэг буган хөшөө
31	Хишиг-Өндөр	Хужиртын голын баруун буган чулуу
32		Ар ханангийн түрэг бичиг
33	Хутаг-Өндөр	Бий булагийн туурь
34		Төлбөрийн гол, Дөрвөлжин уулын 2 булш
35		Нарийн төлбөр голын Бэржин хэмээх газрын Чингис дүр бүхий чулуу
36		Бичигт бэржин чулуу
37		Бөгсий хадны зураг /Бичигтийн үзүүр/

1.1.6.5. Булган аймаг “Алсын Хараа -2050” бодлогыг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа

Булган аймгийн Газар Зохион Байгуулалтын Ерөнхий Төлөвлөгөөнд Алсын хараа-2050-д тусгагдсан засгийн газрын үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг салбар бүрээр нэгтгэн орууллаа. Үүнд:

1. Нүүдлийн соёл иргэншилт монгол зорилтын хүрээнд түүхийн дурсгалт газрууд түүнд түшиглэсэн байгаль хамгаалах, уламжлалт ёс заншил, мэдлэг төлөвшүүлэх нүүдлийн соёл иргэншлийн үндэсний хүрээлэн байгуулахаар тусгах. Хэрэгжих хугацаа 2021-2035 он

2. Эдийн засгийн зорилгын эдийн засгийн тэргүүлэх чиглэлийн хүрээнд: Булган аймагт эрчимжсэн хөдөө аж ахуй, аялал жуулчлал, ногоон хөгжлийн бүс нутгийг төлөвлөх. Аялал жуулчлалын голлох чиглэлийн авто зам дагуу түр буудаллах үйлчилгээний цогцолборыг орон нутгийн иргэдээс тодруулан төлөвлөгөөнд тусгах. Хэрэгжих хугацаа 2020-2030 он. Хэвтээ босоо байрлалд авто замын сонгогдсон байршилд амрах цэгүүдийг төлөвлөх

3. Ногоон хөгжил зорилгын байгалийн баялгийн үр өгөөж зорилтын хүрээнд:

✓ Ногоон хүрэм төсөл, газрын доройтлыг бууруулах цөлжилтийг сааруулах, ойжуулах, ойг нөхөн сэргээх ажил төлөвлөх, хэрэгжих хугацаа 2020-2040 он;

✓ Ойн аж ахуйн цогцолбор төв байгуулах газрын тусгаж өгөх, хэрэгжиж хугацаа 2021-2025 он;

✓ Усны нөөц хуримтлуулах Хөх морь төсөл урсцын тохируулгатай усан сан, Хөх сувд төсөл хөв цөөрөм байгуулах газрын байршлыг тогтоох, хэрэгжиж хугацаа 2021-2050 он;

✓ Хүлэмжийн хийн ялгарал багатай бүтээмжтэй хүртээмжтэй ногоон хөгжлийн хүрээнд хог хаягдлын зориулалтын ландшафтын байгууламж аюулгүй хог хаягдлын түр хадгалах байгууламжтай болох газрыг төлөвлөх, хэрэгжиж хугацаа 2020-2030 он Булган сумд;

4. Бүс орон нутгийн хөгжил зорилгын бүсчилсэн хөгжил зорилтын хүрээнд:

- ✓ Бүсчилсэн хөгжлийн дагуу хэрэгжих төслүүд: Булган-Хишиг-Өндөр-Гурванбулаг чиглэлийн 133.7 км авто зам болон Хялганат-Хангал-Эрдэнэт чиглэлийн 52.57 км авто зам, хэрэгжиж хугацаа 2020-2023 он;
- ✓ Эрдэнэт –Овоот чиглэлийн төмөр зам, хэрэгжиж хугацаа 2020-2030 он /Хөвсгөл –Булган- Орхон аймаг/
- ✓ Эгийн голын 315 мВт-ын хүчин чадал бүхий усан цахилгаан станц барих, хэрэгжиж хугацаа 2020-2025 он;

1.1.6.6. Монгол улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал

Монгол Улсын Тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030 бодлогын баримт бичгийг УИХ-ын 2016 оны 19-р тогтоолын хавсралтаас баталсан билээ. Монгол Улс 2030 онд нэг хүнд ногдох орлогоороо дундаж орлоготой орнуудын тэргүүлэх эгнээнд хүрсэн, тогтвортой өсөж байх эдийн засгийн олон салбартай, нийгмийн хүрээнд дундаж болон чинээлэг дундаж давхарга давамгайлсан, экологийн тэнцвэртэй байдлыг хадгалсан, тогтвортой ардчилсан засаглалтай улс болно гэж уг бодлогын баримт бичигт тусгасан. Монгол улсыг тогтвортой хөгжүүлэх нийгэм эдийн засгийн тэргүүлэх салбараар дараах чиглэлүүдээр тогтоосон. Үүнд:

- ✓ Хөдөө аж ахуй
- ✓ Аялал жуулчлал
- ✓ Хөнгөн хүнс, барилгын материал
- ✓ Зэс, нүүрс, нефт, төмөрлөгийн үйлдвэр
- ✓ Уул уурхайн олборлолт зэрэг болно.

Түүнчлэн аймаг, орон нутгийн болон салбарын бодлого төлөвлөлтийн баримт бичгийг энэхүү бодлоготой уялдуулан төлөвлөх үндсэн чиглэлтэй. Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлалын хүрээнд тодорхойлсон нийгэм эдийн засгийн тэргүүлэх чиглэлийн салбаруудын бодлого хөтөлбөрүүдийг тусгаж өглөө.

1.1.6.7. Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого

Хүнс, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл нь Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдлыг хангах чухал үүрэгтэй эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн суурь салбарын нэг юм. Монгол Улсын Их Хурлын 2015 оны 104 дүгээр тогтоолын Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого батлагдсан. Хүнс, хөдөө аж ахуйн салбарын хөгжил нь үйлдвэрлэлийн бүтээмжийг нэмэгдүүлэн өрсөлдөх чадварыг сайжруулахад хөтөлбөрийн зорилго чиглэгдэнэ.

Бодлогын зорилтууд:

Мал аж ахуйн үйлдвэрлэл, түүхий эд, бүтээгдэхүүний бэлтгэн нийлүүлэлт нэмэгдүүлэх; тариалангийн үйлдвэрлэл, түүхий эд, бүтээгдэхүүний бэлтгэн нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэх; хүнсний аюулгүй байдал, боловсруулах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх; судалгаа ба хөгжлийн үйл ажиллагааг дэмжих; хөрөнгө оруулалт, худалдааг нэмэгдүүлэх; болон хүний нөөцийг чадавхжуулах зэрэг үндсэн 6 зорилтыг дэвшүүлэн зорилтыг хангах хүрээнд хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байна. Хөтөлбөрийг 2 үе шаттай хэрэгжүүлэхээр тусгажээ. I үе шат /2016-2020 он/, II үе шат /2021-2025 он/

Энэхүү бодлогыг хэрэгжүүлснээр

- ✓ хөдөө аж ахуйн салбарын дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 5 жилийн дундаж өсөлтийг 20 хувь;
- ✓ нийт төсөвт хөдөө аж ахуйн салбарын эзлэх хувийг 4 хувь;

- ✓ нийт сүрэгт үхрийн эзлэх хувийг 10 хувь;
- ✓ үйлдвэрийн аргаар бэлтгэсэн махны хэмжээг 200 мянган тонн;
- ✓ нийт сүү үйлдвэрлэлд үйлдвэрийн аргаар боловсруулсан сүүний эзлэх хувийг 50 хувь;
- ✓ тариалангийн эргэлтийн талбайг 1050 мянган га;
- ✓ буудайн га-гийн ургацыг 20 центнер;
- ✓ хүнсний ногооны хэрэгцээг дотоодын үйлдвэрлэлээр хангах түвшинд 100 хувь, тэжээл үйлдвэрлэлд бүрэн найрлагат тэжээлийн эзлэх хувийг 10 хувьд тус тус хүргэнэ гэж заажээ.

Хөтөлбөртөө уялдуулан аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг орон зайн хувьд төлөвлөх боломжтой асуудлыг оруулахыг зорьсон болно.

1.1.6.8. Монгол Улсын засгийн газрын 2020-2024 оны мөрийн хөтөлбөр

“Алсын хараа-2050” урт хугацааны хөгжлийн бодлогод дэвшүүлсэн зорилгод хүрэхийн тулд эдийн засгийн сэргэлтийг эрчимжүүлж, өсөлтийг хурдасгах зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газар “Шинэ сэргэлтийн бодлого” боловсруулан Монгол Улсын хөгжил, эдийн засгийн өсөлтийг хангах үндсэн зургаан сэргэлтийн “I. Боомтын сэргэлт, II. Эрчим хүчний сэргэлт, III. Аж үйлдвэрийн сэргэлт, IV. Хот-хөдөөгийн сэргэлт, V. Ногоон хөгжлийн сэргэлт, VI. Төрийн бүтээмжийн сэргэлт” салбарыг бодлогоор хэрэгжүүлэхээр тусгасныг бусад хөтөлбөртэй уялдуулан тусгасан болно. Тухайлбал:

- ✓ “Төв Азийн түүх, соёлын голомт” судалгаа, сурталчилгаа, хамгаалалтын цогцолборыг Орхон-Тамир, Хануй-Хүнүйгийн дурсгалуудыг түшиглэн байгуулна.
- ✓ Атрын IV аяныг хэрэгжүүлж, тариалангийн тогтвортой үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлнэ.
- ✓ Бэлчээрийг усжуулах, худагжуулах ажлыг үргэлжлүүлэн малын бэлчээрийн нөөцийг нэмэгдүүлэх, хамгаалах, нөхөн сэргээх, тогтвортой байдлыг хангана.
- ✓ Орхон-Дашинчилэн чиглэлийн замаас үргэлжлэх Мянганы замын хэвтээ, босоо тэнхлэгийн авто замуудыг үргэлжлүүлнэ.
- ✓ Булган аймгийн Орхон-Хишиг-Өндөр- Гурванбулаг сум чиглэлийн хатуу хучилттай авто замын үргэлжлэл 99.7 км авто замыг барина.
- ✓ Ховор амьтан, ургамлыг зориудаар өсгөн үржүүлж, ашиглалтын нөөц бий болгоно.
- ✓ Аялал жуулчлалын дэд бүтцийг хөгжүүлж, отоглох цэг, авто зам дагуу үйлчилгээний цогцолборуудыг байгуулна.
- ✓ Ойгоор бүрхэгдсэн талбайг нэмэгдүүлж, мод тарьж ногоон хөгжилд хувь нэмэр оруулна.
- ✓ Цэнгэг усны нөөц, гол мөрний урсац бүрэлдэх эхийг улсын тусгай хамгаалалтад авна.
- ✓ Эрдэнэт-Овоот чиглэлийн төмөр замыг барьж байгуулах ажлыг эхлүүлнэ.
- ✓ Эгийн голын цахилгаан станцыг эхлүүлнэ.

1.1.6.9. Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн “Тэрбум мод” хөдөлгөөн

Монгол Улсын Ерөнхийлөгч У.Хүрэлсүх НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейн 76 дугаар чуулганы индэр дээрээс “Дэлхий нийтийн өмнө тулгараад буй уур амьсгалын өөрчлөлтийн асуудлыг шийдвэрлэхэд хувь нэмэр оруулахын тулд 2030 он гэхэд Монгол Улсад тэрбумаар тоологдох хэмжээний мод тарих хөдөлгөөнийг өрнүүлж эхлээд байгаа”-гаа зарласан. Засгийн газарт тэрбум мод тарих чиглэл өгсний дагуу орон нутагт мод тарих хөдөлгөөн өрнөж байгаа бөгөөд Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд

мод тарих боломжтой газрыг орон нутгийн иргэдийн санал асуулга, тохиромжтой байдлын үнэлгээнд тулгуурлан тусгаж өглөө. Булган аймаг тэрбум мод хөдөлгөөнд нэгдэхээ илэрхийлэн 20 сая мод тарихаар төлөвлөж байна.

1.1.6.10. Булган аймгийн хөгжлийн цогц бодлого 2010-2021 он

Булган аймгийн 2010-2021 он хүртэлх хөгжүүлэх хөгжлийн цогц бодлого төлөвлөгөөг аймгийн иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын 2010 оны VI хуралдаанаар батлан гаргасан байдаг. Аймаг хөгжүүлэх хөгжлийн цогц бодлого нь Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилгод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлого”, “Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал”, “Монгол улсын бүсүүдийн хөгжлийн дунд хугацааны стратеги”, “Бүсчилсэн хөгжлийн удирдлага санхүүжилтийн тухай хууль” болон тэдгээрт хамаарах үндэсний хэмжээний олон хөтөлбөр зэрэг бодлогын баримт бичигт тодорхойлсон зорилго, зорилтуудад үндэслэсэн баримт бичиг юм. Энэхүү хөгжлийн цогц бодлогоор Булган аймаг хөгжлийн тэргүүлэх чиглэлээ тогтоосон бөгөөд бодлогыг хэрэгжүүлэх ажлыг хоёр үе шатаар /2010-2015/, болон /2016-2021/ зохион байгуулан хэрэгжүүлж дууссан байна. Цогц бодлогод дэвшүүлсэн зорилтуудыг дурдвал:

✓ Мянганы хөгжлийн зорилтуудыг тус аймагт хэрэгжүүлж, хүнийг бүх талаар хөгжүүлнэ.

✓ Дэлхийн болон дотоодын зах зээлд өрсөлдөх чадвартай, хувийн хэвшилд тулгуурласан экспортын баримжаатай үйлдвэрлэл, түүний дотор хөдөө аж ахуй, газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг эрчимтэй хөгжүүлж, аймгийн эдийн засгийг олон талтай, мэдлэгт суурилсан болгоно.

✓ Зам тээвэр, эрчим хүч, мэдээлэл холбооны дэд бүтэц, барилгыг эрчимтэй хөгжүүлж, хөгжлийн таатай орчин бүрдүүлнэ.

✓ Аймгийн төв, бичил бүс, сумдын төв, сууринуудыг хөгжүүлж хот, хөдөөгийн хөгжлийн түвшний ялгааг багасгана.

✓ Аялал жуулчлалын салбарыг аймгийн эдийн засгийн тэргүүлэх салбарын нэг болгон хөгжүүлнэ.

✓ Уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицох чадавхыг бий болгон экосистемийн тэнцвэрт байдлыг хадгална.

2021 онд цогц бодлогын хэрэгжилтэд дүн шинжилгээ хийжээ. 2010 онтой харьцуулахад аймгийн хүн ам 15.8 хувиар өсөж 62.2 мянга болжээ. 2021 онд нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүнийг 6.5 сая төгрөгт хүргэж, мэдлэгт суурилсан, өөрөө өөрийгөө тэтгэдэг эдийн засгийг бий болгоно гэж цогц бодлогод дэвшүүлж байсан бол 2021 оны хүлээгдэж буй гүйцэтгэлээр нэг хүнд ногдох дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 5.3 сая төгрөг болж хүссэн хэмжээндээ хүрч чадаагүй байна. Аймгийн хөгжлийн цогц бодлогыг хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээ 2021-2025 оны аймгийг хөгжүүлэх үндсэн чиглэлд үргэлжлэн хэрэгжиж байна.

1.1.6.11. Булган аймгийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл

Булган аймгийн 2020-2025 хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэлийг Хүний хөгжил, Эдийн засаг, Ногоон хөгжил, Дэд бүтцийн хөгжил, Засаглалын бодлого, Амар тайван, аюулгүй нийгэм болон Бүс орон нутгийн хөгжил гэсэн 7 зорилгын хүрээнд 19 зорилт, 89 арга хэмжээтэй боловсруулжээ. Уг бодлогын баримт бичиг нь Алсын хараа 2050, Монгол улсын 2020-2025 хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэлтэй нийцүүлэн гаргасан баримт бичиг болно. Булган аймгийн 2020-2025 онд хөгжүүлэх үндсэн чиглэлээс газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөнд холбогдох үйл ажиллагааг уялдуулан тусгалаа. Үүнд:

- ✓ Орон нутгийн түүхий эд, байгалийн баялагт тулгуурласан барилгын материалын үйлдвэр, туршилт, сорилын лаборатори байгуулж хөгжүүлнэ.
- ✓ Зарим сумдад холимог хийцийн гүүр барьж авто зогсоолын талбайн хүчин чадал 2000 м² нэмэгдэнэ
- ✓ Ерөнхий зориулалтын нислэгт зориулж, сонгогдсон сумдад нисэх буудлын талбай байгуулж, бага оврын хөлөг хөөрч, буух нөхцөл бүрдэн, аймгийн төв Улаанбаатар чиглэлд бага оврын агаарын хөлгийн нислэг бий болсон байна.
- ✓ Булган, Бүрэнхангай сумдад малын тэжээлийн үйлдвэр байгуулж түүхий эдийн нөөцөөр хангагдана.
- ✓ Хутаг-Өндөр, Булган суманд тус бүр 500 тонны багтаамжтай механикжсан зоорь барьж, төмс хүнсний ногооны борлуулалтын тогтвортой байдал хангагдана.
- ✓ Баяннуур сумын Бор булангийн хадлангийн талбайг хашиж хамгаалан, бэлтгэсэн өвс тэжээлийг урд бүсийн сумдад нийлүүлнэ.
- ✓ Баяннуур, Бүрэгхангай, Дашинчилэн, Рашаант, Гурванбулаг, Сайхан, Хишиг-Өндөр, Могод сумдын нутагт үлийн цагаан оготнотой тэмцэх ажлыг ээлж дараатайгаар жил бүр хийж, бэлчээр хамгаалах арга хэмжээ авна.
- ✓ Булган, Орхон сумдад бетон зуурмагийн үйлдвэр байгуулж барилга үйлдвэрлэлийн өртгийг зохистой түвшинд нэмэгдүүлнэ.
- ✓ Авто зам, замын байгууламжийг өргөтгөж, Гурванбулаг-Хишиг-Өндөр-Орхон-Булган чиглэлийн 133.7 км, Орхон аймаг-Хялганат чиглэлийн 53 км авто замыг үргэлжлүүлэн барьж ашиглалтад оруулна.
- ✓ Ойн нөөц бүхий сум болон нүүрсний уурхайг түшиглэн шахмал сайжруулсан түлшний үйлдвэр байгуулагдаж, орон нутаг төдийгүй хөрш зэргэлдээ зарим аймаг, сумдын түлшний хэрэгцээг хангаж ажлын байрыг нэмэгдүүлсэн байна.
- ✓ Баян-Агт, Сайхан, Могод, Хутаг-өндөр сумын нутгийг хамарсан эрүүл мэнд, рашаан сувиллын аялал жуулчлалыг байгалийн үзэсгэлэнт тогтоц адуун соёл, айраг брэндтэй хослуулан хөгжүүлсэн байна.
- ✓ Түүх археологийн үнэт дурсгалт газрууд болон Хөгнө-Тарнын байгалийн цогцолбор газарт түр буудаллах цэг байгуулж орон нутгийн иргэдэд аялал жуулчлал хөгжсөн байна.
- ✓ Эг- Сэлэнгэ, Эг-Тарвагатайн бэлчир, Зэд-Хантай бүтээлийн нурууны дархан цаазтай газарт спорт загасчлал, усан аялал зэрэг тусгай сонирхлын адал явдалт аялал хөгжүүлнэ.
- ✓ Булган, Бүрэгхангай суманд малын тэжээлийн үйлдвэр байгуулж 1000-аас доошгүй тонн тэжээл бэлтгэнэ.
- ✓ Баян-Агт, Бүрэгхангай, Орхон, Бугат, Рашаант сумдыг хадлангийн талбайтай болгоно.
- ✓ Инженерийн хийцтэй 10 худаг гаргана.
- ✓ Булаг шанд болон усан хангамжийн эх үүсвэр болон Ачуут, Далын голын эхийг хашиж хамгаална.
- ✓ Ойжуулалт нөхөн сэргээлт, байгалийн сэргэх ургалтад туслах арга хэмжээг зохион байгуулан тарьцаар ойжуулалт хийнэ.
- ✓ Бугат сумын Ханжаргалант багийг цахилгаан эрчим хүчинд холбоно.
- ✓ Сайхан Хутаг-Өндөр сумын заагт орших Дондогийн булаг орчмыг цахилгаан эрчим хүчинд холбоно.

1.1.6.12. Аймгийн Засаг даргын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны “Шинэ хөгжлийн зам” хөтөлбөр

Засаг даргын 2020-2024 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны “Шинэ хөгжлийн зам” хөтөлбөр нь Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал, “Алсын хараа 2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого, Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны мөрийн хөтөлбөр, аймгийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл болон ногоон хөгжлийн бодлого зэрэг бодлогын баримт бичигтэй уялдсан болно. Хөтөлбөр нь аймаг орон нутгийн онцлог, хүн амын амьдралын хэв маяг, хэрэгцээ шаардлага, эрүүл мэнд боловсролын түвшинд нийцсэн бодлого, шийдвэрийг гарган хэрэгжүүлж, өрх, гэр бүлийн хөгжилд чиглэсэн хүн амыг эрүүл, боловсролтой ажилтай, орлоготой байх нөхцөлийг бүрдүүлэхийг зорино гэж томъёолжээ.

“Шинэ хөгжлийн зам” хөтөлбөр нь хүний хөгжлийн бодлого, эдийн засгийн бодлого, ногоон хөгжлийн бодлого, засаглалын бодлого гэсэн 4 бүлэг, 17 зорилт, 108 арга хэмжээг тусгасан байна. Хөтөлбөрийг хэрэгжүүлснээр Булган аймаг өөрийн хөгжлийн хэтийн чиглэл, эдийн засгийн чадавхаа бэхжүүлэхэд боломж бүрдэж эдийн засаг, нийгмийн хувьд бие даан хөгжих боломж бүрдэнэ.

Хөтөлбөрийн хүрээнд хэрэгжүүлэхээр тусгасан үйл ажиллагааг газар зохион байгуулалттай холбоотой хэсгийг тоймлон аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөнд тусгаж байна. Үүнд:

- ✓ Түүх соёлын үл хөдлөх дурсгалт газруудыг аялал жуулчлалын төв болгон хөгжүүлнэ.
- ✓ Шинэ хөдөө Булган хөтөлбөрийг үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлнэ.
- ✓ Хадлан, бэлчээрийн талбайг зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх, уст цэгийн хайгуул хийж бэлчээрийн усан хангамжийг нэмэгдүүлнэ.
- ✓ Малын гоц халдварт, халдварт өвчний эрсдэл бүхий бүс нутагт урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээ авна.
- ✓ Атрын IV аяныг орон нутагт хэрэгжүүлж, хөрсний үржил шимийг хамгаалах, нөхөн сэргээх, үр сортын болон техник технологийн шинэчлэлийг эрчимжүүлнэ.
- ✓ Сум дундын 500 тонны багтаамжтай механикжсан зоорь барина.
- ✓ Газар нутгийг улсын болон орон нутгийн тусгай хамгаалалтад авах ажлыг зохион байгуулж сүлжээг өргөтгөнө.
- ✓ Өвлийн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх санал санаачилгыг дэмжиж хамтран ажиллана.
- ✓ “Чингийн цагаан нуур”-ын орчимд “Ус намгархаг газрын мэдээллийн төв” байгуулж нүүдлийн шувуу ховор ан амьтан ажиглах тусгай сонирхлын аялал жуулчлалыг бий болгоно.
- ✓ Уул уурхайн олборлолтын болон барилга, авто зам, дэд бүтэц, бүтээн байгуулалтын улмаас эвдэрсэн газрын нөхөн сэргээнэ.
- ✓ Авто замыг өргөтгөж, Орхон-Хишиг-Өндөр –Гурванбулаг сум чиглэлийн хатуу хучилттай авто замын үргэлжлэл 99.7 км, Хялганат-Хангал-Эрдэнэт чиглэлийн 53.6 км хатуу хучилттай авто замыг барьж ашиглалтад оруулна.
- ✓ Багийн төвүүдийг үүрэн телефоны сүлжээнд бүрэн хамруулж, нутаг дэвсгэрийн хэмжээгээр үүрэн холбоо, өндөр хурдны интернэт ашиглах нөхцөлийг бүрдүүлнэ.
- ✓ Аймгийн эдийн засаг, нийгмийг төр, засгийн бодлогод нийцүүлэн уялдаа холбоог тэнцвэртэй хөгжүүлэх;

- ✓ Орон нутгийн онцлог байдалд тохирсон хөгжлийн хэтийн чиг хандлагыг тодорхойлох;
- ✓ Эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлж, байгаль орчны зохистой цогц бодлого явуулснаар бизнес хөгжих таатай орчныг бүрдүүлэх;
- ✓ Орон нутгийн нөөц, боломжид тулгуурласан жижиг, дунд үйлдвэрлэлийг түлхүү хөгжүүлэх;
- ✓ Уурхай, аялал жуулчлалын үйлчилгээ зэрэг шинэ салбаруудыг хурдацтай хөгжүүлэх зэрэг болно.

Дээрх бодлого хөтөлбөрт нийцүүлэн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд аймаг, сумаа хөгжүүлэх эдийн засаг, нийгэм, байгаль орчны шүтэлцээг нягт хангахуйцаар тусган, орон нутгийнхаа жигд тогтвортой хөгжлийг хангах мэдээллийг орон нутгийн удирдлага болон иргэдээс саналыг авч тусгалаа. Түүнчлэн орон нутгийн засаглал, нийгэм, эдийн засгийн хөгжил, байгаль орчин, хот байгуулалтын асуудлын хүрээнд сумдын бүсүүдийн хөгжлийн уялдаа, эдийн засгийн шүтэлцээнд суурилуулан хэрэгцээтэй мэдээллийг оруулахыг зорилоо.

1.1.6.13. Чинээлэг малчин хөтөлбөр 2021-2025

Малчин өрхийн орлогыг нэмэгдүүлж, байгаль орчинд ээлтэй, бүс нутгийн онцлогт тохирсон мал аж ахуйг эрчимжүүлэн хөгжүүлэх зорилгоор “Чинээлэг малчин” хөтөлбөрийг 2021-2025 онуудад хэрэгжүүлж байна. Хөтөлбөрийн зорилго нь уламжлалт мал аж ахуйдаа тулгуурлан бэлчээрийн болон эрчимжсэн аж ахуйг нийгмийн хөгжлийн чиг хандлага, зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн хөгжүүлж, малын чанарыг сайжруулах, эрүүлжүүлэх, байгалийн эрсдэл даах чадавх, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлт, борлуулалт, экспортыг нэмэгдүүлж, малчдын орлогыг өсгөх, малчдыг чадавхжуулахад оршино.

Малын чанар, үржлийн ажил, үйлчилгээг сайжруулж, бүтээмжийг дээшлүүлэх, мал сүргийн эрүүлжүүлэх арга хэмжээг зохион байгуулах, мал сүргийн байгалийн эрсдэл даах чадавхыг сайжруулах, мал, малын гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний бэлтгэн нийлүүлэлтийн тогтолцоонд чанарын үнэлэмж бий болгох, нэмүү өртгийн сүлжээнд малчдын оролцоог идэвхжүүлэх зорилт тавьж зорилт бүрийг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааг нарийн төлөвлөсөн. Малын чанар, үржлийн ажил, үйлчилгээг сайжруулж, бүтээмжийг дээшлүүлэх зорилтын хүрээнд мал сүргийн зохистой бүтцийг бий болгоно. Мөн малчдын мэдлэг, туршлага, чадавхыг сайжруулах, хөгжүүлэх, малчдын залуу халааг бэлтгэх, малчдын хамтын хоршил, эко санаачилгыг идэвхжүүлж, байгальд ээлтэй малчин өрхийн үйлдвэрлэлийн бүтээмж, нөөц ашиглалтыг нэмэгдүүлж, ашиг, орлогыг өсгөх, тэдний орон нутагтаа ая тухтай ажиллах, амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлэх дэмжлэг үзүүлнэ. Үйл ажиллагааны төлөвлөгөөнөөс дурдвал:

- ✓ Махны чиглэлийн Сэлэнгэ, үүлдрийн үхрийг Сэлэнгэ, Хангал, Бугат, Тэшиг, Хутаг-Өндөр сумдад үржүүлэх
- ✓ Хутаг-Өндөр, Тэшиг, Хангал, Бугат Сэлэнгэ, Баян-агт зэрэг тариалангийн бүс нутгуудад сүүний чиглэлийн үхэр гахай, шувуу, зөгийн аж ахуй хөгжүүлэх
- ✓ Эрчимжсэн аж ахуй эрхэлж буй фермерүүдийг эзэмшлийн газартай болгож мал аж ахуй-газар тариаланг хослон хөгжүүлэх
- ✓ Орхон аймгийн хил залгаа бүс нутагт сум дундын Мал эмнэлгийн үйлчилгээний төв байгуулах
- ✓ Баяннуур сумын Бор булангийн талбайг хадлангийн зориулалтаар хашаажуулах
- ✓ Сум бүр отрын нөөц бэлчээрийг тогтоож, зориулалтын дагуу ашиглах

- ✓ Өвөл, хавар, зун, намрын бэлчээрийн бүс нутгийг тогтоох
 - ✓ Цас борооны ус хуримтлуулах хөв, цөөрөм байгуулах ажлыг орон нутгийн төсөв малчдын оролцооны хөрөнгөөр хийх
 - ✓ Атаршсан талбайд бэлчээрийн ургамал тариалах ажлыг эрчимжүүлэх
- Чинээлэг малчин хөтөлбөрийг 2021-2025 онд хэрэгжүүлэхтэй холбогдуулан аймгийн хэмжээнд тусгасан арга хэмжээг аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд сум бүрээр зураглаж өглөө.

1.1.6.14. Монгол малчин үндэсний хөтөлбөр

Засгийн газрын 2020 оны 34 дүгээр тогтоолоор Монгол Малчин Үндэсний Хөтөлбөр баталсан. Уг хөтөлбөр нь Монгол Улсын Их Хурлаас баталсан Малын генетик нөөцийн тухай хууль, Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль, Жижиг, дунд үйлдвэр, үйлчилгээг дэмжих тухай хууль, Хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих тухай хуультай нийцэж гарсан. Хөтөлбөрийн зорилго нь малчдыг мэдээллээр хангах, хөгжүүлэх, орон нутагтаа ая тухтай ажиллах, амьдрах нөхцөл, нийгмийн баталгааг сайжруулах, бүтээмж, орлого, ашгийг нь өсгөх, тэдгээрийг чадавхжуулахад оршино. Хөтөлбөрийг 2020-2024 онд хэрэгжүүлнэ. Хөтөлбөрийн зорилтот бүлэг нь үндэсний өв соёлыг тээгч, уламжлалт мэдлэгийг түгээн дэлгэрүүлэгч Монгол Улсын иргэн-малчид байна.

1.1.6.15. Газар тариалангийн тогтвортой хөгжил хөтөлбөр 2021-2025

Засгийн газрын 2020-2024 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны хөтөлбөр, “Төрөөс хүнс хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого”, “Атар-4 тариалангийн тогтвортой хөгжлийн аян”, “Хүнсний ногоо”, “Жимс жимсгэнэ” үндэсний хөтөлбөрүүд болон аймгийг 2021-2025 онд хөгжүүлэх үндсэн чиглэл, аймгийн засаг даргын “Шинэ хөгжлийн зам” үйл ажиллагааны хөтөлбөртэй уялдан “Газар тариалангийн тогтвортой хөгжил” хөтөлбөрийг боловсруулж 2021 оны 3-р хуралдааны 1 тогтоолоор батлан хэрэгжүүлж байна.

Бүс нутгийн байгаль цаг уурын нөхцөлд тохирсон ухаалаг газар тариалангийн технологийг нэвтрүүлэх замаар газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн бүтээмж өндөртэй, тогтвортой хөгжлийг бий болгож, хүн амын хүнсний хэрэгцээг хангах, импортыг орлох, экспортыг нэмэгдүүлэх бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх зорилгыг уг хөтөлбөрт дэвшүүлжээ. Мэдлэгт суурилсан, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх хүний нөөцийг бэлтгэх, таримлын үр үржүүлгийн тогтолцоог шинэчлэн зохион байгуулах, үр, суулгацын чанар, хангамжийг сайжруулах, газар тариалангийн үйлдвэрлэлд технологийн инновацыг нэвтрүүлэн, хөдөлмөрийн бүтээмж, бүтээгдэхүүний чанар, гарцыг нэмэгдүүлэх юм. Хөтөлбөр нь нэг зорилго, зорилго хэрэгжүүлэх 12 зорилт 75 арга хэмжээг тусгажээ.

Хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааг тоймловол:

- ✓ Үр тариа, төмс хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ, таримал тэжээлийн ургамал тариалах усалгаатай талбайн хэмжээг нэмэгдүүлэх;
- ✓ Хүнсний ногооны тариалах талбайн хэмжээ, нэр төрлийг нэмэгдүүлж, хамгаалагдсан хөрсний үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх;
- ✓ Жимс жимсгэнэ таримал тариалах талбай, нэр төрлийг олшруулж хураан авах жимсний хэмжээг нэмэгдүүлэх;
- ✓ Малын тэжээлийн ургамал тариалж, үйлдвэрлэлийн хэмжээг нэмэгдүүлэх замаар мал аж ахуйд дэмжлэг үзүүлэх;
- ✓ Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ сумын үрийн нөөцийн газрыг түшиглэн үр тарианы үр үржүүлгийн аж ахуйг байгуулах;
- ✓ Хутаг-Өндөр суманд хүнсний ногооны үр үржүүлгийн төв байгуулах;

- ✓ Тэшиг, Баян-Агт, Хутаг-Өндөр сумын хураан авсан ургацыг нөөцлөх 15.0 мянган тонны багтаамж бүхий үр тарианы элеваторын аж ахуйг байгуулах
- ✓ Сум бүр тариалангийн талбайн 10-аас доошгүй хувийг хамгаалах бут сөөг тариалах, ойн зурвас, төгөл байгуулах
- ✓ Баригдаад ашиглахгүй байгаа услалтын системүүдийг сэргээн ажиллуулах
- ✓ Орхон Булган аймгийн зааг дээр төмс, хүнсний ногооны борлуулалтын төвлөрсөн цэг байгуулах
- ✓ Хутаг-Өндөр, Хишиг-Өндөр суманд сум дундын Техник үйлчилгээний бүсийн төв байгуулах

Энэхүү хөтөлбөрт тусгагдсан үйл ажиллагааг арга хэмжээ бүрээр сумдаас нягтлан аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд уялдуулж өгөв.

1.1.6.16. Аймгийн ногоон хөгжлийн хэтийн зорилт 2016-2024

Эрс тэс уур амьсгалтай Монгол орны хувьд эрдэс баялагт тулгуурласан “хүрэн” эдийн засгаас “ногоон” эдийн засагт шилжих хөгжлийн төлөвөө тодорхойлж 2014 онд “Ногоон хөгжлийн бодлого”, 2016 онд “Тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал” зэрэг бодлогын баримт бичгүүдийг батлан гаргасан. Газар нутгийн дийлэнх хэсэг нь байгалийн унаган төрхөөрөө байгаа Булган аймгийн хувьд байгалийн нөөц баялаг, газарзүйн байршил, орчиндоо зохицон амьдрах чадвар, соёл, уламжлалын давуу талаа ашиглан хөдөө аж ахуй, аялал жуулчлал зэрэг эдийн засгийн салбарыг голлон хөгжүүлэх замаар ногоон хөгжлийг цогцлоох таатай орчин бүрдсэн аймаг юм. Булган аймаг ногоон хөгжлийн чиг хандлагаа тодорхойлж ногоон хөгжлийн хэтийн зорилтоо уур амьсгалын өөрчлөлтөд засан зохицсон эдийн засаг, нийгмийн салбарыг хөгжүүлж экосистемийн тогтвортой байдлыг хадгалан хөдөө аж ахуй, аялал жуулчлалыг тэргүүлэх салбараа болгож, байгалийн нөөцийг зохистой ашиглах замаар иргэд эрүүл, аюулгүй таатай орчинд амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилгоо дэвшүүлж бодлого хэрэгжүүлэх арга хэмжээг Булган аймгийн ИТХ-ын тэргүүлэгчдийн 2016 оны 108-р тогтоолоор баталсан. Энэхүү хөгжлийн хэтийн зорилт баримт бичигт үндсэн 3 зорилгын хүрээнд 15 зорилт дэвшүүлэн хэрэгжүүлэх арга хэмжээг тусгажээ. Ногоон хөгжлийн хэтийн зорилтыг 2016-2020, 2021-2024 гэсэн хоёр үе шаттайгаар хэрэгжүүлэхээр баталсан байна. Ногоон хөгжлийн зорилтод тусгасан хэрэгжүүлэх арга хэмжээнээс дурдвал:

- ✓ Байгалийн ойг нөхөн сэргээх, бэлчээрийн доройтлыг бууруулах, хот суурин газрын ногоон байгууламжийн талбаг нэмэгдүүлэх замаар хүлэмжийн хийг шингээх чадварыг сайжруулах
- ✓ Эрчим хүч нийлүүлэлтэд сэргээгдэх цэвэр эрчим хүчний эх үүсвэрийн эзлэх хувийг нэмэгдүүлэх
- ✓ Хот суурин газрын хогийн тооллого, бүртгэлийн системийг нэвтрүүлж хогийн эх үүсвэрийг бууруулах
- ✓ Усны далан, хөв байгуулж бороо цасны усыг хуримтлуулан усны нөөцийг бий болгох
- ✓ Ойг хамгаалах ойн нөөцөд тавих хяналтыг иргэдийн оролцоотой болгох
- ✓ Бэлчээрийн усан хангамжийг сайжруулж бэлчээрийг хуваарийн дагуу зохистой ашиглах
- ✓ Орон нутгийн бэлчээр, усны эх, булаг шанд, ой бусад баялгийг зохистой ашиглах, хамгаалах
- ✓ Экологийн цэвэр хүнсний болон өргөн хэрэглээний бүтээгдэхүүнийг орон нутагтаа үйлдвэрлэж, жижиг дунд үйлдвэрлэлийг дэмжиж ажил эрхлэлтийг нэмэгдүүлэх

- ✓ Мал аж ахуй, загас үржүүлэг болон модон бүтээгдэхүүнийг боловсруулах эко үйлдвэрлэл хөгжүүлэх
- ✓ Зам дагуу болон аялал жуулчлалын маршрутаар үйлчилгээний дэд бүтцийг бий болгох
- ✓ Байгалийн болон түүх, соёлын дурсгал, биет болон биет бус өвийг хадгалан хамгаалах, уламжлалт ёс заншлыг түгээн дэлгэрүүлэх

Хэрэгжүүлэхээр тусгасан арга хэмжээг аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд орон зайн байршлаар тусгалаа.

1.1.6.17. Аялал жуулчлалын салбарын мастер төлөвлөгөө 2016-2024

Засгийн газрын 2015 оны 324 дүгээр тогтоолын хавсралтаар Аялал жуулчлалын хөгжүүлэх үндэсний хөтөлбөрийг 2016-2025 оны хооронд 2 үе шаттайгаар хэрэгжүүлэхээр баталсан билээ. Энэхүү хөтөлбөрөөр Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогод “Аялал жуулчлалыг эрчимтэй хөгжүүлж, эдийн засгийн тэргүүлэх салбарын нэг болгох, Аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх үндэсний хөтөлбөр боловсруулж, хэрэгжүүлэх”, “Жуулчин тээвэрлэх болон жуулчин хүлээн авах хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх”, “Аялал жуулчлалын томоохон цогцолборуудыг барьж байгуулан, аяллын төрлүүдийг бүс нутгаар төрөлжүүлэн хөгжүүлэх”, “Монголд ирэх жуулчдын тоог нэг саяд хүргэх”, “Аялал жуулчлалын салбарын хөгжлийг эрчимжүүлэх” зэрэг зорилтыг дэвшүүлсэн. Зорилтын хүрээнд Булган аймгийн аялал жуулчлалын мастер төлөвлөгөөг /2016-2024/ боловсруулан 2019 оны 9 сард аймгийн ИТХ-ын батлуулсан.

Булган аймаг нь гадаад дотоодын аялагчдын дамжин өнгөрөх, түр буудаллах орон зай болж байдаг хэдий ч сүүлийн жилүүдэд зорин ирэх жуулчдын тоо нэмэгдэх хандлагатай байна. Булган аймгийн нутагт улсын тусгай хамгаалалттай газар 5 байдаг бөгөөд жуулчдын хамгийн их очдог газар нь Элсэн тасархай, Уран тогоо юм. Харин Хануй, Цагаан гол, Уньт, Хунт, Хульж Эг-Тарвагатай голуудын бэлчир зэрэг газар дотоодын жуулчдын гол зорих газар бөгөөд эдийн засгийн үр өгөөж нь нэмэгдэх хандлагатай байна.

Булган аймгийн аялал жуулчлалын мастер төлөвлөгөөнд Булган аймаг нь бүс нутгуудыг аялал жуулчлалыг холбосон зангилаа бүс байна гэж эрхэм зорилгоо тодорхойлжээ. Булган аймгийн аялал жуулчлалын үндсэн тэнхлэгийг Монгол улсын Засгийн газраас баталсан “Аялал жуулчлалын гол чиглэл”-д тохируулан жуулчлалын гол маршрутын дагуу үйлчилгээний дэд бүтцийг бий болгох замаар орон нутгийн иргэдийн орлогыг нэмэгдүүлэхээр боловсруулжээ. Аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийг газарзүйн байршил, дэд бүтэц, нийгэм-эдийн засаг, жуулчны аялах чиглэлээс хамааран гурван дотоод бүс, таван дэд муж, есөн зорих газар гэж хувааж бүсийн түвшинд тодорхойлсон байна. Үүнд:

Дотоод бүс

- ✓ Хойд бүс буюу байгальд түшиглэсэн адал явдалт аяллыг хөгжүүлэх бүс
- ✓ Төвийн бүс буюу амралт, эрүүл мэндийн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх бүс
- ✓ Урд бүс буюу түүх соёлын аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх бүс

Дэд муж:

- ✓ Амралт, рашаан сувиллыг хөгжүүлэх дэд бүс (Уран тогоо орчим, Хануй, Цагаан голын сав, Шарга, Хунт, Рашаан нуур орчим Хульжийн рашаан)
- ✓ Түүхэн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх дэд бүс (Баяннуур, Дашинчилэн сумын түүх археологийн дурсгалт газрууд Бүрэгхангай сумын өмнөд хэсэг)
- ✓ Байгальд түшиглэсэн адал явдалт аяллыг хөгжүүлэх дэд бүс (Намнан уул, Хутаг-Өндөр, Тэшиг сум, Зэд-Хантайн ДЦГ-ын хил хязгаар, Сэлэнгэ мөрний сав)

✓ Бүс нутгийн аялал жуулчлалыг дэмжих, дамжин өнгөрөх дэд бүс (Рашаант сумын Элсэн тасархай, Хөгнө хан уулын орчим)

✓ Амралт, чөлөөт аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх бүс нутаг (Булган хот, Бугат сум орчим)

Эдгээр дэд бүсүүдийн аялал жуулчлалын нөөц чадавхыг нэмэгдүүлэх аймгийн жуулчлалын дүр төрхийг тодорхойлох байгаль, түүхийн дурсгалт газруудыг зорих газруудын түвшинд авч үзвэл:

- ✓ Эг-Тарвагатайн бэлчир /Тэшиг сум/
- ✓ Их булгийн рашаан /Хутаг-Өндөр сум/
- ✓ Цагаан голын рашаан /Баян-Агт сум/
- ✓ Хануйн рашаан /Баян-Агт сум/
- ✓ Хунтын рашаан /Сайхан сум/
- ✓ Хульжийн рашаан /Могод/
- ✓ Эг-Сэлэнгийн бэлчир /Бугат/
- ✓ Орхон-Өрмийн голын бэлчир /Сайхан сум/
- ✓ Хөгнө Тарна БЦГ /Рашаант сум/

Эдгээр зорих газрууд нь дэд бүсийн түвшинд аялал жуулчлалын ачаалал, маршрутын үндсэн чиглэлийг татах орон зай болно.

Аймгийн хувьд аялагчдын дийлэнх нь дамжин өнгөрөх чиглэлээр аялагчид саатах бөгөөд тэдгээрийг тухайлсан үзмэр зорих газруудад амрах буудаллах, түр хугацаагаар саатах газруудад олон улсын жишигт нийцсэн цэгүүд шаардлагатай. Түр буудаллах, амрах цэгүүдийг аймгийн хэмжээний зорих 9 газар болон мастер төлөвлөгөөнд тусгасан үндсэн чиглэл, аяллын зам маршрутын дагуу төлөвлөж өгсөн байна. Аялагчдын түр буудаллах амрах цэгүүдийг төлөвлөхдөө:

- ✓ Элсэн тасархай орчимд
- ✓ Гурванбулаг-Хишиг-Өндөр чиглэлийн босоо тэнхлэг болон Дашинчилэн-Өгий нуур чиглэлийн хэвтээ тэнхлэгийн замуудын огтлолцолд
- ✓ Түлүүгийн даваа эсвэл Их булаг орчимд байхаар төлөвлөгөөнд тусгах

Түүнчлэн жуулчдын зорин очих болон дамжин өнгөрөх түр буудаллах гол цэгүүдийг түшиглэн жуулчны мэдээллийн төв байгуулахаар аймгийн аялал жуулчлалын төлөвлөгөөнд тусгасныг уялдуулах. Үүнд:

- ✓ Уран тогоо-Тулга уулын ДГ-т байгуулагдах аялал жуулчлалын цогцолборт түшиглэн Аялал жуулчлалын мэдээллийн самбар
- ✓ Хануйн гүүр
- ✓ Түлүүгийн даваа эсвэл Их булгийн түр буудаллах цэгт
- ✓ Бухын балгасны түүхэн аялал жуулчлалын цогцолбор
- ✓ Сэлэнгэ мөрний Гуртын гүүр
- ✓ Элсэн тасархайн түр буудаллах цэгт түшиглэсэн жуулчны мэдээллийн төвүүдийг төлөвлөснийг аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд оруулж өглөө.

Булган аймаг аялал жуулчлалыг эдийн засгийн тэргүүлэх чиглэл гэж тодорхойлсон ч төдийлөн ахиц гарахгүй байгааг онцолжээ. Энэ салбарыг хөгжүүлэхэд дан ганц хувийн хэвшилд найдаад орхих боломжгүй олон талт оролцоо төрийн оролцоо байх нь зайлшгүй шаардлагатай юм. Аймгийн аялал жуулчлалын бодлогын баримт бичигт олон талт оролцоог чухалчилжээ. Аймгийн аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломжийг нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд байгалийн үзэсгэлэнт газруудаар адал явдалд аялал, түүх соёлын дурсгалт, ховор ан амьтан

бүхий газрууд болон нүүдлийн соёл иргэншил, зан заншилд тулгуурласан аялал жуулчлал, амралт, рашаан сувилал, амралт чөлөөт аялал жуулчлал гэж тодорхойлон аялал жуулчлалын мастер төлөвлөгөөнд тусгажээ. Энэхүү төлөвлөгөөнд үндэслэн аялал жуулчлалын маршрутыг газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөтэй уялдуулан сум бүрээс аялал жуулчлалын боломжит маршрутыг гаргуулан төлөвлөхийг зорьсон.

1.1.6.18. Яамдаас төлөвлөгөөнд тусгуулсан санал

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд салбар хоорондын уялдааг хангаж, салбаруудын төлөвлөгөөг орон зайн хэлбэрт оруулан нэгдмэл байдлыг хангах зорилгоор яамдаас хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж байгаа асуудлыг төлөвлөгөөнд тусгуулах нь чухал ач холбогдолтой байлаа. Иймд 2021 оны 02 сард “Вектор мэл” ХХК нь Засгийн газрын 7 яам руу албан бичиг явуулж Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд яамдаас ирсэн саналыг холбогдох газар ашиглалттай уялдуулан тохиромжтой байдлын үнэлгээнд тулгуурлан төлөвлөж өглөө. Үүнд:

- Барилга, хот байгуулалтын яам;
- Зам, тээврийн хөгжлийн яам;
- Эрчим хүчний яам;
- Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам;
- Байгаль орчин, Аялал жуулчлалын яам;
- Соёлын яам;
- Уул уурхай, хүнд үйлдвэрийн яам;
- Цаг уур, орчны шинжилгээний газар
- Эрдэнэт Булганы цахилгаан түгээх сүлжээ төрийн өмчит хувьцаат

компанийн Булган аймаг дахь салбар;

- МХС ХХК-ийн Булган аймгийн газар;
- Ашигт малтмал, газрын тосны газар;
- Булган аймгийн ус цаг уур, орчны шинжилгээний төв

1.2. ХҮРЭЭЛЭН БҮЙ ОРЧНЫ СУУРЬ СУДАЛГАА

1.2.1. ГАЗАР ЗҮЙН ТОГТОЦ, ОНЦЛОГ

Булган аймгийн газар зүйн тогтоц, онцлогийг Монгол орны физик газарзүйн мужлалыг үндэслэн харууллаа. Физик газарзүйн мужлалд бол газар орныг байгалийн бүхий л нөхцөл буюу геологийн бүтэц, хотгор гүдгэр, уур амьсгал, ус зүй, хөрс, ургамалшил, амьтны аймгийн хам бүрдлийн талаар өөр хоорондоо тодорхой ялгаатай хэсгүүдэд хуваах явдал юм.

Монгол орны физик газар зүйн мужлал нь 4 их мужид хуваагддаг. Үүнд: Хангай-Хэнтийн уулархаг их муж, Алтайн уулархаг их муж, Монголын Дорнод талын их муж, Говийн их мужууд ордог. Их муж дотроо мужид, муж дотроо тойрогт хуваагдана.

Булган аймаг нь физик газар зүйн мужлалаар Хангай-Хэнтийн уулархаг их мужийн Хангайн мужид бүхэлдээ хамаарагдана. Тойргийн хувьд аймгийн газар нутгийн дийлэнх хэсэг буюу 97 хувь нь Сэлэнгэ-Орхоны сав дахь бэсрэг уулсын тойрогт хамрагдаж, үлдсэн 3 хувь болох газар нутгийн урд хэсэг Хангайн гол нурууны тойрогт багтана.

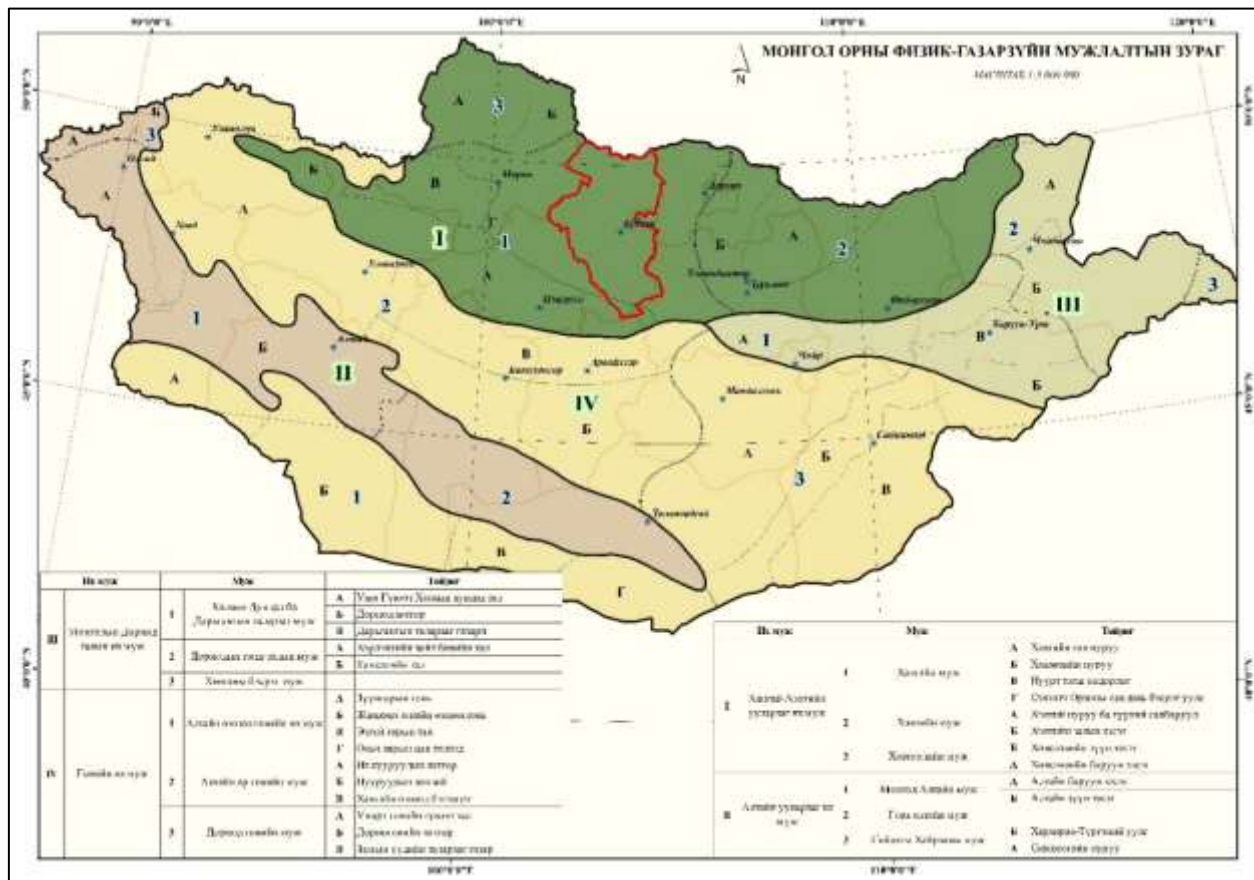
Хангай-Хэнтийн уулархаг их муж нь Хангай, Хөвсгөл, Хэнтийн уулсыг хамран Монгол орны хойд хагасыг эзэлж, ойт хээрийн бүс, түүн дотроо босоо бүслүүрүүдийг голчлон багтааж оршино. Тус мужийн хил баруун хойд талд улсын хилийн орчмоос эхэлж Тэсийн голыг хөндлөн огтлон түүний хөндийн урд биеийг барин баруун тийш чиглээд Хан Хөхийн нурууг ороож түүний урд биеэр зүүн тийшилнэ. Уг нурууны зүүн захаас зүүн урагш эргэж Улиастай хотын баруун талаар ороод Завхан, Түйн голын эхийг хөндлөн огтолж, Хангайн гол нурууны урд бэлээр гарна. Орхон голын эх хавиас зүүн хойшоо чиглэж Зуун мод хотын урдуур өнгөрөн Хэрлэн голын их тохойн хойхнуур Баян-Улааны өврөөр гараад Өндөрхааны урдуур савлана. Тэндээс Идэрмэг сумын зүүн талаар Хэрлэн огтлон зүүн хойшоо эргээд Улз, Дөч голын бэлчээрээс баруун талаар гарч улсын хилд тулд очно.

Хангай, Хэнтийн уулт өндөрлөгт бэсрэг уулс голлож гол нуруудаар өндөр уулын хотгор гүдгэр харьцангуй бага газрыг хамарч оршино. Уулс хавтгай буюу бөмбөгөр оройтой, ихэвчлэн налуувтар мөлгөр хажуутай юм. Уул нурууд бүл цүл хөдөлгөөнөөр үүссэн том том ховдол гүвдлийн шинжтэй бөгөөд заримын захаар ихээхэн хэмжээний мөргөцөг тодорхой үзэгдэнэ.

Хангайн муж нь Монгол орны бараг төв хэсгийг эзлэн, ойт хээрийн бүсийг голчлон багтааж оршихдоо Хангай-Хэнтийн уулархаг их муж дотор хамгийн их талбайг эзэлнэ. Тус мужид Хангай нуруу, түүний салбар уулсаас гадна Сэлэнгэ Орхоны сав газрын уулс багтах учир гадарга нь нийтдээ уулархаг боловч уулс нь жигд өндөр бус өөрөөр хэлбэл өндөр уулын зэрэгцээ бэсрэг ба нам уул, цав толгод оршино. Хангайн гол нуруу баруун хойноос зүүн урагшаа сунаж тогтсон байхад түүний зарим салбар Булнай, Гарвагатай мэтийн нурууд өргөргийн чиглэлтэй буюу гол нуруунд бараг перпендикуляр байрлалаар тогтсон. Харин Сэлэнгэ, Орхоны сав дахь Хантай, Бүтээл, Бүрэнгийн нурууд баруун урдаас зүүн хойшоо чиглэлтэй сунаж тогтжээ. Хангайн муж хотгор гүдгэрийн хувьд Хангайн гол нуруу, түүний салбар уулс, Сэлэнгэ, Орхоны сав дахь бэсрэг уулс гэж хуваагдах ба тэдгээр нь тус тусдаа онцлог шинжтэй юм. Хангайн нуруунаас зүүн тийш Сэлэнгэ-Орхоны сав дахь нутаг Хангайн нуруунаас ихээхэн ялгаатай бөгөөд харьцах ба үнэмлэх өндөр багатай, ерөнхийдөө бэсрэг уулсын тогтоцтой юм.

Хангайн гол нурууны тойрогт мужийн хамгийн өндөр уулс багтана. Уулсын орой хавтгай боловч хажуу нь эгц, нарийн гүн хавцлаар хэрчигдсэн ба мөстлийн ор мөр, хүйтний өгөршил, солифлюкцийн үйлдлээр бий болсон уулын дэнж мэт хотгор гүдгэрийн тогтоц элбэгтэй юм.

Сэлэнгэ- Орхоны сав дахь бэсрэг уулсын тойрог Сэлэнгэ- Орхон голуудын дунд ба адаг хавийг хамарна. Тэндэх уулс 2500-аад метрээс бараг үл хэтрэх бөгөөд бөмбөгөр оройтой, налуу хажуутай, хад чулуу багатай байдаг. Тэдгээрийн хооронд өргөн хөндийнүүд үргэлжилнэ.

Зураг 33. Монгол орны физик-газарзүйн мужлал

1.2.1.1. Газрын гадаргын өндөржилт

Газрын гадаргын өндөржилтийн мэдээллийг Ландсат-8 хиймэл дагуулын 2013 онд Газрын харилцаа, геодези зураг зүйн газрын (хуучин нэрээр) боловсруулсан 30 метрийн өндөржилттэй тоон мэдээллийг ашиглан Булган аймгийн газрын гадаргын өндөржилтийг боловсруулж гаргасан.

Булган аймгийн газар нутаг өндөржилтийн хувьд далайн төвшнөөс дээш 720-2171 метрийн өндөрт оршино. Нутгийн хамгийн өндөр уулс нь аймгийн хойд хагаст Хутаг-Өндөр сумын нутаг дэвсгэрт Хантайн нурууны оргил Давлан уул далайн төвшнөөс дээш 2171.0 метр, Тэшиг сумын нутаг дэвсгэрт Онгон Сарьдаг уул 2155.9 метр, Хантайн Сарьдаг уул 2150.3 метрийн өндөрт өргөгдсөн ба хамгийн нам дор цэг нь нутгийн зүүн хойд хилийн зааг дээр Сэлэнгэ сумын нутаг 720 метрийн өндөрт Сэлэнгэ мөрний хөндийд байна.

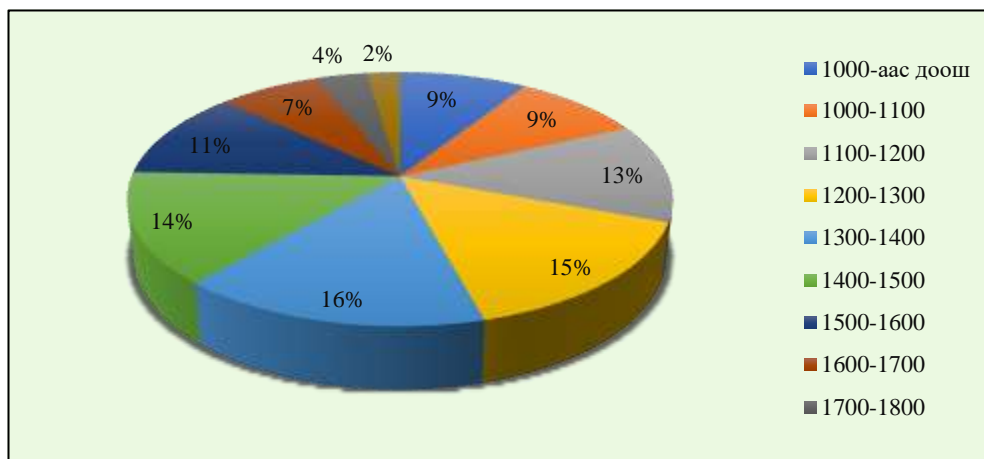
Газрын гадаргын өндөржилтийг 100 метрийн интервалаар авч үзвэл хамгийн их буюу 15.7 хувийг далайн төвшнөөс дээш 1300-1400 метрийн өндөржилттэй газар нутаг эзэлж, 15.1 хувийг далайн төвшнөөс дээш 1200-1300 метр, 14.1 хувийг далайн төвшнөөс дээш 1400-1500 метр, 11.4 хувийг далайн төвшнөөс дээш 1500-1600 метр, 13.1 хувийг 1600 метрээс илүү өндөржилттэй газрууд эзэлж байна /Хүснэгт 15/.

Хүснэгт 15. Газрын гадаргын өндөржилтийн талбай, га

№	Өндөржилт /метр/	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	1000-аас доош	438,070.7	9
2	1000-1100	443,207.5	9.1
3	1100-1200	615,910.4	12.6

4	1200-1300	734,021.6	15.1
5	1300-1400	763,804.1	15.7
6	1400-1500	685,731.5	14.1
7	1500-1600	555,377.3	11.4
8	1600-1700	345,898.7	7.1
9	1700-1800	177,267.5	3.6
10	1800-аас дээш	113,690.4	2.3
НИЙТ		4,872,979.7	100.0

Дээрх хүснэгтээс үзэхэд Булган аймгийн газрын гадаргын өндөржилтийн 75.5 хувийг далайн төвшнөөс дээш 1500 метр хүртэлх газар нутаг эзэлж байгаа нь газар тариалан эрхлэх, шинээр суурин газар байгуулах, зам, шугам сүлжээ тавихад гадаргын өндөржилтийн хувьд тохиромжтой байна.

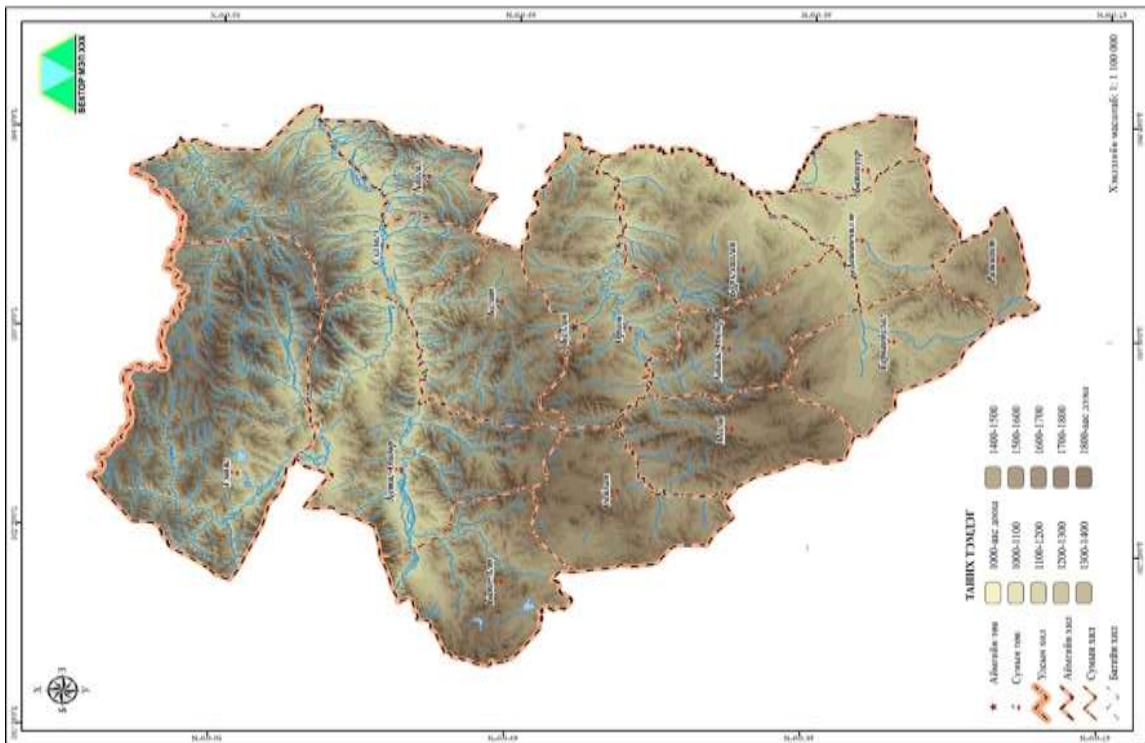

Диаграмм 1. Газрын гадаргын өндөржилтийн эзлэх хувь

Аймгийн нутаг дэвсгэрийн хойд хагасаар Азаргын голын хөндий, Зэлтэрийн голын хөндий, Илэнхэн гол, Эрээн голын хөндий, Эгийн голын хөндий, Харгал нуур, Тарвагатайн голын хөндий, Айрханы тал, Ар Цагааны хөндий, Бүтээлийн ар хөндий, Улбагын хөндий, Хавцгайтын хөндий, Тээлийн хөндий, Хануй гол, Цагаан булан, Хатгачийн хөндий, Хужирын гол, Цагаан тохой, Их арал, Зөөхийн голын хөндий, Цүүцийн голын хөндий, Сэлэнгэ мөрний хөндий, урд хагасаар Орхон голын хөндий, Залуугийн хөндий, Туул голын хөндий, Халгын хөндий, Хар бухын голын хөндий, Шанаган Дулаан хөндий, Зараагийн хоолой, Их Агьтын хөндий, Жирэмийн хөндий, Борогчингийн тал, Ухаагийн хөндий, Шар тал орчмын газрууд нь далайн төвшнөөс дээш 720 - 1200 метрийн өндөрт өргөгдсөн буюу харьцангуй нам доор байна.

Аймгийн нутаг дэвсгэрийн хойд хэсгээр Бэрхийн нуруу, Сөргийн нуруу, Зэдийн нуруу, Цагаан Чулуутын нуруу, Таст нуруу, Ороо Цагаан уул, Дулаан Хааны нуруу, Бөхөн Шар нуруу, Залмангийн нуруу, Буужавын нуруу, Салмын нуруу, Онгоны нуруу, Бүрэхтийн нуруу, Улиатайн нуруу, Зүрхийн Хөх нуруу, Балинтайн нуруу, Будлангийн нуруу, Бүүсгэрийн нуруу, Ангархайн нуруу, Хантайн нуруу, Борхуутын нуруу, Намнангийн нуруу, төвийн хэсгээр Сант уул, Агтийн нуруу, Рашаант уул, Цагдуулт уул, Хойд Номгон уул, Булганы нуруу, Хан Жаргалантын нуруу, Баян Төгөлийн нуруу, Бүргэд уул, урд хэсгээр Дулаан Хар уул, Номгоны нуруу, Түлээн нуруу, Могодын нуруу, Шивээний нуруу, Их Асгат уул, Их Бэрх уул, Хөгнө Хаан уул, Өлзийт уул, Сант уул орчмын газрууд нь далайн төвшнөөс дээш 1500-2171 метрийн өндөрт оршино.

Дээр дурдсан газар нутгуудаас бусад дунд өндөржилттэй уул толгод, ухаа гүвээ, хөндий хоолой газрууд далайн төвшнөөс дээш 1200-1500 метрийн өндөрт оршино.

Зураг 34. Газрын гадаргын өндөржилт

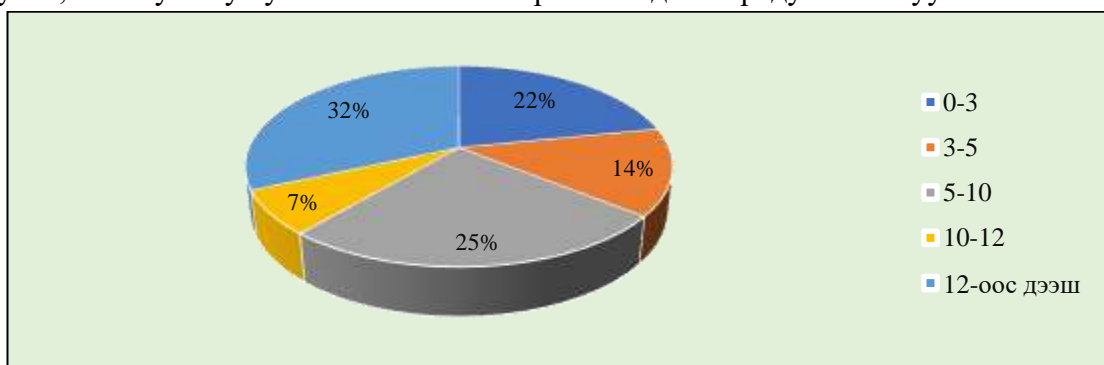
1.2.1.2. Газрын гадаргын налуужилт

Булган аймгийн газрын гадарга уул, тал хөндий хосолсон тул газрын гадаргын налуужилт ихтэй ба налуужилтыг даган үүсдэг хотгор гүдгэр, хэрчигдтэл ихтэй. Гадаргын налуужилт нь газар ашиглалтын зэрэгт нөлөөлөх томоохон хүчин зүйлийн нэг төдийгүй сумын аж ахуйн үйл ажиллагаа, дэд бүтцийн бүтээн байгуулалтын хөгжилд ихээхэн нөлөөлдөг. Мөн түүнчлэн хот суурин байгуулах, үр тариа, төмс хүнсний ногооны аж ахуй эрхлэх бусад үйлдвэрлэл үйлчилгээ эрхлэхэд 0-5 градус хэвгий бүхий газар тохиромжтой байдаг. Тус аймгийн газрын гадаргын налуужилтыг 5 ангилалд хуваан үзүүлэв.

Хүснэгт 16. Газрын гадаргын налуугийн талбай, эзлэх хувь

№	Налуужилт /градус/	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	0-3	1,063,691.1	21.8
2	3-5	681,485.7	14.0
3	5-10	1,238,608.2	25.4
4	10-12	345,095.3	7.1
5	12-оос дээш	1,544,099.4	31.7
НИЙТ		4,872,979.7	100.0

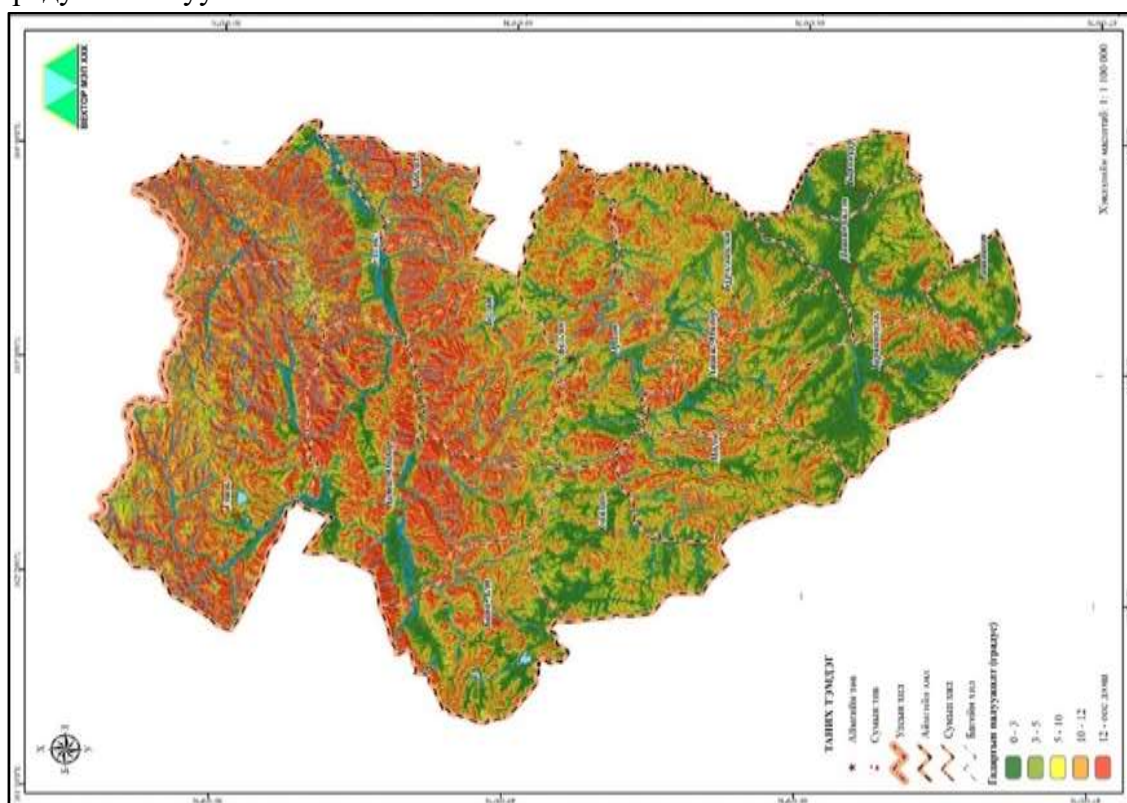
Газрын гадаргын налуужилтыг боловсруулж гаргахад аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 21.8 хувь буюу 1063.7 мян.га газар 0-3 градусын налуутай, 14.0 хувь буюу 681.5 мян.га газар 3-5 градусын налуутай, 25.4 хувь буюу 1238.6 мян.га газар 5-10 градусын налуутай, 7.1 хувь буюу 345.1 мян.га газар 10-12 градусын налуутай, 31.7 хувь буюу 1544.1 мян.га газар 12-аас дээш градусын налуужилттай.

Диаграмм 2. Газрын гадаргын налуугийн эзлэх хувь

Дээрх хүснэгтээс үзэхэд Булган аймгийн газрын гадаргын налуужилтын 35.8 хувийг 0-5 градусын налууутай газар нутаг эзэлж байгаа нь газар тариалан эрхлэх, шинээр суурин газар байгуулах, зам, шугам сүлжээ тавихад гадаргын налуужилтын хувьд хязгаарлагдмал тохиромжтой байгаа бол нутгийн хойд хэсгээр тохиромжгүй үзүүлэлттэй байна.

Аймгийн нутаг дэвсгэрийн хойд хагасаар Азаргын голын хөндий, Зэлтэрийн голын хөндий, Илэнхэн гол, Эрээн голын хөндий, Эгийн голын хөндий, Харгал нуур, Тарвагатайн голын хөндий, Айрханы тал, Ар Цагааны хөндий, Бүтээлийн ар хөндий, Улбагын хөндий, Хавцгайтын хөндий, Тээлийн хөндий, Хануй гол, Цагаан булан, Хатгачийн хөндий, Холтост нуга, Хужирын гол, Цагаан тохой, Тарвагатын нуга, Мөнхийн Цагаан арал, Их арал, Зөөхийн голын хөндий, Цүүцийн голын хөндий, Сэлэнгэ мөрний хөндий, Цахиуртын ам, Хашаатын хөндий, Уст Хөөврийн хөндий, урд хагасаар Хулжийн хөндий, Бөөрийн хөндий, Хар Гангын хоолой, Бүрдийн хөндий, Орхон голын хөндий, Бүрэн Бүстийн хөндий, Залуугийн хөндий, Хулжийн голын хөндий, Шархын хөндий, Ангиртын хөндий, Халгын хөндий, Туул голын хөндий, Харухын голын хөндий, Ухаагийн хөндий, Шар тал, Борогчингийн тал, Шанаган Дулаан хөндий, Оорцогийн хөндий, Үнэгтийн хөндий, Их Агьтын хөндий, Зараагийн хоолой, Билчэрийн хоолой, Оонын элс, Жирэмийн хөндий, Аргалын хөндий, Улаан Бургасны элс, Туулайн хөндий, Бадын хөндий орчмын газрууд нь 0-5 градусын налуужилттай байна.

Зураг 35. Газрын гадаргын налуужилт

1.2.1.3. Гадаргын зүг зовхис

Газрын гадаргын зүг зовхис нь бэлчээрийн улирлын ашиглалтын байдлыг тодорхойлох, газар тариалан, аж ахуй, бизнесийн үйл ажиллагаа эрхлэхэд чухал ач холбогдолтой хүчин зүйл болдог. Учир нь салхины чиглэл, хурд, хур тунадасны хангамж, нар гийгүүлтэл, гадаргын температур, хөрс ургамлын хэв шинжийн тархалт зэрэг нь зүг зовхисоос ихээхэн хамааралтай байдаг.

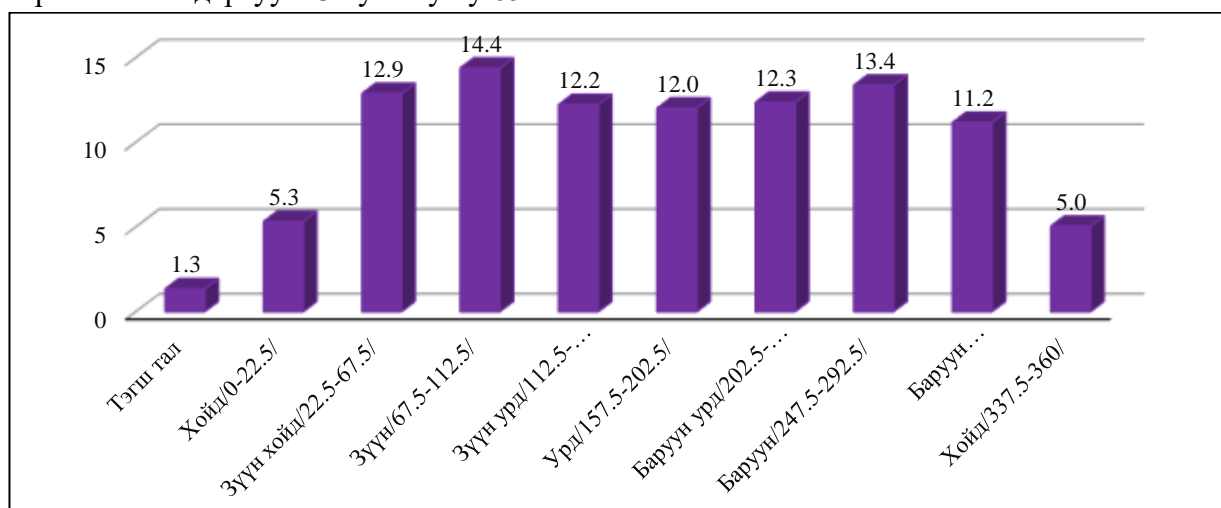
Аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн гадаргын зүг зовхисоор нь авч үзвэл 337.5-22.5 градусын зүгт буюу хойд зүг уруу харсан 500.0 мян.га газар буюу 10.3 хувь, 67.5-112.5

градусын зүгт буюу зүүн зүг уруу харсан 700.5 мян.га газар буюу 14.4 хувь, 157.5-202.5 градусын зүгт буюу урд зүг уруу харсан 584.9 мян.га газар, 247.5-292.5 градусын зүгт буюу баруун зүг уруу харсан 651.1 мян.га газар буюу 13.4 хувийг эзэлж байна.

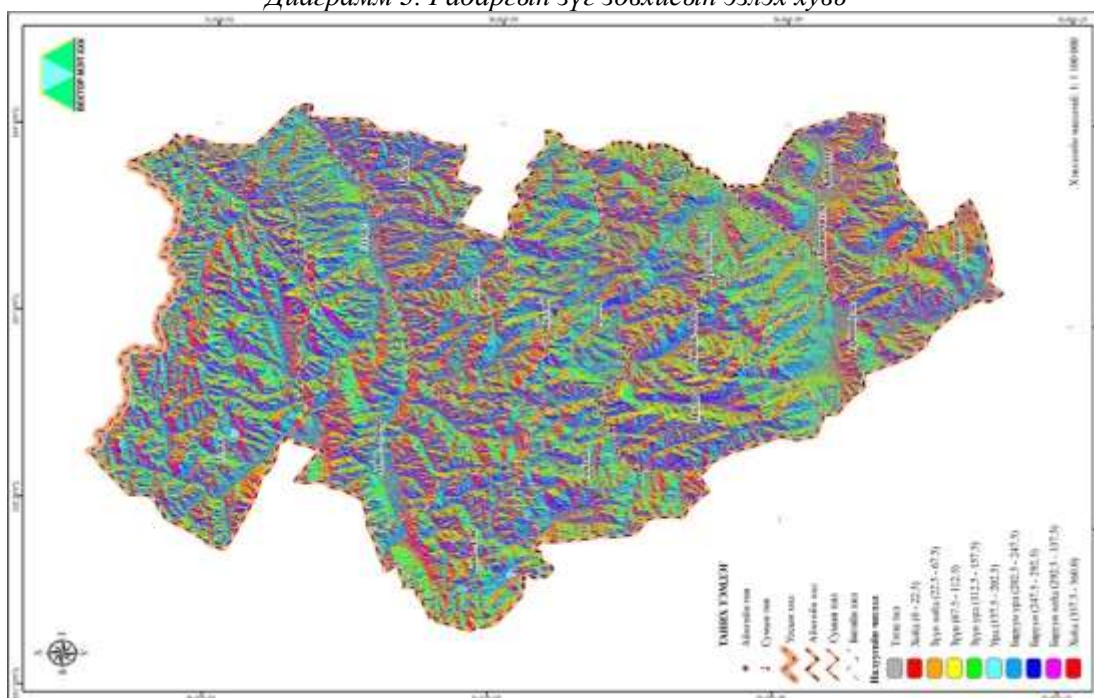
Хүснэгт 17. Гадаргын зүг зовхисын талбай, эзлэх хувь

№	Налуугийн чиглэл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Тэгш тал	65,059.9	1.3
2	Хойд/0-22.5/	258,994.9	5.3
3	Зүүн хойд/22.5-67.5/	627,103.0	12.9
4	Зүүн/67.5-112.5/	700,466.2	14.4
5	Зүүн урд/112.5-157.5/	595,062.9	12.2
6	Урд/157.5-202.5/	584,873.5	12
7	Баруун урд/202.5-247.5/	601,646.3	12.3
8	Баруун/247.5-292.5/	651,150.1	13.4
9	Баруун хойд/292.5-337.5/	543,605.5	11.2
10	Хойд/337.5-360/	245,017.8	5
НИЙТ		4,872,979.7	100.0

Булган аймаг нь газрын гадаргын зүг зовхисын хувьд бүх зүг рүү харсан талбай ойролцоо байгаа боловч хамгийн их буюу 14.4 хувийг зүүн зүг /67.5-112.5/ эзэлж байна. Харин тэгш гадаргуу 1.3 хувь буюу 65.2 мян.га талбайг эзэлж байна.

Диаграмм 3. Гадаргын зүг зовхисын эзлэх хувь

Зураг 36. Гадаргын зүг зовхис

1.2.2. УУР АМЬСГАЛ

Манай орон нь дэлхийн бусад газар нутгуудаас ялгарах уур амьсгалын гол онцлог нь Монгол оронд агаарын температурын хэлбэлзэл их, хур тунадас бага ордог, өргөргийн дагуу агаарын температур, хур тунадасны өөрчлөлт асар их байдагтай холбоотой юм. Тухайн газар орны уур амьсгалын ерөнхий төлөв буюу горимыг хамгийн багадаа 30 жил буюу түүнээс урт цуваатай цаг уурын мэдээний дунджаар илэрхийлдэг. Өөрөөр хэлбэл уур амьсгалын горим нь тухайн газар орны цаг агаарын ерөнхий шинж нь жилийн аль сард ямар байх вэ гэдгийг илэрхийлдэг. Уур амьсгал судлалаас гардаг бас нэг үзүүлэлт бол дээрх 30 жилийн дундаж үзүүлэлтүүдийг орон зайн тархцыг зураг хэлбэрээр харуулдаг. Уур амьсгалын мэдээлэлд агаарын температур, хур тунадас, чийгшил, салхины хурд зэрэг цаг уурын үзүүлэлтүүдийг оруулдаг. Мөн өндөрлөгийн зөрүүтэй байдал нь тухайн нутгийн уур амьсгалын өөрчлөлт, цаг агаарын байдалд ихээхэн нөлөө үзүүлдэг.

Булган аймгийн уур амьсгалын мэдээг ус цаг уур, орчны шинжилгээний төвөөс авсан бөгөөд аймгийн хэмжээнд 6 цаг уурын өртөө болон 9 цаг уурын харуултай байна. Судалгаанд Булган аймгийн Булган, Гурванбулаг, Хутаг, Могод, Сэлэнгэ, Тэшиг зэрэг цаг уурын өртөөний болон Рашаант, Дашинчилэн, Баяннуур, Бүрэгхангай, Хишиг-Өндөр, Орхон, Сайхан, Баян-Агт, Бугат, Хангал зэрэг сумууд дахь цаг уурын харуулуудын олон жилийн ажиглалтын мэдээг ашиглав.

Булган аймаг нь Орхон- Туулын савын бэсрэг уулсын районд хамаарагдах бөгөөд уур амьсгалын хувьд температурын зөрүү бүхий /улирлын ч, хоногийн ч/, эх газрын эрс тэс уур амьсгал ноёрхсон, чийг тунадас харьцангуй бага унадаг, агаар нь хуурайвтар, жилд сэрүүн хүйтэн улирал урт хугацаагаар үргэлжилсэн нутгийн хил хязгаарт багтана.

Булган аймгийн нутгаар жилийн дундаж агаарын температур нь $-1.9 - +1.6$ градус байна. Жилийн хамгийн дулаан нь 6, 7-р сард $+29.1 - +41.0$ градус хүрдэг байна. Хамгийн хүйтэн нь 1-р сард $-34.9 - -47.6$ градус байдаг. Тус аймгийн нутаг ерөнхийдөө чийглэгдүү нутагт орно. Жилд уулархаг хэсэгтээ 350 мм-ээс дээш, голын хөндийд 250-300 мм, нутгийн өмнөд хэсгээр 200-250 мм хур тунадас унадаг байна. Жилийн хур тунадасны 85 хувь нь зөвхөн жилийн дулаан улиралд оногдоно. Газрын гадаргын өндөр нам жигд бишээс болж агаарын даралтын хуваарилалт жигд бус байна. Агаарын даралт өвлийн улиралд /1-р сард/ хамгийн их утгатай байснаа аажмаар буурч зун /7-р сард/ хамгийн бага хэмжээнд хүрдэг байна.

Салхины дундаж хурд 2.2 м/с байдаг. Салхины хурд жил, улирал, хоногийн явцтай байдаг. Салхины хурдны жилийн явцыг үзвэл өвлийн улиралд тус улсын нутагт төвтэй эсрэг циклон тогтвортой оршдог учир ихэвчлэн намуун, хавар, намар дундад өргөргийн фронтын бүс хойш урагш дайран өнгөрөх учир цаг агаар ихээхэн тогтворгүй салхи ихтэй байдаг.

1.2.2.1. Хур тунадас

Хур тунадас аливаа газар нутгийн уур амьсгалын чухал үзүүлэлт бөгөөд практик үйл ажиллагаанд чухал холбогдолтой элемент юм. Гадаад дүрс байдлаараа олон янзын хур тунадас байдаг боловч манай орны нөхцөлд цас цасан туйлаадас, цасан бударгана, мөсөн туйлаадас, мөсөн бороо, мөндөр, хялмаа, бороо, бороотой холилдсон цас гэх зэрэг хур тунадас тохиолддог.

Монгол оронд хур тунадасны нийт хэмжээ бага боловч уул нуруудын байршил, тэдгээрийн өндөршил зэрэгтэй уялдан жилд орох тунадасны хэмжээ газар нутаг бүхэнд харилцан адилгүй байна. Тухайлбал: Монгол орны жилийн дундаж хур тунадасны хэмжээ 220-250 мм ордог бол Хангай, Хөвсгөл, Хэнтийн уулархаг нутаг, томоохон голын хөндий

нутгаар жилдээ 250-390 мм тунадас, Алтайн уулархаг нутгаар 90-130 мм болон тал хээрийн нутгаар 180-280 мм орчим тунадас ордог байна. Ийнхүү хур тунадасны хэмжээ хойноосоо урагшлах тусам багасаж говийн нутгаар хамгийн бага жилдээ 70-150 мм тунадас орно. Алтайн өвөр говь болон өмнөд хил орчмоор 40-60 мм түүнээс ч бага хур тунадас орох тохиолдол байдаг.

Булган аймгийн хэмжээнд олон жилийн дундаж байдлаар нутгийн хойд төв хэсгээр 325-350 мм зарим хэсэгтээ 400 мм хүртэлх, нутгийн урд хэсгээр 225-250 мм, 250-275 мм хур тунадас унадаг байна.

Хүснэгт 18. Олон жилийн хур тунадасны нийлбэр, мм /өртөөгөөр/

Сар	Өртөө нэр	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
I	Булган	1.4	4.5	0.0	0.9	0.5	0.4	2.7	1.4	2.7	1.3	1.6
	Гурванбулаг	1.7	3.5	-	0.2	0.9	1.2	1.6	1.4	4.8	0.5	0.2
	Хутаг	2.3	3		1.7	0.9	0.7	0.0	2.5	1.6	0.5	0.0
	Сэлэнгэ	2.0	2.3	0.0	0.2	4.0	4.2	2.5	1.5	1.8	0.0	1.5
	Могод	3.3	3		1.1	1.7	0.4	4.0	4.3	1.1		0.9
	Тэшиг	1.7	1.4	0.0	0.0	0.2	0.0	0.6	0.2	4.5	0.2	0.6
II	Булган	2.5	4.8	2.5	1.6	0.3	9.6	3.5	2.9	2.1	0.0	5.5
	Гурванбулаг	5.5	1.3	1	0.9	2.1	1.2	3.6	4.4	0.6	0.6	2.9
	Хутаг	0.8	4.5	1.8	2		3.2	4.4	1.4	2.0	0.5	4.0
	Сэлэнгэ	5.7	2.6	0.4	1.2	0.4	2.6	3.1	2.6	0.0	0.0	0.6
	Могод	0.0	0.5	0.3	0.3	0.9	1.1	8.5	1.1	1.3	0.0	5.7
	Тэшиг	3.1	1.3	1.4	0.3		2.0	6.5	1.6	2.8	0.0	4.9
III	Булган	4.4	6.6	4.5	13.2	1.3	5.3	6.1	10.3	2.7	1.6	4.2
	Гурванбулаг	4.5	7.3	4	0.4	1.2	1.1	3.9	2.0	2.4	1.5	1.6
	Хутаг	8.8	8.2	3.0	6.3	17.4	9.8	2.3	7.1	4.4	3.4	3.0
	Сэлэнгэ	8	4.8	3.1	6.4	10.3	8.0	6.3	2.1	6.7	2.1	1.8
	Могод	10.2	2.7	8.2	0.3	3.7	0.9	3.8	3.2	1.6	1.9	1.0
	Тэшиг	4.1	7.6	0.3	1.8	5.3	15.4	8.4	1.4	10.0	0.4	5.0
IV	Булган	17.3	13.3	8.7	16.6	14.1	7.6	29.3	2.9	13.5	1.9	0.3
	Гурванбулаг	1.7	2.6	13.1	10.5	11.4	7.7	13.5	5.3	10.2	5.0	0.6
	Хутаг	3	5	21.6	12.4	17.7	12.0	23.9	7.6	21.2	2.1	3.8
	Сэлэнгэ	13.5	11.9	10.7	7.6	22.1	14.5	29.5	5.3	12.2	7.1	0.7
	Могод	0.6	2.5	2.3	5.1	2.3	1.7	21.7	6.9	9.9	3.2	0.0
	Тэшиг	0.3	17.3	13.2	7.9	13.7	10.6	17.8	9.0	16.6	1.8	3.3
V	Булган	9.1	22.1	26.8	58.7	23.2	6.8	21.3	8.9	3.5	27.0	35.7
	Гурванбулаг	9.8	5.5	1.8	35.3	28.0	14.7	18.0	9.9	0.6	19.5	17.1
	Хутаг	0.7	58.7	21.6	65.5	19.2	17.1	27.5	11.2	3.6	41.3	25.4
	Сэлэнгэ	15.3	33.6	31.0	46.6	37.1	23.4	42.5	31.4	6.5	14.3	31.0
	Могод	2.1	2.1	3.0	42.2	17.9	11.3	20.4	7.8	3.7	20.7	5.6
	Тэшиг	9.3	25.7	17.7	32.6	20.1	22.9	33.3	9.6	12.9	15.3	20.4
VI	Булган	38.1	78.2	68.1	73.0	80.9	15.8	69.2	46.8	63.7	26.5	62.1
	Гурванбулаг	31.9	11.2	55.5	55.0	24.2	8.5	47.9	14.4	35.2	45.3	50.9
	Хутаг	31.5	39.2	66.8	69.4	44.0	44.2	93.4	41.1	72.4	26.5	51.6
	Сэлэнгэ	35.8	39.8	83.5	70.3	41.2	25.1	94.7	38.8	45.0	35.8	18.3
	Могод	40.2	24.5	48.3	47.8	20.5	20.8	87.3	36.2	30.9	32.1	32.7
	Тэшиг	26.3	60.8	63.5	61.5	41.2	21.5	56.2	50.1	68.5	28.3	32.4
VII	Булган	115	68.7	114.2	64.3	77.6	60.3	178.5	38.5	104.6	101.0	102.7
	Гурванбулаг	52.4	103.9	103.6	87.2	45.1	94.1	36.5	22.2	101.5	81.9	57.2
	Хутаг	53.7	78.2	126.1	103.1	53.8	46.4	73.1	66.1	116.2	129.0	140.7
	Сэлэнгэ	115.7	74.3	61.1	77.8	51.9	76.1	73.8	39.9	150.5	107.6	99.1
	Могод	44.1	58.3	138.5	97.8	30.1	130.1	94.1	56.8	159.1	42.1	27.8
	Тэшиг	71.3	41.8	91.6	62.0	105.1	31.6	83.0	10.0	103.9	200.9	197.9
VIII	Булган	92.0	67.9	48.1	145.0	55.9	140.0	54.3	101.0	81.7	38.5	67.7
	Гурванбулаг	75.7	53.6	91.2	92.4	21.4	56.3	46.1	95.2	116.7	41.3	52.3
	Хутаг	138.6	43.1	49.9	186.4	80.9	124.0	87.6	125.9	86.7	97.7	106.3
	Сэлэнгэ	109.3	55.7	39.5	164.7	49.0	209.8	59.5	165.5	105.8	34.3	127.9
	Могод	67.5	30.3	42.0	118.2	29.5	86.0	38.2	114.8	60.3	22.5	61.0
	Тэшиг	50.9	92.4	54.6	114.0	61.4	89.6	61.0	146.6	99.6	41.9	83.7
IX	Булган	8.3	18.7	21.9	24.1	48.3	47.7	17.4	30.6	70.4	24.1	51.3
	Гурванбулаг	2.9	11.7	3.3	42.2	33.6	26.1	37.5	34.7	54.5	11.7	12.1
	Хутаг	24.9	5.5	11.2	24.5	41.6	48.8	14.0	14.9	55.1	10.0	41.4

	Сэлэнгэ	23.5	3.5	13.7	27.7	23.8	41.1	27.6	45.3	23.1	23.3	47.7
	Могод	10.3	19.9	14.9	14.1	15.9	35.3	19.4	25.9	55	3.9	28.0
	Тэшиг	18.5		21.3	19.8	13.9	69.6	20.1	33.5	19.7	28.3	40.8
X	Булган	14.9	3.1	14.2	13.5	11.9	2.4	5.5	2.2	8.8	21.0	10.4
	Гурванбулаг	9.9	2.6	3.5	20.5	3.3	2.5	2.5	0.9	8.2	3.6	3.6
	Хутаг	12.6	2.1	31.5	7.5	10.5	5.3	8.7	5.2	23.4	23.0	13.7
	Сэлэнгэ	9.1	2.1	36.1	8.2	11.2	2.7	20.3	4.3	12.8	21.1	13.4
	Могод	6.0	3.9	4.6	19.6	7.4	1.8	6.0	1.4	7.0	12.0	8.6
	Тэшиг	16.0	4.1	26.2	5.4	7.4	3.4	21.9	2.6	9.1	11.3	3.7
XI	Булган	10.7	6.4	2.7	10.1	4.1	6.1	18.7	8.8	2.4	5.7	4.2
	Гурванбулаг	3	8.3	8.6	1.4	1.1	4.6	2.6	7.3	0.5	5.9	5.6
	Хутаг	3.0	5.1	4.3	9.6	1.3	2.4	8.4	2.2	6.9	5.2	2.1
	Сэлэнгэ	4.9	4.3	3.9	10.4	3.7	4.4	13.8	23.1	2.7	8.5	3.6
	Могод	2.6	3.1	1.4	1.7	1.1	1.6	6.3	14.0	3.1	2.9	5.4
	Тэшиг	1.2	7.6	8.7	14.0	3.4	12.7	11.7	3.3	9.5	5.8	7.7
XII	Булган	12.6	2.8	7.0	2.7	2.0	1.1	1.1	3.5	0.5	4.1	0.2
	Гурванбулаг	3.7	1.2	5.6	5.9	1.3	0.3	1.5	0.4	0.0	1.9	2.2
	Хутаг	6.0	2.0	8.2	2.6	5.4	0.5	3.8	3.9	1.2	2.6	0.0
	Сэлэнгэ	4.3	2.1	7.3	3.7	4.4	0.9	1.2	1.3	8.5	2.1	0.2
	Могод	1.4	0.8	1.4	1.9	0.5	0.7	0.3	3.0	0.0	1.4	0.3
	Тэшиг	3.3	2.3	9.2	1.4	8.9	4.9	3.1	2.4	0.5	1.7	0.0

Эх сурвалж: Булган аймгийн ус, цаг уур, орчны шинжилгээний газар

Булган аймгийн цаг уурын өртөөнөөс сүүлийн 11 жилийн хур тунадасны хэмжээг авч үзвэл 2011 онд хамгийн бага, 2013 онд хамгийн их хур тунадас унасан байна. Ханжаргалантын нуруу, Бүтээлийн нуруу, Бүрэнхан зэрэг уул нуруудад жилд 400 мм дээш хур тунадас унаж байна. 2020 байдлаар Булган өртөөний мэдээгээр нийт 345.9 мм хур тунадас, Гурванбулаг өртөөний мэдээгээр 206.3 мм тунадас, Хутаг өртөөний мэдээгээр 392 мм хур тунадас, Сэлэнгэ өртөөний мэдээгээр 345.8 мм тунадас, Могод өртөөний мэдээгээр 177 мм хур тунадас, Тэшиг өртөөний мэдээгээр 400.4 мм хур тунадас унасан байна.

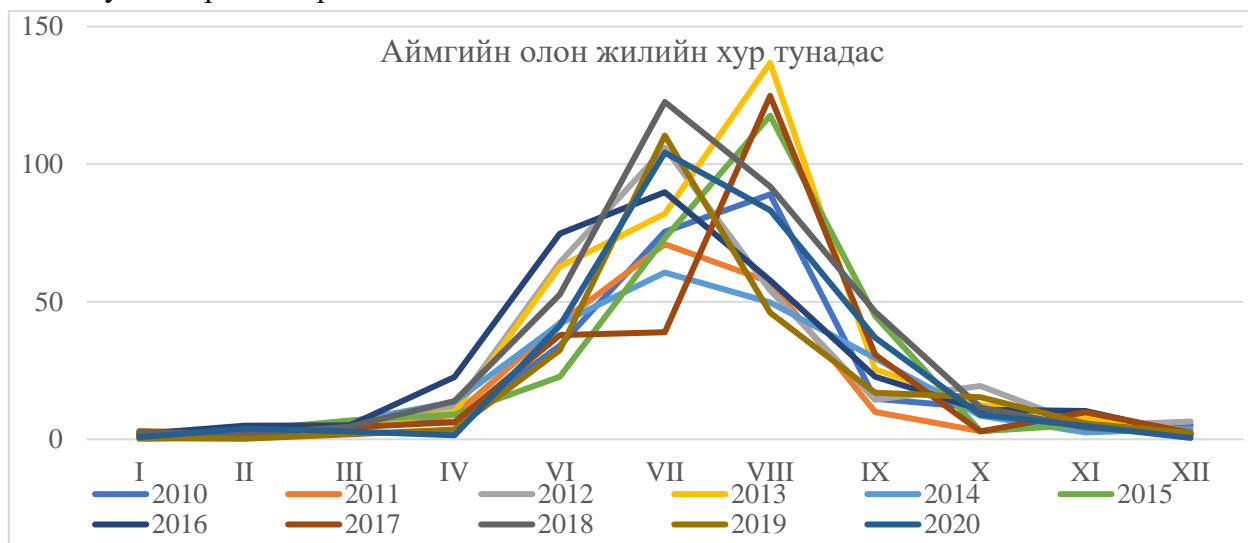
Хүснэгт 19. Хур тунадасны нийлбэр, мм

Он/сар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
I	2.1	3.0	0.0	0.7	1.4	1.2	1.9	1.9	2.8	0.4	0.8
II	2.9	2.5	1.2	1.1	0.6	3.3	4.9	2.3	1.5	0.2	3.9
III	6.7	6.2	3.9	4.7	6.5	6.8	5.1	4.4	4.6	1.8	2.8
IV	6.1	8.8	11.6	10.0	13.6	9.0	22.6	6.2	13.9	3.5	1.5
V	7.7	4.6	17.0	46.8	24.3	16.0	27.2	13.1	5.1	23.0	22.5
VI	34.0	42.3	64.3	62.8	42.0	22.7	74.8	37.9	52.6	32.4	41.3
VII	75.4	70.9	105.9	82.0	60.6	73.1	89.8	38.9	122.6	110.4	104.2
VIII	89.0	57.2	54.2	136.8	49.7	117.6	57.8	124.8	91.8	46.0	83.2
IX	14.7	9.9	14.4	25.4	29.5	44.8	22.7	30.8	46.3	16.9	36.9
X	11.4	3.0	19.4	12.5	8.6	3.0	10.8	2.8	11.6	15.3	8.9
XI	4.2	5.8	4.9	7.9	2.5	5.3	10.3	9.8	4.2	5.7	4.8
XII	5.2	1.9	6.5	3.0	3.8	1.4	1.8	2.4	1.8	2.3	0.5
Нийлбэр	251.7	211.3	286.2	346.9	218.7	288.1	302.6	262.2	353.7	235.0	288.7

Өртөө тус бүрийн мэдээг нэгтгэн аймгийн нийт хур тунадасны мэдээг үзэхэд 2011 онд хамгийн бага хур тунадастай бөгөөд 211.3 мм бол 2018 онд 353.7 мм хур тунадас орсон ба жилийн нийт хур тунадасны 65.0-75.0 хувь нь дулааны улиралд орж байна. Үлдсэн 25-35 хувь нь 10 дугаар сарын 1-2 дугаар арав хоногоос 4-р сарын 2 дугаар арав хоног хүртэл цас хэлбэрээр унана.

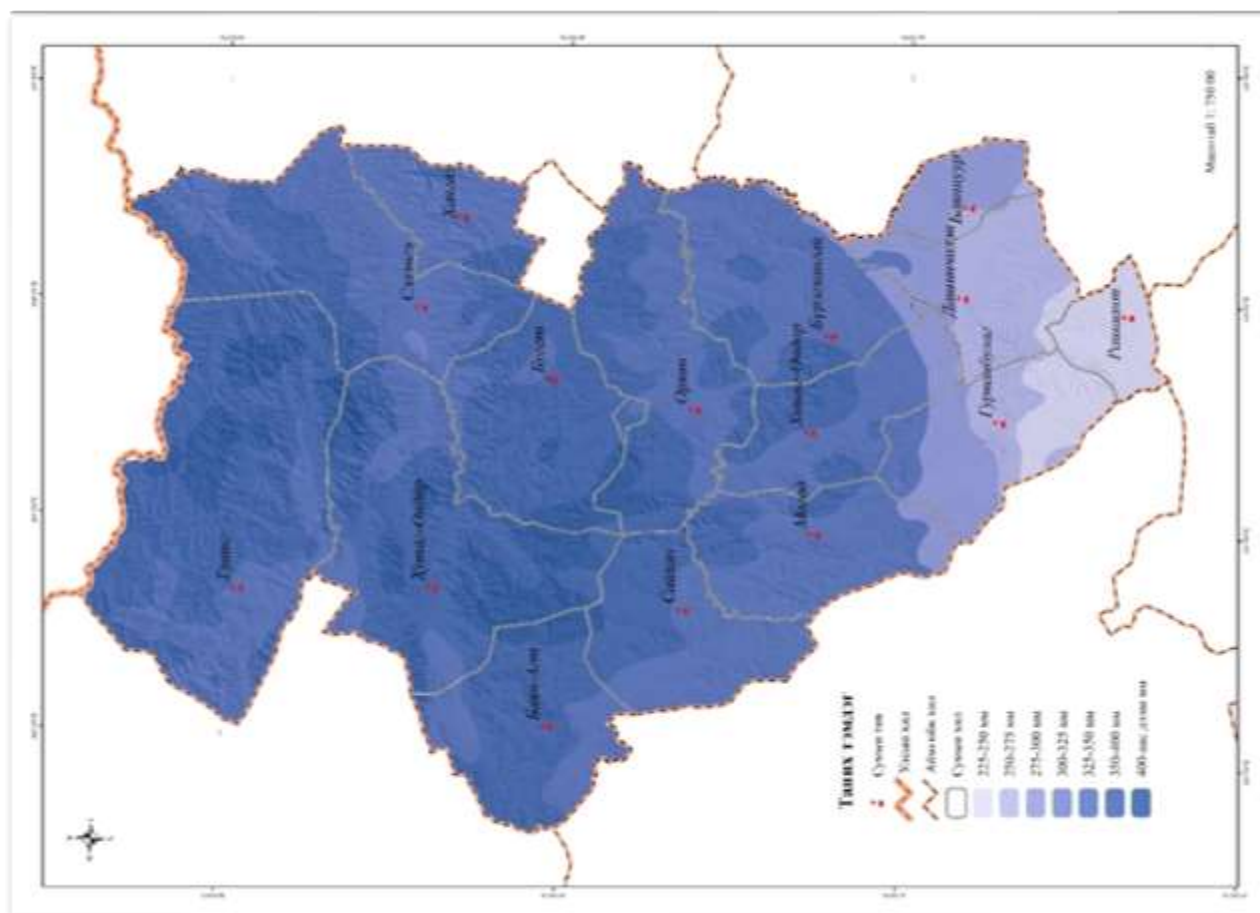
Булган аймгийн хувьд цасан бүрхүүл ханзарч эхлэх хугацаа 4-р сарын 1-ээс 5-р сарын 3 хүртэл байна. Мөн агаарын харьцангуй чийгийн дундаж 1-р сард нийт нутгаар 60-70 хувь байна. 4-р сарын харьцангуй чийгийн дундаж нийт нутгаар 30.0-40.0 хувь, 7-р сарын харьцангуй чийгийн дундаж нийт нутгаар 50.0-60.0 хувь, 10-р сарын харьцангуй чийгийн дундаж нийт нутгаар 40.0-50.0 хувь байна. Цасан бүрхүүлийн жилийн дундаж зузаан 5-8 см, хамгийн их нь 25-30 см хүрдэг бөгөөд хонхор газар 50 см хүртэл зузаан тогтон, цастай

өдрийн үргэлжлэх хугацаа дунджаар 125-135 хоног болдог. Цасан шуургатай өдрийн тоо жилд дунджаар 10 өдөр байна.

Диаграмм 4. Аймгийн олон жилийн хур тунадас

Доорх зургаас харахад Булган аймгийн Хутаг-Өндөр, Баян-Агт, Тэшиг, Сайхан, зэрэг сумдын нутгаар аймгийн хамгийн их хур тунадас хэсгүүд юм. Харин Рашаант Гурванбулаг, Баяннуур зэрэг урд хэсгүүд сумууд нь аймгийн хамгийн бага хур тунадас унадаг хэсгүүд юм.

Зураг 37. Булган аймгийн нийлбэр хур тунадас /мм/

1.2.2.2. Агаарын харьцангуй чийгшил

Газар орны уур амьсгал чийглэг, хуурайг илэрхийлэх маш чухал элемент бол харьцангуй чийг юм. Энэ нь агаар усны уураар хир зэрэг ханасныг харуулах хэмжигдэхүүн юм. Энэ хэмжээ нь тогтмол биш боловч хур танадас, далай тэнгистэй ойр эсэх, ногоон биомасс гэх мэт янз бүрийн хүчин зүйлээс хамаарна. Мөн агаарын температураас хамаарна.

Харьцангуй чийгийн хуваарилалт нь өвөл, зун хоёрт их, хавар намрын улирал бага хэмжээгээр ялгарна. Өвөл агаар хүйтэн байдагтай холбоотой харьцангуй чийг өндөр байдаг бол зун хур тунадас их ордогтой холбоотой.

Булган аймгийн олон жилийн харьцангуй чийгшлийн нийлбэрийг харахад өвөл болон зуны улиралд чийгийн хангамж 65.0-75.0 хувь хавар, намрын улиралд 45.0-55.0 хувьтай байгаа нь Монгол орны олон жилийн дундаж чийгийн хангамжтай харьцуулахад өндөр байна. Тус аймгийн ойн сангийн талбайн хэмжээ өндөр байдгаас хамаарч чийгийн хангамж дагаад өндөр байна.

Хүснэгт 20. Харьцангуй чийгшлийн нийлбэр, % /өртөөгөөр/

Сар	Өртөө нэр	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
I	Булган	62	65	65	66	63	61	65	69	64	54	70
	Гурванбулаг	65	76	66	74	59	55	65	66	59	48	66
	Хутаг	63	73	72	73	71	74	71	73	66	67	65
	Сэлэнгэ	63	66	68	78	71	72	67	69	66	64	68
	Могод	73	93	63	62	48	49	66	59	61	46	63
	Тэшиг	81	82	89	71	72	73	78	73	70	72	71
II	Булган	62	69	61	61	58	61	64	70	65	56	68
	Гурванбулаг	64	77	66	70	62	49	64	69	57	54	63
	Хутаг	64	75	68	68	62	71	69	75	60	63	69
	Сэлэнгэ	66	69	63	71	66	69	63	71	68	64	68
	Могод	69	81	58	58	49	53	61	55	57	47	60
	Тэшиг	78	82	85	68	68	71	74	74	69	69	73
III	Булган	62	73	61	59	54	59	56	71	62	46	56
	Гурванбулаг	62	72	62	61	48	43	60	59	50	41	46
	Хутаг	59	66	56	63	58	60	49	68	53	51	50
	Сэлэнгэ		57	52	66	65	59	55	69	69	53	51
	Могод	69	58	54	50	48	52	55	56	48	42	48
	Тэшиг	58	76	70	65	65	60	65	74	63	54	58
IV	Булган	55	62	47	57	50	48	54	46	51	42	38
	Гурванбулаг	48	52	43	58	43	43	46	35	41	39	25
	Хутаг	44	46	44	56	53	43	50	42	56	47	35
	Сэлэнгэ		46	46	52	54	48	56	48	56	44	38
	Могод	62	51	54	57	48	40	50	37	47	40	31
	Тэшиг	44	59	42	56	54	43	56	45	51	46	41
V	Булган	41	49	42	50	51	45	51	43	39	47	49
	Гурванбулаг	35	45	38	49	47	39	43	31	25	40	38
	Хутаг	37	52	40	50	48	42	51	37	34	58	41
	Сэлэнгэ	45	53	41	49	55	45	54	49	45	43	50
	Могод	47	52	57	50	51	41	52	34	32	46	41
	Тэшиг	43	57	42	49	46	47	52	43	47	48	46
VI	Булган	52	59	58	59	61	48	65	51	56	56	53
	Гурванбулаг	49	53	55	52	51	42	57	39	45	44	43
	Хутаг	52	64	56	59	55	48	65	44	55	60	47
	Сэлэнгэ	56	63	61	57	62	52	68	54	58	56	51
	Могод	59	56	66	57	59	47	66	43	51	52	48
	Тэшиг	56	69	57	60	59	53	64	48	62	60	51
VII	Булган	63	67	72	68	64	56	72	56	72	67	67
	Гурванбулаг	57	62	70	66	54	52	59	39	68	56	57
	Хутаг	82	65	69	66	60	52	69	52	72	69	59
	Сэлэнгэ	67	67	73	63	65	60	74	60	73	69	68
	Могод	67	62	78	70	60	56	69	51	71	62	61
	Тэшиг	65	67	70	70	67	56	73	54	72	74	66
VIII	Булган	70	71	70	78	68	67	73	72	75	67	72
	Гурванбулаг	63	68	69	75	50	59	61	63	71	60	63

	Хутаг	68	62	68	75	67	65	75	72	73	70	66
	Сэлэнгэ	64	75	72	71	66	68	76	75	79	74	77
	Могод	75	63	75	77	63	65	70	70	73	59	71
	Тэшиг	67	72	70	79	70	64	76	76	76	73	75
IX	Булган	62	54	60	65	67	71	70	66	67	57	68
	Гурванбулаг	51	57	59	63	56	59	62	53	61	45	56
	Хутаг	66	50	57	71	67	71	69	62	64	62	63
	Сэлэнгэ	70	55	61	62	58	71	74	71	69	69	72
X	Могод	68	53	67	62	59	66	67	57	63	45	62
	Тэшиг	71	59	58	70	59	73	70	69	61	67	72
	Булган	65	64	61	65	66	57	67	62	64	66	62
	Гурванбулаг	60	59	55	69	52	49	61	45	59	49	55
XI	Хутаг	64	56	68	65	67	62	68	65	70	67	61
	Сэлэнгэ	69	59	67	64	61	65	75	69	67	66	63
	Могод	69	58	53	61	53	52	63	52	58	56	57
	Тэшиг	80	70	69	63	59	65	74	68	60	70	65
XII	Булган	66	67	62	65	62	68	70	67	61	68	67
	Гурванбулаг	67	68	69	64	47	68	62	60	56	61	64
	Хутаг	71	74	74	71	67	79	75	65	73	70	69
	Сэлэнгэ	70	70	72	68	66	77	77	76	67	70	73
XII	Могод	74	61	58	61	50	66	60	56	54	59	64
	Тэшиг	83	85	76	79	60	78	78	69	52	73	72
	Булган	63	70	66	70	63	70	72	67	59	68	67
	Гурванбулаг	71	72	74	71	51	69	71	56	49	65	64
XII	Хутаг	66	74	71	75	73	77	78	64	69	70	65
	Сэлэнгэ	69	73	70	73	69	75	74	74	67	73	68
	Могод	76	69	66	63	57	64	64	55	49	59	60
	Тэшиг	68	90	70	76	75	80	77	75	72	74	72

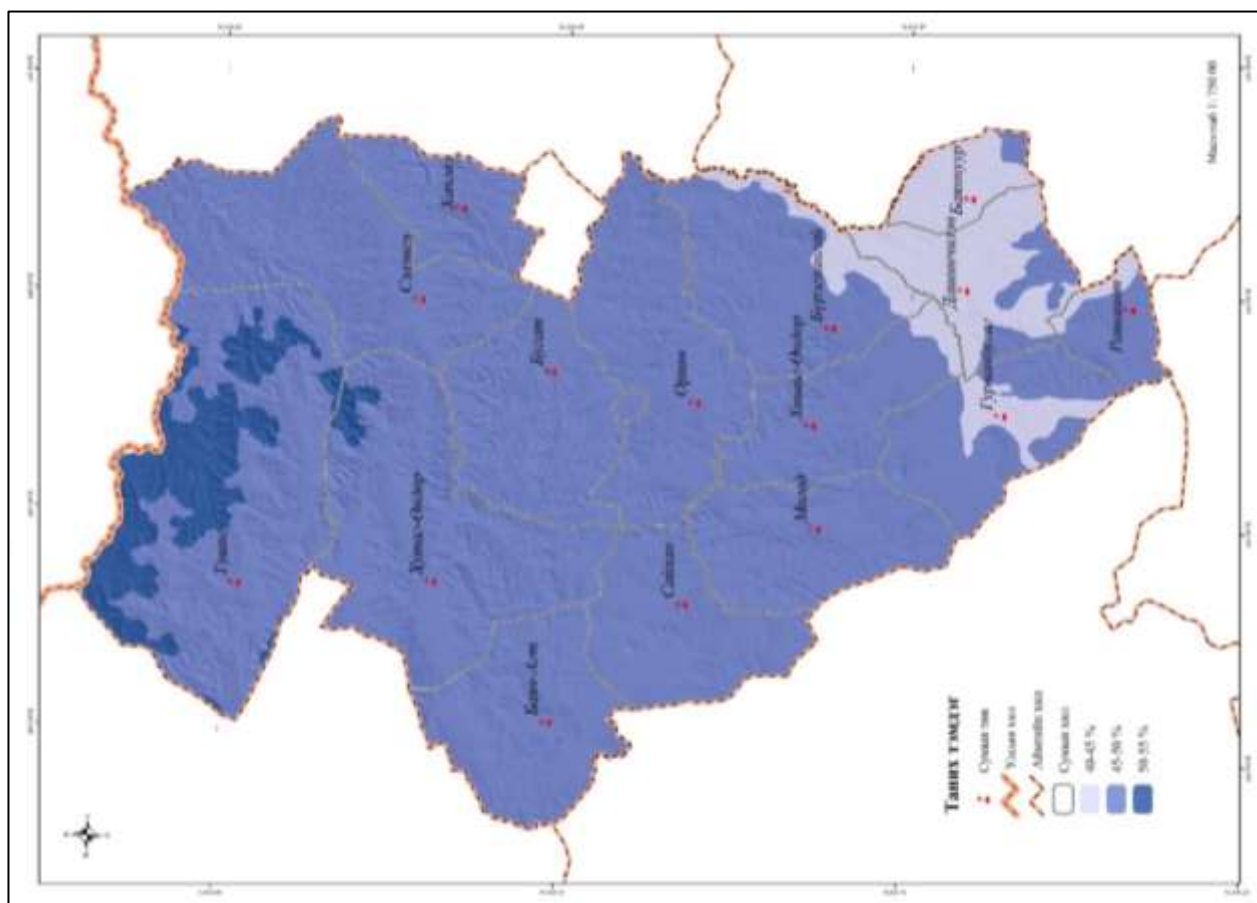
Булган аймгийн цаг уурын өртөөнөөс сүүлийн 11 жилийн харьцангуй чийгшлийг авч үзвэл 2019 онд хамгийн бага, 2016 онд хамгийн их чийгшилтэй байна. 2020 байдлаар Булган өртөөний мэдээгээр нийт 61 хувь, Гурванбулаг өртөөний мэдээгээр 53 хувь, Хутаг өртөөний мэдээгээр 58 хувь, Сэлэнгэ өртөөний мэдээгээр 62 хувь, Могод өртөөний мэдээгээр 56 хувь, Тэшиг өртөөний мэдээгээр 64 хувийн чийгшилтэй байсан байна.

Байршлаас харахад жилийн хур тунадасны нийлбэр өндөртэй сумууд болох Тэшиг, Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ зэрэг сумууд 50-55 хувийн чийгшилтэй байна. Харин Хангал, Бугат, Баян-Агт, Сайхан, Орхон, Могод зэрэг сумдын хэсгээр 45-50 хувийн чийгшилтэй байна. Дээрх сумуудтай харьцуулахад хур тунадасны хэмжээ багатай Рашаант, Дашинчилэн, Баяннуур, Гурванбулаг зэрэг сумууд хэсгээр 40-45 хувийн чийгшилтэй байна.

Хүснэгт 21. Харьцангуй чийгшлийн нийлбэр, %

Он/сар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Дундаж
I	67.8	75.8	70.5	70.7	64.0	64.0	68.7	68.2	64.3	58.5	67.2	67.2
II	67.2	75.5	66.8	66.0	60.8	62.3	65.8	69.0	62.7	58.8	66.8	65.6
III	51.7	67.0	59.2	60.7	56.3	55.5	56.7	66.2	57.5	47.8	51.5	57.3
IV	42.2	52.7	46.0	56.0	50.3	44.2	52.0	42.2	50.3	43.0	34.7	46.7
V	41.3	51.3	43.3	49.5	49.7	43.2	50.5	39.5	37.0	47.0	44.2	45.1
VI	54.0	60.7	58.8	57.3	57.8	48.3	64.2	46.5	54.5	54.7	48.8	55.1
VII	66.8	65.0	72.0	67.2	61.7	55.3	69.3	52.0	71.3	66.2	63.0	64.5
VIII	67.8	68.5	70.7	75.8	64.0	64.7	71.8	71.3	74.5	67.2	70.7	69.7
IX	64.7	54.7	60.3	65.5	61.0	68.5	68.7	63.0	64.2	57.5	65.5	63.0
X	67.8	61.0	62.2	64.5	59.7	58.3	68.0	60.2	63.0	62.3	60.5	62.5
XI	71.8	70.8	68.5	68.0	58.7	72.7	70.3	65.5	60.5	66.8	68.2	67.4
XII	68.8	74.7	69.5	71.3	64.7	72.5	72.7	65.2	60.8	68.2	66.0	68.6

2020 оны байдлаар хаврын улиралд буюу хуурайшилтын улирал хамгийн бага буюу 34.7-оос 51.5 хувийгн чийгшилтэй байсан бол дулаан улиралд чийг улам ихэссээр, хамгийн их хэмжээндээ 8-р сард 70.7 хувийн хүрсэн байна. Цааш 9-р сараас эхлээд дулааны эрч хүч буурч, чийг ч буурч эхэлнэ.

Зураг 38. Булган аймгийн агаарын харьцангуй чийгшлийн нийлбэр /мм/

1.2.2.3. Агаарын температур

Монгол орны газар нутаг гадаад далай тэнгисээс ихээхэн алслагдсан, Евроазийн эх газрын төвд тал бүрээсээ өндөр уул нуруугаар хүрээлэгдсэн, далайн түвшнээс дунджаар километр хагас илүү өндөр өргөгдсөн зэргээс шалтгаалан эх газрын эрс тэс, хатуу ширүүн уур амьсгалтай. Монгол орны уур амьсгалын гол онцлог бол жилийн дөрвөн улирлын ялгаа ихтэй, энэ чанараараа агаарын температурын хэлбэлзэл өндөр, хур тунадас бага, уур амьсгалд өргөргийн болон өндрийн бүслүүрийн ялгаа тодорхой илэрдэг явдал юм. Монголд богино (VI сараас VIII сарын дунд хүртэл үргэлжлэх), хуурай зун, ихээхэн хүйтэн, урт (XI сараас IV сар хүртэл үргэлжлэх) өвөлтэй, хавар намрын улирлын үргэлжлэх хугацаа жилээс жилд өргөн хүрээнд хэлбэлздэг онцлогтой.

Булган аймаг нь хуурай сэрүүн цаг агаартай, зундаа сэрүүвтэр, өвөлдөө цас их унадаг. Зундаа +23 - +31 хэм дулаарч, өвөлдөө -23 - -34 хэм хүйтэрч цас их унадаг. 1-р сарын дундаж температур -26.5⁰C, 7-р сарын дундаж температур 16.5-27.6⁰C байдаг. Олон жилийн дунджаар сумын дундаж температур -1 - +1 хэм дулаан байдаг.

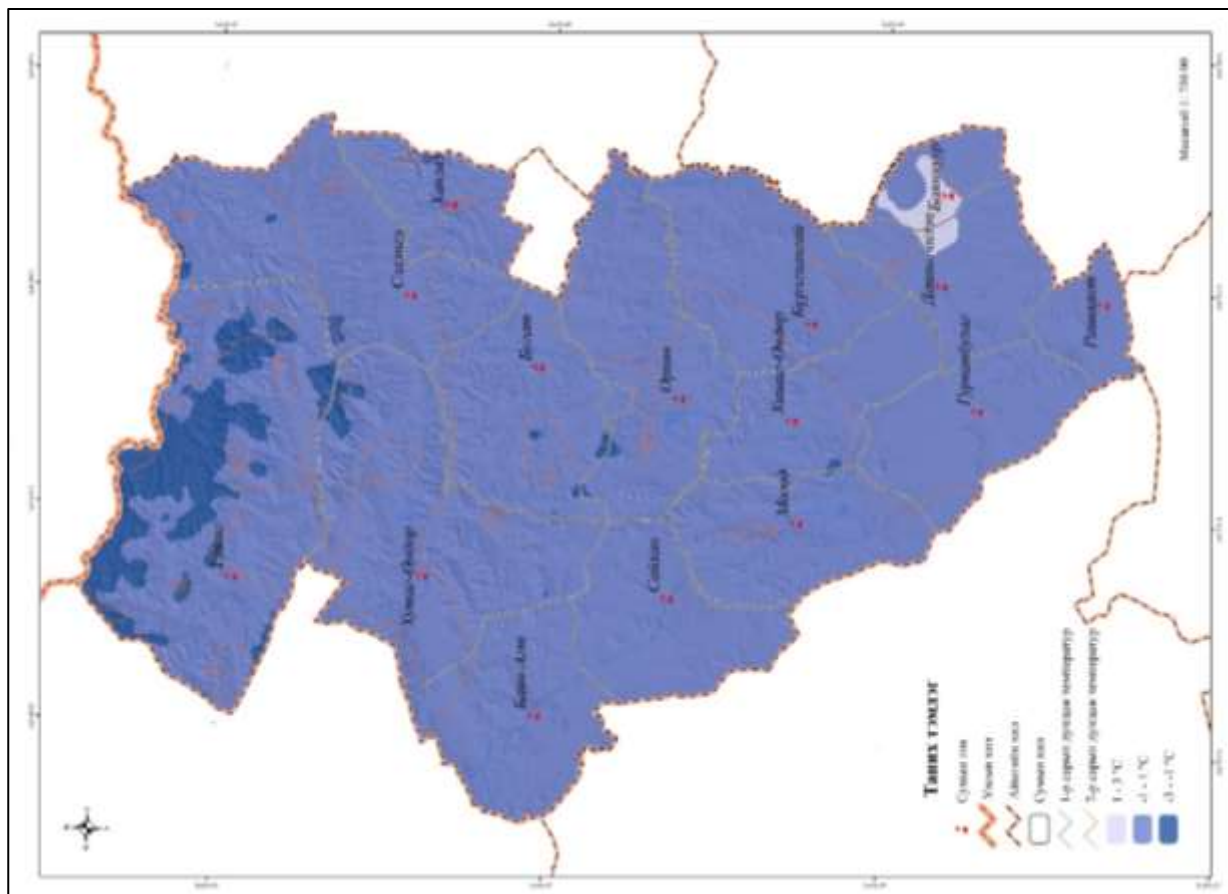
Булган сумын цаг уурын станцын хэмжилтээр авч үзэхэд 2020 оны жилийн дундаж температур -0.4⁰C байна. Тус станцын мэдээгээр 1-р сарын хамгийн хүйтэн -42.3⁰C, нийт сарын дундаж температур -20.8⁰C байна. Энэ нь тухайн жилийн хамгийн хүйтэн сар юм. Сумын хэмжээнд хамгийн дулаан сар 7-р сар байсан байна. Энэ нь сарын дунджаар 17.7⁰C байсан. Харин хамгийн дулаан температур 7-р сард 38.3⁰C хүрсэн байна.

Хүснэгт 22. Булган аймгийн сарын дундаж агаарын температур болон агаарын үнэмлэхүй их, бага утга

Үзүүлэлт/сар	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Жил
1. БУЛГАН ӨРТӨӨ													
Дундаж	-20.8	-16.9	-7.3	3	9.8	15.5	17.7	15.2	8.4	-0.1	-10.8	-18.3	-0.4

Үнэмлэхүй их	6.9	11.5	21	31.4	35.7	36.2	38.3	35.3	30.5	24.4	16.2	10.9	38.3
Үнэмлэхүй бага	-42.3	-42.7	-36.8	-22.2	-14.4	-8	-0.2	-4.5	-14.6	-28.2	-38.6	-44.1	-44.1
2. ГУРВАНБУЛАГ ӨРТӨӨ													
Дундаж	-19.2	-14.6	-4.8	5.3	12.3	18	20.1	17.8	11.3	2.2	-8.6	-16.5	2
Үнэмлэхүй их	5.5	14.5	23.2	32.9	35.3	38.5	40	38.6	33.8	28.5	17.6	14.5	40
Үнэмлэхүй бага	-41.8	-36.9	-34.6	-24.2	-9.2	-1.7	4	0.9	-9.5	-22.1	-36.1	-39.8	-41.8
3. ХУТАГ ӨРТӨӨ													
Дундаж	-24.3	-17.9	-5.5	4.9	11.8	17.3	19.2	16.6	9.9	1	-10.7	-20.4	0.2
Үнэмлэхүй их	7.4	9.8	22.5	32.6	34.6	38	40.5	38	31.2	26.4	17	7.5	40.5
Үнэмлэхүй бага	-47.6	-44.3	-35.5	-22.1	-11.5	-3.8	0.4	-2.1	-10.2	-25	-36.4	-45	-47.6
4. МОГОД ӨРТӨӨ													
Дундаж	-18.1	-14.2	-6.3	3	9.7	15.2	17.2	14.9	8.8	0.4	-8.6	-15.3	0.6
Үнэмлэхүй их	4.5	11.5	22.5	29.5	31.5	35.4	36.5	34.8	30.9	20.9	15	6.1	36.5
Үнэмлэхүй бага	-40.6	-38	-33	-21.7	-13.5	-5.2	1.2	-1.3	-11.9	-21.6	-34.8	-36.5	-40.6
5. ИНГЭТТОЛГОЙ ӨРТӨӨ/ СЭЛЭНГЭ СУМ/													
Дундаж	-22	-17.1	-6.1	4.3	11.2	16.9	19	16.4	9.4	0.5	-10.7	-19.3	0.2
Үнэмлэхүй их	5.4	8	23	34.1	35.2	38.7	39.8	38	32.1	24.4	17.8	2.5	39.8
Үнэмлэхүй бага	-48.1	-43.5	-37.6	-18	-9.8	-4.5	1.3	-0.4	-11	-27.7	-36	-43.8	-48.1
6. ТЭШИГ ӨРТӨӨ													
Дундаж	-27.7	-21.2	-7.8	4	10.5	16.1	18.1	15.5	8.7	-0.5	-13.4	-24.6	-1.9
Үнэмлэхүй их	-1.7	6.5	21.4	29.5	34.5	36.2	38.4	38	29.5	24.7	15.8	4	38.4
Үнэмлэхүй бага	-46.1	-41.9	-34.2	-20.5	-11.5	-3	0	-1.7	-11.8	-25.2	-36.5	-44.7	-46.1

Манай орны мал сүрэг жилийн дөрвөн улиралд байгаль цаг уурын байнгын нөлөөлөл дор бэлчээрийн маллагаатай байдаг тул цаг агаарын огцом өөрчлөлт, эрс тэс уур амьсгал нь мал сүргийн тогтвортой өсөлтийг хангах, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлтийг нэмэгдүүлэх, түүний эдийн засгийн үр ашгийг дээшлүүлэхэд багагүй бэрхшээл учруулдаг. Өөрөөр хэлбэл эрс тэс уур амьсгал малын амьдрах чадамж цаг агаар, уур амьсгалын нөхцөлөөс хамааралтай байдаг болохоор цаг агаарын үзүүлэлтийн хэлбэлзэл малын дулаан солилцоо, амьдралын үйл ажиллагаанд шууд нөлөөлж түүний үр дагавар нь ашиг шимийн өөрчлөлтөөр илэрнэ.

Зураг 39. Булган аймгийн агаарын дундаж температур

1.2.2.4. Салхи, салхины чиглэл

Их даралттай газраас бага даралттай газар руу чиглэж буй агаарын урсгалыг салхи гэнэ. Агаарын даралтын зөрүү нь салхи үүсгэх шалтгаан болдог. Монгол орны салхины горим өвлийн ид дунд 1-р сард ихэвчлэн баруун хойд, хойд, зүүн хойд зүгийн салхи зонхилно. Зуны улиралд баруун хойд болон баруун хойноос зүүн хойд зүг хүртэлх зовхисын салхи зонхилно. Баруунаас хойд зүг хүртэлх зовхисын салхины давтагдал 44-46 хувь, баруун хойноос зүүн хойд зүг хүртэлх зовхисынх 37-53 хувь, хойноос зүүн зүг хүртэлх зовхисын 14-61 хувь байдгаас үзвэл зуны улиралд салхины зүг чиг өвлийнхийг бодоход төдийлөн тогтвортой биш юм. Дулаан, хүйтэн улирлын салхины чиглэл нь монгол оронд жилдээ бараг нийт нутагт баруун хойноос зүүн хойд зүг хүртэлх зовхисын салхи голлодог ч гэсэн ихэнх нутагт баруун хойд зүгийн салхи дийлэнх болж давтагдал нь 40-70 хувь хүрдэг.

Салхины чиглэл нь тухайн газар орны хотгор гүдгэрийн онцлогоор голчлон тодорхойлогдоно. Газрын гадаргын халалт хөрөлт өдөр шөнийн цагт янз бүр байдгаас шалтгаалж шөнө газрын гадарга орчимд салхины хурд хамгийн бага хэмжээтэй байснаа нар мандахаас эхлээд ихсэж үдээс хойш хамгийн их хэмжээнд хүрээд цаашид буурна.

Тэгэхдээ хуурай говь, цөл нутагт салхины хоногийн хэлбэлзэл бусад газрынхаас илүү их хэмжээтэй байна. Үүний нөгөө талаар салхины хурдын хоногийн хэлбэлзэл улирлын ялгаа, хотгор гүдгэр зэргээс ихээхэн хамаарна. Өдөр шөнийн температурын хэлбэлзэл хавар, намар 2 их байдаг учраас салхины хурдын хоногийн хэлбэлзэл чухам энэ улирлуудад их байна. Харин өвлийн улиралд газрын гадаргуу их бага ч гэсэн цасан бүрхүүлээр хучигдсаны үрээр түүний халалт хөрөлт жигд болж салхины хурдын хоногийн хэлбэлзэл багасна.

Булган аймагт салхины хурдыг сүүлийн 11 жилийн дунджаар авч үзвэл хүйтний улиралд буюу 11-р сараас 2-р сарын хооронд 2-1.9 м/сек хүрдэг бол 3-р сараас 6-р сарын хооронд 2.6-аас 3.4 м.сек хүрдэг байна. Харин 7-р сараас 10-р сарын хооронд 2.1-ээс 2.4 м.сек хүрдэг байна. Монгол орны аль ч нутагт үе үе хүчтэй салхи болж салхины хурд 15 м/сек хүрэх буюу түүнээс илүү гарах явдал цөөнгүй тохиолдох бөгөөд энэ нь тус орны салхины горимын онцлог юм.

Хүснэгт 23. Салхины олон жилийн дундаж хурд м/сек

Он/сар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Дундаж
I	2.2	1.4	1.4	1.2	1.8	1.6	1.9	1.6	2.5	2.1	1.8	1.8
II	1.8	1.5	1.6	1.7	1.7	2.0	2.3	1.8	2.3	1.9	2.0	1.9
III	2.2	2.1	1.9	2.9	2.3	2.7	3.1	2.4	2.8	2.9	3.3	2.6
IV	2.5	2.5	3.2	2.7	3.0	3.7	3.5	3.2	3.1	3.7	3.1	3.1
V	3.3	2.9	3.0	3.1	3.6	3.6	3.5	3.6	3.7	3.3	3.5	3.4
VI	2.7	1.8	2.2	2.6	2.9	2.9	2.8	3.1	2.8	2.9	3.2	2.7
VII	2.1	1.9	1.5	1.8	2.7	2.8	2.4	3.0	2.5	2.6	2.7	2.4
VIII	2.0	1.5	1.7	1.5	2.4	2.4	2.5	2.6	2.0	2.3	2.6	2.1
IX	2.1	1.9	1.6	2.0	2.4	2.4	2.4	2.8	2.8	2.5	2.6	2.3
X	1.9	1.6	2.0	1.8	2.4	2.6	2.7	2.3	2.5	2.7	2.6	2.3
XI	1.8	1.4	1.8	1.8	2.1	1.7	2.2	2.5	2.8	2.3	2.2	2.0
XII	2.2	1.6	1.3	1.6	2.1	1.9	1.8	2.3	2.6	1.8	2.1	1.9

Эх сурвалж: Булган аймгийн Ус, цаг уур, орчны шинжилгээний газар

Булган аймгийн газрын хотгор гүдгэрийн онцлогоос шалтгаалан баруун хойд зүгийн салхи зонхилон ажиглагддаг байна. Салхины чиглэлийн тухайд хүйтний улиралд баруун хойноос салхитай, дулааны улиралд хойд зүгээс салхитай байдаг.

1.2.2.5. Нар гийгүүлэлт

Нарны цацраг бол уур амьсгалыг бүрдүүлэх гол хүчин зүйлийн нэг юм. Нарны гийгүүлэлтийн үргэлжлэх хугацаа, цацрагийн хэмжээ нь нарны тусгалын өнцөг буюу нарын

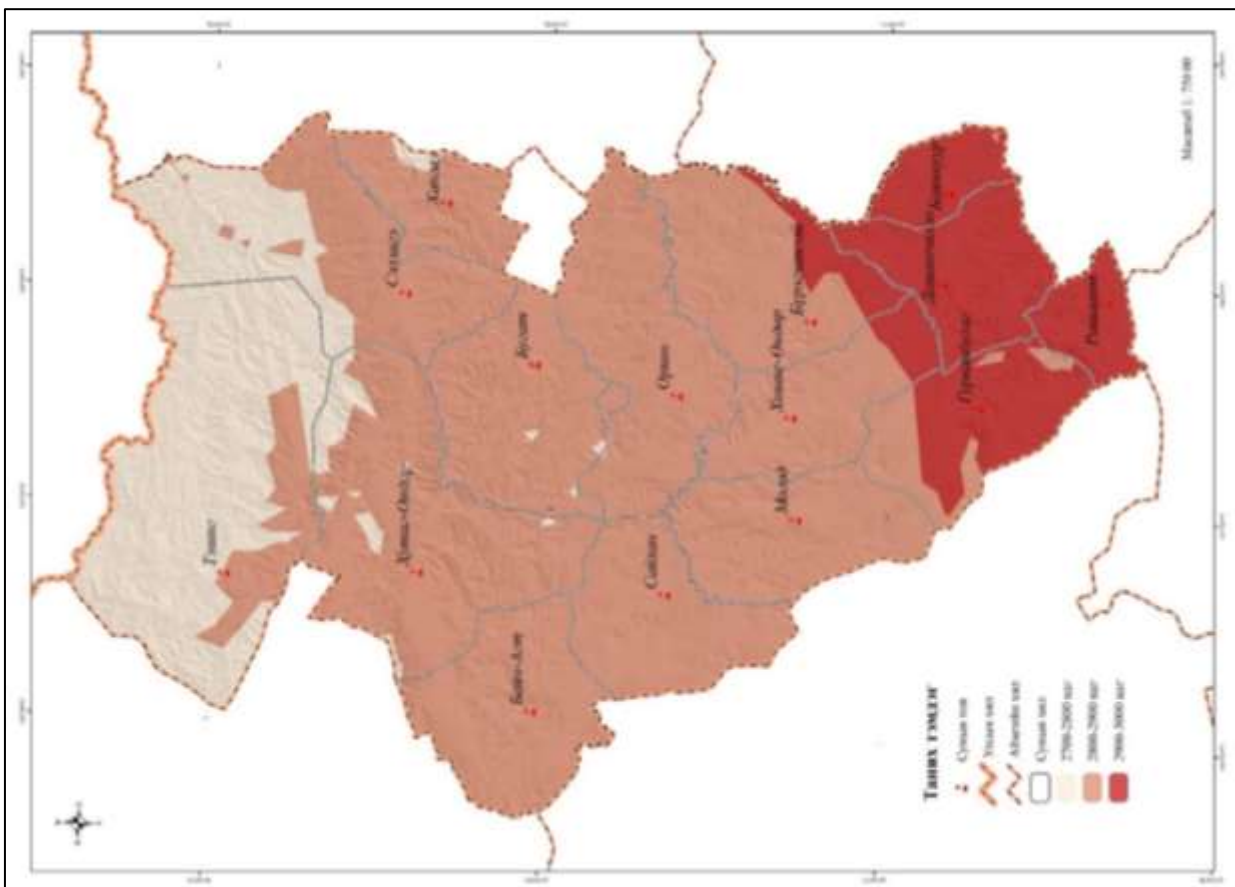
өндөр, тухайн нутгийн газарзүйн байрлал, хотгор гүдгэрийн нөхцөл, үүлшил, агаарын тунгалагшилтаас ихээхэн хамаарна.

Тухайн нутгийн газарзүйн болон гадаргын байрлал, өндөр, өргөрөг, үүлшил, цаг агаарын үзэгдэл зэргээс хамааран нарны гийгүүлэлт, нарны цацрагийн хэмжээ харилцан адилгүй хуваарилалттай.

Манай орны говь, цөлийн бүсийн жилд нар гийгүүлэх хугацаа харьцангуй өндөр байдаг. Харин нутгийн хойд хэсэг рүү нар гийгүүлэх хугацаа багасдаг зүй тогтолтой. Цаг агаарын тухайн нөхцөл ба цэлмэг үеийн нийлбэр цацрагийн зөрөө өвөл бага байна. Энэ нь манай оронд өвөл Азийн эсрэг циклоны нөлөөгөөр нийтдээ үүл бага, гол төлөв цэлмэг байдагтай холбоотой байна. Зуны улиралд нийлбэр цацрагийн орон зайн тархалтад үүлшил ихээхэн нөлөөлөх учраас нийлбэр цацрагийн өргөргийн дагуух хуваарилалт өөрчлөгддөг.

Монгол оронд нарны гийгүүлэлтийн үргэлжлэх хугацаа жилд дунджаар 2600-3300 цагийн хооронд хэлбэлзэх бөгөөд бараг адил өргөрөгт орших дундад Азийнхаас даруй 100-300 цагаар илүү юм. Энэ нь жилийн ихэнх хугацаанд тэнгэр цэлмэг учраас нар гийгүүлэх боломж их байгааг харуулж байна.

Булган аймгийн Тэшиг, Сэлэнгэ сумын хойд хэсэг, Хутаг-Өндөр сумын хойд хэсгээр жилийн нар гийгүүлэх хугацаа 2700-2800 цаг, нутгийн төвийн хэсэг буюу ихэнх сумд Хутаг-Өндөр сумын урд, Сэлэнгэ сумын урд, Хангал, Бугат, Баян-Агт, Сайхан, Орхон, Могод, Хишиг-Өндөр сумын хойд, Бүрэгхангай сумын хойд, Гурванбулаг сумын хойд хэсгээр жилийн нар гийгүүлэх хугацаа 2800-2900 цаг бол аймгийн урд талын хэсэг Гурванбулаг сумын урдуур, Хишиг-Өндөр сумын урд, Бүрэгхангай сумын урд, Дашинчилэн сум, Баяннуур сум Рашаант сумын нутгаар 2900-3000 цаг жилийн турш гийгүүлдэг байна.

Зураг 40. Булган аймгийн олон жилийн дундаж нар гийлүүлэх хугацааны зураг

1.2.2.6. Агаарын даралт

Монгол орны агаарын даралтын горим, түүний онцлог нь агаарын орчил хөдөлгөөн, туйлын фронтын хойшоо, урагшаа шилжих өөрчлөлт циклон, эсрэг циклон, улирлын ялгаанаас шууд шалгаалдаг.

Хүйтний үед Монгол орны хойд туйлын эх газрын хүйтэн агаар хүчтэй нэвтрэн ирж удаан хугацаанд тогтворжин эсрэг циклоны нөлөөлөл хүчтэй болдгоос агаарын даралт эрс нэмэгдэж их даралттай болдог. Харин дулааны үед Төв Азийн говь, цөл газар наранд хүчтэй халж тэнд бүрэлдэн тогтсон дулаан бүсийн агаар тус орны өмнө талаас орж ирдгээс циклон үүсэж дээрх байдал өөрчлөгдөн агаарын даралт багасаж, бага даралттай болдог.

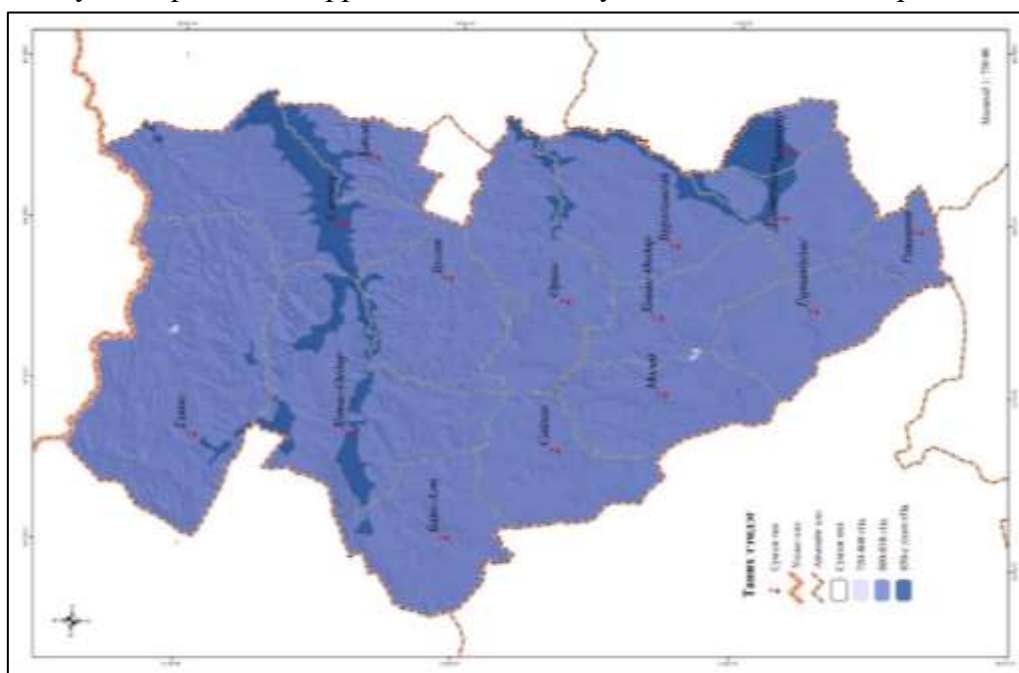
Иймд манай оронд агаарын даралт ерөнхийдөө дулаан хүйтэн хоёр үеэр өөрчлөгдөж, харин тэр үеүд дотроо даралтын хувьд нийтдээ жигдэвтэр юм. Гэвч монгол орон далай түвшнээс дээш нэлээд их өргөгдсөний зэрэгцээ, уулархаг гадаргатай, хотгор гүдгэрийн байдал газар бүхэнд харилцан адилгүй, өндөр намын зөрүү их байдаг зэрэг физик-газарзүйн нөхцөл байдлаас шалтгаалж гадарга дээрх даралтын ялгаа үлэмж их юм.

Байгалийн бүс бүслүүрээс хамааран уул толгодын хөндий, голын ай сав дагуу 850-аас дээш гПа, өндөр уулын орчимд 800-850 гПа даралттай байна.

Хүснэгт 24. Олон жилийн дундаж агаарын даралт /гПа/

Он/сар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Дундаж
I	897.6	905.2	900.0	895.5	894.2	896.5	903.3	898.2	898.7	898.1	896.2	898.5
II	887.6	894.7	898.0	894.9	896.1	895.7	899.5	898.2	895.9	896.8	896.3	895.8
III	889.0	897.7	895.1	884.8	894.5	893.5	893.8	897.8	889.9	892.9	891.9	892.8
IV	887.6	892.6	888.2	887.4	892.4	891.7	888.7	890.5	891.2	889.2	896.0	890.5
V	887.0	889.2	886.1	881.0	887.3	888.5	888.4	889.4	885.5	890.2	889.5	887.5
VI	888.0	886.3	886.5	879.4	889.3	888.6	888.8	888.4	887.5	885.9	884.3	886.6
VII	886.6	885.0	886.1	883.6	886.4	885.8	885.7	885.8	884.7	884.9	885.0	885.4
VIII	888.6	887.3	887.3	886.1	890.6	890.0	891.3	889.3	890.0	890.2	885.7	888.8
IX	893.5	895.2	894.3	891.0	892.8	893.1	894.0	889.5	892.7	892.3	891.6	892.7
X	896.7	896.2	894.5	895.7	893.6	895.9	895.2	897.4	896.2	896.0	894.8	895.7
XI	892.4	897.4	891.7	896.1	894.4	896.1	894.4	895.1	894.0	895.1	898.2	895.0
XII	893.2	902.5	896.4	798.2	900.1	896.4	896.5	898.3	899.0	895.2	898.0	888.5

Агаарын даралт нь температураас шууд хамааралтай ба агаар халахад даралт буурна, агаарын температур буурвал даралт нэмэгддэг. Булган аймаг нь харьцангуй сэрүүн уур амьсгалтай тул агаарын олон сүүлийн 11 жилийн дундаж 880-900 гПа даралттай байна.

Зураг 41. Булган аймгийн олон жилийн дундаж агаарын даралтын зураг

1.2.3. ХӨРС, ХӨРСӨН БҮРХЭВЧ

Газар ашиглалтыг зохион байгуулах, төлөвлөх чадамж нь түүний үндсэн бүрэлдэхүүн хэсэг болсон хөрс нөмрөгийн гарвал, хэв шинж, түүний үржил шимийн түвшин, чадавхаас ихээхэн хамаарна.

Булган аймгийн нутаг дэвсгэр нь Монгол орны хөрс-газарзүйн мужлалаар Хангайн их мужийн Сэлэнгийн болон Хангайн хойд тойрогт багтдаг байсан бол 2009 онд шинэчлэн боловсруулсан Монгол хөрс-газарзүйн мужлалаар Хангайн их мужийн Хөвсгөлийн болон Хангайн мужид хамрагдах таван тойрогт хуваагдсан байна. Тус аймгийн хөрсний муж болон тойрогт хамрагдаж буй талбайн хэмжээг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 25. Хөрс-газар зүйн мужлал

№	Тойргийн дугаар	Хангайн их муж		Тойргийн нэр	Талбай	
		Өргөргийн бүс	Өндрийн бүс		га	%
1	1	Хар хүрэн, хүрэн хөрсний дэд бүс	Хөвсгөлийн муж	Хөвсгөлийн зүүн	711,251.9	14.6
2	2		Хангайн муж	Орхон- Шаамарын	169,444.9	3.5
3	37			Туул- Дашинчилэнгийн	781,509.8	16
4	47			Сэлэнгийн	1,793,902.9	36.8
5	49			Хануйн- Орхоны	1,416,870.1	29.1
НИЙТ					4,872,979.7	100

Хүснэгтээс үзэхэд Хангайн их мужийн өргөргийн бүсээр хар хүрэн, хүрэн хөрсний дэд бүсэд нийтдээ хамрагдах бөгөөд өндрийн бүсээр Хангайн болон Хөвсгөлийн мужид хамрагдаж байна. Тус аймгийн нийт хөрсний Хөвсгөлийн мужийн Хөвсгөлийн зүүн тойрогт 711.3 мян.га буюу 14.6 хувь; Хангайн мужийн Орхон- Шаамарын тойрогт 169.4 мян.га буюу 3.5 хувь; Туул- Дашинчилэнгийн тойрогт 781.5 мян.га буюу 16 хувь; Сэлэнгийн тойрогт 1793.9 мян.га буюу 36.8 хувь; Хануйн- Орхоны тойрогт 1416.9 мян.га буюу 29.1 хувь хамрагдаж байна. Өөрөөр хэлбэл хөрс-газар зүйн шинэчилсэн мужлалаар Хангайн мужид тус аймгийн нийт хөрсний 85.4 хувь хамрагдаж байна.

1.2.3.1. Хөрс үүсгэгч эх чулуулаг

Хөрсний эх чулуулаг бол хөрсний өгөршлийн давхаргад үүсэж ихээхэн орон зайг эзлэн тогтсон жигд бус тогтоц, найрлагатай байгалийн биет юм. Хөрсний тархалт, шинж чанар ялангуяа ялангуяа хөрсний эрдэс болон органик нэгдлийн хэмжээ, тогтоц бүхэлдээ эх чулуулагтай холбоотой. Эх чулуулгийн эрдэс, хими, механикийн бүрэлдэхүүн нь хөрсөнд явагдах үндсэн үйл явцууд тухайлбал ялзмаг хуримтлал намагжилт, угаагдал, давсжилт зэргийг тодорхойлно.

Манай орны хөрс үүсгэгч эх чулуулаг нь гарвал зүй, газрын гадаргын нөхцөл, геологийн өвөрмөц тогтоц зэргээс хамаарч физик-химийн шинж чанараар харилцан адилгүй боловч хамгийн өргөн тархсан нь Аллюви, Делюви, Элюви-делюви, Пролюви, Элювийн зэрэг хурдас нэлээд өргөн тархсан.

Аллювийн хурдас: Аллювийн хурдас нь усны үйлчлэлээр зөөгдөж тогтсон татмын нугын хуримтлал юм. Энэ хуримтлал голын хөндий ба хажуу хөв татмаар үүснэ. Энэний зэрэгцээ мөн дельта үүсгэнэ.

Голын хурдсыг эртний орчин үеийн гэж ангилна. Тэдгээрийн онцлог нь үелэн тогтсон үе нь хөрсний ширхгүүд нь сайтар ангилагдсан байдлаар оршино. Энэ нь голын усны үе үеийн үерлэлт буюу урсгалын хүч, түүний үйлчлэлтэй холбоотой. Аллювийн хурдасны чулуун хэсэг нь урсгал усны үйлчлэлээр мөлгөр байдаг гол онцлогтой. Монгол орны нөхцөлд аллювийн хурдас томоохон голуудын ай сав тархсан байдаг.

Делювийн хурдас: Делювийн хурдас нь Уул толгодын хоорондох өргөн, нарийн хөндий, уулын хормой бэл, хужирлаг мараат нуга зэрэг газраар тархана. Энэ хурдас нь байгалийн янз бүрийн хүчин зүйлийн /салхи, ус, газар хөдлөлт/ нөлөөгөөр нэг байрнаас

нөгөө байранд шилжин гулсах замаар анхныхаа байршлыг өөрчилдөг онцлогтой. Хурдасны бүрэлдэхүүнд элс хайрга, жижиг чулуу, хурц ирмэг бүхий чулуулгууд оролцдог. Делювийн хурдас гол төлөв карбонатлаг шинж чанартай байхаас гадна түүний урвалын орчин нь гол төлөв шүлтлэгдүү байна.

Энэ хурдсан дээр ихэнх тохиолдолд цайвар хүрэн, цөлөрхөг хээрийн бор, цайвар бор, цөлийн бор саарал нугын хөрс буюу харьцангуй үржил шим багатай хэв шинжийн хөрс тархдаг. Механик бүрэлдэхүүний хувьд тоос ба элс давамгайлсан шавранцар эсвэл элсэрхэг ба элсэнцэр байдаг.

Элюви-делювийн хурдас: Элюви-делювийн хурдас нь Делювийн болон Элювийн процессын хосолмол үйлчлэлийн үр дүнд үүссэн ба давхаргын зузаан, голдуу элс давамгайлсан элсэнцэрээс хөнгөн шавранцар заримдаа үйрмэг чулуутай холимог элсэн механик бүрэлдэхүүнтэй.

Элювийн хурдас: Чулуулгийн өгөршлийн янз бүрийн бүтээгдэхүүн анх үүссэн байрандаа зөөгдөлгүй үлдсэнийг нэрлэнэ. Иймээс элювийн хурдсыг байран хурдас гэдэг. Элювийн хурдасны онцлог анхны чулуулгийн найрлагаас бүрэн хамааралтай. Элюви хурдас аажим гүндээ яг л чулуулагтайгаа адилхан болно. Ялангуяа цул чулуулаг дээр тогтсон элювийн хурдас нь эрдсийн ба механик бүрэлдэхүүнээрээ нэн жигд бус ба чулуулгийн хэмхдэстээс бүрдэнэ. Элювийн нимгэн хурдас дээр тогтсон хөрс ихэвчлэн жижиг үйрмэг чулуутай байна.

Булган аймгийн нутагт тархсан хөрс үүсгэгч эх чулуулгийн хурдасны тархалтыг дараах Хүснэгт 26 үзүүлэв.

Хүснэгт 26. Хөрс үүсгэгч чулуулгийн тархалт, эзлэх талбай

№	Хөрс үүсгэгч эх чулуулаг	Талбай	
		га	%
1	Аллювийн хурдас	254,093.6	5.2
2	Делювийн хурдас	1,398,671.0	28.7
4	Элюви-делювийн хурдас	933,539.4	19.2
5	Элювийн хурдас	2,286,668.0	46.9
НИЙТ		4,872,972.0	100

Хүснэгтээс үзэхэд Булган аймгийн нутаг дэвсгэрт аллювийн хурдас 254.1 мян.га буюу 5.2 хувь, делювийн хурдас 1398.7 мян.га буюу 28.7 хувь, элювийн-делювийн хурдас 941.6 мян.га буюу 20.3 хувь, элювийн хурдас 2018.7 мян.га буюу 43.5 хувийг тус тус эзэлж байна. Хөрс үүсгэгч эх чулуулгийн гарал үүслээр тодорхойлсон байдлыг авч үзэхэд элювийн болон делювийн хурдас нийлээд 75.6 хувийг эзлэх буюу түгээмэл тархсан байна.

1.2.3.2. Хөрсний хэв шинж

Монгол орон газарзүйн байршлын хувьд Дорнод Монголын цэвдэгт тайгаас төв Азийн хуурай цөлд завсрын нутгийг эзлэх тул байгалийн нөхцөлийн ялгаа эрс тэс, гадаргын төрх байдал жигд биш өндөр нам уул нуруу, хотгор хонхор, ухаа гүвээ, хөндий хоолой, нүд алдам тал хөндий хосолсон учраас хөрс, хөрсөн бүрхэвч нь олон янзын харилцан адилгүй хөрс үүсэх нөхцөл бүрджээ.

Манай бүх нутгийн 80.0 хувь нь далайн түвшнээс дээш 1000 метрээс өндөрт оршиж, том жижиг уул нуруу эзэлдэг учраас хөрсний тархалт үүсэл хөгжлийн үйл явц, хотгор гүдгэрийн хүчин зүйл шийдвэрлэх үүрэгтэй. Ийм учраас Монгол орны хөрсийг уулын болон талын хөрс гэж ялган тэдгээрийн нийтлэг болон ялгаатай шинжийг илрүүлэх явдал чухал байдаг. Уулын болон талын хөрс нь геоморфологийн хувьд ялгаатай төдийгүй хөрс үүсэх үйл явцаар ялгаа их байдаг. Уулын хөрс нь гадаргын хэрчигдэл ихтэй, налуу хэвгий

байрлалтай, хажуугийн элэгдэл эвдрэлтэй байдаг бол талын хөрс нь гарал үүслийн хувьд харьцангуй тогтвортой төдийгүй аж ахуйн ач холбогдолтой.

Булган аймгийн нутагт тархсан хөрсийг уулын болон тал хээрийн мөн бус дундын хөрс гэж экологийн нөхцөлөөр нь ангилж үзэхэд уулын хөрс нийт хөрсөн бүрхэвчийн 70.9 хувийг, тал хөндийн хөрс 21.6 хувийг, бүс дундын хөрс 7.5 хувийг тус тус эзэлж байна. Хөрсний тархалтын дүнгээс үзэхэд тус аймгийн нутгийн ихэнх нь уулархаг гадарга ихтэй харуулж байна. Булган аймгийн хөрсний хэв шинжийг дараах хүснэгтэд үзүүлэв. /Хүснэгт 27/.

Хүснэгт 27. Хөрсний хэв шинж, талбай, эзлэх хувь

№	Дэд хэв шинж	Талбай, га	Эзлэх, %
1, Уулын хөрс			
1	Уулын тайгын цэвдэгт-ухаа шороон хөрс	49,613.9	1.02
2	Уулын тайгын цэвдэгт-өнгөнөөсөө төмрийн исэлдсэн хөрс	135.2	0.003
3	Уулын тайгын цэвдэгт-чандруувтар хөрс	509.0	0.01
4	Уулын тайгын цэвдэгт глейрхэг хөрс	4,383.1	0.09
5	Уулын тайгын ширэгт бүдүүн ялмагт хөрс	164,915.7	3.38
6	Уулын ширэгт тайгын чандруулаг хөрс	786.1	0.02
7	Уулын тайгын ширэгт чандруувтар хөрс	277,143.9	5.69
8	Уулын тайгын ширэгт далд глейрхэг хөрс	43,780.8	0.9
9	Уулын ойн ширэгт ердийн/жинхэнэ/ бараан хөрс	223,584.7	4.6
10	Уулын ойн ширэгт бараан хөрс	542,108.0	11.1
11	Уулын ойн нугархаг бараан хөрс	411.3	0.008
12	Уулын ойн ширэгт-бүдүүн ялмагт бараан хөрс	440.9	0.009
13	Уулын ердийн хар шороон хөрс /карбонатлаг биш/	9,084.1	0.2
14	Өндөр уулын нугын ердийн хөрс	48,468.4	1.0
15	Уулын хар хүрэн хөрс	468,929.1	9.6
16	Уулын хүрэн хөрс	1,694,818.0	34.8
2, Тал хөндийн хөрс			
17	Далд глейрхэг хар шороон хөрс	62,991.2	1.3
18	Нугын хүрэн хөрс	232,199.3	4.8
19	Хүрэн шороон хөрс	113.8	0.002
20	Хар хүрэн хөрс	253,167.1	5.2
21	Жинхэнэ хүрэн хөрс	428,949.8	8.8
22	Цайвар хүрэн хөрс	23,719.7	0.5
23	Далд глейрхэг хүрэн хөрс	608.9	0.01
3, Бүс дундын хөрс			
24	Нугын ердийн хөрс	5,673.6	0.1
25	Нугат-намгийн ширэгт глейт хөрс	24,720.7	0.5
26	Аллювийн нуга- намгийн хөрс	66,658.0	1.4
27	Аллювийн нугын хөрс	175,892.4	3.6
28	Аллювийн нугын сулавтар хөгжилтэй хөрс	11,384.6	0.2
29	Нугын хужир /Чийгт хэлбэрийн хужир/ хөрс	1,808.4	0.04
30	Уугуул хэлбэрийн мараа хөрс/мараа хөрс/	27,684.1	0.6
31	Довцог элс	952.6	0.02
32	Эоловийн элс	14,295.1	0.3
33	Сулавтар бэхэжсэн элсэн хөрс	13,041.0	0.3
НИЙТ		4,872,972.0	100

Хүснэгтээс үзэхэд уулын хөрсний 10 хэв шинж, тал хээрийн хөрсний 5 хэв шинж, бүс дундын хөрсний 8 хэв шинжийн хөрс тарсан байна. Уулын хөрсний хамгийн өргөн тархсан хэв шинж Уулын хүрэн хөрс 36.8 хувь, Уулын ойн ширэгт бараан хөрс 8.7 хувь байгаа бол Өндөр уулын нугын ердийн хөрс 1.0 хувь, Уулын цэвдэгт глейрхэг хөрс 0.1 хувь буюу хамгийн бага тархсан байна. Өндөр уулын нугын ердийн хөрс, Уулын хар хүрэн хөрс, Уулын хүрэн хөрсний хэв шинж нь хөдөө аж ахуйн буюу бэлчээрийн зориулалтаар ашиглахад илүү тохиромжтой.

Мөн тал хээрийн бүсийн хөрс Нугын хүрэн хөрс 5.1 хувь, Хар хүрэн хөрс 5.6 хувь, Жинхэнэ хүрэн хөрс 8.9 хувийг тус эзэлж байгаа бол цайвар хүрэн хөрс 0.6 хувийг эзэлж байна.

Харин бүс дундын хөрсний хэв шинжийн тархалт харьцангуй бага хэмжээтэй боловч тархалт нь жигд хэмжээтэй боловч Аллювийн нугын хөрс л 3.6 хувь тархсан байгаа нь бусад хэв шинжийн хөрснөөс бага зэрэг их байна. Эоловийн элс, Сулавтар бэхэжсэн элсэн хөрс нийлээд 0.6 хувь байна. Өөрөөр хэлбэл элс нь харьцангуй бага байна. Эдгээр хөрс тус аймгийг нутгийн өмнө хэсгээр буюу Гурван булаг, Баяннуур, Рашаант сумын нутгаар илүү тархсан байна.

Булган аймгийн нутагт голлон тархсан хөрсний онцлог шинжийн талаар хэв шинж бүрээр дурдвал:

Уулын ойн ширэгт бараан хөрс: Уулын ойн ширэгт бараан хөрс ойн бараан хөрс нь ойт хээрийн хөрсний завсрын шинж төрхийг агуулсан байна. Ялзмаг хуримтлалын давхарга сайн хөгжсөн буюу зузаан 40 см орчим, ялмагийн агууламж зүсэлтийн доошоо аажим буурна. Ойн бараан хөрс хар шороон, хар хүрэн, бараан зэрэг хөрстэй хиллэн орших бөгөөд эдгээр хөрснөөс гол ялгагдах шинж хөрсний дээд хэсэгт 2-6 см зузаан органик хуримтлалын (О) давхаргатай. Зарим тохиолдолд хөрсний зүсэлтийн доод хэсэгт бага хэмжээний карбонатын хуримтлал үүснэ. Уулын бэл ойн доод захаар тархдаг учир хүн, мал, машин, техникийн буюу гадаад хүчин зүйлийн нөлөөгөөр хөрсний эвдрэл доройтолд өртдөг.

Уулын хар хүрэн хөрс: Уулын хар хүрэн хөрс нь нунтаг карбонатын хэвийн хуримтлалтай. Бараан хүрэн өнгөтэй ялмагт давхаргын (А) зузаан дунджаар 16 см, ялмагийн агууламж 3.5-5 хувь байна. В давхарга метаморф илэрсэн нь цөөн, 2-3 хувийн ялмагтай, дундаж зузаан 14 см байна. Энэ хоёр давхаргад карбонатын хуримтлал байхгүй. Гол төлөв хагас метрийн гүнд суурь чулуулгийн элюви-делювийн хурдас оршино. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн хөнгөн шавранцар, элсэнцэр байна. Урвалын орчин хөрсний дээд хэсэгт саармаг, доод давхаргуудад шүлтлэг шинжтэй байна. Шингээгдсэн сууриудын нийлбэр А давхаргад 15-20 мг/экв байна.

Уулын хар хүрэн хөрс байгалийн үржил шимээр сайн, өвслөг ургамлын бүрхэц 50-70 хувь хүрнэ. Энэ хөрсний дээд талын 0-20 см үед ялмагийн нөөц 70-90 тн/га, нийт азотын хэмжээ 6-7 тн/га байна. Ийм хөрстэй газрыг жилийн дөрвөн улиралд сэлгэж ашиглахаас гадна зарим нөхцөлд хадлан авч болно.

Уулын хар хүрэн хөрс нь Булган аймгийн уулын таг, баруун ба баруун хойд талаар байрлалтай уулсын ар хажууг дагаж тархсан байна. Уулын хар хүрэн хөрсөнд хийсэн бичлэгийн үзүүлэв.

А _д 0-2 см	Хар хүрэн өнгөтэй ургамлын үндэс бүхий үе ширэгжсэн хэсэг.
А _г 2-24 см	Хүрэвтэр бор саарал өнгөтэй, сулхан нягтарсан, бөөмөрхөг-тоосорхог бүтэцтэй, чийглэг бага зэрэг чулуурхаг үндсэн дунд зэрэг тархсан, шилжилт нь аажим.
АВ 24-38 см	Бараандуу туяатай хүрэн бор өнгөтэй, нягтарсан хэврэг бөөмөнцөр-тоосорхог бүтэцтэй, чийглэг ургамлын үндсэн бага, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй.
В 38-52 см	Хүрэн бор өнгөтэй, нягтарсан, тоосорхог дарь хэлбэрийн бүтэцтэй, чийглэг, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй бага зэрэг чулуурхаг чулуутай, шилжилт нь аажим.
ВС 52-62 см	Цайвар хүрэн бор өнгөтэй, нягтарсан элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй нэлээд чулуурхаг, чийглэг, бөөмөрхөг дарь маягийн бүтэцтэй.

Уулын хүрэн хөрс: Уулын хүрэн хөрс нь нам ба бэсрэг уулсын элювийн хурдас дээр тогтоно. Уулын хүрэн хөрсний үе давхаргууд нь харьцангуй нимгэн чулуурхаг бөгөөд гүн

рүүгээ чулууны хэмжээ улам ихэснэ. Бага зэрэг чулуурхаг хувилбарт ялзмагт давхаргад нь 10 хүртэл хувийн чулуу агуулагдана.

Уулын хүрэн хөрсний тод хүрэн өнгөтэй ялзмагт давхаргын (А) зузаан дунджаар 14 см, ялзмагийн агууламж 2-3 хувь байна. В давхарга цөөн тохиолдолд илрэх бөгөөд ялзмагийн агууламж багатай, дундаж зузаан 14 см байна. Ихэнх тохиолдолд А давхаргын доор карбонатын хуримтлалын давхарга шууд хиллэж оршино. Гол төлөв хагас метрийн гүнд суурь чулуулгийн элюви-делювийн хурдас оршино. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн хөнгөн шавранцар, элсэнцэр байна. Урвалын орчин хөрсний дээд хэсэгт саармаг, доод давхаргуудад шүлтлэг шинжтэй байна. Шингээгдсэн сууриудын нийлбэр 15.2-21.5 хувь байна.

Уулын хүрэн хөрс байгалийн үржил шим сайтай, өвслөг ургамлын бүрхэц 30-50 хувь хүрнэ. Энэ хөрсний 0-20 см үед ялзмагийн нөөц 70-90 тн/га, нийт азотын хэмжээ 6-7 тн/га байна. Ийм хөрстэй газрыг жилийн дөрвөн улиралд бэлчээрт сэлгэж ашиглах боломжтой. Уулын хүрэн хөрс Булган аймгийн уул, толгодын энгэр ээвэр газар даган тархсан.

Дээж авсан газрын нэр: Булган аймаг. Рашаант сум. Арцатын давааны зүүн хойд хөтөл

Солбицол: 47°33'45.33", 103°45'40.7" h- 1426 м

Газар ашиглалтын төрөл: Бэлчээр

Газрын хотгор гүдгэр: Бага Хөгнө Хаан уулын арын хамар давааны дээр

Ургамалжилт: Хиаг, хялгана, агь, улалж, дааган сүүл, тайжийн жинс, гичгэнэ, хорон хунчир, ерхөг, шувуун хөл, яргуй

Зураг 42. Гэрэл зураг

Хөрсний нэр: Нимгэн хөнгөн шавранцар уулын хүрэн хөрс.

Хөрсний морфологи бичиглэл:

А 0-21 см. Чийглэгдүү хүрэн өнгөтэй, ургамлын нарийн сахлаг үндэстэй, жижиг чулуу хааяа тохиолдоно, нягтавттар, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, давсны хүчилд буцлахгүй, шилжилт өнгөөр тод, хил зааг тэгшивтэр.

Вса 21-43 см. Хуурай, сааралдуу цайвар шаргал өнгөтэй, ургамлын үндэс хаяа нэг тохиолдоно, хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй, жижиг хайрга чулуу ихтэй, давсны хүчилд хүчтэй буцална.

Хүснэгт 28. Хөрсний агрохимийн шинж чанарын үзүүлэлт

Дээж авсан гүн, см	рН усанд (1:5)	Ялзмаг, %	CO ₂ , %	Хөдөлгөөнт элементүүд мг/100г		Шингээгдсэн сууриуд мг-экв/100г		
				P-P ₂ O ₅	K-K ₂ O	Ca ²⁺ + Mg ²⁺	Ca ²⁺	Mg ²⁺
A 0-21	7.34	2.76	-	1.49	8.4	18	11	7
B _{ca} 21-43	8.63	0.09	2.12	-	2.3	7	5	3

Хүснэгт 29. Механик бүрэлдэхүүн

Дээж авсан гүн, см	Ширхгүүдийн хэмжээ. Мм ба бүлгүүдийн эзлэх, %							Механик бүрэлдэхүүний нэр
	1.0-0.5	0.5-0.25	0.25-0.1	0.1-0.05	0.05-0.01	0.01-0.005	0.005-0.001	
A 0-21	6.5	6.78	5.27	32.84	21.4	6.84	14.74	Хөнгөн шавранцар
B _{ca} 21-43	8.14	4.34	7.64	28.79	23.6	9.61	13.72	Хөнгөн шавранцар

Тал хөндийн хөрс

Нугын хүрэн хөрс: Нугын хүрэн хөрсний дээд хэсэг хүрэн өнгийн ялзмаг хуримтлалын давхаргатай үржил шимд дунд зэрэг хөрсөнд тооцогдоно.

Нугын хүрэн хөрсний ялзмагт давхаргын зузаан 20 см-ээс багагүй, ялмагийн агууламж 1.5-2.0 хувь, өнгөн хөрсний чулууны агууламж 10-40 хувь байна. Хүрэн хөрсний ялзмагт болон карбонат хуримтлалын давхарга тод илэрдэг онцлогтой. Хар хүрэн хөрстэй төстэй боловч ялмагийн хуримтлал багатай.

Хөрсний бичиглэлийг үзүүлэв.

A 0-25 см: Сааралдуу хөр хүрэн өнгөтэй, нягтарсан бөөмөрхөг бүтэцтэй, хөнгөн шавранцар механикийн бүрэлдэхүүнтэй, бага зэрэг, дараагийн үе давхаргад шилжих шилжилт нь огцом.

B_k 25-40 см: Шаравтар туяатай бор саарал өнгөтэй, нягтарсан бөөмөрхөг бүтэцтэй, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, чийгтэй, чулуурхаг, карбонатлаг, ургамлын үндсээр маш сийрэг, шилжилт аажим.

B_{kC} 40-60 см: Сааралдуу цайвар бор өнгөтэй, сулхан нягтарсан, тодорхой бүтэцгүй, элсэрхэг механикийн бүрэлдэхүүнтэй, чулуурхаг, карбонатлаг.

Хар хүрэн хөрс: Хар хүрэн хөрс алаг өвс-үетэнт хуурай хээрийн ургамалшил дор тогтворжино. Өвлийн улиралд 3.4-4 м хүртэл гүн хөлдөж, -10°C-ын температур хөрсөнд 80-90 см гүн нэвтэрнэ. Чийг багатай, хөнгөн механик бүрэлдэхүүнтэй учраас улирлын цэвдэг нь мөсгүй байдаг онцлогтой. Дулааны улиралд хөрсний үе давхаргууд гайгүй сайн халж, ургамлын ургалтын хугацаанд +10°C-ын температур хөрсөнд 160-170 см хүртэл гүн нэвтэрнэ. Хөрсний чийгийн хангамж, агаарын хур тунадасны хэмжээ хуваарилалтаас шууд хамаарах тул зуны хур борооны үед хамгийн их чийгтэй байна. Хар хүрэн хөрсний бүх үе давхарга нэвт норж чийглэгдэх тохиолдол дунджаар 4-5 жилд нэг удаа давтагддаг тул энэ хөрсийг үе үе түр зуур угаагдах чийгийн горимтой гэж тодорхойлж болно. Хар хүрэн хөрсний ус нэвтрүүлэх чадвар сайн учраас хур борооны ус хөрсөнд гүн нэвчих боломжоор хангагддаг ажээ.

Хар хүрэн хөрсний ялзмаг хуримтлал (A) давхарга, карбонатын давхарга хоёрын завсар ихэнх тохиолдолд бараавтар бор өнгөтэй, ялмагжсан, дунджаар 15 см зузаан B₁ давхарга тогтсон байна. Энэхүү ялзмагт (A+B₁) үеийн нийт зузаан дунджаар 38 см хүрч, карбонатгүй байх нь ердийн үзэгдэл. Карбонатын хуримтлалын давхаргын доод хил зааг эрс тод илэрдэг байхад доод хил нь бүдэг балархай байдаг жамтай. Карбонатын давхаргын зузаан янз бүр байх боловч ихэнхдээ 50-70 см, энэ давхарга дахь карбонатын CO₂ хамгийн

их агууламж 5-15 хувь хүрэх ба карбонатын хуримтлалын хамгийн их хэмжээ нь уг давхаргын дээд хил зааг ажиглагддаг.

Хар хүрэн хөрсний дээд үе давхарга (0-10 см, 0-5 см) дахь ялзмагийн агууламж дунд ба хөнгөн шавранцар хөрсөнд 3-5 хувь, элсэнцэр ба элсэн хөрсөнд 2-3 хувь хүрч доошоо хурдан буурна. Ялзмагийн агуулалт тогтвортой биш. Энэ нь хар хүрэн хөрсний олон янзын гарал үүсэлтэйг илэрхийлж буй хэрэг.

Урвалын орчин хөрсний дээд давхаргад сулавтар хүчиллэг буюу саармаг, гүн рүүгээ шүтлэг шинжтэй болж өөрчлөгдөнө. Ялзмагийн агууламж бага, хөнгөн механик бүрэлдэхүүнтэй учраас энэ хөрсний шингээх багтаамжийн хэмжээ их биш, шингээгдсэн сууриудын нийлбэр нийлбэр хөнгөн шавранцар хөрсөнд 100 гр-д 16-26 мг-экв, элсэнцэр ба элсэн хөрсөнд 6-16 мг-экв байна.

Хар хүрэн хөрс агрохимийн шинжээр харьцангуй сайн, шим тэжээлийн элементийн агууламж хангалттай тул тус орны газар тариалангийн үндсэн эдэлбэр болж өгдөг: байгалийн үржил шимээр хангалттай, өвслөг ургамлын бүрхэц 50-80 хувь хүрнэ. Энэ хөрсний дээд талын 0-20 см үед ялзмагийн нөөц 60-80 тн/га, нийт азотын хэмжээ 5-6 тн/га, хөдөлгөөнт азотын нөөц 80-100 кг/га, ургамалд ашиглах боломжтой фосфорын нөөц 100-250 кг/га, калийн нөөц 250-450 кг/га байдаг.

Хар хүрэн хөрс нь Булган аймгийн уулын хоорондох нарийхан ам хөндий түүний ёроолын тэгшивтэр хэсэг, налуувтар хажуунууд, голын дэнж, нуур цөөрмийн ойролцоох хотгор, тэгшивтэр гадаргад тархсан. Хөрсний бичиглэлийг үзүүлэв.

А 0-18 см: Бараандуу бор хүрэн өнгөтэй, сулхан нягтарсан, бөөмөрхөг тоосорхог, бүтэцтэй, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, ургамлын үндэс дунд зэрэг тархсан, чийглэг, дараагийн үе давхаргад шилжих шилжилт аажим.

АВ 18-30 см: Бор хүрэн өнгөтэй, тоосорхог, хэврэг бөөмөнцөр бүтэцтэй элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, ургамлын үндсээр бага.

В 30-46 см: Цайвар шаравтар бор өнгөтэй, нягтарсан бөөмөрхөг-тоосорхог бүтэцтэй, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, чулуурхаг, чийглэг, шилжилт нь огцом.

ВкС 46-65 см: Шаравтар туяатай цайвар өнгөтэй, нягтарсан, тоосорхог, бүтэцтэй, карбонатлаг нэлээд чулуурхаг, механикийн бүрэлдэхүүн нь элсэнцэр

Хүрэн хөрс: Хүрэн хөрсний хар хүрэн, хүрэн, цайвар хүрэн өнгөтэй ялмагт давхаргын зузаан дунджаар 33 см, ялзмагийн агууламж хөнгөн шавранцар хөрсөнд 2-3 хувь, элсэнцэр хөрсөнд 1.5-2.0 хувь байна. В үе давхарга илрэх бөгөөд ялзмагийн агууламж багатай, дундаж зузаан 14 см байна. Ихэнх тохиолдолд А давхаргын доор карбонатын хуримтлалын давхарга шууд хиллэж оршино. Гол төлөв хагас метрийн гүнд суурь чулуулгийн элюви-делювийн хурдас оршино. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн хөнгөн шавранцар, элсэнцэр байна. Урвалын орчин хөрсний дээд хэсэгт саармаг, доод давхаргуудад шүтлэг шинжтэй байна. Шингээгдсэн сууриудын нийлбэр 15.2-21.5 хувь байна.

Хүрэн хөрс байгалийн үржил шимээр хангалттай, өвслөг ургамлын бүрхэц 30-50 хувь хүрнэ. Энэ хөрсний дээд талын 0-20 см үед ялзмагийн нөөц 40-60 тн/га, нийт азотын хэмжээ 4-5 тн/га, хөдөлгөөнт азотын нөөц 50-70 кг/га, ургамалд ашиглах боломжтой фосфорын нөөц 50-200 кг/га, калийн нөөц 200-400 кг/га хүрдэг.

Хүрэн хөрстэй газар голчлон бэлчээрт ашиглагдах боловч хадлан, тариалангийн эдэлбэр мэр сэр бий. Хүрэн хөрс нь Булган аймгийн уулсын хоорондох нарийхан ам хөндий түүний ёроолын тэгшивтэр хэсэг, налуувтар хажуунууд, голын дэнж, нуур цөөрмийн ойролцоох хотгор, тэгшивтэр гадаргаар тархана. Хөрсний бичиглэл

А 0-25 см: Хүрэн бор өнгөтэй, сулхан нягтарсан, бөөмөрхөг тоосорхог бүтэцтэй, хуурай ургамлын үндэс дунд зэрэг тархсан бага зэрэг чулуурхаг, хөнгөн шавранцар механикийн бүрэлдэхүүнтэй, дараагийн үе давхраандаа шилжих шилжилт нь аажим

АВ 25-36 см: Цайвардуу бор өнгөтэй тоосорхог бүтэцтэй хуурайвтар бага зэрэг чулуурхаг элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй

Вк 36-59 см: Сааралдуу бор өнгөтэй, сулхан нягтарсан, тоосорхог бүтэцтэй, ганц нэг ургамлын үндэстэй, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, карбонатлаг шилжилт нь аажим.

ВКС 59-70 см: Боровтор цагаан саарал өнгөтэй, сулхан нягтарсан, тоосорхог бүтэцтэй, нэлээд чулуурхаг, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй карбонатлаг

Аллювийн нуга– намгийн хөрс: Аллювийн хөрс нь голын татмын нугад тогтворждог үржил шим сайтай, гарал үүслийн хувьд харьцангуй залуу хөрс бөгөөд малын бэлчээр, газар тариаланд ашигладаг. Аллювийн хөрсний ялзмагт давхаргын зузаан 20-40 см хүртэл, глейрхэг шинжтэй, 1 метр хүртэл үелсэн үе давхаргуудтай, ихэнхдээ чийгтэй байдаг. Аллювийн хөрс үүсэх үйл явцад газрын доорх ус болон гадаргын ус чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Энэ хөрс нь газрын доорх ус болон голын үерлэсэн ус, гадаргын урсцаар байнга тэжээгддэг хаяа татмын хэт чийглэг нөхцөлд тогтворжих бөгөөд түүний бүрэлдэн тогтоход цэвдгийн гэсэлтээс ялгарах ус чийг багагүй үүрэг гүйцэтгэнэ. Аллювийн нуга-намгийн хөрс нь ялзмаг болон шим тэжээлийн бодисоор харьцангуй баялаг, байгалийн үржил шимээр сайн, чийг ихтэй гагцхүү дулааны горимын хувьд тааламж муутай юм.

Аллювийн нугын хөрс: Аллювийн нугын хөрс нь голын татмын нугад тогтворждог үржил шим сайтай, гарал үүслийн хувьд харьцангуй залуу хөрс бөгөөд малын бэлчээр, газар тариаланд ашигладаг. Аллювийн хөрсний ялзмагт давхаргын зузаан 20-40 см хүртэл, глейрхэг шинжтэй, 1 метр хүртэл үелсэн үе давхаргуудтай, ихэнхдээ чийгтэй байдаг. Аллювийн хөрс үүсэх үйл явцад газрын доорх ус болон гадаргын ус чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Энэ хөрс нь газрын доорх ус болон голын үерлэсэн ус, гадаргын урсцаар байнга тэжээгддэг хаяа татмын хэт чийглэг нөхцөлд тогтворжих бөгөөд түүний бүрэлдэн тогтоход цэвдгийн гэсэлтээс ялгарах ус чийг багагүй үүрэг гүйцэтгэнэ.

Аллювийн нугын хөрс нь ялзмаг болон шим тэжээлийн бодисоор харьцангуй баялаг, байгалийн үржил шимээр сайн, чийг ихтэй гагцхүү дулааны горимын хувьд тааламж муутай юм.

Хөрсний бичиглэл

Ад 0-2 см: Ургамлын үндэс бүхий ширэгжсэн үе.

АI 2-16 см: Бор саарал өнгөтэй, сулхан нягтарсан, тоосорхог-бөөмөрхөг бүтэцтэй, хуурайвтар, ургамлын үндэс дунд зэрэг тархсан, бага зэрэг чулуурхаг, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, шилжилт нь аажим.

ВК 16-42 см: Сааралдуу цайвар бор өнгөтэй, сулхан нягтарсан, бөөмөрхөг тоосорхог бүтэцтэй, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, бага зэрэг чулуурхаг, шилжилт нь аажим.

ВКС 42-60 см: Хүрэвтэр бор саарал өнгөтэй, сулхан нягтарсан, тодорхой бүтэцгүй, элсэнцэр механикийн бүрэлдэхүүнтэй, чулуурхаг, шаравтар бор өнгөтэй, бага зэргийн зураас толбо үүссэн, карбонатлаг шилжилт нь аажим.

С 60-80 см: Бор саарал өнгөтэй, сулхан нягтарсан, тодорхой бүтэцгүй, чийгтэй, элс-шавар холилдон механикийн бүрэлдэхүүнтэй, хайргархаг

1.2.3.3. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн

Хөрсний хатуу хэсгийг бүрдүүлж байгаа ширхгүүдийг хэмжээгээр нь ангилаад тэдгээрийг хувиар илэрхийлэгдэнэ. Механик бүрэлдэхүүн нь эрдэс, органик, органик-

эрдэст ширхгүүд болон коллоид хэсгээс бүрддэг. Элс, тоос, шаврын агуулалтаас хөрсний механик бүрэлдэхүүний тогтвортой шинж чанар хамаардаг.

Механик бүрэлдэхүүнээс хөрсний ус-физик, физик-механикийн шинж чанар болох агаар, дулааны, исэлдэлд-ангиралтын горим, шингээх чадвар, хөрсөн дэх ялзмаг ба шимт элементийн хуримтлал хамааралтай.

Хүснэгт 30. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн, талбай

№	Хөрсний механик бүрэлдэхүүн	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Шаварлаг	974,228.80	20
2	Хүнд шавранцар	1,569.70	0.03
3	Хөнгөн шавранцар	2,742,856.90	56.3
4	Дунд шавранцар	412,865.40	8.5
5	Элсэнцэр	640,632.70	13.1
6	Элс	78,570.10	1.6
7	Гол, нуур	22,256.00	0.5
НИЙТ		4,872,979.70	100.0

Хүснэгтээс үзэхэд Булган аймгийн хөрсний механик бүрэлдэхүүн нь шаварлаг 20.0 хувь буюу 974 мян.га, хүнд шавранцар 0.03 хувь буюу 1.5 мян.га, дунд шавранцар 8.5 хувь буюу 412 мян.га, хөнгөн шавранцар 56.3 хувь буюу 2742.8 мян.га, элсэнцэр 13.1 хувь буюу 640.6 мян.га, элс 1.6 хувь буюу 78.6 мян.га байна.

Хөнгөн механик бүрэлдэхүүнтэй хөрс. Булган аймгийн хөрсний механик бүрэлдэхүүний хувьд хамгийн их хувийг хөнгөн шавранцар хөрс эзэлж байна. Уг хөрс нь ихэнхдээ бэлчээр, тариалангийн газарт хамгийн өргөн тархсан байна. Ийм хөрсийг чийгтэй, хуурай аль ч үед боловсруулахад нэн хялбар. Нийт сүвшилт харьцангуй бага боловч түүний дотор уужим сүвний эзлэх хувь өндөр. Энэ байдал нь түүнийг агаар ба усны нэвчилт сайн байх нөхцөлийг бүрдүүлдэг. Элсэнцэр хөрс нарийн сүв багатай ба ерөнхий гадаргын хэмжээ, түүнээс улбаатай шингээх чадвар султайгаас усыг барих чанар муутай. Байгалийн үржил шимээр тааруу ба ялангуяа салхины үлээлтэд өртөх аюул ихтэй байна. ерөнхийдөө зөөлөн учраас малын хөлд таатай байх бөгөөд нягтрах сөрөг тал багатай. Хөрсний шингээх чадвар султайгаас аливаа бодисыг гүндээ алдах аюултайгаас экологийн хувьд ач холбогдол бага юм.

Хөнгөн шавранцар механик бүрэлдэхүүнтэй хөрс нь том ширхэгтэй, ширхгийн хоорондын зай томтой бөгөөд усыг гүндээ сайн нэвтрүүлдэг учраас гадаргад ус тунадаггүй ба усаар угаагдаж гуу жалга үүсдэггүй байна. Хөнгөн шавранцар хөрс шингээлт багатайгаас шим тэжээлийн бодисын агууламж болон нөөц үржил шимээр ядуу юм.

Хүнд механик бүрэлдэхүүнтэй хөрс. Шавар, хүнд шавранцар, дунд шавранцар хөрсийг нийтэд нь хүнд хөрс гэнэ. Эдгээр хөрс агааржилт султай, хавар орой бүлээцдэг учраас хүйтэн хөрс гэж нэрлэдэг. Хүнд хөрс ерөнхий нүх сүвний нийлбэр ихтэй, сүвшилт сайтай боловч сүвнүүд нарийн учраас тэнд ихэвчлэн ус тогтоно. Хүнд хөрс ургамлын хувьд дулаан ба агаарын горимоор тааруу, усны горимоор нэлээд тааламжтай. Усны горимын хувьд ялангуяа таримал ургамлын өсөлт хөгжилд хөнгөн шавранцар, дунд шавранцар хөрс таатай нөхцөлийг бүрдүүлдэг.

Хүнд хөрс өөрт агуулагдах эрдэс ба органик коллоидын тусламжтайгаар анион, катионыг уусмалаас илүү шингээх чадвартай. Энэ нь хоруу чанартай химийн элемент болон нэгдлийн сөрөг нөлөөг саармагжуулах, тогтвортой байлгах зэргээр экосистемд чухал ач холбогдолтой.

1.2.4. УРГАМАЛЖИЛТ

1.2.4.1. Ургамалжлын бүс, бүслүүр

Монгол орон өргөн уудам нутаг дэвсгэртэй хотгор гүдгэр гадаргатай, эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай учраас ургамалжилтын хувьд нэлээд өвөрмөц онцлогтой.

Манай орны ихэнх нутаг уулархаг тул өндөршилт буюу далайн түвшнээс дээш өндөр нэмэгдэх тутам ургамлын төлөв байдал өөрчлөгддөг. Үүнтэй уялдан ургамалжилтын хэв шинжүүд харилцан солигдож ургамалжилтын босоо бүслүүр үүсгэх нөхцөл бүрддэг.

Монгол орны газрын гадарга, уур амьсгалын өвөрмөц онцлог, болон ургамлын нөмрөгийн өөрчлөлтийг харгалзан байгалийн ургамалжилтыг дараах 6 бүс, бүслүүрт хуваадаг байна. Монгол орны хэмжээнд өндөр уулын буюу тагийн бүслүүр 5715.2 мян.га буюу 3.6 хувь, уулын тайгын бүслүүр 6736.4 мян.га буюу 4.3 хувь, уулын ойт хээрийн бүс 23803 мян.га буюу 15.1 хувь, хуурай хээрийн бүс 53970.3 мян.га буюу 34.3 хувь, цөлөрхөг хээрийн бүс 35954.7 мян.га буюу 22.8 хувь, цөлийн бүс 30083 мян.га буюу 0.8 хувь эзэлж байсныг тогтоожээ.

Хүснэгт 31. Булган аймгийн бүс, бүслүүрийн харьцуулалт, мян.га

№	Ургамалжилтын бүс, бүслүүрийн нэр	Улсын хэмжээний талбай		Булган аймгийн хэмжээний талбай	
		Талбай /га/	Эзлэх, %	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Өндөр уулын буюу тагийн бүслүүр	5,715,185.0	3.6	-	-
2	Уулын тайгын бүслүүр	6,736,415.1	4.3	748,360.2	15.4
3	Уулын ойт хээрийн бүс	23,803,037.2	15.1	3,063,909.8	62.9
4	Хуурай хээрийн бүс	53,970,365.1	34.3	1,062,173.9	21.8
5	Цөлөрхөг хээрийн бүс	35,954,674.6	22.8	-	-
6	Цөлийн бүс	30,083,000.9	19.1	-	-
7	Нуур	1,305,495.8	0.8	-	-
	НИЙТ	157,568,173.7	100	4,872,443.8	100.0

Хүснэгтээс манай орны байгалийн ургамалжилтын 6 бүсээс уулын тайгын бүслүүрт 736.4 мян.га буюу 4.3 хувь, уулын ойт хээрийн бүслүүрт 23803 мян.га буюу 15.1 хувийг эзэлж нийт 19.4 хувийг эзэлж байгаа бол Булган аймгийн нутагт уулын тайгын бүслүүрт 748.4 мян.га буюу 15.4 хувь, уулын ойт хээрийн бүсэд 3063.9 мян.га буюу 62.9 хувь, хуурай хээрийн бүсэд 1062.2 мян.га буюу 21.8 хувийг тус тус эзэлж байна. Өөрөөр хэлбэл тус аймгийн нутгийн 78.2 хувь нь ойт хээрийн болон хээрийн бүсэд хамрагдаж байгаа буюу харьцангуй тааламжтай бүсэд байрлаж байна.

Уулын тайгын бүслүүр: Булган аймгийн Тэшиг, Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ зэрэг баруун хойд талын хангай нурууны зүүн хэсэгт байрладаг сумдын нутагт уулын тайгын бүслүүр 748.4 мян.га буюу нийт нутгийн 15.4 хувийг эзлэн тархана.

Уулын тайгын бүслүүр нь хоёрдугаар зэргийн өндөр уулын тэгш ой, нэлээд өндөр уулын хажуугийн дунд биед тайгын цэвдэгт чандруулаг ба ширэгт хөрстэй газраар тохиолдоно. Тайга нь уур амьсгалын хувьд чийглэг хүйтэн юм уу чийглэг-хүйтэвтэр мужид хамаарах ба ойгоор бүрхэгдсэн талбайн нэлээд хувь нь энэ бүслүүрт байрладаг бол нэг ба хоёр наст өвслөг ургамал харьцангуй бага хувийг эзэлнэ. Уулын тайгын бүслүүрийн үндсэн хэвшил нь хуш, хуш-шинэсэн ой зонхилох бол сибирь шинэс, гацуур, сибирь жодоо, одой хуш; сөөг, сөөгөнцрөөс: алирс, хар нэрс, сибирь арц, алтайн далан хальс, зузаан навчит бадаан, улбар сорвоо, мохоо сорвоо, улаан туруудай, төгрөг навчит туруудай, сибирь удвал, турчаниновын хонхон цэцэг, умардын хорс, илдэн игүүшин, гоё башир (согоо суман), сэгсгэр яргуйжин, завадскийн нарцаг, умардын өрөмтүүл, азийн жамьянмядаг, зузаан навчит гэзгэнэ элбэг ургана. Сөөг оролцсон өвслөг ургамалт ташингад алирс зонхилж, сургар хэсэг хэсгээр дэлхэн ургахын хамт хөх нэрс армаг тармаг тааралдана. Уулын тайгын бүслүүр нь ургамлын зүйлийн бүрдэл нэлээд баялаг боловч уулын тайгын захаар хээржих

нь багагүй нөлөөлсөн байна. Ялангуяа намхавтар уулсын өвөр хажуу, өргөн хөндий дагаж хээрийн элементүүд тайгад нэвтэрч орсон байдаг.

Уулын ойт хээрийн бүс: Монгол оронд уулын арын ой, уулын хээртэй зүй ёсоор ээлжлэн солигдож, харилцан хосолсны улмаас уулын ойт хээр гэж нэрлэгдэх хоёрдмол шинжтэй завсрын бүслүүрийг буй болгоно. Монголын уулын ойт хээр нь Өвөр Байгалынхтай адил бие даасан үүсэлтэй бөгөөд ОХУ-ын Европын хэсэг, Баруун Сибирийн жинхэнэ ойт хээрээс маш их ялгаатай юм.

Булган аймгийн Тэшиг, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр, Могод, Хишиг-Өндөр, Бүрэгхангай, Гурванбулаг сумдын нутагт буюу аймгийн төв хэсгээр байгалийн ургамалжилтын уулын ойт хээрийн бүс 3063.9 мян.га буюу 62.9 хувийг эзлэн тархана. Энэ бүс нь хойд захаараа уулын тайгын бүслүүртэй, өмнө талаараа хээрийн бүстэй хиллэн тархдаг. Уулын ойт хээрийн бүсийн гол онцлог бол уулархаг нутагт илэрч буй хээр, ойн элементүүдийн өвөрмөц хослолоос бүрддэгт оршино. Өөрөөр хэлбэл уулархаг нутагт хээр ой хоёр зэрэгцэн оршиж бие биедээ хэрхэн нөлөөлдгийг харах боломжтой. Уулын хээрийн доод зах өндөржилтийн нөлөөгөөр дээд зах нь мөн харилцан адилгүй төвшинд байрлана.

Монголд энэ бүслүүрийн хээрийн хэв шинжид хамаарах элдэв өвс-үетэнт, хялганат, хазааргана-хялганат, агь-хялганат, ботууль-агьт уулын хээр; ойн үндсэн хэв шинжид хамаарах өвслөг ургамалт саруул шинэсэн ой, нарсан ой, хус-шинэс-нарсан холимог ой тохиолдоно.

Шинэсэн ойд намхан мод, сөөгөн ташинга байхгүй боловч таван дохиурт бургас, сөөгөн боролзгоно, өргөст сарнай (нохойн хошуу) дунд тавилгана, тахир тавилгана ургана. Өвслөг ургамлын ташинга сайн хөгжсөнөөс тэнд улаан сорвоо, мохоо сорвоо, хонин ботууль, улаан ботууль, сибирь биелэг, холимог сульхир, зогдор өлөн, амгуны өлөн, дорнодын гүзээлзгэнэ, намхан төмөрдээ, бага буржгар, хуурамч сибирь шимтэглэй (мягмансанжаа), илдэн игүүшин, азийн жамьянмядаг, ягаан цээнэ, сахалт хорс, гоё башир (согоосуман) гацмал бамбай, цацрагт хависхана, ойн дурсгалж, турчаниновын хонхон цэцэг, хөмрөө хувиланги, маргаан, банздоо элбэг. Уулын ойт хээрийн бүслүүрт хотгор хонхор, тунамал шороотой тогтоол устай хуучин голдирол зэрэг татмын зах хэсэгт намгархаг нуга, хөрсний ус нэн дээр илэрц газраар цахилдагт нуга, хужирлаг нуга, тойром тохиолдоно.

Хуурай хээрийн бүс: Хээрийн ургамалжил зонхилж хатуу, хуурайсаг үетнээс бүрэлдэх боловч Монголын хээрийн бусдаас ялгагдах нэг онцлог нь хуурайсаг сөөг болох хэд хэдэн зүйл харгана, агь (өлчир шарилж) зэрэг сөөг сөөгөнцөр ихтэй байдаг явдал юм. Монголын хээр бие даасан шинжтэй заримдаг цөлөрхөг хээрээс илт ялгагдах хил хязгаартай тул говийн нөлөө багатай.

Хуурай хээрийн бүс нь Булган аймгийн урд болон баруун хэсгээр 1062.2 мян.га буюу 21.8 хувийг эзлэн Гурванбулаг, Дашинчилэн, Баяннуур, Рашаант, мөн зарим сумдын нутагт тархана.

Булган аймгийн хээрийн бүсэд жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт, хялгана-үетэнт, ботууль-алаг өвст, алаг өвс-агь-үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-агьт, дэрс-жижиг улалжит, харгана-хялганат, хялгана-хазаарт, үетэн-харганат, сөөг-үетэнт, хялгана-зүр өвст, хялганат, хялгана-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, харгана-үетэнт, улалж-үетэн-алаг өвст, ботууль-хялганат, хялгана-хазаар өвст, дэрс-хиаг-алаг өвст, хялгана, хялгана-алаг өвст, хялгана-дааган сүүлт, үетэн-улалж-алаг өвст, үетэн-алаг өвст агь-үетэнт бэлчээрийн төрөл зонхилно. Хээрийн бүсийн дээр дурдсан хэвшлүүдийг бүрэлдүүлдэг ургамал нь үетнээс

уул хоорондын нарийн хөндий (УХ), Тал хээрийн (Х), Голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр (Н) гэсэн 4 ерөнхий хэв шинжид хуваасан. Бэлчээрийн ургамалжилт Булганы хэмжээнд 1984 оны үед 109 төрөлд, 2000 оны үед 105 төрөлд, 2017 онд 124 төрөлд, хуваагдаж байсан бол одоо 11 анги, 36 бүлэг, 103 төрөл байна.

Хүснэгт 32. Ургамлын бэлчээр, хадлангийн хэв шинж

№	Ангиллын шифр	Бэлчээр хадлангийн ангилаа	Анги	Бүлэг	Төрөл	Эзлэх талбай, га	Эзлэх, %
1	У	Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр	4	11	36	1,526,759.3	54.8
2	УХ	Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндий	1	5	10	88,828.5	3.2
3	Х	Тал хээрийн бэлчээр	3	10	34	876,446.3	31.4
4	Н	Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр	3	10	23	294,798.4	10.6
НИЙТ			11	36	103	2,786,832.6	100.0

Хүснэгтээс үзэхэд Булган аймгийн нутагт бэлчээрийн экологийн нөхцөлийн хувьд хамгийн өргөн тархалттай нь дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр 1526.7 мян.га буюу 54.8 хувь, тал хээрийн бэлчээр 876.4 мян.га буюу 29.4 хувийг эзэлж байна. Харин бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр 294.8 мян.га буюу 10.6 хувь, нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндий 88.8 мян.га буюу 3.2 хувийг эзэлнэ.

Диаграмм 5. Ургамлын экологийн хэв шинж

Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр:

Булган аймгийн нутагт дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр 1526.8 мян.га буюу 54.8 хувийг эзлэх бөгөөд уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр, уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй хээр, уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хээр, уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй хээр, уулын цайвар хүрэн ба бор хөрстэй цөлөрхөг хээрийн бэлчээрийн ангиуд хамаарна. Ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд гол төлөв ленийн ботууль (*Festuca lenensis*), сунагар биелэг (*Poa attenuata subsp. botryoides*), крыловын хялгана (*Stipa krylowii*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarossa*), том цэцэгт дурваа (*Koeleria macrantha*), алаг өвснөөс: арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), буурал гандбадраа (*Veronica incana*), агь (*Artemisia frigida*), дагуур хатны цэцэг (*Cymbaria dahurica*), сарвуун сонгино (*Allium anisopodium*), жинхэнэ өрөмтүүл (*Galium verum*), хависгана навчит бэриш (*Bupleurum scorzonrifolium*), ишгүй гичгэнэ (*Potentilla acaulis*), имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), цомцогт бааварцэцэг (*Scabiosa comosa*), эгэл цагаан түрүү (*Leontopodium leontopodioides*), сибирь хялгана (*Stipa sibirica*), байгалийн хялгана (*Stipa baicalensis*), сибирийн биелэг (*Poa sibirica*), шеллийн бутнуур (*Helictotrichon schellianum*), улалжаас: амгуны улалж (*Carex amgunensis*), сибирь зүр өвс (*Filifolium sibiricum*), маралзгана навчит

гичгэнэ (*Potentilla tanacetifolia*), эгэл буржгар (*Thalictrum squarrosium*), мөлхөө шээрэнгэ (*Silene repens*), мангир (*Allium schoenoprasum*), эмийн сөд өвс (*Sanguisorba officinalis*), хоёр ишт бэриш (*Bupleurum bicaule*), жинхэнэ өрөмтүүл (*Galium verum*), хэвлэг гиш (*Vicia amoena*), власовын шимтэглэй (*Geranium wlassovianum*), турчаниновын яргуй (*Pulsatilla turczaninovii*), булцуут туйпланцар (*Phlomis tuberosa*), хонгорзулдуу хонгорзалаа (*Serratula centauroides*), ямаан шарилж (*Artemisia scoparia*), Нэг наст мийнхумас (*Nepeta multifida*), хигмэл яргуй (*Pulsatilla tenuiloba*), торгон гичгэнэ (*Potentilla sericea*) тархалттай.

Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндийн бэлчээр:

Булган аймгийн нутагт нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндийн бэлчээр 88.8 мян.га буюу 3.2 хувийг эзлэх бөгөөд уулсын хоорондох гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нугын бэлчээрийн анги хамаарна. Ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд цэх түрүүт улалж (*Carex atherodes*), судалгүй улалж (*Carex enervis*), ацалсан улаан толгойт (*Agrostis divaricatissima*), сибирь өлөнцөр (*Luzula multiflora*), галуун гичгэнэ (*Potentilla anserina*), нангиад түнгэ (*Leymus chinensis*), их таван салаа (*Plantago major*), намгийн холтсон цэцэг (*Ranunculus palustris*), нугын биелэг (*Poa pratensis*), төст холтсон цэцэг (*Ranunculus pseudohirculus*), марцны гэц, эмийн сөд (*Sanguisorba officinalis*), намгийн хөвөнцөр тархалттай.

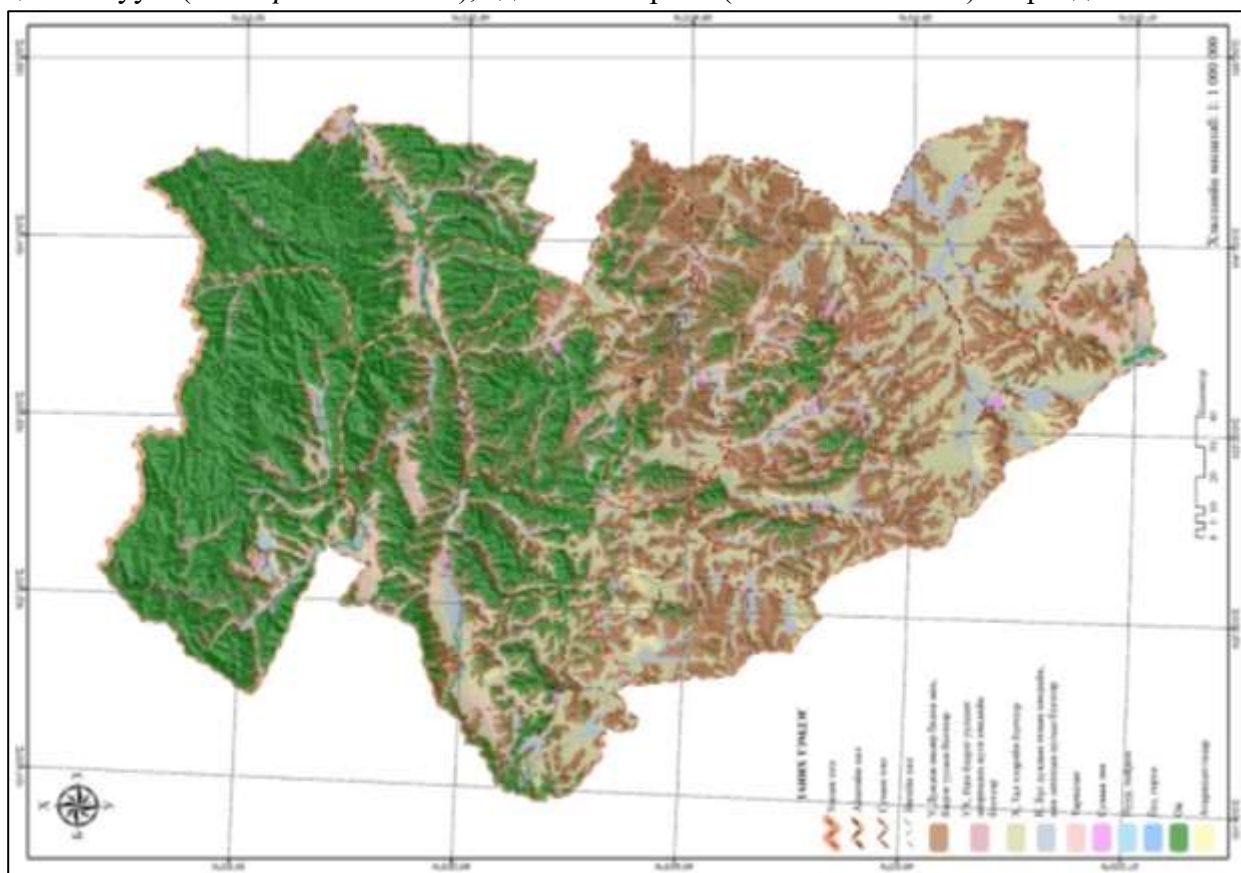
Тал хээрийн бэлчээр:

Булган аймгийн нутагт тал хээрийн бэлчээр 876.4 мян.га буюу 31.4 хувийг эзлэх бөгөөд тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр, тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээрийн ангиуд хамаарна. Ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд гол төлөв хялгана, биелэг, алаг өвс, жижиг дэгнүүлт үетэн, хиаг, үетэн зонхилж, хоёрдогчоор хиаг, жижиг дэгнүүлт үетэнт, дэрс тааралдана. Ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд крыловын хялгана (*Stipa krylowii*), нангиад түнгэ (*Leymus chinensis*), сунагар биелэг (*Poa attenuata*), том цэцэгт дурваа (*Koeleria macrantha*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), дэrvээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarrosa*), коржинскийн улалж (*Carex korshinskyi*) алаг өвснөөс буурал гандбадраа (*Veronica incana*), агь (*Artemisia frigida*), имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), ишгүй гичгэнэ (*Potentilla acaulis*), жинхэнэ өрөмтүүл (*Galium verum*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), алаг цэцэгт башир (*Dianthus superbus*), одой далан түрүү (*Stellara chamaejasme*), хянгар царгас, ямаан шарилж (*Artemisia scoparia*), адамсын шарилж (*Artemisia adamsii*), ширэг улалж (*Carex duriuscula*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), хялгасан дэвхэргийн цагаан (*Arenaria cappilaris*), хонгорзулдуу хонгорзалаа (*Serratula centearoides*) тархалттай.

Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр:

Булган аймгийн нутагт голын хөндий нам хотосын бэлчээр 294.8 мян.га буюу 10.6 хувийг эзлэх бөгөөд голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр, аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга, голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нугын бэлчээрийн ангиуд хамаарна. Ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд дэгнүүлт улалж, цэх түрүүт улалж, шмидтийн улалж, үетнээс ацалсан улаан толгойт (*Agrostis divaricatissima*), нугын биелэг (*Poa pratensis*), марцны гол өвс, Нангиад түнгэ (*Leymus chinensis*), ахар сорт арвай, намгийн дүндэггарав (*Parnassia palustris*), намгийн холтсон цэцэг (*Ranunculus palustris*), хянгар царгас, их таван салаа (*Plantago major*), энгийн буржгар (*Thalictrum simplex*), галуун гичгэнэ (*Potentilla anserina*), эмийн багваахай (*Taraxacum officinale*), ишгүй азаргана (*Cirsium esculentum*), судалгүй улалж (*Carex enervis*), цэх түрүүт улалж (*Carex atherodes*), соргүй согоовор (*Bromus inermis*), нугын

биелэг(*Poa pratensis*), алаг өвснөөс нумраа хунчир, намгийн холтсон цэцэг (*Ranunculus palustris*), дэрэвгэр жиргэрүү (*Saposhnikovia divaricata*), орос цахилдаг(*Iris ruthenica*), марцны гэц (*Halerpestes sarmentosa*), марцны шил өвс, имт гичгэнэ(*Potentilla bifurca*), цагаан лууль(*Chenopodium album*), адамсын шарилж(*Artemisia adamsii*) тааралдана.

Зураг 44. Бэлчээрийн ургамлын экологийн хэв шинж

1.2.4.3. Бэлчээрийн ургамалжилтын төрөл

Аймгийн нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд бэлчээр хадлангийн ангилаагаар бэлчээрийн ургамалжилтын 4 хэв шинжийн, 11 ангийн, 36 бүлэг, 103 төрлийн төрлийн бэлчээр тархсан байна. Үүнээс хамгийн их нь уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр болон уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр ангид 726.3 мян.га талбайг эзэлж, үүнээс ботууль-алаг өвст төрөл 11.4 хувийг эзэлдэг байна. Аймгийн хэмжээний бэлчээрийн экологийн хэв шинж болон ургамлын тархалтыг дараах хүснэгтээр харуулав.

Хүснэгт 33. Ургамалжилт

№	Ангиллын шифр	Бэлчээр хадлангийн анги, бүлэг төрөл, төрлүүдийн нэр	Талбай /га/	Эзлэх, %
У, Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр			1,526,759.3	54.8
У-II Уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр			103,694.7	3.7
1	У-II-1-1	Хиаг-алаг өвст	3,089.6	0.1
2	У-II-2-2	Ботууль-алаг өвст-улалжит	33,858.7	1.2
3	У-II-2-3	Ботууль-зүр өвст	4,933.5	0.2
4	У-II-2-4	Биелэг-алаг өвст	3.4	0.0001
5	У-II-2-7	Жижиг дэгнүүлт үетэн-бутнуур-алаг өвст	439.7	0.02
6	У-II-2-8	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	28,599.4	1.0
7	У-II-2-9	Хялгана-зүр өвст	3,665.5	0.1
8	У-II-2-10	Хялгана-алаг өвст	4,273.5	0.2
9	У-II-3-1	Жижиг дэгнүүлт үетэн-бутнуур-алаг өвст	9,304.1	0.3
10	У-II-3-2	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	14,859.2	0.5
11	У-II-3-3	Хялгана-зүр өвст	668.2	0.02

У-III Уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр			646,781.5	23.2
12	У-III-1-1	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	247,824.5	8.9
13	У-III-1-2	Ботууль-алаг өвст	273,220.2	9.8
14	У-III-2-1	Сөөг бүхий Алаг өвс-үетэнт	125,736.9	4.5
У-IV Уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр			603,346.1	21.6
15	У-IV-1-1	Хиаг-үетэн-алаг өвст	262.4	0.01
16	У-IV-2-1	Ботууль-алаг өвст	114,921.9	4.1
17	У-IV-2-2	Ботууль-хялганат	44,073.5	1.6
18	У-IV-2-3	Дааган сүүл-алаг өвст	2,015.9	0.1
19	У-IV-2-4	Биелэг-алаг өвст	12,345.0	0.4
20	У-IV-2-5	Хялгана, Хялгана-алаг өвст	66,504.9	2.4
21	У-IV-2-6	Хялгана-зүр өвст	37,219.2	1.3
22	У-IV-2-7	Хялгана-хиагт	1,081.5	0.04
23	У-IV-2-8	Хялгана-үетэнт	82,620.8	3.0
24	У-IV-2-9	Хялгана-хазаар өвст	21,701.9	0.8
25	У-IV-2-10	Хялгана-харганат	5,404.7	0.2
26	У-IV-2-11	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	199,524.2	7.2
27	У-IV-2-12	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат	1,299.4	0.05
28	У-IV-2-13	Үетэн-алаг өвст	7,860.2	0.3
29	У-IV-2-14	Хазаар өвс-хялганат	3,416.1	0.1
30	У-IV-2-15	Хазаар өвс-үетэнт	549.4	0.02
31	У-IV-3-1	Харгана-үетэнт, Үетэн-харганат	2,545.1	0.1
У-V Уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр			172,937.1	6.2
32	У-V-1-1	Ботууль-алаг өвс-агьт	10,899.8	0.4
33	У-V-1-2	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-агьт	66,394.0	2.4
34	У-V-1-4	Хялгана-агьт	3,528.1	0.1
35	У-V-2-1	Алаг өвс-агь-үетэнт	72,785.6	2.6
36	У-V-3-1	Харгана-үетэнт	19,329.6	0.7
УХ, Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндий			88,828.5	3.2
УХ-II Уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга			88,828.5	3.2
37	УХ-II-1-1	Үетэн-алаг өвст	448.6	0.02
38	УХ-II-1-2	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	7,632.1	0.3
39	УХ-II-2-1	Үетэн-улалж-алаг өвст	29,882.9	1.1
40	УХ-II-2-2	Улаан толгой-улалж-алаг өвст	11,241.5	0.4
41	УХ-II-2-4	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст хээржсэн нуга	1,579.4	0.1
42	УХ-II-2-5	Ботууль-алаг өвст хээржсэн нуга	3,322.8	0.1
43	УХ-II-2-6	Биелэг-үетэн-алаг өвст	3,408.7	0.1
44	УХ-II-3-3	Алаг өвс-улалж-үетэнт	16,533.4	0.6
45	УХ-II-4-1	Улалж-үетэнт	13,214.7	0.5
46	УХ-II-5-1	Сөөгт ширэнгэ, төгөл	1,564.4	0.1
Х, Тал хээрийн бэлчээр			876,446.3	31.4
Х-I Тэгшивгэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр			575,703.1	20.7
47	Х-I-1-1	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	15,340.1	0.6
48	Х-I-1-2	Хиаг-жижиг дэгнүүлт үетэнт	11,016.8	0.4
49	Х-I-1-3	Хиаг-хазаар өвст	416.6	0.01
50	Х-I-2-1	Ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	135,219.4	4.9
51	Х-I-2-2	Ботууль-хялганат, хялгана-ботууль	7,313.7	0.3
52	Х-I-2-3	Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт	145,817.3	5.2
53	Х-I-2-4	Хялгана-хиагт	2,448.5	0.1
54	Х-I-2-5	Хялгана-хазаарт	38,119.7	1.4
55	Х-I-2-6	Хялгана-дааган сүүлт	13,624.3	0.5
56	Х-I-2-7	Хялгана-биелэгт	14,073.0	0.5
57	Х-I-2-9	Хялганат, хялгана-алаг өвст	101,270.5	3.6
58	Х-I-2-10	Хялгана-зүр өвст	4,716.7	0.2
59	Х-I-2-11	Жижиг дэгнүүлт үетэнт	16,894.6	0.6
60	Х-I-2-12	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хиагт	823.4	0.03
61	Х-I-2-14	Биелэг-үетэнт, Биелэг-хиагт	17,010.5	0.6
62	Х-I-2-15	Дааган сүүл-үетэнт	18,735.3	0.7
63	Х-I-2-16	Ерхөг-үетэнт	4,173.5	0.1
64	Х-I-3-1	Зүр өвс-алаг өвст	3,574.6	0.1
65	Х-I-3-2	Алаг өвс-үетэнт	18,135.0	0.7
66	Х-I-4-1	Жижиг улалж-үетэнт	6,979.8	0.3

Х-II Тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр			275,939.3	9.9
67	Х-II-1-1	Хиагт	2,359.9	0.1
68	Х-II-2-2	Жижиг дэгнүүлт үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	25,212.4	0.9
69	Х-II-2-3	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат	3,425.1	0.1
70	Х-II-2-5	Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт	125,501.9	4.5
71	Х-II-2-6	Хялгана-харганат	1,786.6	0.1
72	Х-II-2-7	Үетэн-алаг өвст	12,119.4	0.4
73	Х-II-2-8	Үетэн-харганат	33,266.8	1.2
74	Х-II-2-9	Хазаар өвс-хиагт	1,049.2	0.04
75	Х-II-2-10	Хазаар өвс-жижиг дэгнүүлт үетэнт	6,445.3	0.2
76	Х-II-2-11	Хазаар өвс хялганат	2,590.9	0.1
77	Х-II-3-2	Агь-үетэнт	24,038.5	0.9
78	Х-II-4-1	Харгана-хялганат	38,143.4	1.4
Х-III Довцог бөөрөг элсний сул бэхэжсэн хөрст хуурай хээр			24,803.9	0.9
79	Х-III-1-2	Үетэн -алаг өвс-агьт (шавагт)	27.9	0.001
80	Х-III-3-1	Сөөг-үетэнт	24,776.0	0.9
Н, Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр			294,798.4	10.6
Н-1 Голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр			64,409.9	2.3
81	Н-I-2-2	Улалж-үетэнт	23,733.5	0.9
82	Н-I-2-3	Улалж-улаан толгойт	7,165.5	0.3
83	Н-I-2-4	Улалж-алаг өвст	33,510.9	1.2
Н-II Аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татмын нуга			131,611.5	4.7
84	Н-II-1-1	Үетэн-алаг өвст	3,303.6	0.1
85	Н-II-1-3	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	12,883.3	0.5
86	Н-II-2-1	Үетэн-алаг өвст	5,591.7	0.2
87	Н-II-2-2	Үетэн-цахилдагт-алаг өвст	2,998.7	0.1
88	Н-II-2-3	Үетэн-улалж-алаг өвст	24,847.8	0.9
89	Н-II-2-4	Улаан толгой-алаг өвст	2,006.7	0.1
90	Н-II-2-5	Үетэн-алаг өвст хээржсэн нуга	5,782.2	0.2
91	Н-II-3-1	Алаг өвс-үетэнт	6,326.2	0.2
92	Н-II-3-2	Алаг өвс-улалжит	3,922.2	0.1
93	Н-II-4-1	Улалж-үетэн-алаг өвст	62,657.6	2.2
94	Н-II-5-2	Бургас-улиаст, Улиас-бургаст, Бургас-хар модот	1,099.7	0.04
95	Н-II-5-5	Харганын ширэнгэ	191.9	0.01
Н-III Голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга			98,777.0	3.5
96	Н-III-2-2	Үетэн-шарилж-алаг өвст	2,023.5	0.1
97	Н-III-2-3	Үетэн-жижиг улалжит	575.7	0.02
98	Н-III-3-2	Дэрс-хиаг-алаг өвст	15,538.4	0.6
99	Н-III-3-3	Дэрс-өлөнгөт	563.1	0.02
100	Н-III-3-5	Дэрс-жижиг улалжит	55,385.4	2.0
101	Н-III-4-2	Цахилдаг-үетэнт (тор өвстэй)	12,224.6	0.4
102	Н-III-5-1	Жижиг улалж-үетэнт	2,433.6	0.1
103	Н-III-5-2	Жижиг улалж-алаг өвст	10,032.7	0.4
НИЙТ			2,786,832.6	100.0

У – II, Уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт, хар шороон хөрстэй нугархаг хээр

Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээрийн анги Булган аймгийн 103.7 мян.га буюу 3.7 хувийг эзлэн Тэшиг сумын Далан, Атар, Тариахтай баг, Хутаг-Өндөр сумыг Тээл, Сумын төв, Хонгор, Хантай баг, Бугат сумын Баянтөгөл, Ханжаргалант, Найрамдал баг, Хангал сумын Сөрт баг, Орхон сумын Бүхт, Арбулаг баг, Бүрэгхангай сумын Бумбат багийн нутагт тархжээ. Энэ бэлчээрийн ангид хиаг-алаг өвст, ботууль-алаг өвст-улалжит, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, хялгана-зүр өвст, хялгана-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэн-бутнуур-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, хялгана-зүр өвст төрөл гол хэвшлийг бүрдүүлдэг. Ургамлан нөмрөгийн ерөнхий тусгаг бүрхэц 60.0-65.0 хувь, дунджаар 25-35 см өндөр байна. Голлох ургамлуудад үетнээс: ленийн ботууль (*Festuca lenensis*), сибирь хялгана (*Stipa sibirica*), байгалийн хялгана (*Stipa baicalensis*), сибирийн

биелэг (*Poa sibirica*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), том цэцэгт дааган сүүл (*Koeleria macrantha*), шеллийн бутнуур (*Helictotrichon schellianum*), улалжаас: амгуны улалж (*Carex amgunensis*), алаг өвснөөс: сибирь зүр өвс (*Filifolium sibiricum*), маралзгана навчит гичгэнэ (*Potentilla tanacetifolia*), эгэл буржгар (*Thalictrum squarrosium*), мөлхөө шээрэнгэ (*Silene repens*), мангир (*Allium schoenoprasum*), эмийн сөд өвс (*Sanguisorba officinalis*), хоёр ишт бэриш (*Bupleurum bicaule*), жинхэнэ өрөмтүүл (*Galium verum*), хэвлэг гиш (*Vicia amoena*), власовын шимтэглэй (*Geranium wlassovianum*), турчаниновын яргуй (*Pulsatilla turczaninovii*), булцуут туйпланцар (*Phlomis tuberosa*), хонгорзулдуу хонгорзалаа (*Serratula centauroides*), ямаан шарилж (*Artemisia scoparia*), Нэг наст мийнхумас (*Nepeta multifida*), хигмэл яргуй (*Pulsatilla tenuiloba*), торгон гичгэнэ (*Potentilla sericea*), Цомцогт бааварцэцэг (*Scabiosa comosa*) зэрэг оролцоно. Малд идэгдэх бэлчээрийн бодит ургац жилийн дунджаар 3.5 цн/га, 100 кг тутамд 42.3-51.2 тэжээлийн нэгж агуулагдана.

У – III, Уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр.

Булган аймагт уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр 646.8 мян.га буюу 23.2 хувийг эзлэх бөгөөд Тэшиг сумын Далан, Жаргалант, Хужирт баг, Сэлэнгэ сумын Атар, Сэлэнгэбүрэн, Тариахтай, Таримал баг, Хангал сумын Сөрт, Урт баг, Хутаг-Өндөр сумын Хантай, Сумын төв, Уньт баг, Бугат сумын Ханжаргалант, Баянтөгөл, Найрамдал баг, Баян-Агт сумын Баянхайрхан, Баянзүрх, Шарга, Халтар, Дулаанхаан баг, Сайхан сумын Ундрах, Хулж, Угалз баг, Орхон сумын Арбулаг, Мааньт баг, Могод сумын Жаргалант, Баян-Уул, Баянгол баг, Хишиг-Өндөр сумын Тээг, Жаргалант, Банзар, Хүрэмт баг, Бүрэгхангай сумын Цахт, Бумбат, Дэрст баг, Гурванбулаг сумын Хөгнө баг, Рашаант сумын Хөгнө хан баг, Булган сум, Орхон сумын Халиун багийн нутгаар тархана. Бэлчээр ургамалжилд жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, ботууль-алаг өвст, сөөг бүхий алаг өвс-үетэнт төрөл гол хэвшлийг бүрдүүлдэг. Уг ангийн бэлчээрийн үндсэн хэв шинжийн ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд: Ленийн ботууль (*Festuca lenensis*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), крыловын хялгана (*Stipa krylowii*), том цэцэгт дурваа (*Koeleria macrantha*), цомцогт бааварцэцэг (*Scabiosa comosa*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), эгэл цагаан түрүү (*Leontopodium leontopodioides*), хигмэл яргуй (*Pulsatilla tenuiloba*), алтайн гонтог (*Erysimum flavum subsp. Altaicum*), сарвуун сонгино (*Allium anisopodium*), сибирийн зүр өвс (*Filifolium sibiricum*), хоёр ишт бэриш (*Bupleurum bicaule*), ишгүй гичгэнэ (*Potentilla acaulis*), ганга (*Thymus*), үлд өвс (*Orostachys*) зэрэг ургамлууд оролцоно. Ургамлан бүрхэвч сийрэгдүү 50-55 хувийн тусгаг бүрхэцтэй, дунджаар 7-12 см өндөртэй байна. Малд идэгдэх ургац талбай жилийн дунджаар 3.9 цн/га, түүний 100 кг тэжээлд 41.6-43 тэжээлийн нэгж агуулагдана.

У – IV, Уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр

Булган аймгийн уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр 603.3 мян.га буюу 21.6 хувийг эзлэх бөгөөд Сэлэнгэ сумын Атар, Сэлэнгэбүрэн, Тариахтай, Ингэт баг, Бугат сумын Баянтөгөл, Ханжаргалант баг, Баян-Агт сумын Шарга, Халтар баг, Булган, Сайхан сумын Ундрах, Их Хүрэмт, Угалз, Хулж, Сайхан-Овоо баг, Орхон сумын Бүхт баг, Могод сумын Арбулаг, Сумын төвийн баг, Бүрэгхангай сумын Дэрст баг, Гурванбулаг сумын Тогоо, Авзага баг, Дашинчилэн сумын Доргонт, Хараат, Лах баг, Баяннуур сумын Шар тал багийн нутгаар тархана. Энэ бэлчээрийн ангид хиэг-үетэн-алаг өвст, ботууль-алаг өвст, ботууль-хялганат, дааган сүүл-алаг өвст, биелэг-алаг өвст, хялгана, хялгана-алаг өвст, хялгана-зүр өвст, хялгана-хиагт, хялгана-үетэнт, хялгана-хазаар өвст, хялгана-харганат, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат, үетэн-

алаг өвст, хазаар өвс-хялганат, хазаар өвс-үетэнт, харгана-үетэнт, үетэн-харганат төрлүүд гол хэвшилийг бүрдүүлдэг. Энэ ангийн бэлчээрт ленийн ботууль (*Festuca lenensis*), сунагар биелэг (*Poa attenuata subsp. botryoides*), крыловын хялгана (*Stipa krylowii*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarossa*), том цэцэгт дурваа (*Koeleria macrantha*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), буурал гандбадраа (*Veronica incana*), агь (*Artemisia frigida*), дагуур хатны цэцэг (*Cymbaria dahurica*), сарвуун сонгино (*Allium anisopodium*), жинхэнэ өрөмүүл (*Galium verum*), хависгана навчит бэриш (*Bupleurum scorzoniferifolium*), ишгүй гичгэнэ (*Potentilla acaulis*), имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), цомцогт бааварцэцэг (*Scabiosa comosa*), эгэл цагаан түрүү (*Leontopodium leontopodioides*) зэрэг ургамал зонхилон ургана. Ургамлын нөмрөг 45-50 хувийн тусгаг бүрхэцтэй, дунджаар 15-20 см өндөртэй байна. Малд идэгдэх ургац жилд дунджаар 3.3 цн/га, түүний 100 кг тэжээлд 39.8-45.0 тэжээлийн нэгж агуулагдана.

У – V, Уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр

Булган аймгийн уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр 172.9 мян.га буюу 6.2 хувийг эзэлдэг бөгөөд Баян-Агт сумын Шарга баг, Могод сумын Баясгалант баг, Бүрэгхангай сумын Дэрст баг, Хишиг-Өндөр сумын Хүрэмт, Цэнгэлэн баг, Гурванбулаг Тогоо, Авзага, Бэрх баг, Дашинчилэн сумын Доргонт баг, Лах, Хараат баг, Баяннуур сумын Шар тал баг, Рашаант сумын Хөгнө хан баг, Аргалхайрхан багийн нутгаар тархана. Уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй, сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээрийн бэлчээрт жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-агьт, алаг өвс-агь-үетэнт төрөл зонхилж үетнээс ленийн ботууль (*Festuca lenensis*), сунагар биелэг (*Poa attenuata subsp. botryoides*), том цэцэгт дурваа (*Koeleria macrantha*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarossa*), буурал гандбадраа (*Veronica incana*), агь (*Artemisia frigida*), ишгүй гичгэнэ (*Potentilla acaulis*), ганга (*Thymus*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*) зэрэг зонхилно. Мөн нарийн навчит харгана элбэг тохиолдоно. Ургамлан нөмрөгийн тусгаг бүрхэц 40-45 хувь, ургамлын өндөр 8-12 см байна. Энэ бэлчээрийн ангид агь (*Artemisia frigida*), харгана (*Caragana*) арви ихтэй ургана. Малд идэгдэх жилийн дундаж ургац 2.7 цн/га ба 100 кг тэжээлд 45.2-52.1 тэжээлийн нэгж агуулагдана. Дээрх ангийн уулын бэлчээр нь ихэвчлэн өвлийн бэлчээрт бүх төрлийн малд ашиглагдана.

УХ-II, Уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга

Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нугын бэлчээр Булган аймгийн 88.8 мян.га буюу 3.2 хувийг эзлэх бөгөөд Тэшиг сумын Далан, Эрэн, Жаргалант, Хужирт баг, Сэлэнгэ сумын Атар, Сэлэнгэбүрэн баг, Таримал баг, Хутаг-Өндөр сумын Хантай баг, Бугат сумын Ханжаргалант багийн Алтаатын гол, Бөөрөлжийн гол, Орхон сумын Халиун баг, Бүхт баг, Баян-Агт сумын Дулаанхаан баг, Сайхан сумын Ундрах баг, Могод сумын Баян-Уул багийн Баян гол, Баянгол баг, Хишиг-Өндөр сумын Тээг баг, Бүрэгхангай сумын Бумбат багийн нутгаар тархана. Энэ бэлчээрийн ангид үетэн-алаг өвст, хиагт, хиаг-алаг өвст, үетэн-улалж-алаг өвст, улаан толгой-улалж-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст хээржсэн нуга, ботууль-алаг өвст хээржсэн нуга, биелэг-үетэн-алаг өвст, алаг өвс-улалж-үетэнт, улалж-үетэнт, сөөгт ширэнгэ төгөл төрөл тархана. Уг ангийн бэлчээрийн үндсэн хэв шинжийг бүрдүүлэгч ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд цэх түрүүт улалж (*Carex atherodes*), судалгүй улалж (*Carex enervis*), ацалсан улаан толгойт (*Agrostis divaricatissima*), сибирь өлөнцөр

(*Luzula multiflora*), галуун гичгэнэ(*Potentilla anserina*), нангиад түнгэ(*Leymus chinensis*), их таван салаа(*Plantago major*), намгийн холтсон цэцэг (*Ranunculus palustris*), нугын биелэг (*Poa pratensis*), төст холтсон цэцэг (*Ranunculus pseudohirculus*), марцны гэц, эмийн сөд(*Sanguisorba officinalis*), намгийн хөвөнцөр оролцон ургана. Ургамлан нөмрөгийн тусгаг бүрхэц арвин 65.0-70.0 хувь, ургамлын өндөр 20-25 см байна. Малд идэгдэх ургац жилийн дунджаар 5 цн/га, түүний 100 кг тэжээлд 33.9-47.3 тэжээлийн нэгж агуулагдана.

Х – I, Тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр

Булган аймгийн тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр 575.7 мян.га буюу 20.7 хувийг эзлэх бөгөөд Тэшиг сумын Сумын төв, Харгал баг, Хужирт баг, Сэлэнгэ сумын Сэлэнгэбүрэн баг, Тариахтай баг, Ингэт баг, Хангал сумын Урт баг, Сумын төв, Хутаг-Өндөр сумын Хонгор, Сумын төвийн баг, Тээл, Уньт баг, Бугат сумын Ханжаргалант баг, Орхон сумын Халиун, Мааньт, Арбулаг баг, Баян-Агт сумын Баянхайрхан, Дулаанхаан, Халтар баг, Сайхан сумын Шарга, Баянзүрх баг, Могод сумын Жаргалант баг, Хишиг-Өндөр сумын Жаргалант, Тээг, Хүрэмт баг, Бүрэгхангай сумын Дэрст, Бумбат, Цахт баг, Гурванбулаг сумын Авзага, Хөгнө, Бэрх, Тогоо баг, Дашинчилэн сумын Доргонт баг, Рашаант сумын Хөгнө хан багийн нутгаар тархана. Энэ бэлчээрийн ангид хиагт, хиаг-алаг өвст, хиаг-жижиг дэгнүүлт үетэнт, хиаг-хазаар өвст, ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, ботууль-хялганат, хялгана-ботууль, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт, хялгана-хиагт, хялгана-хазаарт, хялгана-дааган сүүлт, хялгана-биелэгт, хялганат, хялгана-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-хиагт, биелэг-үетэнт, биелэг-хиагт, дааган сүүл-үетэнт, ерхөг-үетэнт, зүр өвс-алаг өвст, алаг өвс-үетэнт, жижиг улалж-үетэнт төрлүүд тархана. Зонхилох ургамал нь үетнээс крыловын хялгана (*Stipa krylowii*), нангиад түнгэ (*Leymus chinensis*), сунагар биелэг (*Poa attenuata*), том цэцэгт дурваа (*Koeleria macrantha*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarrosa*), коржинскийн улалж (*Carex korshinskyi*) алаг өвснөөс буурал гандбадраа (*Veronica incana*), агь (*Artemisia frigida*), имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), ишгүй гичгэнэ (*Potentilla acaulis*), жинхэнэ өрөмтүүл (*Galium verum*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), алаг цэцэгт башир (*Dianthus superbus*), одой далан түрүү (*Stellara chamaejasme*), хянгар царгас, ямаан шарилж (*Artemisia scoparia*) зэрэг зонхилно. Хаяа бяцхан навчит харгана тохиолдоно. Ургамлан нөмрөгийн тусгаг бүрхэц 50.0-60.0 хувь, ургамлын өндөр 12-20 см байна. Талхлагдсан хувилбарт нь агь (*Artemisia frigida*), адамсын шарилжны (*Artemisia adamsii*) эзлэх хувь ихсэж алаг өвс багасан улмаар их талхлагдахад дэгнүүлт үетэн ургамал шингэрч түүний оронд ширэг улалж (*Carex duriuscula*), адамсын шарилж (*Artemisia adamsii*) түрэн орж ирсэн байлаа. Талхлагдсан бэлчээрт ургамлан нөмрөгийн тусгагийн бүрхэц сийрэг 35.0-40.0 хувь, ургамлын өндөр 3-8 см хүртэл намссан байв. Малд идэгдэх хуурай жилийн дундаж ургац 2.6-3.9 цн/га байна. Энэ ангийн 100 кг тэжээлд 39.8-46.7 тэжээлийн нэгж агуулагдана. Хамгийн өргөн тархалттай хялгана-үетэн-алаг өвст төрөлд үетнээс крыловын хялгана (*Stipa krylowii*), ленийн ботууль (*Festuca lenensis*), сунагар биелэг (*Poa attenuata*), Том цэцэгт дурваа (*Koeleria macrantha*), саман ерхөг (*Agropyron cristatum*), дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenes squarrosa*), буурал гандбадраа (*Veronica incana*), агь (*Artemisia frigida*), нумраа хунчир (*Astragalus inopatinus*), хянгар царгас (*Medicago*), имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), хавчиг гичгэнэ, одой далан түрүү (*Stellara chamaejasme*), жинхэнэ өрөмтүүл (*Galium verum*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), алаг цэцэгт башир (*Dianthus superbus*), цомцогт бэр цэцэг (*Scabiosa comosa*) зэрэг ургамлууд оролцоно. Ургамлан нөмрөгийн тусгагийн бүрхэц 50-60 хувь, ургамлын өндөр 12-30 см байна. Жилийн турш адуу, үхэр, хонь, ямаанд тохиромжтой.

Х-II, Тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр

Булган аймгийн тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээр 275.9 мян.га буюу 9.9 хувийг эзлэх бөгөөд Хутаг-Өндөр сумын Тээл баг, Орхон сумын Бүхт, Сумын төв, Арбулаг баг, Баян-Агт сумын Баянхайрхан, Халтар баг, Сайхан сумын Сайхан-Овоо баг, Могод сумын Жаргалант, Баясгалант баг, Хишиг-Өндөр сумын Тээг баг, Бүрэгхангай сумын Бумбат баг, Гурванбулаг сумын Тогоо, Авзага, Агьт, Бэрх баг, Дашинчилэн сумын Доргонт баг, Баяннуур сумын Шар тал баг, Рашаант сумын Аргалхайрхан, Хөгнө хан багийн нутгаар тархана. Энэ ангийн бэлчээрийг хиагт, жижиг дэгнүүлт үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат, дааган сүүл-үетэнт, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт, хялгана-харганат, үетэн-алаг өвст, үетэн-харганат, хазаар өвс-хиагт, хазаар өвс-жижиг дэгнүүлт үетэнт, хазаар өвс хялганат, агь-үетэнт, харгана-хялганат төрлүүд зонхилон бүрдүүлнэ. Том үетэн давамгайлан ургахаас гадна харгана оролцон ургадаг. Ургамлан нөмрөгийн тусгагийн бүрхэц 35.0-40.0 хувь, ургамлын өндөр 3-10 см. Жилийн дундаж бодит ургац 3.3 цн/га ба 100 кг тэжээлд 40.1-46.1 тэжээлийн нэгж агуулагдана. Цаашдаа их талхлагдахад дэгнүүлт үетэн ургамал доройтон түүний оронд адамсын шарилж (*Artemisia adamsii*), ширэг улалж (*Carex duriuscula*) зонхилж дэрвээн хазаар өвс (*Cleistogenese squarrosa*), крыловын хялгана (*Stipa krylowii*), имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), ишгүй гичгэнэ (*Potentilla acaulis*), арзгар согсоолж (*Aster hispidus*), хялгасан дэвхэргийн цагаан (*Arenaria cappilaris*), хонгорзулдуу хонгорзалаа (*Serratula centearoides*) оролцон ургана. Дээрх бэлчээр жилийн дөрвөн улиралд бүх төрлийн малд тохиромжтой.

Н – I, Голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр

Булган аймгийн голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр 64.4 мян.га буюу 2.3 хувийг эзлэх бөгөөд Тэшиг сумын Далан, Харгал, Хужирт баг, Сэлэнгэ сумын Тариахтай баг, Хангал сумын Сөрт баг, Хутаг-Өндөр сумын Хонгор, Тээл, Уньт баг, Орхон сумын Бүхт, Арбулаг баг, Баян-Агт сумын Баянзүрх, Халтар баг, Сайхан сумын Сайхан-Овоо, Хулж баг, Могод сумдын нутгаар тархана. Голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээрт зөвхөн улалж-үетэнт, улалж-улаан толгойт, улалж-алаг өвст төрөл зонхилон тархана. Ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнд улалжнаас дэгнүүлт улалж, цэх түрүүт улалж, шмидтийн улалж, үетнээс ацалсан улаан толгойт (*Agrostis divaricatissima*), нугын биелэг (*Poa pratensis*), марцны гол өвс, нангиад түнгэ (*Leymus chinensis*), ахар сорт арвай, алаг өвснөөс намгийн дүндэггарав (*Parnassia palustris*), намгийн холтсонцэцэг (*Ranunculus palustris*), хянгар царгас, их тавансалаа (*Plantago major*), энгийн буржгар (*Thalictrum simplex*), галуун гичгэнэ (*Potentilla anserina*), эмийн багваахай (*Taraxacum officinale*), ишгүй азаргана (*Cirsium esculentum*) зэрэг ургамлууд оролцоно. Ургамлан нөмрөгийн тусгаг бүрхэц 65.0-70.0 хувь, ургамлын өндөр 8-12 см байна. Малд идэгдэх ургац жилийн дунджаар 4.1-5.6 цн/га, түүний 100 кг тэжээлд 37.8-38.1 тэжээлийн нэгж агуулагдана.

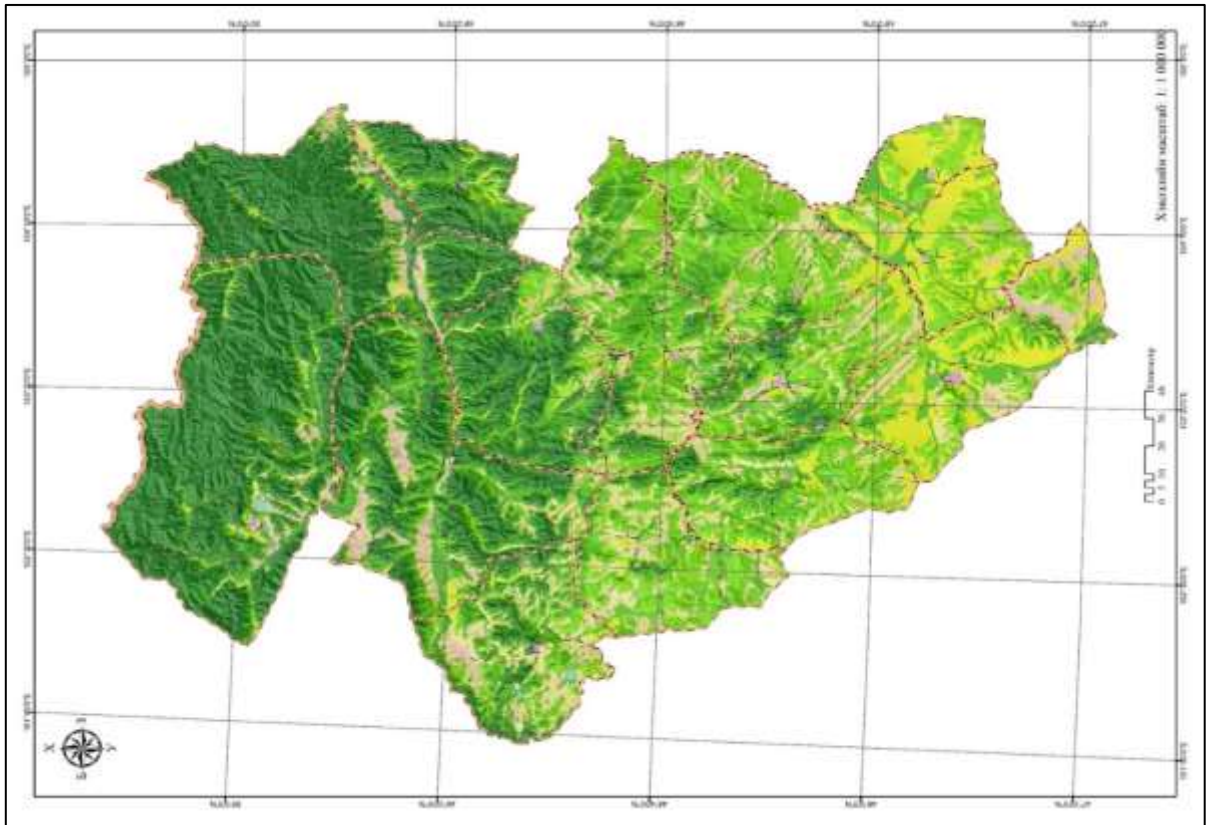
Н – II, Аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга

Булган аймгийн тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр 131.6 мян.га буюу 4.7 хувийг эзлэх бөгөөд Тэшиг сумын Далан, Харгал баг, Сэлэнгэ сумын Атар, Таримал баг, Хангал, Хутаг-Өндөр, Бугат, Булган, Орхон, Баян-Агт, Сайхан, Могод, Хишиг-Өндөр, Бүрэгхангай, Дашинчилэн, Рашаант, Баяннуур сумдын нутгаар тархана. Аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нугын

бэлчээр татмын нугад зонхилох байр суурийг эзэлж үетэн-алаг өвст, хиагт, хиаг-алаг өвст, үетэн-алаг өвст, үетэн-цахилдагт-алаг өвст, үетэн-улалж-алаг өвст, улаан толгой-алаг өвст, үетэн-алаг өвст хээржсэн нуга, алаг өвс-үетэнт, алаг өвс-улалжит, улалж-үетэн-алаг өвст, бургас-улиаст, улиас-бургаст, бургас-хар модот, харганын ширэнгэ төрлүүд илэрнэ. Энэ ангийн бэлчээрт зонхилох ургамал нь улалжнаас ширэг улалж(*Carex duriuscula*), судалгүй улалж(*Carex enervis*), цэх түрүүт улалж (*Carex atherodes*), үетнээс мөлхөө хиаг(*Leymus chinensis*), соргүй согоовор(*Bromus inermis*), нугын биелэг(*Poa pratensis*), алаг өвснөөс нумраа хунчир, намгийн холтсон цэцэг (*Ranunculus palustris*), дэрэвгэр жиргэрүү, энгийн буржгар(*Thalictrum simplex*), галуун гичгэнэ(*Potentilla anserina*), эмийн багваахай(*Taraxacum officinale*), ишгүй азаргана(*Cirsium esculentum*) зэрэг ургамал оролцоно. Ургамал бүрхэвчийн тусгаг бүрхэц 55.0-65.0 хувь, дунджаар 15-25 см өндөртэй байна. Малд идэгдэх ургац жилд дунджаар 4.3-5.3 цн/га, түүний 100 кг тэжээлд 38.7-43.4 тэжээлийн нэгж агуулагдана.

Н – III, Голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга

Булган аймгийн голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нугын бэлчээр 98.8 мян.га буюу 3.5 хувийг эзлэх бөгөөд Хутаг-Өндөр, Бугат, Орхон, Сайхан, Могод, Хишиг-Өндөр, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Рашаант, Баяннуур сумдын нутгаар тархана. Хээржсэн хөрстэй давсархаг нугын бэлчээрт Үетэн-шарилж-алаг өвст, Үетэн-жижиг улалжит, Дэрс-хиаг-алаг өвст, Дэрс-өлөнгөт, Дэрс-жижиг улалжит, Цахилдаг-үетэнт (тор өвстэй), Жижиг улалж-үетэнт, Жижиг улалж-алаг өвст төрлүүд тархана. Ургамлын зүйлийн ширэг улалж зонхилж мөлхөө хиаг(*Leymus chinensis*), нугын биелэг(*Poa pratensis*), ацалсан улаан толгойт(*Agrostis divaricatissima*), хөх цахилдаг(*Iris ruthenica*), алаг өвснөөс марцны гэц (*Halerpestes salsuginosa*), марцны шил өвс, ишгүй азаргана (*Cirsium esculentum*) имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), цагаан лууль (*Chenopodium album*), адамсын шарилж (*Artemisia adamsii*), эмийн багваахай(*Taraxacum officinale*) ургана. Ургамлан бүрхэвч 65.0-70.0 хувийн тусгаг бүрхэцтэй, ургамлын өндөр 8-12 см байна. Цахилдаг нь 35-40 см өндөр. Нэг жилийн дундаж ургац 4.7 цн/га байна. Энэ ангийн бэлчээрийн 100 кг тэжээлд 48.2-50.2 тэжээлийн нэгж агуулагдана. Нугын бэлчээр нь хавар эрт гардаг мөн ногоон масс сайтай учир хавар эрт бог малд илүү тохиромжтой байдаг.

Зураг 45. Булган аймгийн бэлчээрийн ургамалжилт

ТАНИХ ТЭМДЭГ			
	Улсын хил		У, У-II, Алаг өвс - үетэн - удалжит
	Аймгийн хил		У, У-II, Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст
	Сумын хил		У, У-II, Жижиг дэгнүүлт үетэн- бутнуур - алаг өвст
	Багийн хил		У, У-II, Зүр өвс - жижиг дэгнүүлт үетэнг
	Н, Н-I, Удалж-алаг өвст		У, У-II, Зүр өвст. Зүр өвс - алаг өвст
	Н, Н-I, Удалж-улаан толгойт		У, У-II, Хялгана - алаг өвст
	Н, Н-I, Удалж-үетэнг		У, У-II, Хялгана - зүр өвст
	Н, Н-II, Удалж-үетэн-алаг өвст		У, У-III, Ботууль - алаг өвст
	Н, Н-II, Алаг өвс- үетэнг		У, У-III, Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст
	Н, Н-II, Алаг өвс-уудалжит		У, У-III, Сөөг бүхий Алаг өвс - үетэнг
	Н, Н-II, Бургас-улиаст. Улиас-бургас-хар модот		У, У-IV, Хазаар өвс - үетэнг
	Н, Н-II, Улаан толгой-алаг өвст		У, У-IV, Харгана-үетэнг. Үетэн - харганат
	Н, Н-II, Харганын ширэнгэ		У, У-IV, Биелэг - алаг өвст
	Н, Н-II, Хиагт. Хиаг-алаг өвст		У, У-IV, Ботууль - алаг өвст
	Н, Н-II, Үетэн-алаг өвст		У, У-IV, Ботууль-хялганат
	Н, Н-II, Үетэн-алаг өвст хээржсэн нута		У, У-IV, Дааган сүүл - алаг өвст
	Н, Н-II, Үетэн-удалж-алаг өвст		У, У-IV, Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст
	Н, Н-II, Үетэн-цахилдаг - алаг өвст		У, У-IV, Жижиг дэгнүүлт үетэн - хялганат
	Н, Н-III, Дэрс-жижиг удалжит		У, У-IV, Хазаар өвс -хялганат
	Н, Н-III, Дэрс-хиаг-алаг өвст		У, У-IV, Хиаг - үетэн - алаг өвст
	Н, Н-III, Дэрс-олонгөт		У, У-IV, Хялгана - хазаар өвст
	Н, Н-III, Жижиг удалж- үетэнг		У, У-IV, Хялгана - харганат
	Н, Н-III, Жижиг удалж-алаг өвст		У, У-IV, Хялгана - хиагт
	Н, Н-III, Жижиг удалж-алаг өвст		У, У-IV, Хялгана - үетэнг
	Н, Н-III, Цахилдаг - үетэнг (тор өвстэй)		У, У-IV, Хялгана - зүр өвст
	Н, Н-III, Үетэн-жижиг удалжит		У, У-IV, Хялганат. хялгана-алаг өвст
	Н, Н-III, Үетэн-шарилж-алаг өвст		У, У-IV, Үетэн - алаг өвст
	У, У-II, Биелэг - алаг өвст		У, У-V, Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвс - агьт
	У, У-II, Ботууль- алаг өвст-удалжит		У, У-V, Хялгана - агьт
	У, У-II, Ботууль-зүр өвст		У, У-V, Алаг өвс - агь - үетэнг
	У, У-II, Хиаг- алаг өвст		У, У-V, Ботууль - алаг өвс - агьт
			У, У-V, Харгана - үетэнг
			УХ, УХ-II, Алаг өвс-удалж - үетэнг
			УХ, УХ-II, Биелэг - үетэн - алаг өвст
			УХ, УХ-II, Ботууль - алаг өвст хээржсэн нута
			УХ, УХ-II, Жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст хээржсэн нута
			УХ, УХ-II, Сөөгт ширэнгэ, төгөл
			УХ, УХ-II, Улаан толгой - удалж - алаг өвст
			УХ, УХ-II, Удалж - үетэнг
			УХ, УХ-II, Хиагт. Хиаг - алаг өвст
			УХ, УХ-II, Үетэн - алаг өвст
			УХ, УХ-II, Үетэн - удалж - алаг өвст
			Х, Х-I, Алаг өвс- үетэнг
			Х, Х-I, Биелэг-үетэнг. Биелэг-хиагт
			Х, Х-I, Дааган сүүл-үетэнг
			Х, Х-I, Ерхөг-үетэнг
			Х, Х-I, Жижиг дэгнүүлт үетэн-хиагт
			Х, Х-I, Жижиг дэгнүүлт үетэнг
			Х, Х-I, Жижиг удалж- үетэнг
			Х, Х-I, Зүр өвс- алаг өвст
			Х, Х-I, Хялгана-зүр өвст
			Х, Х-I, Хялганат. хялгана-алаг өвст
			Х, Х-I, Ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст
			Х, Х-I, Ботууль-хялганат. хялгана-ботуульг
			Х, Х-I, Хиаг- хазаар өвст
			Х, Х-I, Хялгана-биелэгт
			Х, Х-I, Хялгана-дааган сүүлг
			Х, Х-I, Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнг
			Х, Х-I, Хялгана-хазаарт
			Х, Х-I, Хялгана-хиагт
			Х, Х-I, Хиаг- жижиг дэгнүүлт үетэнг
			Х, Х-I, Хиагт. Хиаг-алаг өвст
			Х, Х-II, Үетэн - алаг өвст
			Х, Х-II, Үетэн - харганат
			Х, Х-II, Агь- үетэнг
			Х, Х-II, Жижиг дэгнүүлт үетэн - хялганат
			Х, Х-II, Жижиг дэгнүүлт үетэнг. жижиг дэгнүүлт үетэн - алаг өвст
			Х, Х-II, Хазаар өвс- жижиг дэгнүүлт үетэнг
			Х, Х-II, Хазаар өвс- хиагт
			Х, Х-II, Хазаар өвс- хялганат
			Х, Х-II, Харгана- хялганат
			Х, Х-II, Хиагт
			Х, Х-II, Хялгана- харганат
			Х, Х-II, Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнг
			Х, Х-III, Үетэн- алаг өвс- агьт (шавагт)
			Х, Х-III, Сөөг - үетэнг
			Тариалан
			Атаршсан газар
			Сумын төв
			Нуур, тойром
			Гол, горхи
			Ой

Зураг 46. Ургамалжилтын зургийн таних тэмдэг

1.2.4.4. Бэлчээрийн ургамалжилтын төрх байдал

Бэлчээрийн газрын төлөв байдал, чанарын хянан баталгааны зааварт заасны дагуу бэлчээрийн газрыг гадаргын тогтцын шинж байдлаар нь төрх байдлыг тодорхойлдог цэвэр бэлчээр, чулуутай бэлчээр, сөөгтэй бэлчээр, довонтой бэлчээр гэж ангилдаг. Булган аймгийн бэлчээрийн төрх байдлыг дараах байдлаар ангилсан.

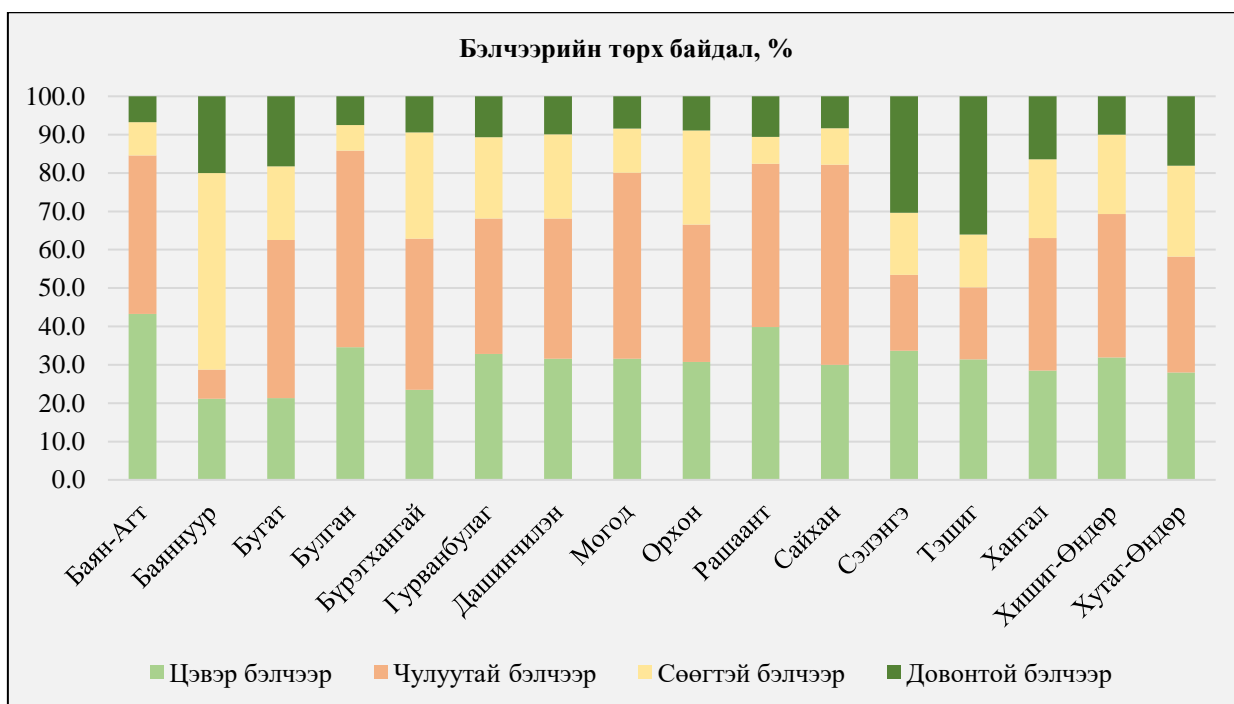
Хүснэгт 34. Бэлчээрийн төрх байдал, сумаар

№	Сумын нэр	Нийт бэлчээр	Бэлчээрийн төрх байдал, га							
			Цэвэр бэлчээр		Чулуутай бэлчээр		Сөөгтэй бэлчээр		Довонтой бэлчээр	
			Талбай	Эзлэх, %	Талбай	Эзлэх, %	Талбай	Эзлэх, %	Талбай	Эзлэх, %
1	Баян-Агт	220,090.6	95,124.0	43.2	90,925.5	41.3	19,234.7	8.7	14,806.4	6.7
2	Баяннуур	96,944.4	20,508.4	21.2	7,387.6	7.6	49,614.4	51.2	19,433.9	20.0
3	Бугат	122,924.6	26,230.1	21.3	50,604.2	41.2	23,595.3	19.2	22,495.0	18.3
4	Булган	8,218.5	2,841.7	34.6	4,210.6	51.2	546.6	6.7	619.6	7.5
5	Бүрэгхангай	312,392.4	73,294.9	23.5	123,139.2	39.4	86,517.7	27.7	29,440.6	9.4
6	Гурванбулаг	254,165.6	83,546.2	32.9	89,542.6	35.2	53,942.3	21.2	27,134.4	10.7
7	Дашинчилэн	224,757.0	70,919.5	31.6	82,181.2	36.6	49,311.0	21.9	22,345.2	9.9
8	Могод	249,827.4	78,865.7	31.6	121,175.2	48.5	28,717.8	11.5	21,068.7	8.4
9	Орхон	312,288.3	95,975.3	30.7	111,871.6	35.8	76,715.3	24.6	27,726.1	8.9
10	Рашаант	75,566.7	30,115.0	39.9	32,173.7	42.6	5,286.8	7.0	7,991.2	10.6
11	Сайхан	249,071.6	74,757.7	30.0	129,764.8	52.1	23,825.7	9.6	20,723.4	8.3
12	Сэлэнгэ	67,132.5	22,626.1	33.7	13,226.9	19.7	10,870.6	16.2	20,408.9	30.4
13	Тэшиг	110,956.7	34,886.2	31.4	20,784.3	18.7	15,297.9	13.8	39,988.3	36.0
14	Хангал	49,198.9	14,019.7	28.5	16,998.5	34.6	10,095.2	20.5	8,085.5	16.4
15	Хишиг-Өндөр	204,943.7	65,455.9	31.9	76,588.7	37.4	42,446.3	20.7	20,452.8	10.0
16	Хутаг-Өндөр	228,353.8	63,828.4	28.0	69,052.4	30.2	54,207.5	23.7	41,265.5	18.1
НИЙТ	га	2,786,832.6	852,994.9	30.6	1,039,627.2	37.3	550,224.9	19.7	343,985.5	12.3
	%	100.0	30.6		37.3		19.7		12.3	

Хүснэгтээс үзэхэд Булган аймгийн нийт бэлчээр 2786.8 мян.га бөгөөд цэвэр бэлчээр 853.0 мян.га буюу 30.6 хувь, чулуутай бэлчээр 1039.6 мян.га буюу 37.0 хувь, сөөгтэй бэлчээр 577.4 мян.га буюу 20.2 хувь, довонтой бэлчээр 350.9 мян.га буюу 12.3 хувийн талбайг хамаарч байна.

Бэлчээрийн төрх байдлыг сум тус бүрээр ангилж үзвэл цэвэр бэлчээр Баян-Агт 43.2 хувь, Баяннуур 21.2 хувь, Бугат 21.3 хувь, Булган 34.6 хувь, Бүрэгхангай 23.5 хувь, Гурванбулаг 32.9 хувь, Дашинчилэн 31.6 хувь, Могод 31.6 хувь, Орхон 30.7 хувь, Рашаант 39.9 хувь, Сайхан 30 хувь, Сэлэнгэ 33.7 хувь, Тэшиг 31.4 хувь, Хангал 28.5 хувь, Хишиг-Өндөр 31.9 хувь, Хутаг-Өндөр сумын 28.0 хувийг эзэлж байна. Эндээс Баян-Агт сумын бэлчээрт цэвэр бэлчээрийн эзлэх хувь хамгийн их буюу 43.2 хувь, Баяннуур, Бугат суманд хамгийн 21.2-21.3 байна. Чулуутай бэлчээрийн төрх байдлыг сум бүрээр үзэхэд Баян-Агт 41.3 хувь, Баяннуур 7.6 хувь, Бугат 41.2 хувь, Булган 51.2 хувь, Бүрэгхангай 39.4 хувь, Гурванбулаг 35.2 хувь, Дашинчилэн 36.6 хувь, Могод 48.5, Орхон 35.8 хувь, Рашаант 42.6 хувь, Сайхан 52.1 хувь, Сэлэнгэ 19.7 хувь, Тэшиг 18.7 хувь, Хангал 34.6 хувь, Хишиг-Өндөр 37.4 хувь, Хутаг-Өндөр 30.2 хувийг эзэлж байна. Аймгийн төв Булган сум болон Сайхан сумын бэлчээрт чулуутай бэлчээр хамгийн их 51.2-52.1 хувь, Баяннуур суманд хамгийн бага 7.6 хувийг эзэлж байна. Сөөгтэй бэлчээрийн төрх байдлыг сум бүрээр үзэхэд Баян-Агт 8.7 хувь, Баяннуур 51.2 хувь, Бугат 19.2 хувь, Булган 6.7 хувь, Бүрэгхангай 27.7 хувь, Гурванбулаг 21.2 хувь, Дашинчилэн 21.9 хувь, Могод 11.5, Орхон 24.6 хувь, Рашаант 7 хувь, Сайхан 9.6 хувь, Сэлэнгэ 16.2 хувь, Тэшиг 13.8 хувь, Хангал 20.5 хувь, Хишиг-Өндөр 20.7

хувь, Хутаг-Өндөр 23.7 хувийг эзэлж байна. Баяннуур сумын бэлчээрт сөөгтэй бэлчээр хамгийн их 51.2 хувь, Булган сум болон Рашаант суманд хамгийн бага 6.7-7 хувийг эзэлж байна. Довонтой бэлчээрийн төрх байдал сум бүрээр үзэхэд Баян-Агт 6.7 хувь, Баяннуур 20.0 хувь, Бугат 18.3 хувь, Булган 7.5 хувь, Бүрэгхангай 9.4 хувь, Гурванбулаг 10.7 хувь, Дашинчилэн 9.9 хувь, Могод 8.4, Орхон 8.9 хувь, Рашаант 10.6 хувь, Сайхан 8.3 хувь, Сэлэнгэ 30.4 хувь, Тэшиг 36 хувь, Хангал 16.4 хувь, Хишиг-Өндөр 10 хувь, Хутаг-Өндөр 18.1 хувийг эзэлж байна. Сэлэнгэ болон Тэшиг сумын бэлчээрт довонтой бэлчээр хамгийн их буюу 30.4-36 хувь, Баян-Агт болон Булган суманд хамгийн бага буюу 6.7-7.5 хувийг эзэлж байна.

Диаграмм 6. Бэлчээрийн төрх байдал

Хүснэгт 35. Бэлчээрийн төрх байдал, ургамалжилтын төрлөөр

№	Зураг дээрх индекс	Ангиллын шифр	Бэлчээр хадлангийн анги, бүлэг төрөл, төрлүүдийн нэр	Талбай /га/	Бэлчээрийн төрх байдал			
					Цэвэр бэлчээр	Чулуутай бэлчээр	Сөөгтэй бэлчээр	Довонтой бэлчээр
У, Дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээр				1,526,759.3	99,489.5	1,021,583.5	391,246.7	14,439.6
У-II Уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр				103,694.7	11,684.1	43,815.5	47,665.4	529.6
1	12	У-II-1-1	Хиаг-алаг өвст	3,089.6	-	2,465.3	624.3	-
2	14	У-II-2-2	Ботууль-алаг өвст-улалжит	33,858.7	611.7	22,448.9	10,708.1	90.0
3	15	У-II-2-3	Ботууль-зүр өвст	4,933.5	4,933.5	-	-	-
4	16	У-II-2-4	Биелэг-алаг өвст	3.4	-	-	3.4	-
5	19	У-II-2-7	Жижиг дэгнүүлт үетэн-бутнуур-алаг өвст	439.7	-	-	-	439.7
6	20	У-II-2-8	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	28,599.4	3,660.1	9,136.3	15,802.9	-
7	21	У-II-2-9	Хялгана-зүр өвст	3,665.5	527.5	-	3,138.0	-
8	22	У-II-2-10	Хялгана-алаг өвст	4,273.5	1,788.9	1,717.0	767.6	-
9	23	У-II-3-1	Жижиг дэгнүүлт үетэн-бутнуур-алаг өвст	9,304.1	-	1,769.3	7,534.9	-
10	24	У-II-3-2	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	14,859.2	162.3	6,278.8	8,418.1	-
11	25	У-II-3-3	Хялгана-зүр өвст	668.2	-	-	668.2	-
У-III Уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр				646,781.5	30,515.4	365,158.7	237,197.4	13,910.0
12	28	У-III-1-1	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	247,824.5	9,163.1	135,550.7	103,110.6	-
13	29	У-III-1-2	Ботууль-алаг өвст	273,220.2	17,664.3	169,586.5	85,815.1	154.3
14	30	У-III-2-1	Сөөг бүхий Алаг өвс-үетэнт	125,736.9	3,688.0	60,021.5	48,271.6	13,755.7
У-IV Уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр				603,346.1	43,421.3	482,117.1	77,807.6	0.0
15	31	У-IV-1-1	Хиаг-үетэн-алаг өвст	262.4	262.4	-	-	-
16	32	У-IV-2-1	Ботууль-алаг өвст	114,921.9	9,004.5	103,633.3	2,284.1	-
17	33	У-IV-2-2	Ботууль-хялганат	44,073.5	2,571.9	41,501.6	-	-
18	34	У-IV-2-3	Дааган сүүл-алаг өвст	2,015.9	1,143.1	872.7	-	-
19	35	У-IV-2-4	Биелэг-алаг өвст	12,345.0	519.2	11,825.8	-	-
20	36	У-IV-2-5	Хялгана, Хялгана-алаг өвст	66,504.9	2,335.0	61,006.0	3,163.9	-
21	37	У-IV-2-6	Хялгана-зүр өвст	37,219.2	-	21,458.0	15,761.2	-
22	38	У-IV-2-7	Хялгана-хиагт	1,081.5	10,701.4	-	1,081.5	-
23	39	У-IV-2-8	Хялгана-үетэнт	82,620.8	4,236.3	63,353.8	8,565.7	-
24	40	У-IV-2-9	Хялгана-хазаар өвст	21,701.9	-	17,465.7	-	-
25	41	У-IV-2-10	Хялгана-харганат	5,404.7	10,798.9	-	5,404.7	-
26	42	У-IV-2-11	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	199,524.2	-	149,723.9	39,001.4	-
27	43	У-IV-2-12	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат	1,299.4	1,299.4	-	-	-
28	44	У-IV-2-13	Үетэн-алаг өвст	7,860.2	-	7,860.2	-	-
29	45	У-IV-2-14	Хазаар өвс-хялганат	3,416.1	-	3,416.1	-	-
30	46	У-IV-2-15	Хазаар өвс-үетэнт	549.4	549.4	-	-	-
31	47	У-IV-3-1	Харгана-үетэнт, Үетэн-харганат	2,545.1	-	-	2,545.1	-
У-V Уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр				172,937.1	13,868.5	130,492.2	28,576.4	0.0
32	48	У-V-1-1	Ботууль-алаг өвс-агьт	10,899.8	-	10,899.8	-	-

33	49	У-V-1-2	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвс-агьт	66,394.0	9,342.9	47,333.4	9,717.8	-
34	51	У-V-1-4	Хялгана-агьт	3,528.1	3,528.1	-	-	-
35	56	У-V-2-1	Алаг өвс-агь-үетэнт	72,785.6	997.6	70,190.7	1,597.2	-
36	57	У-V-3-1	Харгана-үетэнт	19,329.6	-	2,068.2	17,261.4	-
УХ, Нам бэсрэг уулсын хоорондох нуга хөндий				88,828.5	24,964.8	1.1	6,538.8	57,323.7
УХ-II Уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга				88,828.5	24,964.8	1.1	6,538.8	57,323.7
37	82	УХ-II-1-1	Үетэн-алаг өвст	448.6	-	-	-	448.6
38	83	УХ-II-1-2	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	7,632.1	2,297.7	-	128.5	5,205.8
39	85	УХ-II-2-1	Үетэн-улалж-алаг өвст	29,882.9	14,681.0	-	671.6	14,530.3
40	86	УХ-II-2-2	Улаан толгой-улалж-алаг өвст	11,241.5	722.8	-	511.7	10,006.9
41	88	УХ-II-2-4	Жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст хээржсэн нуга	1,579.4	985.6	-	-	593.7
42	89	УХ-II-2-5	Ботууль-алаг өвст хээржсэн нуга	3,322.8	1,031.9	1.1	-	2,289.8
43	90	УХ-II-2-6	Биелэг-үетэн-алаг өвст	3,408.7	3,116.8	-	-	291.8
44	93	УХ-II-3-3	Алаг өвс-улалж-үетэнт	16,533.4	1,682.3	-	3,662.5	11,188.6
45	96	УХ-II-4-1	Улалж-үетэнт	13,214.7	446.7	-	-	12,768.0
46	97	УХ-II-5-1	Сөөгт ширэнгэ, төгөл	1,564.4	-	-	1,564.4	-
Х, Тал хээрийн бэлчээр				876,446.3	713,380.3	16,902.3	144,035.6	2,128.1
Х-I Тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр				575,703.1	536,891.9	15,434.8	21,522.5	1,853.9
47	98	Х-I-1-1	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	15,340.1	14,993.5	-	346.6	-
48	99	Х-I-1-2	Хиаг-жижиг дэгнүүлт үетэнт	11,016.8	11,016.8	-	-	-
49	100	Х-I-1-3	Хиаг-хазаар өвст	416.6	416.6	-	-	-
50	102	Х-I-2-1	Ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	135,219.4	119,147.2	7,498.5	8,573.6	-
51	103	Х-I-2-2	Ботууль-хялганат, хялгана-ботуульт	7,313.7	5,935.2	1,378.5	-	-
52	104	Х-I-2-3	Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт	145,817.3	140,736.3	2,567.8	659.3	1,853.9
53	105	Х-I-2-4	Хялгана-хиагт	2,448.5	2,216.3	-	232.2	-
54	106	Х-I-2-5	Хялгана-хазаарт	38,119.7	31,919.4	-	6,200.2	-
55	107	Х-I-2-6	Хялгана-дааган сүүлт	13,624.3	13,624.3	-	-	-
56	108	Х-I-2-7	Хялгана-биелэгт	14,073.0	12,805.3	-	1,267.7	-
57	110	Х-I-2-9	Хялганат, хялгана-алаг өвст	101,270.5	98,283.2	2,987.3	-	-
58	111	Х-I-2-10	Хялгана-зүр өвст	4,716.7	4,716.7	-	-	-
59	112	Х-I-2-11	Жижиг дэгнүүлт үетэнт	16,894.6	16,894.6	-	-	-
60	113	Х-I-2-12	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хиагт	823.4	823.4	-	-	-
61	115	Х-I-2-14	Биелэг-үетэнт, Биелэг-хиагт	17,010.5	12,767.7	-	4,242.8	-
62	116	Х-I-2-15	Дааган сүүл-үетэнт	18,735.3	18,735.3	-	-	-
63	117	Х-I-2-16	Ерхөг-үетэнт	4,173.5	4,173.5	-	-	-
64	118	Х-I-3-1	Зүр өвс-алаг өвст	3,574.6	2,571.9	1,002.7	-	-
65	119	Х-I-3-2	Алаг өвс-үетэнт	18,135.0	18,135.0	-	-	-
66	120	Х-I-4-1	Жижиг улалж-үетэнт	6,979.8	6,979.8	-	-	-
Х-II Тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр				275,939.3	176,460.5	1,467.5	97,737.1	274.2
67	121	Х-II-1-1	Хиагт	2,359.9	2,359.9	-	-	-
68	123	Х-II-2-2	Жижиг дэгнүүлт үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст	25,212.4	12,075.4	-	12,862.8	274.2
69	124	Х-II-2-3	Жижиг дэгнүүлт үетэн-хялганат	3,425.1	3,425.1	-	-	-

70	126	Х-II-2-5	Хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт	125,501.9	110,542.2	-	14,959.7	-
71	127	Х-II-2-6	Хялгана-харганат	1,786.6	1,786.6	-	-	-
72	128	Х-II-2-7	Үетэн-алаг өвст	12,119.4	12,119.4	-	-	-
73	129	Х-II-2-8	Үетэн-харганат	33,266.8	3,006.8	-	30,260.1	-
74	130	Х-II-2-9	Хазаар өвс-хиагт	1,049.2	1,049.2	-	-	-
75	131	Х-II-2-10	Хазаар өвс-жижиг дэгнүүлт үетэнт	6,445.3	6,445.3	-	-	-
76	132	Х-II-2-11	Хазаар өвс хялганат	2,590.9	2,529.3	-	61.6	-
77	134	Х-II-3-2	Агь-үетэнт	24,038.5	21,121.4	-	2,917.1	-
78	136	Х-II-4-1	Харгана-хялганат	38,143.4	-	1,467.5	36,675.8	-
Х-III Довцог бөөрөг элсний сул бэхэжсэн хөрст хуурай хээр				24,803.9	27.9	-	24,776.0	-
79	138	Х-III-1-2	Үетэн -алаг өвс-агьт (шавагт)	27.9	27.9	-	-	-
80	141	Х-III-3-1	Сөөг-үетэнт	24,776.0	-	-	24,776.0	-
Н, Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээр				294,798.4	15,160.3	1,140.3	8,403.8	270,094.1
Н-1 Голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр				64,409.9	1,865.6	636.7	3,729.9	58,177.6
81	195	Н-I-2-2	Улалж-үетэнт	23,733.5	-	636.7	-	23,096.8
82	196	Н-I-2-3	Улалж-улаан толгойт	7,165.5	-	-	-	7,165.5
83	197	Н-I-2-4	Улалж-алаг өвст	33,510.9	1,865.6	-	3,729.9	27,915.3
Н-II Аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татмын нуга				131,611.5	5,093.4	503.6	4,673.8	121,340.8
84	198	Н-II-1-1	Үетэн-алаг өвст	3,303.6	-	472.9	-	2,830.6
85	200	Н-II-1-3	Хиагт, Хиаг-алаг өвст	12,883.3	638.5	-	1,981.7	10,263.2
86	201	Н-II-2-1	Үетэн-алаг өвст	5,591.7	-	-	-	5,591.7
87	202	Н-II-2-2	Үетэн-цахилдагт-алаг өвст	2,998.7	-	-	-	2,998.7
88	203	Н-II-2-3	Үетэн-улалж-алаг өвст	24,847.8	3.4	30.7	-	24,813.8
89	204	Н-II-2-4	Улаан толгой-алаг өвст	2,006.7	-	-	-	2,006.7
90	205	Н-II-2-5	Үетэн-алаг өвст хээржсэн нуга	5,782.2	-	-	1,400.6	4,381.6
91	206	Н-II-3-1	Алаг өвс-үетэнт	6,326.2	4,451.6	-	-	1,874.6
92	207	Н-II-3-2	Алаг өвс-улалжит	3,922.2	-	-	-	3,922.2
93	208	Н-II-4-1	Улалж-үетэн-алаг өвст	62,657.6	-	-	-	62,657.6
94	210	Н-II-5-2	Бургас-улиаст, Улиас-бургаст, Бургас-хар модот	1,099.7	-	-	1,099.7	-
95	213	Н-II-5-5	Харганын ширэнгэ	191.9	-	-	191.9	-
Н-III Голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга				98,777.0	8,201.3	-	-	90,575.7
96	218	Н-III-2-2	Үетэн-шарилж-алаг өвст	2,023.5	-	-	-	2,023.5
97	219	Н-III-2-3	Үетэн-жижиг улалжит	575.7	-	-	-	575.7
98	221	Н-III-3-2	Дэрс-хиаг-алаг өвст	15,538.4	-	-	-	15,538.4
99	222	Н-III-3-3	Дэрс-өлөнгөт	563.1	-	-	-	563.1
100	224	Н-III-3-5	Дэрс-жижиг улалжит	55,385.4	3,104.0	-	-	52,281.3
101	227	Н-III-4-2	Цахилдаг-үетэнт (тор өвстэй)	12,224.6	2,759.4	-	-	9,465.2
102	228	Н-III-5-1	Жижиг улалж-үетэнт	2,433.6	-	-	-	2,433.6
103	229	Н-III-5-2	Жижиг улалж-алаг өвст	10,032.7	2,337.8	-	-	7,694.9
НИЙТ				2,786,832.6	852,994.9	1,039,627.2	550,224.9	343,985.5

Цэвэр бэлчээр

Цэвэр бэлчээр нь 825.3 мян.га буюу нийт бэлчээрийн 28.9 хувийг эзэлнэ. Цэвэр ангилалд чулуурхаг биш, сөөггүй, довонгүй бэлчээр буюу 10000 м² талбайд байх чулууны хэмжээ 5 хувиас бага, сөөгийн оролцоо 5 хувиас бага, довон 5 хувиас бага бол цэвэр гэж авч үзнэ. Булган аймгийн цэвэр бэлчээрийн төрх байдлыг ургамалжилтаар авч үзвэл уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр 11.7 мян.га, уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр 30.5 мян.га, уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр 43.4 мян.га, уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр 13.9 мян.га, уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга 25.0 мян.га, тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр 536.9 мян.га, тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр 176.5 мян.га, голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр 1.9 мян.га, аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга 5.1 мян.га, голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга 8.2 мян.га талбайг эзэлнэ. Эндээс үзэхэд цэвэр бэлчээрийн ихэнх буюу 83.6 хувь тал хээрийн бэлчээрт тархсан бөгөөд тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээрт 62.9 хувь, тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээрт 20.7 хувь тархсан байна. Бэлчээрт ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт, хялганат, хялгана-алаг өвст ургамалжилтын төрөл голлон тархана.

Чулуутай бэлчээр

Чулуутай бэлчээр нь 1098.3 мян.га буюу нийт бэлчээрийн 38.5 хувийг эзэлж байна. Бэлчээрийн 10000 м² талбайд байгаа чулуужилт 31 хувиас дээш бол их чулуутай, 16-30 хувь байвал дунд зэрэг чулуутай, 5-15 хувь байвал бага чулуутай гэж ялгав. Энэ төрлийн бэлчээр өндөр уулын ба уулын сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээрт ихэвчлэн тохиолдоно. Булган аймгийн нутгийн аймгийн чулуутай бэлчээрийн төрх байдлыг тус аймгийн бэлчээрийн ургамалжилтаар ангилж үзвэл уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр 43.8 мян.га, уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр 365.2 мян.га, уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр 482.1 мян.га, уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр 130.5 мян.га, уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга мян.га, тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр 15.4 мян.га, тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр 1.5 мян.га, голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр 0.6 мян.га талбайг эзэлнэ. Эндээс үзэхэд чулуутай бэлчээрийн дийлэнх хэсэг болох 98.3 хувь дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээрт хамаарах бөгөөд уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээрт 46.4 хувь, 35.1 хувь, уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр 12.6 хувь тархаж байна. Энд чулуурхаг хээрт ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт, хялганат, хялгана-алаг өвст, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт төрөл голлон тархана.

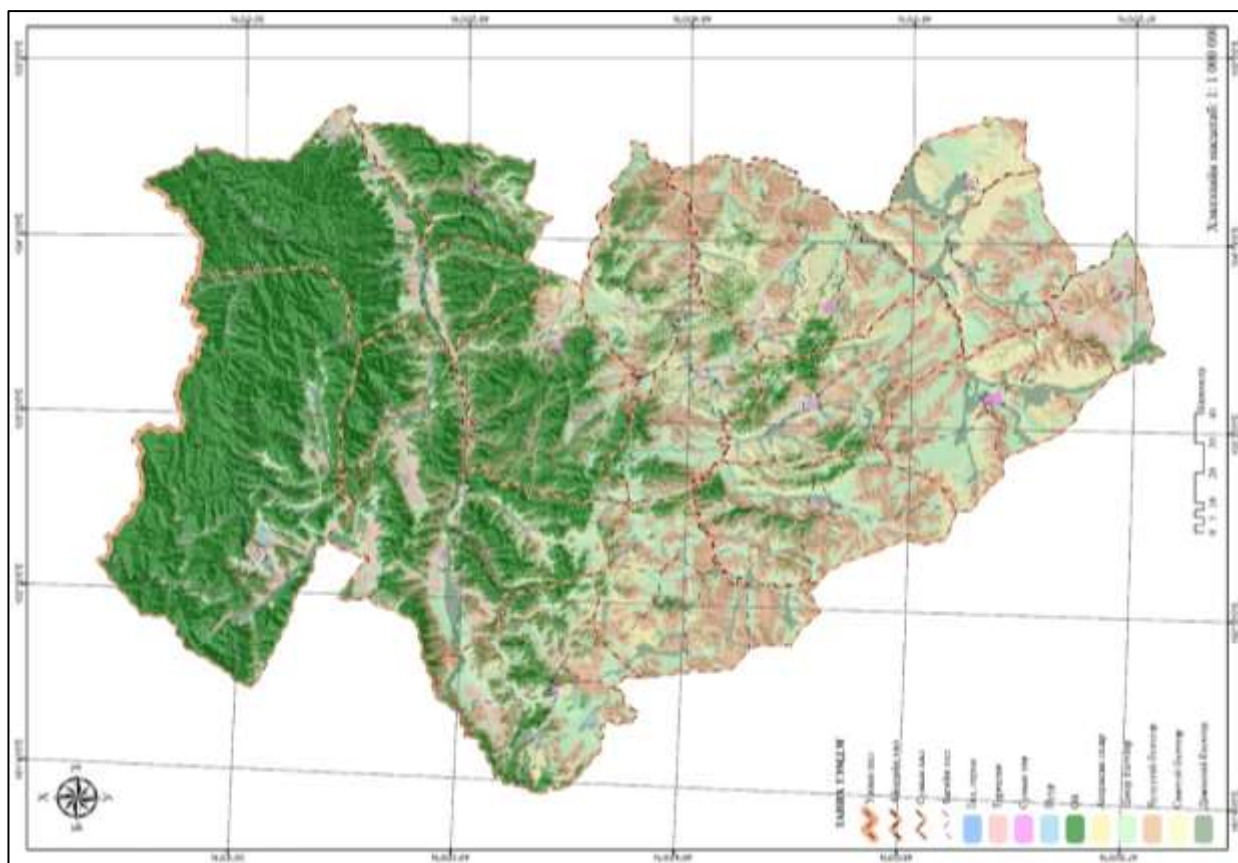
Сөөгтэй бэлчээр

Сөөгтэй бэлчээр нь 577.4 мян.га буюу нийт бэлчээрийн 20.2 хувийг эзэлж байна. Бэлчээрийн 10000 м² талбайд байгаа сөөг 31 хувиас дээш бол их сөөгтэй, 16-30 хувь байвал дунд зэрэг сөөгтэй, 5-15 хувь байвал бага сөөгтэй гэж ялгав. Сөөгтэй бэлчээрийн төрх

байдал Булган аймгийн нутгийн Булган аймгийн ургамалжилтаар уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр 47.7 мян.га уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр 237.2 мян.га уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээр 77.8 мян.га уулын сул хөгжилтэй хүрэн, цайвар хүрэн хөрстэй сийрэг ургамалтай чулуурхаг хээр 28.6 мян.га уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга 6.5 мян.га тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр 21.5 мян.га тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр 97.7 мян.га довцог бөөрөг элсний сул бэхэжсэн хөрст хуурай хээр 24.8 мян.га голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр 3.7 мян.га аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга 4.7 мян.га талбайг эзэлнэ. Дээрхээс үзэхэд сөөгтэй бэлчээрийн ихэнх хэсэг 71.1 хувь дундаж өндөр болон нам, бэсрэг уулын бэлчээрт хамаарах бөгөөд Уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээрт 43.1 хувь, Уулын хүрэн заримдаа хар хүрэн хөрстэй хуурай хээрийн бэлчээрт 14.1 хувийг эзэлж байна. Бэлчээрт жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст, ботууль-алаг өвст, сөөг бүхий алаг өвс-үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст төрөл голлон тархана.

Довонтой бэлчээр

Довонтой бэлчээр нь 350.9 мян.га буюу нийт бэлчээрийн 12.3 хувийг эзэлж байна. Бэлчээрийн 10000 м² талбайд байгаа доvon 31 хувиас дээш бол их доvonтой, 16.0-30.0 хувь байвал дунд зэрэг доvonтой, 5.0-15.0 хувь байвал бага доvonтой гэж ялгав. Довонтой бэлчээр Булган аймгийн нутгийн уулын хар хүрэн ба нугын улирлын цэвдэгт хар шороон хөрстэй нугархаг хээр 0.5 мян.га, уулын сул хөгжилтэй хар хүрэн ба хар шороон хөрстэй нугархаг хээрийн сийрэг ургамалтай чулуурхаг бэлчээр 13.9 мян.га, уулсын хоорондох хөндийн гүндээ цэвдэгтэй хар шороон ба хар хүрэн хөрстэй уулын нуга 57.3 мян.га, тэгшивтэр болон нугачаат хөндийн шавранцар хүрэн хөрстэй хээр 1.9 мян.га, тэгшивтэр хөндийн элсэнцэр хүрэн хөрстэй хээрийн бэлчээр 0.3 мян.га, голын хөндий нуурын захын аллювийн нутагт намгийн хөрстэй нуга намгийн бэлчээр 58.2 мян.га, аллювийн нугын болон хээржсэн нугын үелсэн сулавтар хөгжилтэй хөрстэй татамын нуга 121.3 мян.га, голын хөндий, нам хотосын аллювийн нугын ба нугын хээржсэн хөрстэй давсархаг нуга 90.6 мян.га талбайг эзэлнэ. Довонтой бэлчээрийн 78.5 хувь бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугад хамаарах бөгөөд улалж-үетэнт, улалж-алаг өвст, үетэн-улалж-алаг өвст, улалж-үетэн-алаг өвст, дэрс-жижиг улалжит ургамалжилтын төрөл голлон тархана.

Зураг 47. Бэлчээрийн төрх байдал

1.2.5. ОЙ

1.2.5.1. Ой-ургамалжлын мужлал

Ой ургамалжлын мужлал нь ойг танин мэдэх нэгэн арга зам бөгөөд ургамалжлын судалгааны нэгэн томоохон үе шат юм. Ой-ургамалжлын мужлал гэдэг нь нутаг дэвсгэрийг ургах орчинтойгоо нэгэн төрлийн холбоотой ургамлын аймаг, экологи, морфологи, биологийн хувьд тодорхой нэгдэл бүхий хэсгүүдэд хувааж үзэх ойлголт юм. Энд ой-ургамалжлын мужлалын онолын үндсэн, асуудал мужлалыг үйлдэхэд баримталсан зарчим, хэмнүүр, муж, хошуудын бие биеэс ялгагдах байдал, тус зургийг зохиосон аргачлал, аргагүй, ангилал-мужлал-зураглалын хоорондын шүтэлцээ, тэдгээрийн нэгж болон зиндаа хоорондын түвшин зэрэг олон асуудал багтана.

Мужлал үйлдэх нь байгаль хамгаалах, ойн аж ахуйд менежмент хийх, эм болон ашигт ургамал, ан агнуурын нөөц, тэрчлэн амралт жуулчлалын бүсийг тогтоох зэрэг практик олон асуудлыг шийдвэрлэхэд тулгуур үндэс болгодог.

Булган аймгийн ойн сан нь ой ургамалжлын ангиллаар “Өвөр Байгалийн ой ургамалжлын муж”-ын Эг Хантайн хошуу, “Хангайн ой ургамалжлын муж”-ийн Зүүн хойд Хангайн хошуунд хамаарна. Энд уулын цармын тармаг, уулын тайгын, уулын тайгархаг ой, ойт хээр гэсэн 4 үндсэн өндрийн бүслүүрт хамаарна.

Эг-хангайн хошуунд: Хөвсгөл нуурын зүүн талын ус цуглуулах, зохицуулах онцгой ач холбогдолтой ой бүхий нутаг орох ба ой үүсгэгч гол мод нь шинэс, уулсын дээд хэсгээр хуш байна. Энэ зурвас ойд үндсэн ашиглалтын огтлолт хийж болохгүй. Хатгал суурины орчимд 1960-аас 1980 онд ахуйн хэрэгцээний мод огтолж байсан бөгөөд тэдгээр огтолсон газарт ойг нөхөн сэргээх шаардлагатай.

Зүүн хойд Хангайн хошуу: ой үүсгэгч мод нь шинэс, хус, хааяа хуш, нарс байна. Бүрэнгийн нуруу, Эрчмийн нуруу, Бүтээлийн нурууны өврийг эс тооцвол үндсэндээ бие биеэс тусгаар, уулын арыг барьж ургасан тасархай ойтой. Энд Хялганатын мод бэлтгэх анги олон жил мод бэлтгэж байсан түүхтэй. Хүн ам харьцангуй нягт суурьшсан болохоор түймрийн нөлөө ихтэй. Тиймээс ч мод огтлолт болон түймрийн дараа шилмүүст модны оронд хус, улиангар зэрэг навчит мод орлон хурдан ургадаг. Түймрийн дараа ой мод Сибирь хүр зэрэг навчит мод орлон хурдан ургадаг. Тэдгээрийн голомт байсаар байгаа бүс нутаг. Энд Дух нарс, Дүгэрээ нарс зэрэг Монгол оронд ховор тохиолдох хуурай элсний нарсан ой бий. Тэдгээрт огтлох модны нөөц дууссан. Харин ойн нөхөн сэргээлтийн ажил Хялганат орчимд харьцангуй сайн хийгдсэн. Энэхүү хошуунд хуш, нарсныг огтолж болохгүй бөгөөд ахуйн зорилгоор цэвэрлэгээ, арчилгааны журмаар шинэс модыг түүвэрлэх огтлолт хийж болно. Хусыг огтолж болох боловч түүнтэй зэрэгцээ шилмүүст модоор ойг нөхөн сэргээх ёстой. Түймрээс хамгаалах, Ойн хөнөөлт шавжаас хамгаалах, тэмцэх ажлыг эрчимжүүлэх шаардлагатай.

Уулын цармын тармаг: Тархай модот дэд бүслүүрийн доод хил зааг Монгол Алтайн нуруунд 2400 м, Хангайн төв нуруунд 2500 м, Хөвсгөлийн төвийн өндөр уулст 1850 метр өндрөөс тус тус эхэлж, ойн дээд зах дуустал үргэлжилж, дээд хил зааг нь өндөр уулын сөөгт царамтай залгаа оршдог.

Энэхүү цармын тармаг ой нь уулын цэвдэгт-тайгын нимгэн хөрстэй, V-Vб ангийн бүтээмжтэй (бонитет), 0.3-0.4-өөс хэтрэхгүй нягттай ихэнхдээ Сибирь Хуш, Сибирь Шинэс модноос бүрдэнэ.

Энэхүү бүслүүрийн модод зөвхөн нэг л ташинга үүсгэдэг, ойн байгалийн нөхөн төлжилт муу. Эх чулуулаг ойрхон, хөрс нимгэн болохоор моддын голлосон үндэс хөгждөггүй, тиймээс ч өндөр уулын оройн хэсэгт үе үе тохиолдох хүчтэй салхины нөлөөнд

модод үндсээрээ булгарч унах олонтоо. Модны бүтээмж муу, бэлтгэж ашиглах боломжгүй. Харин унах хур тунадсыг жигд тогтвортой барьж хуваарилах, зохицуулах талаар үнэлж баршгүй ач холбогдолтой ба гол горхины эх нь чухамхүү энэ бүслүүрт байдаг. Иймээс цармын бүслүүрийн ойн экосистем нь экологийн хувьд нэг улсын төдийгүй олон улсын хэмжээний ач холбогдолтой юм. Энэхүү бүслүүрт баавгай ичээгээ засаж, гахай өвөлжиж, хүдэр байнга амьдарч, буга ид халууны үед байнга байрших дуртай.

Уулын тайгын бүслүүрт: Дэд бүслүүрийн ой Хэнтийн нурууны төв хэсгийн өндөр уулс, тэдний салбар бэсрэг уулс, Зүүн өмнөд Хангайн гол нурууд, Хөвсгөлийн бүс нутгийн зүүн хэсгийн уулс, Хан хөхийн нурууны гол төлөв ар чигийн хажуугаар тархдаг.

Ой үүсгэгч гол мод нь Сибирь Шинэс, Сибирь Хуш. Тайгын бүслүүрийн тархалтын дээд, доод зааг нь газар бүрд харилцан адилгүй байдаг бөгөөд тухайлбал, доод хил зааг-Хэнтийн баруун хойд хэсэгт 1100 м, төв хэсэгт 1450 м, Алтайн Ширээтийн нурууны өвөрт 1800 м, Богд ууланд 1800 м, Их, Бага Хэнтийн нуруунд 1500 м, Зүүн өмнөд Хангайд 1900 м, Зүүн хойд Хангайд 1400 м, Хан хөхийн нуруунд 2000 м-ээс тус тус эхэлдэг.

Тайгын ойн сэргэн ургалт 1 га-д дунджаар 2-4 мянган зулзаган модтой байдгаас шинэсэн ойн 1 га-д 2 мянга орчим, хушин ойнх 4 мянга орчим бий. Энэ бүслүүрийн ой, түймэр болон нилэнхүй огтлолтын дараа хусаар сэргэн ургах бөгөөд сүүлийн жилүүдэд Хөвсгөлийн бүс нутгийн зүүн хэсэгт илт ажиглагдах болсон.

Уулын тайгархаг ойн бүслүүрт: Дэд бүслүүрийн ой Монгол оронд хамгийн өргөн тархсан бөгөөд Хөвсгөлийн бүс нутгийн зүүн хэсэгт д.т.д 900-1450 метр өндөрт тайгын ширэгжүү хөрсөнд тархсан элдэв өвс-улалжит, үетэн элдэв өвст ашиглаж хамгаалбал зохих шинэсэн ой зонхилон тархана. Уулын дээд хэсгийн цармын бүслүүрт тархан ургасан модод нь намхан сийрэг, өвслөг нөмрөг багатай голчлон хөвд, сөөг, сөөгөнцөр ургамлууд тархсан байдаг бол уулын дунд хэсгээс доош модод нь өндөр, өтгөрөл ихтэй, өвслөг нөмрөгөөр баялаг болно. Голын татмын дагуу бургас, улиас, бут сөөг тархан ургана. Улиангаран ой уулын дээд хэсгийн өмнө зүгт хандсан налууд хэсэг бүлгээр эсвэл түймэрт нэлэнхийдээ шатаж эх модод нь унасан талбайд тохиолдоно.

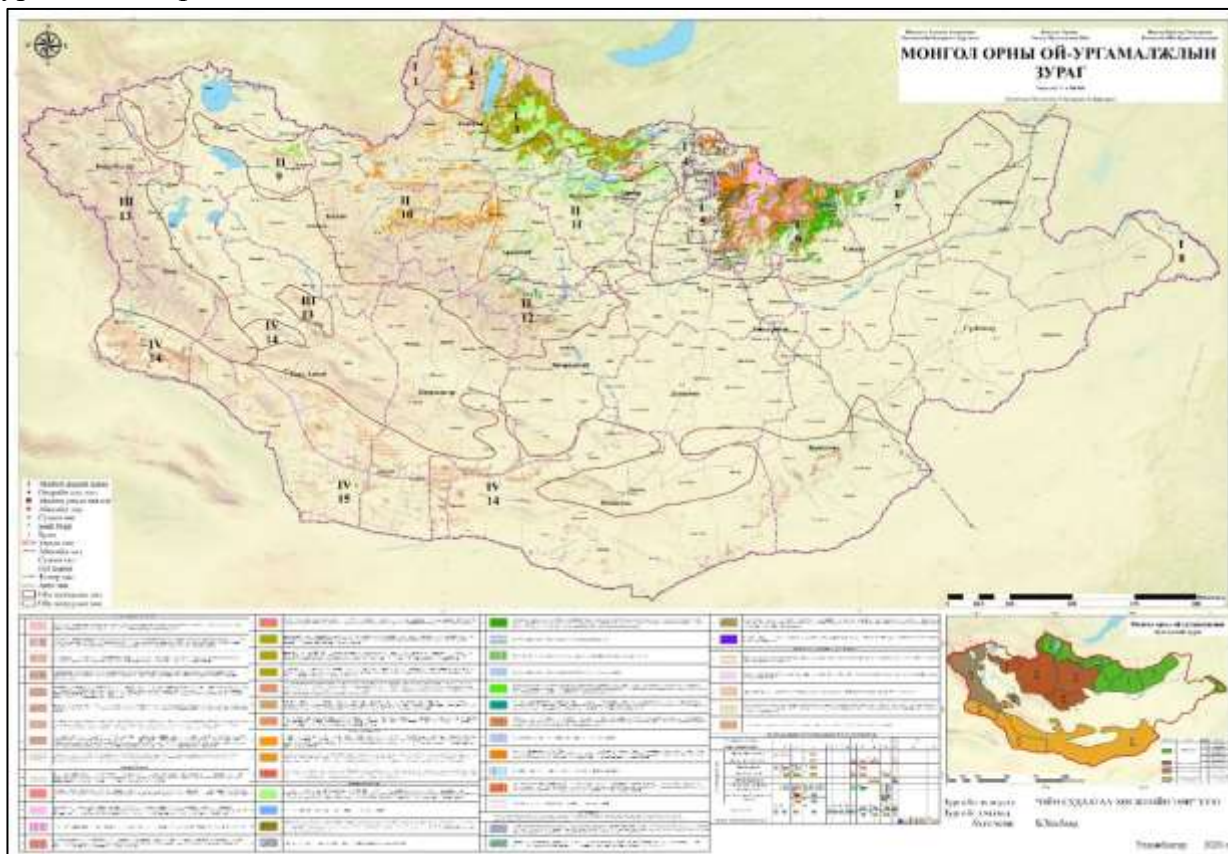
Энэ дэд бүслүүрийн ой Хангай, Хэнтий, Хөвсгөлийн бүс нутгийн зүүн хэсгийн нуруудын гол төлөв ойн захыг барьж тохиолддог, модны бүтээмжээр харьцангуй сайн, зам харилцааны хүндрэл бага байдгаас мод бэлтгэл, аялал зугаалгын гол газар болдгоор барахгүй малын сайн бэлчээр юм.

Хүн, техникийн хөл тасардаггүй болохоор түймэр гарах нь ч их байдаг. Иймээр энэ дэд бүслүүрийн ойн экосистем бусад дэд бүслүүрээс илүү өөрчлөгдсөөр байгаа буй. Тухайлбал, Хөвсгөлийн зүүн хэсэгт багтах Хялганат, Зэлтэр орчимд түймэр болон мод нилэнхүй огтлолын уршгаар хусан ойн эзлэх талбай улам бүр ихэссээр байна.

Харин энэ бүслүүрт моддын их үрийн жил болоод цаг уурын тохиромжтой жилүүдэд Булган аймгийн Тэшиг, Сэлэнгэ аймгийн Хүдэр зэрэг зарим газрын алаг өвст, хялганат хээр ой мод тэлэн ургаж байна.

Ойт хээр: Зүүн хойд хангайд д.т.д 1000-1200 м, Хэнтий, Хангай, Монгол-Алтайн нурууны захын салбар уулсаар ой, хээр хоёр ээлжлэн ойт хээр гэж нэрлэгдэх өвөрмөц ландшафтыг үүсгэдэг. Энэ нь угтаа Өмнөд Сибирийн өргөн уудам ой тайга, Төв Азийн хээр, цөлийн хил зааг дагуу газарзүй, уур амьсгалын түүхэн нөхцөлөөр, оршиж ирсэн Монгол орны уулархаг нутагт илэрч буй хээр ба ой гэсэн ургамалжлын хоёр том хэв шинжийн орон зайн нийлэмж юм. Ойт хээрийн хэсгүүдийн үргэлжлэн эзлэх талбай ямагт бага байх бөгөөд түүнийг Монголчууд төгөл, зураа, зуун мод, сувраа мод, эрээн мод гэж нэрлэж ирсэн нь

хээржүү ойн тархалтын хилийг тогтоосон гэлтэй. Хүн мал ихтэй газар байгалийн сэргэн ургалт байхгүй.

Зураг 48. Ой-ургамалжлын мужлалын зураг

1.2.5.2. Ойн сан

Ойн сан нь Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр ургадаг бүх төрлийн мод, заг, сөөг, таримал ойгоос бүрдэнэ. Ой бүхий газар, ойн цоорхой, мод бэлтгэсэн, ойн түймэр, хөнөөлт шавж, өвчинд нэрвэгдсэн ойн талбай, ойн захаас гадагш 100 метр хүртэлх газар, тарьц, суулгац бойжуулах мод үржүүлгийн газрын эзлэх талбай нь ойн сан бүхий газарт хамаарна. 2018 онд хийгдсэн ой зохион байгуулалтын судалгааны үр дүнгээр Булган аймгийн ойн сангийн талбай 1922205 га гэж тогтоогдов.

Ойн санг дотор нь ойгоор бүрхэгдсэн, ойгоор бүрхэгдээгүй талбай гэж 2 хуваагддаг.

Ойгоор бүрхэгдсэн талбайд тухайн судалгааны үед ойтой байгаа болон улсын ойн санд шилжүүлсэн таримал ой, бут сөөгөөр битүү хучигдсан талбай орох ба ойгоор бүрхэгдээгүй ойн талбайд одоогоор ой байхгүй боловч цаашид ой ургах нөхцөл бололцоотой газрууд (байгалийн аясаар ойжиж байгаа газар, тармаг модод, ойжуулсан талбай), урьд өмнө ойтой байсан талбай (шатсан ой, мод бэлтгэсэн талбай, ойн хөнөөлт шавж, өвчинд нэрвэгдсэн талбай г.м.) тус тус хамрагддаг.

Ойн бус талбайд ойн сан доторх (цагаан энгэр, таг царам, хадлан, бэлчээр, гол, нуур, намаг, элс, мод үржүүлгийн талбай) зэрэг газрууд ордог.

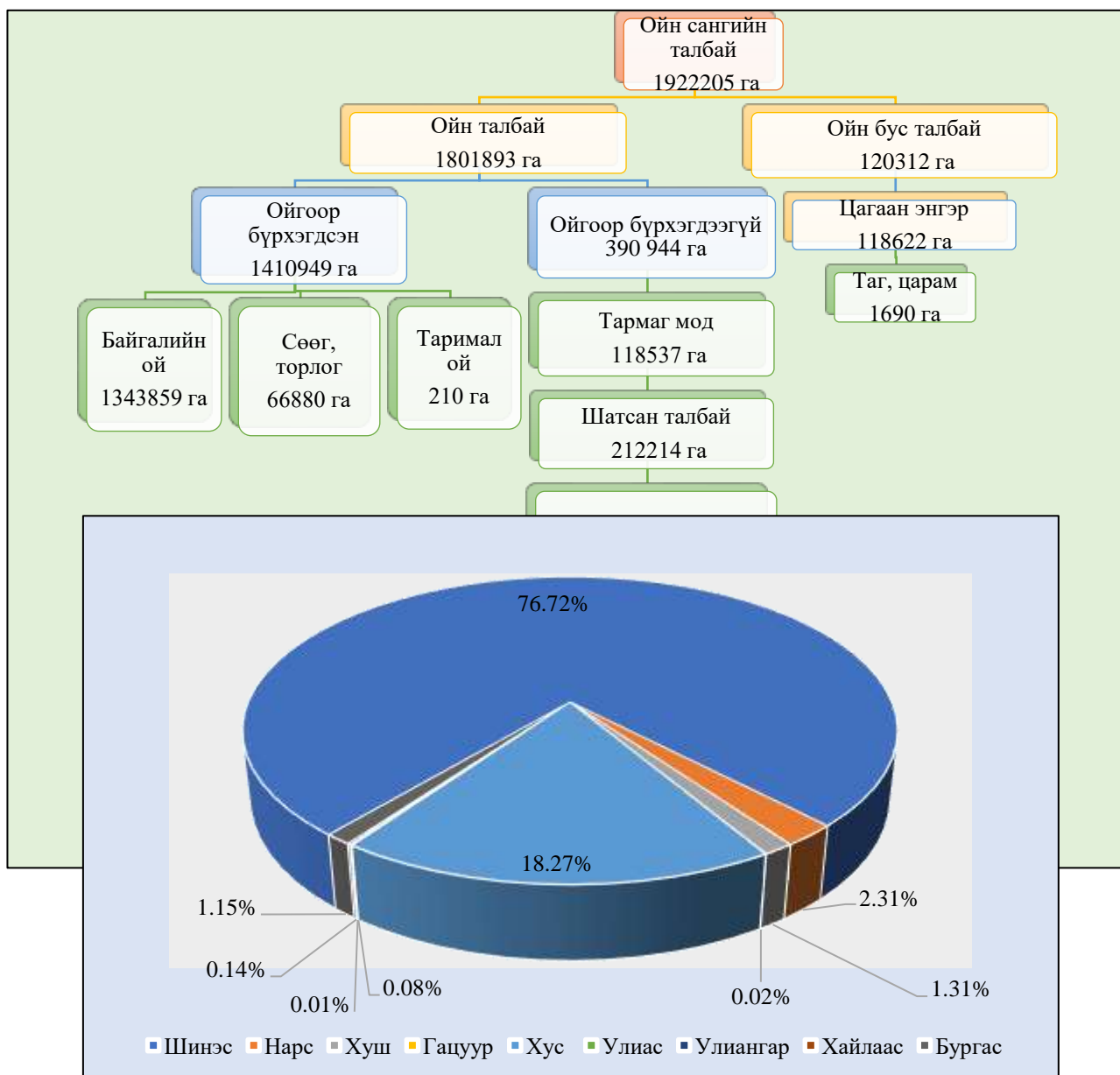
Булган аймгийн ойн сангийн нийт талбай 1922205 га байна. Үүнээс 1801893 га буюу 93.7 хувийг ойн талбай, 120312 га буюу 6.3 хувийг ойн бус талбай эзэлж байна. Ойн талбайн 1410949 га талбай буюу 78.3 хувийг ойгоор бүрхэгдсэн талбай, 390944 га буюу 21.7 хувийг ойгоор бүрхэгдээгүй талбай эзэлж байна. Ойгоор бүрхэгдсэн талбайн 95.2 хувь буюу 1343859 га талбайг байгалийн ой, 4.7 хувь буюу 66880 га талбайг сөөг, торлог, 0.01 хувь буюу 210 га талбайг таримал ой тус тус эзэлж байна.

Ойгоор бүрхэгдээгүй талбайн 118537 га буюу 30.3 хувийг тармаг мод, 212214 га буюу 54.3 хувийг шатсан талбай, 26244 га буюу 6.7 хувийг мод бэлтгэсэн талбай, 11969 га буюу 3.1 хувийг ойжих талбай, 1355 га буюу 0.3 хувийг ойжуулсан талбай, 20625 га буюу 5.3 хувийг хөнөөлт шавж, өвчинд нэрвэгдсэн талбай тус тус эзэлж байна.

Диаграмм 7. Байгалийн ойд модны төрөл тус бүрийн эзлэх хувь

Булган аймгийн ойн санд шинэсэн ой хамгийн их буюу 76.7 хувийг эзэлж байгаа бол нарс 2.3 хувь, хуш 1.3 хувь, хус 18.3 хувь, гацуур 0.02 хувь, улиас 0.1 хувь, улиангар 0.01 хувь, хайлаас 0.1 хувь, бургас 1.1 хувийг тус тус эзэлж байна.

Ойгоор бүрхэгдсэн талбайг /1410949 га/ аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн талбайд /4.8 сая.га/ харьцуулахад ойрхог чанар 28.9 хувь байна. Энэ нь ойн нөөцөөр хомс болохыг харуулж байна. Тухайн нутаг дэвсгэрийн 30-50 хувь ой модоор хучигдсан байвал экологийн тааламжтай орчин үүсдэг гэсэн дэлхий нийтийн жишиг байдаг.

Диаграмм 8. Ойн сангийн ангилал

Булган аймгийн ой гарал үүслийн хувьд өөрөө аясаараа сэргэн ургасан байгалийн ой бөгөөд ойн хэлбэр нь ихэвчлэн энгийн ой байх ба заримдаа хөгшин моддын доогуур залуу модод ташинга үүсгэж ургаснаас нийлмэл ой үүссэн байна. Ойн бүрэлдэхүүнд шинэсэн ой

зонхилох бөгөөд голын дагуу бургас тархан ургасан байна. Байгалийн ойд моддын төрлийн эзлэх хувийг авч үзвэл:

- Шинэс (*Larix sibirica L*) – 1030951 га
- Нарс (*Pinus silvestris*) - 31037 га
- Хуш (*Pinus sibirica*) – 17665 га
- Гацуур (*Picea obovata*) - 257 га
- Хус (*Betula platyphylla Sukacz*) – 245476 га
- Улиас (*Populus Laurifolia*) - 1011 га
- Улиангар (*Populus tremula*) - 190 га
- Хайлаас (*Ulmus pumila*) - 1870 га
- Бургас (*Sallix sp*) – 15402 га талбайд тархан ургаж байна.

Байгалийн ой төрөл тус бүрийн эзлэх хувь хэмжээг графикаар харуулав.

Булган аймгийн ойн нөөц: Нэгж талбайд ургасан модны ишний нийт эзлэхүүнийг ойн нөөц гэсэн үзүүлэлтээр илэрхийлнэ. Ойн нөөц нь аж ахуйн арга хэмжээг төлөвлөх, ойг зүй зохистой ашиглах, хамгаалах, тогтвортой хөгжлийг хангах бодлого чиглэлийг тогтооход гол үзүүлэлт болдог.

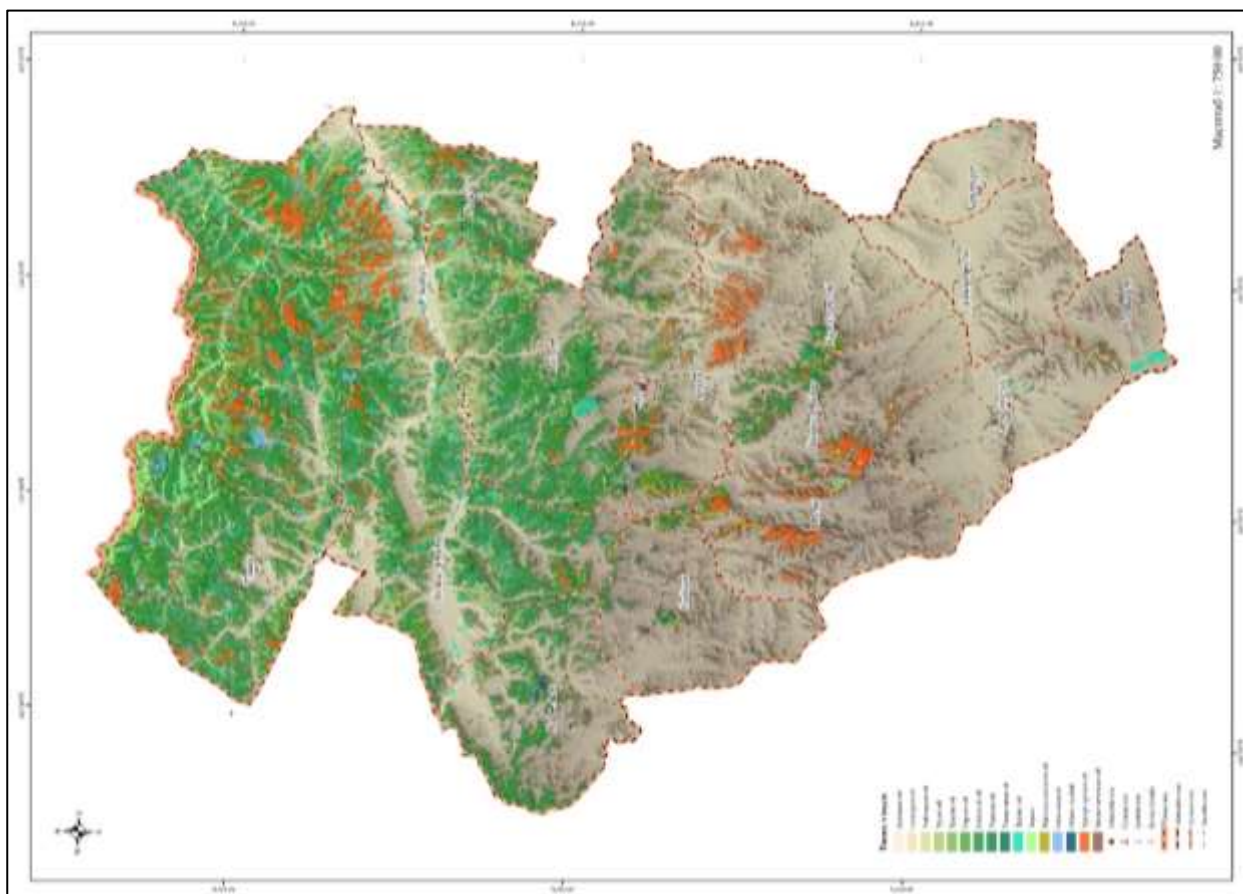
Булган аймгийн ойн сангийн байгалийн ойн нөөц 155942820 шоо.метр гэж тогтоогдов. Ойн сангийн нийт нөөцөд байгалийн ойн нөөцөөс гадна тармаг мод болон бүлэг модны нөөц, хатсан, унасан модны нөөц орно.

Булган аймгийн ойн нийт нөөц 175235841 шоо.метр байгаагаас ургаа ойн нөөц 162559 700 шоо.метр, хатсан модны нөөц 8679196 шоо.метр, унанги модны нөөц 3996945 шоо.метр байна гэж тогтоогдсон байна.

Байгалийн ойн нөөцийн 9161200 шоо.метр нь налуугийн I бүлэг буюу 0-15 хэмд, 81023650 шоо.метр нь налуугийн II бүлэг буюу 16-25 хэмд, 65657270 шоо.метр нь налуугийн III бүлэг буюу 26-35 хэмд, 100 700 шоо метр нь налуугийн IV бүлэг буюу 35 хэмээс дээш налууд ургаж байна. Байгалийн ойн нөөцийг модны төрөл тус бүрээр авч үзвэл:

- Шинэс (*Larix sibirica L*) – 133325560 шоо метр
- Нарс (*Pinus silvestris*) – 3376690 шоо метр
- Хуш (*Pinus sibirica*) – 2739060 шоо метр
- Гацуур (*Picea obovata*) – 25870 шоо метр
- Хус (*Betula platyphylla Sukacz*) – 15989260 шоо метр

- Улиас (*Populus Laurifolia*) -58740 шоо метр
- Улиангар (*Populus tremula*) – 9990 шоо метр
- Хайлаас (*Ulmus pumila*) – 51650 шоо метр
- Бургас (*Sallix sp*) – 366000 шоо метр нөөцтэй байна.

Зураг 49. Ойн төрлийн зураг

1.2.5.3. Ойн нас, насны анги, насны бүлэг

Ойн нас бол ойн үеллийг үүсгэсэн дундаж насаар илэрхийлэгдэнэ. Модны насыг тодорхойлохдоо түүний хожуул дээрх цагаригийг тоолох буюу модыг унагалгүйгээр насны өрөм ашиглан тоолж болдог.

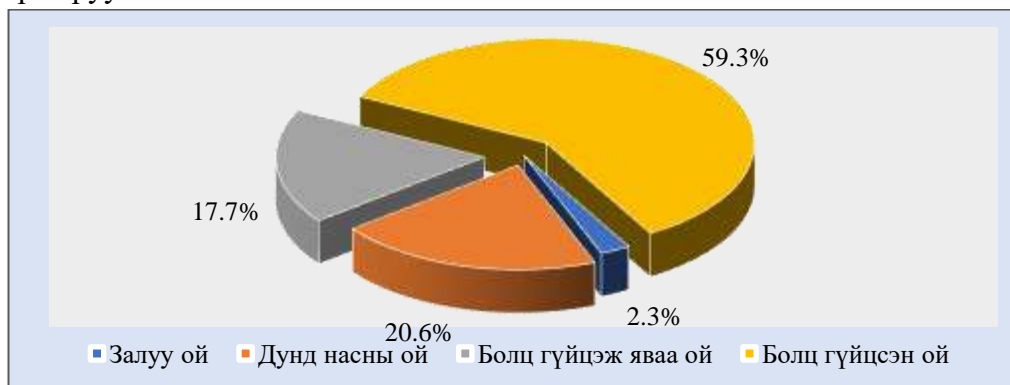
Насны ангийг шилмүүст модонд 20 жилээр, навчит модонд 10 жилээр авч, ромбо тоогоор дугаарладаг. Жишээ нь насны I анги (шилмүүст модонд 0-20 нас, навчит модонд 0-10 нас), II анги (шилмүүст модонд 21-40 нас, навчит модонд 11-20 нас) г.м. Модны насны үеийг аж ахуйн үүднээс 5 ангид хуваана. Үүнд:

1. Залуу ой – насны I-II ангийн ой.
2. Дунд насны ой – насны III-V анги.
3. Болц гүйцэж байгаа ой – насны V-VI анги.
4. Болц гүйцсэн ой – насны VII-VIII анги.
5. Хөгшин ой – насны >IX анги.

Тус аймгийн ойн талбайн 0.1 хувийг I насны анги, 2.1 хувийг II насны анги, 2.4 хувийг III насны анги, 6.9 хувийг IV насны анги, 11.6 хувийг V насны анги, 16.8 хувийг VI насны анги, 26.1 хувийг VII насны анги, 26.5 хувийг VIII насны анги, 4.9 хувийг IX насны анги, 2.8 хувийг X насны ангийн ой эзэлж байна. Насны ангийн энэ тооцоо нь зөвхөн байгалийн ойн ангилалд хийгддэг бөгөөд тармаг ой, ойжих талбайд ургаж байгаа мод тооцоонд ордоггүй. Ойн аж ахуйн ач холбогдлыг илэрхийлэх зорилгоор ойг залуу, дунд

насны, болц гүйцэж яваа, болц гүйцсэн хөгшин ой гэсэн насны 4 бүлэгт хуваадаг. Ойн насны бүлгийг үндэслэн ойг хамгаалах, ашиглах, нөхөн сэргээх арга хэмжээг төлөвлөнө.

Булган аймгийн ойн сангийн байгалийн ой насны бүлгээр хуваагдсан байдлыг доорх графикаар харуулав.

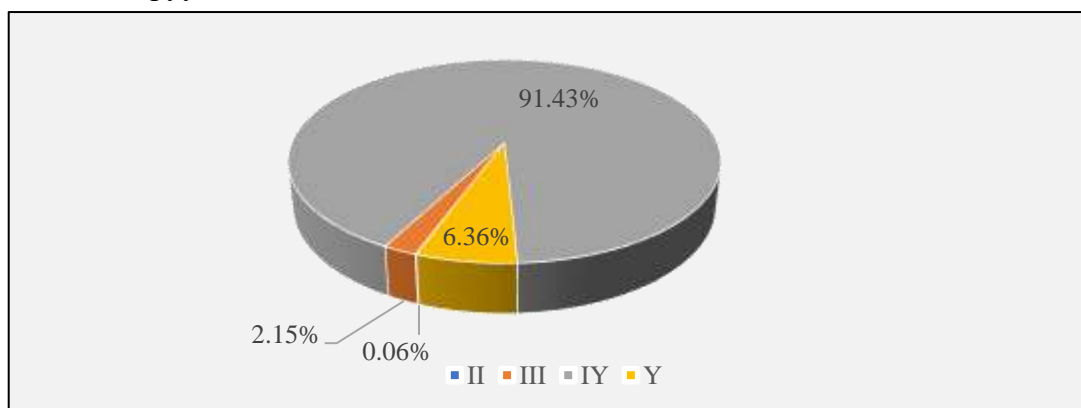

Диаграмм 9. Байгалийн ойн талбай насны бүлэг, хувь

Насны бүлгээр ангилсан графикаас харахад Булган аймгийн ойн сангийн байгалийн ойн 2.3 хувийг залуу ой, 20.6 хувийг дунд насны ой, 17.7 хувийг болц гүйцэж яваа ой, 59.3 хувийг болц гүйцсэн, хөгшин ой эзэлж байна. Эндээс харахад болц гүйцсэн хөгшин ой зонхилж залуу ой маш бага хувийг эзэлж байна. Энэ нь байгалийн сэргэн ургах явц муу байгааг илтгэж байна. Байгалийн сэргэн ургалтад байгаль цаг уурын дулаарал, ган цөлжилтийн байдлаас гадна мал бэлчээрлэлт тодорхой хэмжээгээр нөлөөлж байна.

Ойн бонитет (чансаа) Ой зохион байгуулалтын судалгаагаар бонитет буюу чансаа гэсэн үзүүлэлтийг тогтоодог. Чансаа гэдэг нь тухайн орчны боломжийг харуулсан үнэлгээ бөгөөд модны өндөр, диаметр, өсөлт сайн байвал чансаа төдий чинээ сайн байна гэсэн ойлголт юм. Нас модны төрлөөрөө ижил боловч хөрс, уур амьсгалын өөр өөр ургах орчны нөхцөлөөс шалтгаалан тэдгээр ойн өсөлтийн явц харилцан адилгүй байдаг. Ийм учраас ойн таксацын үед ойн ургах орчинд үнэлгээ өгөх хэрэгтэй болж бонитет гэдэг үзүүлэлтийг тогтоодог. Ойн ургах нөхцөлийн боломжийг бонитетийн анги гэдэг харьцангуй нэгжээр үнэлнэ. Тодорхой насны моддын дундаж өндөр хэдий чинээ их байвал тэр ойн ургах орчны нөхцөл төдий чинээ сайн байгааг харуулна гэсэн зарчимд тулгуурлан зохиосон М.М.Орловын хүснэгтээр нэгдүгээр ангид хамгийн сайн өсөлттэй ойг, тавдугаар ангид хамгийн ядмаг ойг хамруулдаг.

Булган аймгийн ойн сангийн байгалийн ойн бонитетийн ангийн эзлэх хувь хэмжээг /Диаграмм 10/-д харуулав.

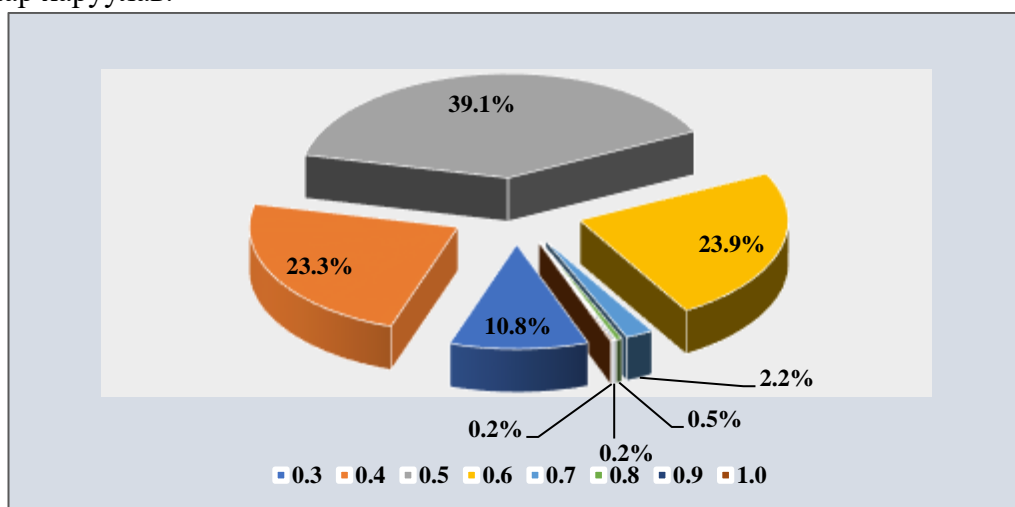
Диаграмм 10. Байгалийн ой бонитетийн анги, хувь

Булган аймгийн ойн сангийн байгалийн ойн 0.06 хувийг II бонитет, 2.1 хувийг III бонитет, 91.4 хувийг IV, 6.4 хувийг V бонитетийн ой эзэлж байна. Байгалийн ойд IV

бонитетийн ангийн ой зонхилж байгаа нь ургамал ургалтын хугацаа богино, чийг дутагдалтай зэрэг байгаль цаг уурын хүчин зүйлийн нөлөөнөөс гадна ургах орчны нөхцөл муу учраас өсөлт удаан моддын дундаж өндөр муу байгааг илэрхийлж байна.

Ойн өтгөрөл: Ой орон зайнхаа боломжийг хэдий чинээ бүрэн ашиглавал модны нөөц, өгөөж нь төдий чинээ их байна. Таксацид ойн орон зайн ашиглалтын түвшнийг өтгөрөл гэдэг үзүүлэлтээр илэрхийлдэг. Өтгөрөл нь тухайн ойн бодит бүтээмжийн харьцангуй хэмжээг заах үзүүлэлт бөгөөд ойн нөөц тогтооход голлох үзүүлэлт болно. Ургаж байгаа орчныхоо байгалийн боломж, орон зайг бүрэн ашигласан ойг хэвийн ой гэж нэрлэнэ. Хэвийн ой нь орон зайгаа бүрэн ашиглан ургасан учир модны нөөц нь нэг төрлийн тухайн нас, бонитетийн ойн хувьд хамгийн их байна. Хэвийн ойн өтгөрлийг 1.0 гэж аваад түүнтэй нэг төрлийн ижил нас, бонитеттэй бусад ойн нөөцийг 0.3-1.0 хүртэл коэффициентээр илэрхийлдэг.

Булган аймгийн ойн сангийн байгалийн ойн өтгөрлөөр хуваарилагдсан байдлыг графикаар харуулав.

Диаграмм 11. Байгалийн ойн өтгөрлөөр хуваарилагдсан байдал

Байгалийн ойн 10.8 хувь нь 0.3 өтгөрөл, 23.3 хувь нь 0.4 өтгөрөл, 39.1 хувь нь 0.5 өтгөрөл, 23.9 хувь нь 0.6 өтгөрөл, 2.2 хувь нь 0.7 өтгөрөл, 0.5 хувь нь 0.8 өтгөрөл, 0.2 хувь нь 0.9 өтгөрөл, 0.2 хувь нь 1.0 өтгөрөлтэй байгаа бөгөөд дундаж өтгөрөл 0.45 байна.

Энэ нь байгалийн ойн бүтээмж муу байгааг илтгэх бөгөөд болц гүйцсэн хөгшин ой зонхилж байгалийн аясаар сийрэгжиж байгаа бөгөөд нөгөө талаар ургах орчны нөхцөл муу байгаатай холбоотой юм.

1.2.5.4. Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс

2015 оны 7 сарын 8-ны өдрийн шинэчилсэн найруулгаар батлагдсан Монгол Улсын “Ойн тухай” хуулийн 5 дугаар зүйлийн 5.1-д зааснаар ойн санг хамгаалалт, ашиглалтын хэлбэр, экологи-эдийн засгийн ач холбогдлыг нь харгалзан ашиглалтын бүсийн ой, хамгаалалтын бүсийн ой гэж ангилдаг.

Хамгаалалтын бүсийн ойд цармын бүслүүрийн ой, тусгай хамгаалалттай газрын болон сургалт, судалгааны зориулалттай ой, ногоон бүс, хориотой зурвасын ой, заган ой, баян бүрдийн ой, 100 га хүртэлх хэмжээний төгөл ой, бут, сөөг, 30 хэмээс илүү налуу газрын ой хамаарна.

Хамгаалалтын бүсийн ойд зам, гүүр барих, ус, эрчим хүч, холбооны шугам татах болон түймрээс хамгаалах шороон зурвас гаргах, ойн хэвийн өсөлт, нөхөн сэргэлтийг дэмжихэд чиглэгдсэн арчилгаа, цэвэрлэгээний арга хэмжээг хэрэгжүүлэх, ойн дагалт баялгийг ашиглахаас бусад үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно.

Хамгаалалтын бүсийн ой нь ургах хугацаандаа гүйцэтгэдэг нийгмийн (амралт, сувилал, хот суурин газрын хүн амын эрүүл ахуйн нөхцөлийг хангах), хамгаалалтын (усны горим зохицуулах, хөрсийг элэгдэл эвдрэлээс хамгаалах) болон экологи-эдийн засгийн ач холбогдлоороо ангилагддаг.

Булган аймгийн ойн санг Монгол Улсын “Ойн тухай” хуулийн холбогдох заалтын дагуу ойн бүсүүдэд хуваахад дархан цаазат газрын онгон бүс, хамгаалалтын бүс, хязгаарлалтын бүс, байгалийн цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүс, байгалийн нөөц газар, дурсгалт газар, аймаг, сумын ногоон бүс, хориотой зурвасын ой, 100 га хүртэлх ой, сөөг ширэнгэ, уулын өвөр энгэр төгөл ой, 30 хэмээс дээш налуу газрын ой, улсын хилийн дагуух ой, ашиглалтын бүсийн ой гэж ангилагдаж байна.

Дархан цаазат газарт байгалийн бүс, бүслүүрийн онцлог, хэв шинжийг төлөөлж чадах унаган төрхөө хадгалсан байдал, шинжлэх ухааны онцгой ач холбогдлыг нь харгалзан байгаль орчны тэнцвэрт байдлыг хангах зорилгоор хамгаалалтад авсан газар нутаг орно. Дархан цаазат газрын эрх зүйн дэглэмийг нарийвчлан тогтоохын тулд тухайн газрын байгалийн хэв шинж, төлөв байдал, хөрс, ургамал, амьтны аймгийн онцлог, хүний үйл ажиллагаанд өртөх байдал зэргийг харгалзан онгон бүс, хамгаалалтын бүс, хязгаарлалтын бүс гэсэн дотоод бүсэд хуваана. Бүс тус бүр өөр өөр дэглэмтэй.

Дархан цаазат газрын онгон бүс: Байгалийн бүс, бүслүүрийн онцлог, хэв шинжийг төлөөлж чадах унаган төрхөө хадгалсан байдал, шинжлэх ухааны онцгой ач холбогдлыг нь харгалзан байгаль орчны тэнцвэрт байдлыг хангах зорилгоор дархан цаазат газрын онгон бүсийг тогтоодог.

Дархан цаазат газрын хамгаалалтын бүс: Дархан цаазат газрын хамгаалалтын бүсэд ургамал, амьтны аймгийн өсөж үржих нөхцөлийг хангах, гамшгийн хор уршгийг арилгахтай холбогдсон биотехникийн арга хэмжээг байгаль орчинд сөрөг нөлөөгүй арга хэлбэрээр хэрэгжүүлнэ.

Дархан цаазат газрын хязгаарлалтын бүс: Дархан цаазат газрын хязгаарлалтын бүсэд ойд арчилгаа, цэвэрлэгээ хийх, нутгийн оршин суугчид ахуйн хэрэгцээндээ зориулан байгалийн дагалт баялаг, эмийн болон хүнсний ургамлыг зохих журмын дагуу түүж ашиглах эрхтэй байдаг.

Зэд Хантай Бүтээлийн нурууны дархан цаазат газар: Булган аймгийн Тэшиг, Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ сумдын нутгийг дамнан орших Зэд Хантай Бүтээлийн нурууд тэдгээрийн салбар уулсын 611 300 га нутаг дэвсгэрийг Улсын Их Хурлын 2011 оны 05 дугаар сарын 05-ны өдрийн 18 дугаар тогтоолоор дархан цаазат газрын ангиллаар Улсын тусгай хамгаалалтад авсан.

Булган аймгийн ойн сангийн 614323 га талбай буюу 32.0 хувь нь дархан цаазат газар нутагт хамаарч байна. Үүнээс 319084 га буюу 51.9 хувь нь онгон бүс, 150247 га буюу 24.5 хувь нь хамгаалалтын бүс, 144992 га буюу 23.6 хувь нь хязгаарлалтын бүсэд хамаарч байна.

Байгалийн цогцолборт газар: Байгалийн унаган төрхөө харьцангуй хадгалсан, түүх соёл, шинжлэх ухааны болон танин мэдэхүй, экологийн хүмүүжилд ач холбогдол бүхий улсын тусгай хамгаалалтад авсан газар нутгийг байгалийн цогцолборт газар гэнэ. Байгалийн цогцолборт газрыг байгалийн хэв шинж, ургамал, амьтны аймгийн байршил, түүх, соёлын дурсгалыг нь хадгалах шаардлага, аялал, жуулчлал хөгжүүлэх нөхцөл зэргийг харгалзан онцгой бүс, аялал жуулчлалын бүс, хязгаарлалтын бүс гэсэн дотоод бүсчлэлд хуваадаг.

“Хөгнө-Тарна” байгалийн цогцолборт газар: Булган аймгийн Гурванбулаг, Рашаант, Өвөрхангай аймгийн Бүрд зэрэг гурван сумын нутаг дамнасан нийтдээ 84390 га

талбайтай Хөгнө-Тарна байгалийн цогцолбор газар юм. Хөгнө хаан уулыг эрт дээр үеэс "Хан" хэмээн шүтэн хамгаалж ирсэн бөгөөд энд Тахилгын овоо, Сантын овоо, Бага ханы овоо зэрэг тахилгатай газрууд бий. Хөгнө хаан уул нь Богд хаант монгол улсын үед төр шашны холбогдолтойгоор тахин шүтэж ирсэн дөрвөн хан уулын нэг нь байжээ. Энэ нутгийн гадарга нь Орхон-Туулийн савын 1500-2000 метр өндөртэй бэсрэг, нам уулс, цав толгод, тэдгээрийн хооронд орших талархаг гадарга бүхий тогтоцтой. Хөгнө хааны уулын системд хамрагдах уулс нь харьцангуй нам, хамгийн өндөр оргил Цэцэрлэг 1968.8 метр өндөртэй. Түүний захын хамгийн нам уулс, цав толгод 1300-1500 метр өндөртэй байна. Цогцолборын хамгийн том гол нь Хангайн нурууны зүүн хэсгийн бэсрэг уулсын нэг болох Зүүн Хайрхан уулын умарт биеэс эх аван урсах Тарнын гол ба Туул гол руу цутгах энэ гол нь Орхон-Туулийн ай савд багтана.

Булган аймгийн ойн сангийн 0.4 хувь буюу 6968 га талбай байгалийн цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүсэд орж байна.

Дурсгалт газар: Байгалийн өвөрмөц тогтоц, түүх, соёлын ул мөр уламжлагдан хадгалагдсаныг байгалийн байдлаар нь өвлөн үлдээхийн тулд хамгаалагдсан газар нутаг орно. Дурсгалт газар хоёр үндсэн төрөлтэй ба байгалийн дурсгалт газар, соёлын дурсгалт газар гэж ангилна.

Хутаг-Өндөр сумын Уньт багийн нутагт байдаг Уран, Тогоо, Тулга уулыг Монгол Улсын Засгийн газрын 1995 оны 26 дүгээр тогтоолоор байгалийн дурсгалт газрын ангиллаар тусгай хамгаалалтад авсан. Булган аймгийн ойн сангийн 0.1 хувь буюу 1356 га талбай Дурсгалт газрын ангилалд хамаарч байна.

Булган аймгийн ойн сангийн 1356 га талбай буюу 0.1 хувь нь байгалийн дурсгалт газрын ойд хамаарч байна.

Байгалийн нөөц газар: Байгалийн тодорхой хэв шинж, аль нэгэн нөөц, баялгийг хамгаалах, хадгалах, нөхөн сэргээх нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилгоор улсын тусгай хамгаалалтад авсан газар нутгийг байгалийн нөөц газар гэнэ.

Сэлэнгэ мөрний ай савын ус хагалбар уулсын нэг болох Хан Жаргалантын нурууны ландшафтын өвөрмөц тогтоц, биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах зорилгоор 2003 оны УИХ-ын 30 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Бугат сумын нутагт 62919 га талбайг байгалийн нөөц газар болгон улсын тусгай хамгаалалтад авсан.

Булган аймгийн ойн сангийн 16608 га буюу 0.9 хувь нь байгалийн нөөц газарт хамаарна.

Ногоон бүс: Байгаль орчны тэнцэл, хүн амын эрүүл ахуйн нөхцөлийг хангах зорилгоор хот тосгон суурин газрын эргэн тойрны ойд ногоон бүс тогтоодог. Булган аймгийн ойн сангийн 8.8 хувь буюу 168608 га талбай ногоон бүсийн ойд хамаарч байна.

Хориотой зурвасын ой: Ой нь ургаж байгаа хугацаандаа олон чухал үүрэг гүйцэтгэдгийн нэг нь гадаргын болон газар доорх усны горимыг зохицуулах, усны чанарыг дээшлүүлэх, ус хамгаалалтын үүрэг юм. Хориотой зурвасын ойд нуур, рашаан, булаг, шандын ундаргын эргэн тойрон болон голын эргээс хоёр тийш 1000 метрийн доторх ой хамаарна. Булган аймгийн ойн сангийн 15 хувь буюу 288627 га талбай хориотой зурвасын ойд хамаарч байна.

100 га хүртэлх хэмжээний төгөл ой: 100 га хүртэлх хэмжээний төгөл ой гэдэг нь эх ойгоосоо тусгаарлагдмал бага хэмжээтэй төгөл хэлбэрээр тархсан жижиг зураа, ширэнгэ, уулын өвөр энгэрийн төгөл ой хамаарах ба цаашид тэлж урган ойн сангийн талбай нэмэгдэхэд ихээхэн ач холбогдолтойн дээр талбайгаар нь хавтгайруулан огтолбол шууд

хээржих хандлагатай ойг хэлнэ. Булган аймгийн ойн сангийн 8 хувь буюу 154464 га талбай 100 га хүртэлх хэмжээний төгөл ойд хамаарч байна.

30 хэмээс дээш налуу газрын ой: Энэ аж ахуйн төрлийн ой нь ихэвчлэн ус хагалбарын шугам дагуу байрлах учраас хөрсийг салхи, усны элэгдэл эвдрэлээс хамгаалах, гол үүрэг ач холбогдолтой бөгөөд ургах орчных нь тохиромжтой нөхцөлийг алдагдуулахгүй байх, ойн хэвийн өсөлт, өөрөө аясаараа сэргэн ургах нөхцөлийг хангах үүднээс хамгаалалтын бүсэд оруулдаг. Булган аймгийн ойн сангийн 17.1 хувь буюу 328903 га талбай 30 хэмээс дээш налуу газрын ойд хамаарч байна.

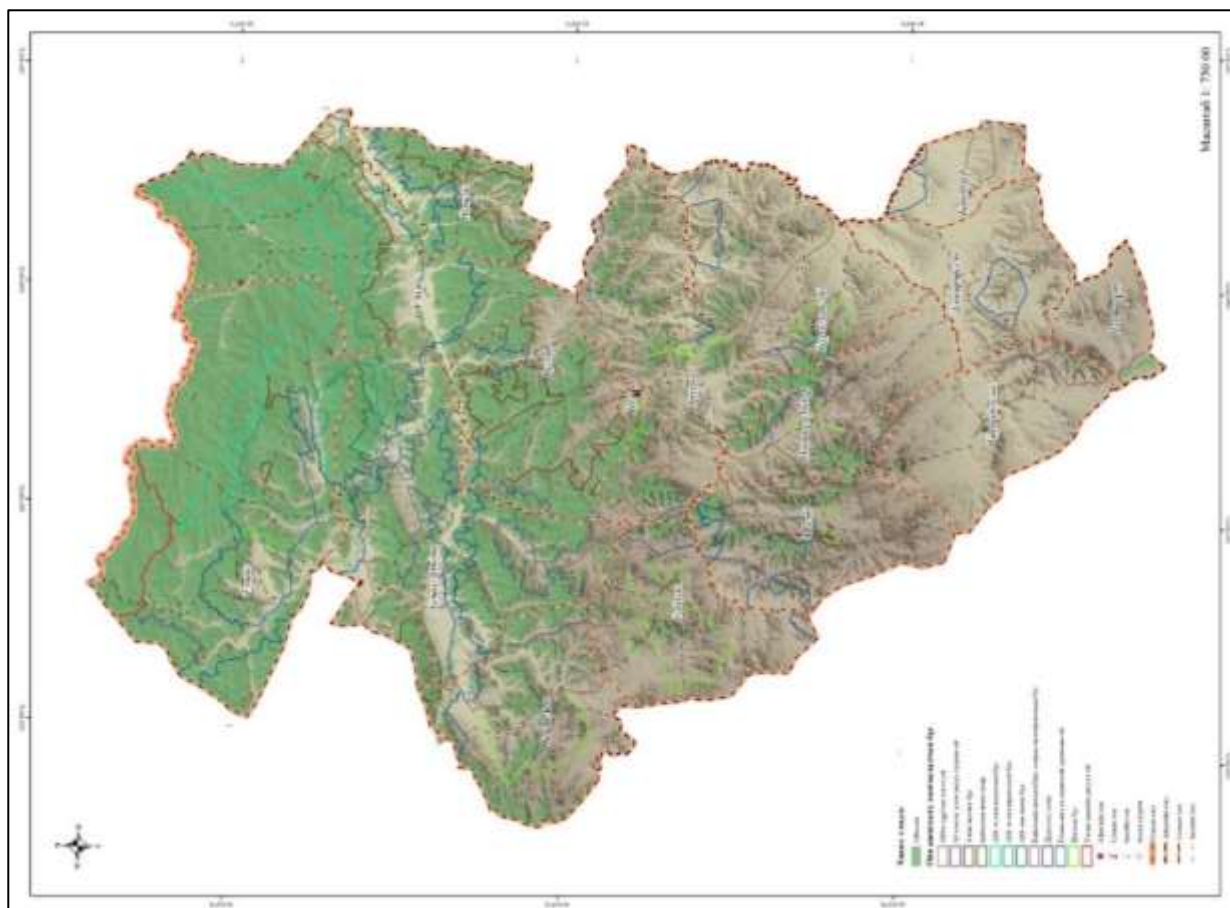
Улсын хилийн дагуух ой: “Монгол Улсын хилийн тухай” хуулийн 3 дугаар бүлгийн 27 дугаар зүйлийн 1-д “Улсын хилийн бүсэд хилийн дэглэмийг сахиулах, Улсын хил хамгаалалт, шалган нэвтрүүлэх албаны зориулалттай хилийн инженер, техникийн байгууламж барих зорилгоор Улсын хилийн шугамаас дотогш 15 км-ээс илүүгүй Улсын хил хамгаалах байгууллагаас тогтоосон нутаг дэвсгэрийг Улсын хилийн зурвас гэнэ” гэж заасан байдаг.

Булган аймгийн ойн сангийн 61419 га талбай буюу 3.2 хувь нь Улсын хилийн дагуух ойд орж байна.

Ашиглалтын бүс: Ашиглалтын бүсийн ойд хамгаалалтын бүсэд хамрагдаагүй үлдсэн бүх ойг хамааруулна. Ашиглалтын бүсийн ойгоос иргэн, нөхөрлөл, аж ахуйн нэгж, байгууллага, мод ойн дагалт нөөцийг ойн санг хамгаалах, зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх асуудлыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр тусгасан менежментийн төлөвлөгөөний дагуу ашиглах эрхтэй. Булган аймгийн ойн сангийн 14.6 хувь буюу 280929 га талбай ашиглалтын бүсийн ойд хамаарч байна. Булган аймгийн ой бүхий 16 сумаас 5 сумын ойн санд ашиглалтын бүс тогтоогдсон байна. Булган аймгийн ойн сангийн талбайг бүсээр ангилсан байдлыг доорх хүснэгтээр үзүүлэв.

Хүснэгт 36. Ойн ашиглалт, хамгаалалтын бүс

Ойн бүс	Аж ахуйн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
Хамгаалалтын бүсийн ой	Дархан цаазат газрын онгон бүс	319,084.0	16.6
	Дархан цаазат газрын хамгаалалтын бүс	150,247.0	7.8
	Дархан цаазат газрын хязгаарлалтын бүс	144,992.0	7.5
	Байгалийн цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүс	6,968.0	0.4
	Байгалийн нөөц газар	16,608.0	0.9
	Дурсгалт газар	1,356.0	0.1
	Ногоон бүс	168,608.0	8.8
	Хориотой зурвасын ой	288,627.0	15
	100 га хүртэлх ой, сөөг ширэнгэ уулын энгэр төгөл ой	154,464.0	8
	30 хэмээс дээш налуу газрын ой	328,903.0	17.1
Улсын хилийн дагуух ой	61,419.0	3.2	
Ашиглалтын бүсийн ой	Ашиглалтын бүс	280,929.0	14.6
Ойн сангийн нийт талбай		1,922,205.0	100

Зураг 50. Ойн ашиглалт хамгаалалтын бүсийн зураг

1.2.6. БАЙГАЛИЙН БАЯЛАГИЙН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ

1.2.6.1. Амьтны тархалт

А. Амьтны аймгийн газарзүйн мужлал ба тархалт

Монгол орны ландшафтын мужлалд амьтны аймгийн чанарын болон тооны харьцааг баримтлан Умардын болон уулархаг Азийн гэсэн 2 дэд их мужид хуваажээ.

Умардын дэд их мужид Тайгын муж ба түүний Дорно Сибирийн дэд муж байх бөгөөд түүнд Хөвсгөл болон Хэнтийн тойрог багтана.

Монгол орны нутаг дэвсгэр байгалийн газарзүйн хувьд нэн өвөрмөц онцлогтой учир бүс бүслүүр үүсгэж үүнд зохицон амьдрах амьтны аймаг нь ихээхэн баялаг бүрэлдэхүүнтэй юм. Иймд тус оронд өндөр уулын тагийн бүслүүрээс цөлийн бүс хүртэлх бүхий л бүс бүслүүрийн амьтад амьдрах нөхцөл бүрджээ. Говь цөлийн ландшафтад нутгийн уугуул буюу төв азийн унаган амьтад олноор амьдарна.

Амьтны аймгийн бүрэлдэхүүнд: хөхтөн, жигүүртэн, шавж, хэвлээр явагчид, усны амьтад зонхилсон бөгөөд нутгийн хойд хэсгийн уулархаг нутгийн ой тайгад амьдардаг хөхтөн амьтдаас атаахай, олон зүйлийн туурайтан, махан идэштэн;

Ойт хээрийн бүсийн хээрт: нүх, үүр малтан орогнодог ногоон өвсөн тэжээлт, тарвага, бусад жижиг амьтад зонхилсон хөхтний бүлгэмдэл, харин хээрийн бүсийн зүүн захаар цагаан зээрийн сүрэг тархана.

Цөлөрхөг хээрийн ба цөлийн бүсэд: Монгол чичүүл, зарим зүйл алагдаахай, шишнүүхэй, үүнээс урагшаа болоход шар чичүүл зонхилно.

Монгол орны уудам нутгийн байгалийн байдал янз бүр буюу өндөр уул, хээр тал, ой мод, говь цөл хосолсны ачаар амьтны аймаг баялаг юм. Уул нурууд олон учраас босоо бүс бий болж, бүс бүслүүр дотор ч газар зүйн байдал өөр өөр байдаг болохоор янз бүрийн амьтад байрлан оршиход тохиромжтой нөхцөл бүрджээ. Монгол орны амьтны аймаг, нугаламт амьтдын зүйлийн хөхтөн 141, шувуу 502, загас 79, хоёр нутагтан 6, мөлхөгчид 22 зүйл буюу нийт 750 зүйл байна. Нугаламгүйтнээс зөөлөн биетэн 41, хорхой 86, үе хөлтөн 5128 амьтдын нийт 5255 зүйл бүртгэгдээд байна.

Булган аймаг нь физик газар зүйн мужлалаар Хангай-Хэнтийн уулархаг их мужийн Хангайн мужид бүхэлдээ хамаарагдана. Тойргийн хувьд аймгийн газар нутгийн дийлэнх хэсэг буюу 97 хувь нь Сэлэнгэ- Орхоны сав дахь бэсрэг уулсын тойрогт хамрагдаж, үлдсэн 3 хувь болох газар нутгийн урд хэсэг Хангайн гол нурууны тойрогт багтана.

Булган аймгийн нутагт нь Булганхан, Бүрэгхангай, Дулаанхан, Бүтээл, Хантай Дархан хаан зэрэг ой хөвчит уул нурууд бий. Нутгийн хойд захаар эртний төрмөлийн эриний боржин чулуу, өмнө хэсгийн үлэмж талбайд дунд ба эртний төрмөлийн эриний хурдас, дунд хэсгээр нь Дээд Пермийн ба Гуравдагч, Юрийн галавын бялхмал чулуулаг, мөн Дөрөвдөгч эриний хүрмэн чулуу их тархжээ, Дөрөвдөгч галавын үед оргилж байсан Уран тогоо, Тулга, Бүрхээр, Жалавч зэрэг унтарсан галт уулыг нь дархлан хамгаалж байна. Булган аймгийн нутагт Сэлэнгэ, Орхон, Хануй, Эг зэрэг том голууд урсах бөгөөд Харгал, Хунт, Айрхан зэрэг нууруудаас гадна Хульж, Хунт, Хануйн, Асгатын зэрэг рашаан бий. Аймгийн нутгийн урд хэсгээр хээрийн хүрэн хөрс, хойд хэсгээр ойн хар шороон ба уулын, тайгын хөрс тархжээ. Аймгийн нутгийн өмнөд хэсгээр хээрийн ургамал, хойд хэсгээр ой хөвчийн ургамал тархжээ.

Тус аймгийн хэмжээнд сүүлийн таван жилд ан амьтны тархац нутаг тэлсэн, тоо толгойн нөөц нэмэгдсэн үр дүн байна. “Монголын анчдын нийгэмлэг” төрийн бус байгууллагын хийсэн тус аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар агнуурын ач холбогдол бүхий 27 зүйл хөхтөн, 10 орчим зүйл шувуу, 11 зүйл загас байна

гэж үзжээ. Мэргэжлийн байгууллагын гаргасан ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайланг үндэслэн ирэх таван жилд хэрэгжүүлэх ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөө гаргаж, хөхтөн болон ойн шувууны 38, загасны 23 агнуурын бүс нутгийг тогтоосон байна. Тухайлбал ан агнуурын нөөц ихтэй Тэшиг, Хутаг-Өндөр суманд 11-13 агнуурын бүс нутаг байхаар орон нутгийн саналыг үндэслэн шийдвэрлэсэн аж. Тус аймагт жил бүр ахуйн болон тусгай зориулалтаар ан амьтан агнах, загас барих зөвшөөрөл олгодог юм.

Б. Ан амьтдын тархац байршил, нөхөн үржил, сүргийн бүтэц, нягтшил нөөц

Булган аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын үед ойн, уулын, талын туруутан амьтдын тархан байршдаг 1213.5 км² газарт 48 сорилын талбай сонгон, эдэлбэр газрын бүх төрлийг дайрсан 2601 км замналаар явсан нь тэдгээрийн үндсэн байршил нутгийн 33.5 хувийг хамарсан 2018 оны судалгааны дүнгээс мэдээллийг бэлтгэлээ.

Молцог хандгай (Alces alces)

Нэн ховор зүйл. ДБХХ-ны Улаан дансны ангиллын шалгуураар олон улсын хэмжээнд “анхааралд өртөхөөргүй”, бүс нутгийн хэмжээнд “устаж болзошгүй” хэмээн үнэлэгдсэн манай орны хамгийн том амьтан.

Таних шинж: Биеийн урт 300 см, сэрвээний өндөр 240 см, жин 570 кг хүрнэ. Бие харьцангуй богино, том, лагс. мөч урт, чих урт, сүүл богино. Дээд уруул доод уруулаа бүрхэж унжина. Хоолойдоо арьсан унжлага буюу сүүхтэй. Мэнжийн сүүх сүндэснийхээс том. Мэнж олон салаалсан том эвэртэй. Эврийн уг богино, бүдүүн, дундаа хавтгай, зөвхөн дээд захаараа олон салаатай. Зүс жигд хар халтар бараан, хөл, хоншоор цайвар.

Тархац, байршил: Молцог хандгай нь Тэшиг, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр сумын нутаг Хантай, Бүтээл, Зэдийн нуруу, Тэшиг сумын ойт болон голын бургас, торлог бүхий 9489.5 км² талбайд тархан байршиж байна. Хутаг-Өндөр сумын Харганы гол, Бугат сумын Бартын эх, Сэлэнгэ сумын Хар эрэг, Хангал сумын Бүрэнгийн нурууны ар зэрэг Сэлэнгэ мөрний сав дагуух нутгаар хааяа тохиолдоно. Тархац нутгийн 62.6 хувийг нь дархан цаазат газарт хамаарна.

Нягтшил, нөөц: 261.2 км² нутгаар судлахад 42.8 км² талбайд 2 хандгайн ул мөр таарч байсан ба нутгийн иргэдийн мэдээлэл дээр нягтшилыг тооцвол аймгийн хэмжээнд молцог хандгай 1000 га-д 0.5 бодгаль нягтшилтай, 474±24 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна. Үүнийг сумаар нь авч үзвэл: Тэшиг суманд тархац, нөөцийн 66.0 хувь буюу 312 толгой, Сэлэнгэ суманд тархац, нөөцийн 29.0 хувь буюу 139 толгой, Хутаг-Өндөр суманд тархац, нөөцийн 5.0 хувь буюу 23 толгой молцог хандгай тус тус ногдож байна.

Сүргийн бүтэц: Иргэдийн өгсөн мэдээлэлд тулгуурлан 14 молцог хандгайн нас, хүйсийг ялган үзвэл 5 толгой нь (35.7 хувь) манж, 6 толгой нь (42.8 хувь) сүндэс, 3 толгой нь (21.4 хувь) ходол /залуу/ бодгаль байх магадлалтай байна.

Манж, сүндэсийн харьцаа тухайн популяцийн өсөн үржих чадавхийг тодорхойлдог гол үзүүлэлт бөгөөд энд манж, сүндэс 1:1.2 харьцаатай, залуу бодгаль 21.4 хувийг эзэлж байгаа нь популяцийн нөхөн үржил тогтвортой байгааг харуулна.

Хамгаалсан байдал: Агнахыг 1953 оноос хуулиар хориглож, “Амьтны тухай” хуульд нэн ховор амьтнаар бүртгэж Монгол улсын улаан номонд оруулсан. Тархац нутгийн 20 орчим хувь нь улсын тусгай хамгаалалтай газарт хамрагдсан. Хамгаалах арга хэмжээ: Тархац, нөөц биологийг судалж, хамгаалах арга боловсруулан хэрэгжүүлэх, байршил нутгийн улсын болон орон нутгийн тусгай хамгаалалтад авч эзлэх хувийг нэмэгдүүлж, хамгаалалтыг сайжруулах, амьдрах орчныг хамгаалах арга хэмжээ авах, хууль бус агналтыг таслан зогсоох, удмын санг хадгалах шаардлагатай.

Халиун буга (Cervus elaphus)

Таних шинж: Зуны өнгө шаргал, бор хүрэн, өвлийн зүс бор саарал, тана тод цайвар шаргал өнгөтэй бөгөөд бараан хүрээтэй, зоргол нь нуруугаараа толботой. Намрын гуужилтаар толбо нь аажим арилна. Бие гүйцсэн эр бугын биеийн урт 213-247 см, согооных 193-232 см; дайрын биеийн жин 250-345 кг сэрвээний өндөр дайрт 142-165 см, согоонд 124-152 см байна. Зөвхөн эр нь эвэртэй. Эврийн урт нь 1.5 м, далайц 1.3 м хүрнэ. Нас ахих тутам эвэр уртсаж, хүчирхэг болно. Эврийн хөгжил 5-6 настайд гүйцэх бөгөөд 10-12 насны дайр хамгийн хүчирхэг эвэртэй байх ба үүнээс хойш хөгшрөлтийн шинж илэрнэ. Эврээ хавар 3-4 сард гээж, намар дуудлагын өмнө шинэ эвэр ургаж гүйцнэ.

Тархац, байришил: Халиун буга Булган аймгийн бүх сумдын нутагт тархацтай бөгөөд аймгийн нийт ойн санд болон Гурванбулаг, Дашинчилэн, Рашаант, Баяннуур сумдад уулын хээрийн бугын тархац талбайг нэмээд тооцвол нийт халиун бугын тархац нутгийг 19559.47 км² байна.

Нягтшил, нөөц: Халиун буга байх боломжтой 1200.1 км² сорилын талбайд нийт 349 бодгаль бүртгэж байгаа нь аймгийн хэмжээнд халиун буга 1000 га-д 2.597 бодгаль нягтшилтай, 5080±254 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

Сүргийн бүтэц: Нас, хүйсийг ялгасан 349 халиун бугыг судлахад 144 толгой нь (41.0 хувь) буга, 171 толгой нь (49.0 хувь) согоо, 34 толгой нь (10.0 хувь) илий байв. Буга, согооны харьцаа тухайн популяцийн өсөн үржих чадавхийг тодорхойлдог гол үзүүлэлт бөгөөд буга, согоо 1:1.2 харьцаатай байв. Мөн согоо, тугалын харьцаа нөхөн үржлийг илэрхийлэх ба бие гүйцсэн согоо 91, илий 34 буюу нөхөн үржилт 37.4 хувьтай байна. Бүртгэсэн нийт бодгалийн 49.8 хувийг залуу /дайр 94, гунж согоо 80/ бодгалиуд эзэлж байгаа нь популяцийн нөхөн төлжилт сайн байгааг харуулна.

Хүснэгт 37. Халиун бугын нөөцийн дүн.

№	Сумын нэр	Тархац нутаг, км ²		Сорилын талбай, км ²	Дээж талбай, км ²	Тоологдсон бодгаль	Нягтшил, 1000 га дахь	Нөөц
		Нийт	Үүнээс ТХГН-т					
1	Баян-Агт	685.8	132.3	33.2	23.1	2.0	0.9	59.0
2	Баяннуур	55.8	-	-	-	-	6.3	35.0
3	Бугат	1,820.3	456.8	109.5	46.8	5.0	1.1	194.0
4	Булган	6.3	-	-	-	-	-	-
5	Бүрэгхангай	245.9	-	218.6	40.2	28.0	7.0	171.0
6	Гурванбулаг	205.1	36.2	47.5	47.5	-	6.3	129.0
7	Дашинчилэн	186.3	-	152.1	82.4	165.0	20.0	373.0
8	Могод	291.7	-	113.1	74.1	74.0	10.0	291.0
9	Орхон	748.8	-	81.5	22.8	6.0	2.6	197.0
10	Рашаант	46.8	29.8	40.4	40.4	-	6.3	29.0
11	Сайхан	143.4	-	57.1	26.5	12.0	4.5	65.0
12	Сэлэнгэ	3,952.5	2,364.4	48.1	19.1	1.0	0.5	207.0
13	Тэшиг	6,607.0	3,073.8	91.3	67.8	14.0	2.1	1,364.0
14	Хангал	1,058.9	-	25.2	25.2	-	6.3	667.0
15	Хишиг-Өндөр	325.3	-	96.2	48.1	37.0	7.7	250.0
16	Хутаг-Өндөр	3,179.7	1,657.3	86.3	15.2	5.0	3.3	1,046.0
НИЙТ		19,559.5	7,750.5	1,200.1	579.2	349.0	-	5,080.0

Бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*)

Таних шинж: Бугынхан овогт багтах, зүүн хойд Азид тархсан хөхтөн амьтан юм. Өнгийн

хувьд хувьсамтгай, өвлийн улиралд их биеийн өнгө бараан сараал, толгой, нуруу биеийн хажуу тал бор шаргал хэвлийн болон дотор тал цайвар шаргал, зуны зүс биеийн бүх хэсэгтээ нэгэн жигд улаан шаргал тан цагаан, тана өвөл тодорч зуны улиралд бүдгэрнэ. Биеийн урт 127-137 см, жин 28-40 кг. янзага 1.4-2.5 кг жинтэй нуруугаараа цоохор толботой. Том чихтэй, урт хөл, урт хүзүүтэй, хойд мөчнүүд нь урдхаас уртавтар боловч нуруу тэгш, сүүл оготор богино, үснийхээ доороос бараг харагдахгүй, сүүлээ тойроод цагаан үстэй байдаг. Эрэгчнийг гур эвэртэй; эмэгчнийг зүр эвэргүй байдаг. Гурын эвэр суурь хэсгээрээ бахим бөгөөд дунджаар 28-33 см урт, эврийн далайц /эврийн төгсгөл хоорондын зай/ 17-26 см хүрнэ, бие гүйцсэн гур 3 салаа эвэртэй. Монгол оронд байх бор гөрөөсний эвэр нэлээд урт, заримдаа 45 см хүрдэг. Эвэр нь 5-8 настайдаа хэмжээндээ хүрч өсөөд 6 наснаас дээш эврийн жин, хэмжээ нь багасаж ирдэг. Зүр нь биеийн хэмжээ жингээр эрэгчнээсээ арай багавтар, өнгө зүс бараг ижил байдаг.

Тархац байршил: Бор гөрөөс Булган аймгийн 11 сумын нутагт тархацтай бөгөөд аймгийн нийт ойн сангийн талбайгаас Баяннуур, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Рашаант сумдын ойн сангийн талбайг хасахад тархац 19 065.63 км² гэж тогтоолоо. Нийт тархац нутгийн 33 хувь нь улсын ТХГН-т багтжээ.

Нягтшил, нөөц: Судалгаанд бор гөрөөс байх боломжтой 960.1км² сорилын талбай хамрагдсанаас 306.6 км² дээж талбайд нийт 63 бодгаль бүртгэв. Аймгийн хэмжээнд бор гөрөөс 1,000 га-д 2.291 бодгаль нягтшилтай, 4368±218 толгой нөөцтэй байх бололцоотой байна.

Сүргийн бүтэц: Судалгаанд нийт 63 бодгаль бүртгэснээс 30 бодгалийн нас, хүйсийг тодорхойлж чадаагүй. Учир нь дуугаар, алсаас харсан бодгалиуд юм. Харин нас, хүйсээр ялгасан 30 бор гөрөөсний 12 толгой нь гур (40.0 хувь), 10 толгой нь зүр (33.3 хувь), 8 толгой нь залуу бодгаль (26.6 хувь) байв. Зүр, гурын харьцаа тухайн популяцийн бүтэц хэвийн байгаа эсэхийг тодорхойлоход гол үзүүлэлт болдог. Энд залуу бодгалиудыг оруулаад зүр 13, гур 17 толгой, харьцаа 1:1.3 байгаа нь бор гөрөөсний популяцийн нөхөн үржилд хүний болон биологийн нөлөө бага гэж үнэлж болохоор байна. Бүртгэсэн нийт бодгалийн 8 толгой буюу 26.6 хувийг залуу бодгаль эзэлж байгаа нь популяцийн нөхөн төлжилт тогтвортой байгааг илтгэнэ.

Хүснэгт 38. Бор гөрөөсний нөөцийн дүн, сумаар

№	Сумын нэр	Тархац нутаг, км ²		Сорилын талбай, км ²	Дээж талбай, км ²	Тоологдсон бодгаль	Нягтшил, 1000 га дахь	Нөөц
		Нийт	Үүнээс ТХГН-т					
1	Баян-Агт	685.8	132.3	33.2	33.2	13.0	3.9	269.0
2	Баяннуур	-	-	-	-	-	-	-
3	Бугат	1,820.3	456.7	109.5	85.7	11.0	1.3	234.0
4	Булган	6.3	-	-	-	-	-	-
5	Бүрэгхангай	245.9	-	218.6	6.0	1.0	1.7	41.0
6	Гурванбулаг	-	36.2	-	-	-	-	-
7	Дашинчилэн	-	-	-	-	-	-	-
8	Могод	291.7	-	113.1	12.6	2.0	1.6	46.0
9	Орхон	748.8	-	81.5	18.0	8.0	4.4	333.0
10	Рашаант	-	29.8	-	-	-	-	-
11	Сайхан	143.4	-	57.1	3.3	1.0	3.0	43.0
12	Сэлэнгэ	3,952.5	2,364.4	48.1	19.1	2.0	1.0	414.0
13	Тэшиг	6,607.0	3,073.7	91.3	72.1	9.0	1.2	825.0
14	Хангал	1,058.9	-	25.2	25.2	-	2.0	212.0

15	Хишиг-Өндөр	325.3	-	96.2	6.3	1.0	1.6	52.0
16	Хутаг-Өндөр	3,179.7	1,657.3	86.3	25.1	15.0	6.0	1,900.0
НИЙТ		19,066.0	7,750.0	960.0	307.0	63.0	2.0	4,368.0

Зэрлэг гахай (*Sus scrofa*)

Таних шинж: Бараан хүрэн бор сараал зүстэй, урт, өтгөн ширүүн үстэй, хоншоор урт, хүзүү богино, бахим, сүүл богино, бодон нь ил гарсан хүчирхэг махир соёотой, мөч богино, бахим. Биеийн урт нь 125-180 см, сэрвээ 80-100 см орчим өндөр сүүлний урт 20-30 см, биеийн жин нь 125-200 кг хүрнэ. Эрийг бодон, эмийг мэгж, төлийг тоорой гэнэ. Их азарган гахайг хаван, хамгийн том бодонг ногтмол бодон, түүний дараа хангал бодон, хязаалан хадаргаа бодон, соёолон залуу бодон гэх мэтээр нэрлэнэ. Хоёр настай тооройг ховс, гурван настай тооройг шавшуурга гэнэ.

Тархац, байршил: Зэрлэг гахай Булган аймгийн Баяннуур, Булган, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Рашаант сумдаас бусад 11 сумын нутагт тархан байршина. Нутгийн хойд болон төв хэсгийн үргэлжилсэн тархац нутгаас гадна Хөвсгөлийн нуруу, Айтын нуруу, Өрмийн нуруу, Өрхтий уул, Дулаан хар уул, Хулжийн нуруу, Бөгтөрийн нуруу, Могод уул, Өндөр Жаргалант уул, Баян-Өндөр уул, Бүрэгийн нуруу, Оголын нуруу зэрэг уул нуруудаар байрших ба нийт тархцын талбайг 17 567.90 км² гэж тогтоолоо.

Нягтшил, нөөц: 775.0 км² сорилын талбайн 240.1 км² дээж талбайд 2 бодгаль харж, 20 тохиолдолд амьдралын ул мөр буюу мөр, баас, ухашаар нийт 22 тохиолдол бүртгэв. Аймгийн хэмжээнд зэрлэг гахай 1000 га-д 1.158 бодгаль нягтшилтай, 2035±101 толгой нөөцтэй.

Сүргийн бүтэц: Тэшиг сумын Хамар даваа, Могод сумын Дулаан харын ууланд ажиглахад бодон, тоорой, ганцаар болон сүргээрээ тархсан. Хойд нутгаас хөөгдсөн гахай Булганы нуруу, Айт, Өрмийн нуруу, Өрхтий уул, Дулаан хар ууланд ирдэг гэж нутгийн иргэд мэдээлж байв.

Хүснэгт 39. Зэрлэг гахайн нөөцийн дүн, сумаар

№	Сумын эр	Тархац нутаг, км ²		Сорилын талбай, км ²	Дээж талбай, км ²	Тоологдсон бодгаль	Нягтшил, 1000 га дахь	Нөөц
		Нийт	Үүнээс ТХГН-т					
1	Баян-Агт	279.5	132.3	33.2	-	-	0.7	20.0
2	Баяннуур	-	-	-	-	-	-	-
3	Бугат	1,765.9	456.7	109.5	61.2	3.0	0.5	87.0
4	Булган	6.3	-	-	-	-	-	-
5	Бүрэгхангай	95.1	-	99.7	14.1	1.0	0.7	7.0
6	Гурванбулаг	-	36.2	-	-	-	-	-
7	Дашинчилэн	-	-	-	-	-	-	-
8	Могод	117.5	-	77.5	19.3	3.0	1.6	18.0
9	Орхон	287.2	-	81.5	20.1	2.0	1.0	29.0
10	Рашаант	-	29.8	-	-	-	-	-
11	Сайхан	39.5	-	26.5	6.6	1.0	1.5	6.0
12	Сэлэнгэ	3,962.4	2,364.4	48.1	38.1	2.0	0.5	208.0
13	Тэшиг	6,600.3	3,073.7	91.3	49.0	8.0	1.6	1,078.0
14	Хангал	995.9	-	25.2	-	-	0.9	90.0
15	Хишиг-Өндөр	281.4	-	96.2	25.2	1.0	0.4	11.0
16	Хутаг-Өндөр	3,136.7	1,657.3	86.3	6.5	1.0	1.5	483.0
НИЙТ		17,568.0	7,750.0	775.0	240.0	22.0	-	2,035.0

Хүдэр

Таних шинж: Гирээ, гирэгчин эвэргүй. Гирээ дээд уруул дороосоо илүү гарч эрүүнээс доош сөрдийсэн, 7 см хүртэл урт сэлэм хэлбэртэй, хурц, тод цагаан соёотой. Гирэгчний соёо жижиг. Хажуу, зоо хондлойгоороо бүдэг шаравтар толбо бүхий хүрэн бор, бараан хүрэн зүстэй, хэвэл, мөчдийн дотор тал цайвар. Хондлой сэрвээнээсээ өндөр, урьд хөл хойд хөлөөс богино харагдана. Биеийн урт 93 см, сэрвээний өндөр 69 см, жин 14 кг хүрнэ.

Тархац, байршил: Баданга хүдэр нь Булган аймгийн хойд болон төв хэсгийн Тэшиг, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр, Хангал, Бугат, Орхон сумдын шилмүүст ой, унанги мод, хад асга, хаг хөвд бүхий харьцангуй өндөрлөг уулсын орой хяр, уулын арын таг царам бүхий газарт идээшин амьдарна. Үүнээс гадна Хөвсгөлийн нуруу, Айтын нуруу, Өрөмийн нуруу, Өрхтий уул, Дулаан хар уул, Өндөр Жаргалант уул, Баян-Өндөр уул, Бүрэгийн нуруу, Оголын нуруу зэрэг уул нуруудаар байх магадлалтай ба нийт тархцын талбайг 2674.3 км² гэж тогтосон ба нийт тархац нутгийн 57.3 хувь нь Улсын ТХГН-т хамрагджээ.

Нягтшил, нөөц: Тэшиг сумын Салмын дунд нарийн эх, Хутаг-Өндөр сумын Уньт багийн Хушны хоолойн нийт 13.2 км² дээж талбайд баданга хүдрийн хоргол, идшилсэн ул мөр хэд хэдэн тохиолдол бүртгэж, хамгийн бага утга буюу 2 бодгаль гэж тооцоход аймгийн хэмжээнд баданга хүдэр 1000 га-д 1.5 бодгаль нягтшилтай, 401±20 толгой нөөцтэй байх бололцоотой. Энэхүү нягтшилаар тооцон сум бүрээр авч үзвэл: Тэшиг суманд тархац, нөөцийн 44.0 хувь буюу 176 толгой, Сэлэнгэ суманд тархац, нөөцийн 31.0 хувь буюу 124 толгой, Хутаг-Өндөр суманд тархац, нөөцийн 14.0 хувь буюу 56 толгой, Бугат суманд тархац, нөөцийн 5.0 хувь буюу 20 толгой, Хангал суманд тархац, нөөцийн 3.8 хувь буюу 15 толгой, Орхон суманд тархац, нөөцийн 1.5 хувь буюу 6 толгой баданга хүдэр байх боломжтой.

Сүргийн бүтэц: Салмын дунд нарийнд тохиолдсон хоргол нь нэг дор ихээр овоолсон байсан нь гирээ /эр/ байх магадлалтай. Учир нь гирээ өөрийн идээшил газрыг хаяглан тэмдэглэдэг зан төрхтэй. Уньт багийн Хушны хоолойд цөөн тоотой хүдэр байна.

Цагаан зээр (Procapra gutturosa)

Таних шинж: Цагаан зээрийн эрэгчинг ооно, эмэгчинг шаргачин, төлийг янзага, эрэгчин шүдлэнг цэнхэр ооно, охин шүдлэнг зусаг шаргачин гэнэ. Голдуу хул шар зүстэй, богино сүүлтэй, тангийнхаа захаар шар хүрээтэй, шаргачин нь эвэргүй, ооно нь арагшаа тахийж үзүүр нь дотогш эргэн ойртсон шорон хоёр эвэртэйгээрээ хар сүүлт зэргээс ялгаатай.

Тархац, байршил: Цагаан зээр Булган аймгийн Баяннуур, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Рашаант, Бүрэгхангай, Хишиг-Өндөр, Могод, Сайхан, Орхон сумдын нутагт өвлийн улиралд урдаасаа нүүдэллэн ирж өвөлждөг. Зарим жил Хутаг-Өндөр сумын Сэлэнгэ мөрөн хүртэл орж ирдэг.

Нягтшил, нөөц: Нийт нөөцийн хувьд орон нутгийн иргэд, байгаль хамгаалагчдын мэдээлэлд тулгуурлан үзвэл жил бүр харилцан адилгүй байдаг бөгөөд ойролцоогоор 1000-1500 толгой тархдаг байна.

Сүргийн бүтэц: Нас, хүйсээр ялгасан 144 цагаан зээрийн 124 толгой нь ооно, 20 толгой нь шаргачин, нийт оонын дотор 52 толгой нь залуу бодгаль байв. Эндээс харахад буцаж нүүлгүй үлдсэн нь зээр нь ооно голдуу байгаа бол шаргачин төллөх газар нутгаа сонгон эргэж нүүдэг гэсэн дүгнэлт гарч болохоор байна.

Аргаль хонины (*Ovis ammon*)

Таних шинж: Уулархаг, өндөр бүс нутгаар амьдардаг том зэрлэг хонь юм. Өндөр нь 120 см, 140 кг хүртэл жинтэй байх ба биеийн урт 1.8 м хүрнэ. Эр нь маш том угалзалсан эвэртэй бөгөөд 190 см хүртэл урт байдаг аж. Эм нь бас эвэртэй ч жижигхэн байна. Аргаль, угалз бол хонины зэрлэг өвөг бөгөөд өдгөө дэлхийд нэн ховордсон амьтны нэг юм.

Тархац, байршил: Аргаль хонь Булган аймгийн нутгийн өмнөд хэсэгт Гурванбулаг, Дашинчилэн, Рашаант сумын нутаг Бага хаан уул, Их, Бага Түлүүгийн нуруу, Могойн нуруу, Бэрхийн нуруу, Баян хар, Найдаг уул, Лах уул, Их, Бага Өрхтий, Бүдүүн уул, Халиун Азаргын уул, Бага Хорго уул, Өлзийт, Их, Бага Аргалийн уулсаар байрших ба тархцын талбайг 407.81 км², 1990-ээд оны эхнээс Дашинчилэн сумын нутагт аргаль хонь нутагшиж эхлэн, Гурванбулаг, Баяннуур сумдаар харагдах болсон.

Нягтшил, нөөц: Дашинчилэн сумын Бүдүүн ууланд 4-5 сүргийн 60 орчим толгой аргаль өвөлждөг, мөн Баян хар, Найдаг уулыг даган голруу усанд буудаг, цөөн тоогоор харагддаг, Их Өрхтийд тогтвортой байршдаг, Хөгнө-Тарнын БЦГ-ын Бага хааны Хулгайчийн шанд орчим, Гурванбулаг сумын Түлүүгийн нуруу, Рашаан сумын Их Аргаль уул орчноор дамжин өнгөрч нутагладаг.

Баавгай.

Таних шинж: Биеийн урт 180-240 см, сэрвээ орчим өндөр 90-150 орчим см, хойд тавхайн урт 13-30 см, сүүлийн урт 6-21 см. Бие гүйцсэн эр баавгай 140-400 кг, эм 100-210 кг жинтэй байдаг. Толгойн ясны кондилобазаль урт (суурин хэсгийн урт) 258-378 мм. Хүрэн баавгайн үс урт, сахлаг, зөөлөн байдаг. Чих богино, дугуйвтар. Өнгө хувирамтгай боловч ихэвчлэн хүрэн байдаг. Хөл, нуруу, хажуу тал хар хүрэн өнгөтэй. Хүрэн баавгай хүчирхэг хумстай бөгөөд урд хөлний дунд хурууны хумс 80 мм хүрдэг, сүүл жижигхэн, бараг биеийн үснээс цухуйдаггүй.

Тархац, байршил: Хүрэн баавгай Булган аймгийн Тэшиг, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр, Бугат, Хангал сумдын нутаг тархжээ. Хүрэн баавгайн нийт тархцын талбайг 11812.6 км² гэж тогтоолоо. Тархац нутгийн 53 хувь нь улсын ТХГН-т оржээ.

Нягтшил, нөөц: Баавгай байх боломжтой 91.3 км² дээж талбайд 3 бодгаль бүртгэж, аймгийн хэмжээнд хүрэн баавгай 1000 га-д 0.3 бодгаль нягтшилтай, 354±17 толгой нөөцтэй байх боломжтой байна.

Чоно.

Тархац, байршил: Саарал чоно нь байгалийн янз бүрийн бүс бүслүүрт зохицон өөрсдийн эзэмшил нутгийг бий болгон сүрэглэн амьдардаг онцлогтой махчин амьтан. Булган аймгийн бүх сумын нутагт янз бүрийн орон зайд тархан байршина. Саарал чонын тархцын талбайг тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн талбайгаас зарим ангиллын талбайг хасаж тооцон 48006.89 км² болно.

Нягтшил, нөөц: Чоно болон ул мөр ажиглан бүртгэсэн 382.3 км² сорилын талбайд 8 бодгаль харж, 9 тохиолдолд амьдралын ул мөр буюу мөр, баас, амьтны сэг зэмээр тодорхойлж нийт 17 тохиолдлоос тооцоход аймгийн хэмжээнд саарал чоно 1,000 га-д 0.44 бодгаль нягтшилтай, 2112±105 толгой нөөцтэй байх бололцоотой.

Сүргийн бүтэц: Нас, хүйсээр ялгасан 8 саарал чонын 5 толгой нь (62.5 хувь) азарган чоно, 3 толгой нь (37.5 хувь) гичий чоно, харьцаа 1:0.6 байна.

Шилүүс мий

Таних шинж: Шилүүс богино сүүлтэй, чихнийхээ үзүүрт туг хар үстэй байдгаараа өвөрмөц. Хүзүүнийхээ дор зангиа шиг харагддаг өрөвлөгтэй. Том хавтгай тавхайтай байдаг нь цасан дээр явахад зохимжтой бөгөөд нүүрэндээ урт сахалтай. Биеийн өнгө дунд зэргийн хүрнээс, алтлаг, хул ухаа цагаан өнгөтэй, хааяа ялангуяа мөчин дээрээ бараан хүрэн толботой. Шилүүсийн бүх зүйл цээж, гэдэс, хөлнийхөө дотор талд цагаан үстэй. Мөн шилүүсийн өнгө, үсний урт, тавхайн хэмжээ цаг уурын бүсээс хамааран өөр өөр байна.

Тархац, байршил: Шилүүс мий нь биеийн хэмжээгээр ирвэсийн дараа орно. Гол төлөв бүрэнхий шөнийн идэвхтэй, ганц нэгээр амьдарна. Шилүүс умард Монголд тайга, холимог ой, ойт хээр, хээрийн хад чулуут бэсрэг уулс, өндөр уулархаг нутаг, говь, цөлийн хадат уулсаар тохиолдоно. Тэдний үүр модны үндэс орчмын хөндий, унанги модны доор, хад чулууны ангал, завсар байрлана. Ихээхэн нуугдмал амьдралтай тул ойт нутагт түүний ул мөрийг илрүүлэхэд хүндрэлтэй. Булган аймгийн тал хээрийн бүсээс бусад бүх газар тархацтай. Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн Дамиран уул, Уньт багийн Нарийн гозгор ууланд шилүүстэй элбэг таарна.

Нохой зээх (Cuon gulo)

Таних шинж: Энэ амьтан нь богино хөлтэй, өргөн дугуйдуу толгойтой, жижиг нүд, богино дугуй чих зэрэг нь баавгайтай их төстэй. Таван хуруутай том саврын тавхайгаар тулан явдаг нь гүн цасанд явах хөдөлгөөнийг хөнгөвчилдөг байна. Нас бие гүйцсэн нохой зээх нь дунд зэргийн хэмжээний нохойтой тэнцэхүйц 65-87 см урт, 17-26 см сүүлтэй, 10-25 кг жинтэй байна. Зарим тохиолдолд томхон эр нь 31 кг хүрдэг. Эр нохой зээх эмээс биеэр 10 хувь том, жингээр 30 хувь илүү байдаг. Нохой зээх нь Mustelidae овгийн хуурай газар дээрх хамгийн том төлөөлөгч болно.

Тархац, байршил: Нохой зээх нь суусрын овгийн "өвөрмөц" төлөөлөгч, хүчирхэг араатан. Үндсэн амьдрах орчин нь ой тайга. Биеийн ерөнхий галбир хэмжээ, мөр зэрэг нь жижиг баавгайтай төстэй. Ганцаараа их хэмжээний газар тэнүүчлэн амьдарна. Үр төлөө асарч буй эмэгчин нохой зээхний эзэмшил нутгийн хэмжээ хамгийн бага боловч 40-100 км² хүрдэг байна. Бие гүйцсэн нохой зээхийн эзэмшил нутаг 1500 км² түүнээс ч их ажээ. Булган аймгийн нутагт тайга, холимог ой, ойт хээр, хад бартаа ихтэй өндөр уулархаг газруудад тархан байршина.

Шар үнэг (Vulpes vulpes)

Таних шинж: Биеийн галбир төрхөөрөө хярстай төстэй боловч биеэр түүнээс илэрхий том сүүл нь урт өтгөн үстэй үзүүр нь цагаан, хоншоор нь урт, шөвгөр, чих соотон бөгөөд үзүүр нь шовх, чихний гадна тал хар өнгөтэй. Өвлийн үс улаан шаргал, зуны үс цайвардуу саарал өнгөтэй, цээж, хэвлий цагаан, мөч харьцангуй урт, бараан өнгөтэй. Биеийн урт 70-90 см, сүүлний урт 40-60 см, чихний урт 9-11 см, биеийн жин 5-10 кг.

Амьдралын онцлог: Өдөр шөнөгүй тохиолдох боловч голдуу өглөө эрт, орой бүрэнхийд гүйдэлтэй. Ихэвчлэн тарвага, хярс, доргоны хуучин нүх, хадны ангал зэрэгт орогноно. Жижиг хөхтөн ялангуяа үлийн цагаан, жижиг шувууд, мөндөл, огдой шавьж зэргээр хооллоно. Ороо нь сэрүүн бүсэд 4-р сард, говь цөлийн бүсэд 2-3 сард болно. Үржлийн хос үүсгэнэ, хээл тээх хугацаа 49-58 хоног үргэлжилнэ. Жилд нэг удаа төллөх бөгөөд дунджаар 4-6 гавар төрүүлнэ. Гаврууд намар хүртэл эхтэйгээ хамт амьдарна. Байгалийн нөхцөлд 6-7 жил амьдарна.

Тархац, байршил: Шар үнэг нь Булган аймгийн гүн ой тайга, холимог ойн бүсээс бусад газарт тархан байрших байх ба нийт тархцын талбайг газрын сангийн ангиллаар тооцон 28956.8 км² гэж тогтоов.

Нягтшил, нөөц: 52.5 км² дээж талбайд 3 бодгаль харж, аймгийн хэмжээнд шар үнэг 1000 га-д 0.6 бодгаль нягтшилтай, 1737±86 толгой нөөцтэй байх боломжтой.

Хярс үнэг

Таних шинж: Биеийн галбир төрхөөрөө үнэгтэй төстэй боловч илэрхий жижиг биетэй, биеийн өнгө хул шаргалдуу саарал, сор үсний үзүүр цагаан тул мөнгөлөг туяатай харагдана, сүүл богино үзүүр нь хар. Өвлийн үс тод улаан шаргал, зуны үс улбар цайвар, амьдралын онцлог голдуу харуй бүрийгээр явдаг. Биеийн урт нь 50-60 см, сүүлний урт 25-36 см, чихний урт 6-9 см, биеийн жин 2-3 кг хүрнэ.

Тархац, байршил: Хярс үнэг нь Булган аймгийн хээр болон цөлөрхөг хээрийн бүсээр тархан амьдрах ба нийт тархцын талбайг газрын сангийн ангиллаар тооцон 25116.12 км² байна. Энэ зүйлийн хувьд жижиг мэрэгчид, ялангуяа үлийн цагаан оготны тархцыг даган илүү байршдаг.

Нягтшил, нөөц: 41.3 км² сорилын талбайд 1 бодгаль, эдгээрийн дунджаар тооцвол аймгийн хэмжээнд хярс үнэг 1000 га-д 1.4 бодгаль нягтшилтай, 3516±175 толгой нөөцтэй байна.

Мануул мий (Otocolobus manul)

Таних шинж: Гэрийн муурны дайтай хэмжээтэй 60 см урт биетэй, 25 см урт сүүлтэй, дунджаар 3.6 кг жинтэй. Үс нь босоо судал бүхий зосон улаан өнгөтэй боловч их үстэй тул бараг харагддаггүй. Мануул бусад мийнээс ялгагдах хэд хэдэн өвөрмөц шинжтэй. Хамгийн сонирхолтой нь дугуй хүүхэн хараатай, хөл нь богино, бандгар, үс нь урт, өтгөн. Үсний өнгө улирлаа даган өөрчлөгдөнө, өвөл нь сааралдуу, хээ багатай, чих нь доошоо байдаг тул ууль мэт төрхтэй болдог. Харьцангуй хавтгай нүүртэй тул мануулыг Перс муурны үүлдэрийн өвөг гэж ташаа үзэж байсан, мэрэгч, шувуудаар хооллоно.

Тархац, байршил: Мануул ойт хээр, бүх хэв шинжийн хээр, хад чулуут бэсрэг уулс, өндөр уулархаг нутаг, говь, цөлийн хадат уулсаар тохиолдоно. Гол төлөв бүрэнхий шөнийн идэвхтэй, ганц нэгээр тохиолддог, нуугдмал амьдралтай. Булган аймгийн гүн ой тайга, холимог ойн бүсээс бусад ой модгүй өндөр уулархаг нутаг хад чулуут уулын хээрт тархан байрших бололцоотой.

Халздай дорго (*Meles leucurus*)

Таних шинж: Богино хөлтэй, махан идэштэн амьтан юм. Нийт 3 дэд овог, 8 зүйлд хуваагдана. Дорго нь газар доорх амьдралтай, нилээд том зайтай үүр нүхэнд амьдардаг. Тэдний зарим нь ганцаар, зарим нь 2-15-аар нийлж сүрэглэн амьдарна. Энэхүү амьтан нь нилээд ууртай догшин авиртай ба өөрийгөө болон үр зулзагаа хамгаалахаар эцсээ хүртэл тэмцэлддэг, биеэр том чоно, баавгай, талын цөөвөр чоно зэргийн дайралтыг няцаах чадвартай. Тэд богино зайд 25-30 км/ц хурдтай давхиж чадна.

Тархац, байршил: Халздай дорго Булган аймгийн нутагт гүн ой тайга, холимог ойн бүсээс бусад газарт ойн зах хаяа, жалга судаг, ойт хээр, хээр, нам дор газар, голын хөндий, чийглэг болон дэрст, элсэрхэг зэрэг янз бүрийн орчинд амьдарна.

Нягтшил, нөөц: 79.9 км² дээж талбайд 5 бодгалийн ул мөр, баас тэмдэглэсэн ба аймгийн хэмжээнд халздай дорго 1000 га-д 0.63 бодгаль нягтшилтай, 1824±91 толгой байх бололцоотой.

Голын халиу

Таних шинж: Ерөнхийдөө цэнгэг ус, хуурай газар амьдрах зохилдолгоотой боловч далайн эргийн давстай усанд амьдарч чадна. Гэхдээ арьс үсээ цэвэрлэхийн тулд байнга цэнгэг усанд орох хэрэгтэй, биеийн урт 55-95 см, мөч богинохон хурууны салаа арьсаар холбогдсон угаараа бүдүүн урт хөлтэй. Хүрэн халиун бор зүсмийн өтгөн ноолууртай, тачир үслэг, махилзаж суналзсан өвөрмөц хөдөлгөөнтэй.

Тархац, байршил: Голын халиу Булган аймгийн төв ба хойд хэсгийн томоохон голууд даган байрших боломжтой. Загас элбэгтэй, өвөлдөө ёроол хүртлээ хөлдөдгүй гүн цүнхээлтэй, өвөл харзалдаг, гол, цэнгэг устай нуурт амьдарна. Голчлон загасаар хооллох ба шинэ газар орон олохын тулд хуурай газраар нэг голоос нөгөө гол руу шилждэг хагас усны амьдралтай. Гэхдээ энэ зүйлийн талаарх мэдээлэл маш хомс.

Ойн булга

Таних шинж: Эрэгчний биеийн урт 390-450 мм, сүүлний урт 118-159 мм, харин эмэгчний биеийн урт 375-420, сүүлний урт 115-145 мм байдаг. Гавлын ясны кондиллобазаль урт эрэгчнийх 75.2-82.1 мм, эмэгчнийх 72.1-79.6 мм, сонсголын ясны өргөн эрэгчнийх 33.0-37.1 мм, эмэгчнийх 31.7-34.7 мм, гавлын ясны өндөр эрэгчинд 28.4-30.9 мм, эмэгчинд 26.7-30.0 мм, жин 1100-1700 гр хүрнэ.

Биеийн өнгө газарзүйн бүс бүслүүрээс шалтгаалан харилцан адилгүй бөгөөд Хэнтийн булга хар хүрэн, хар, мөнгөлөг сортой халтар хүрэн, Хөвсгөлийнх хүрэн шаргал, шар хүрэн халтар зүстэй байдаг. Булга сахлаг зөөлөн торгомсог үстэй. Толгойн хэсэг их биеэсээ нилээд цайвар, зоо нурууныхтайгаа ерөнхийдөө ижил боловч арай цайвар хүрэн байдаг. Мөч богино, бахим, ерөнхийдөө шаргалдуу толботой байх боловч, хааяа толбо илрэхгүй.

Тархац, байршил: Ойн булга нь жинхэнэ тайгын төлөөлөгч. Унанги мод ихтэй, хуш, шинэс зэрэг шилмүүст модтой гүн тайга, балар ойд хамгийн элбэг. Хэдийгээр ихэнх ном бүтээлд Хэнтий, Хөвсгөл, Монгол Алтайд тархацтай гэсэн байдаг ч Булган аймгийн хойд хэсгийн ой бүхий нутгаар тархан байрших бололцоотой.

Усны булга

Таних шинж: Эр усны булга 1 кг жинтэй, 61 см урт, харин фермийн тэжээвэр усны булга 3.2 кг хүртэл том байна. Эм нь 600 гр орчим, 51 см урт, сүүл нь 230 мм байна. Усны булгын гялалзсан сортой арьс байгаль дах нь голдуу хүрэн бор, харин фермийн үүлдэржүүлсэн нь цагаанаас хар хүртэл олон төрөл байдаг.

Тархац, байршил: Усны булгыг Монголд нутагшсан харь зүйл амьтан гэж үздэг ба манай орны хойд хэсгийн гол, гол ус бүхий нутгаар тархжээ. Хагас усны амьдралтай, шөнийн болон бүрэнхийн идэвхтэй, гол, намагтай газруудад байршин амьдрах ч ихэвчлэн цэнгэг устай гол дагаж амьдарна. Эрэгчин нь эмэгчнээсээ илүү том газар нутагт гөрөөлөх ба харьцангуй том ан гөрөөлдөг байна. Булган аймгийн томоохон гол мөрд, тэдгээрийн цутгал бүх голуудаар тархац байрших боломжтой.

Ойн солонго (Mustela sibirica)

Таних шинж: Ерөнхий зүс нь улаан шаргал, хамар дээрээ хар судалтай, хоншоор эрүүн доогуур цайвар, зундаа бараандуу хүрэн, толгой уртавтар, зарим бодгаль хоолойдоо цагаан толботой, өвөл хөлний ул үсээр хучигдах ба хөлийн хурууд хоорондын арьсан холбоос сайн хөгжсөн. Хошуу хар учир заримдаа “хар амт солонго” ч гэдэг. Монгол орны хуш шинэсэн, шинэсэн ой тайгад хад асга, торлог ширэнгэд тархсан мах идэшт жижиг үслэг амьтан. Биеийн урт 35-40 см, сүүл 14-18 см, жин 0.65-0.82 кг. Зун намартаа үдшийн бүрэнхий, үүрийн харанхуйгаар гөрөөлж ойн жижиг мэрэгчид, шувуу барьж иддэг. Нэг удаагийн гөрөөлөлтөөр 3-4 км явдаг ба хамгийн том олз нь туулай, хэрэм мөн хоёр нутагтан мөлхөгч, газрын бусад сээртэнг идэш болгоно. Өвлийн сүүлч хаврын эхэн сараас ороо хөөцөлдөө болж 4-5 сард 28-30 хоног хээлээ тээж 2-10 зулзага гаргах ба модны хонгил, унасан дархи, хадан завсар, доогуур үүрлэнэ.

Тархац, байршил: Ойн солонго нь уулын тайга, ойн төлөөлөгч. Голын хөндий, татмын ой, нуур усан сангийн ойролцоох шугуй, төгөл ой бараадан байршина. Ойн солонгын амьдрах

орчны сонголтонд идэш тэжээл болох жижиг хөхтний байршил, тоо толгой ихээхэн үүрэгтэй. Булган аймгийн ой сан бүхий бүх газруудаар түгээмэл тархацтай амьтан.

Өмхий хүрнэ (*Mustela eversmanni*)

Таних шинж: Манай орны ойгоос бусад бүх нутагт түгээмэл тархсан үслэг амьтан юм. Зүс цайвар шаргал, бор шаргал, хэвэл, хажуу бор шаргал. Үс урт, ноосорхог. Ялангуяа хондлой, зоо нурууны үс бусад газрынхаас урт байдаг. Тарвага, зурам, огдойн орхисон нүхэнд зөөлөн өвс, хагд, шувууны өд, малын үс, ноос дэвсэж 8-10 гөлтрөг гаргана. Гөлтрөг эхээ 2 сарын турш хөхөж, бор хоолонд орж бие даан амьдарна.

Тархац, байршил: Өмхий хүрнэ ойт хээр, хээр, уулын хээрээр газар сайгүй тархсан амьтан. Дагжуур хөрстэй уул, толгодын энгэр, бэлээр голдуу нутаглана. Идэш тэжээл болох амьтдын тархалт, тоо толгойн байдал өмхий хүрний байршилыг тодорхойлох нэг чухал хүчин зүйл нь болдог.

Хотны үен (*Mtela mxaIII*)

Таних шинж: Эр үенгийн биеийн урт 15-28 см, эм нь 11-20 см, сүүл нь 2-8 см, жин 40-250 гр байна. Зуны улиралд зоо нуруу, биеийн хажуугаар бор, бор хүрэн, хэвлий цагаан шаргал, өвлийн зүс нь цэвэр цагаан өнгөтэй. Цагаан үенгээс биеэр жижиг, богинохон сүүлтэй. Ихэвчлэн шөнө, өглөө, оройн цагаар гөрөөлөх ба үлийн цагаан оготно, дагуурын огодой, алаг даага, зурам, жирх, жижиг шувууд, амьтны сэгээр хооллоно. Ороо хөөцөлдөө 5-6 сард болж эмэгчин 35 хоног хээлээ тээж 4-6 зулзага гаргана.

Шөнө гөрөөлөх учир өдөр хүнд харагдах нь ховор манай орны махчин амьтдын дотроос хамгийн жижиг нь. Цагаан үен элбэг газар ховор тохиолдоно. Хотны үен нь ахуйд хохирол учруулдаг мэрэгчдийг устгаж, арьс үс өгдөг ашигтай амьтан. Жилд 2 удаа 5-6, 8-9 дүгээр саруудад гуужина.

Тархац, байршил: Хотны үен суусрын овгийн хамгийн жижиг биетэй төлөөлөгч. Ихэвчлэн ганц нэгээрээ, хадны хонгил завсар, овоолсон чулуун дотор, нүхэнд үүр засаж орогноно. Эзэмшил нутгийн хэмжээ идэш тэжээлийн хүрэлцээнээс хамаарч хэлбэлзэх ба ойт хээр, хээр, уулын хээрийн ил задгай газраар, хаа сайгүй амьдарна. Уулархаг нутагт асга хаданд элбэг. Булган аймгийн хувьд өтгөн балар ойгоос бусад бүх газар байх боломжтой ажээ.

Цагаан үен (*Mtela ermta*)

Таних шинж: Цагаан үен урт нарийхан, уян хатан биетэй, тогтворгүй хурдан хөдөлгөөнтэй амьтан. Эр үенгийн биеийн урт 18-26 см, сүүл 6-11 см, чих 1.6-2.3 см, эм үенгийн биеийн урт 17-24 см, сүүл нь 6-10 см, чих 1.3-4 см орчим байна. Ерөнхий зүс нь зун бор хэвлий нь шар ногоовтор ба өвөл цагаан, сүүлний үзүүр хэсэг хар. Цагаан үен хад чулууны завсар, модны үндэс, газар доор модны хөвд, шувууны өд ноолуур, өвс, навч арьс дэвсэнэ. Ороо нь хаврын сүүл зуны эхээр болж хээлээ 10-11 сар тээж ихэвчлэн 4-6 зулзага төрүүлнэ. Жилд 2 удаа гуужина. Бүрэнхий шөнө, үүрээр гүйж зүйл бүрийн мэрэгч, жижиг шувуу, царцаа дэвхрэг ангуучлан идээшилнэ. Өөрийн бие багтах нүхэнд шууд орж тухайн мэрэгч амьтныг оронгоос нь хөөж гаргах юмуу нүхэнд түрэмгийлэн барьж иддэг амьтан. Гол дайсан нь үнэг. Мөн аж ахуйд хохирол учруулдаг мэрэгчдийг устгаж арьс үс өгдөг ач холбогдолтой.

Тархац, байршил: Цагаан үен нь урт нарийхан биетэй, мөч богино. Шөнийн болон

бүхэнхийн идэвхтэй, модны хонгил, нүхэнд, хадны завсар, овоолсон чулуун дотор үүр засаж орогноно. Бие гүйцсэн эр нь 15-20 га ангуучлана, идэш тэжээлээс хамаараад үүнээс их байдаг, хойд хөл дээрээ зогсож алсын бараа харах нь задгай газарт зохицсоны баталгаа ажээ. Ойт хээр, хээр, уулын хээрийн ил задгай газар, хад асга, голын хөндийн бутлаг, модлог ургамалтай шугуй, өндөр уулын тагийн бүсээр ч амьдарна. Булган аймгийн дээр дурьдсан газруудаар өргөн тархсан.

Чандага туулай

Таних шинж: Уулын таг, ой тайга, уул хад, тал хээр газарт нүхний болон задгай орчинд амьдрах үслэг амьтан. Зун бор, өвөл дун цагаан зүстэй болдог. Биеийн хэмжээгээр бор туулайнаас арай том, урт 44-76 см, жин 1-3 кг, чихний үзүүр хар, чихний урт 7.5-10 см, сүүлний дээд талд саарал толботой, намар цас орох үеэс эхлэн цагаан болно. Гуужилт 4-5 сард эхэлж 10-11 сард үс, хөрс гүйцэж ноолууржина. Зун намартаа бүрэнхий шөнөөр гүйж хэд хэдэн зүйлийн бут сөөг, сөөгөнцөр болон үетэн, буурцагтны иш, нахиа, үндэс иднэ. Өвөл давжаа хус, бургасны нахиа иднэ. Ороо нийллэг 3 дугаар сард болж 5 дугаар сард мод, хадны ёроолд хатсан өвс дэвсэж 2-4, заримдаа 8 бүжин гаргана. Нялх бүжин хурдан торниж 3-6 хоногтойдоо энд тэнд гүйж, 7 хоногийн дараа өвсөн хоолонд ордог. Бүжингийн хурдан торнилтонд 10-12 хувийн уураг, 15 хувийн өөх тос агуулсан эхийн чанарлаг сүү их нөлөөтэй юм.

Тархац, байршил: Чандага Булган аймгийн явган хус бусад сөөг, өвслөг ургамал элбэг, сийрэг шинэсэн ой болон бусад шилмүүст ой, улиангар, хус, бургастай голын шугуй, сөөгөн төгөл, торлог, ширэнгэтэй холимог ойтой газар байршин амьдрах ба тархац нутгийг ойн сангийн мэдээлэлд тулгуурлан 13821.08 км² газар байна.

Нягтшил, нөөц: 20.1 км² сорилын талбайд 5 чандага үзэж тооцоход аймгийн хэмжээнд чандага 1000 га-д 2.5 бодгаль нягтшилтай, 3455±172 толгой нөөцтэй байхаар байна.

Бор туулай

Таних шинж: Биеийн урт 49-53 см, жин 2-2.5 кг. Зун бор саарал, өвөл зуныхаас цайвардуу бор саарал зүстэй, гуужилт 5 дугаар сард эхэлж 10-11 дүгээр сард үс, хөрс бүрэн гүйцнэ. Үс өтгөн, ноолордог, зөөлөн. Ороо хөөцөө 3 сарын сүүлч, 4 дүгээр сард болж, 5-7 сард 1-4 бүжин гаргана, өнтэй жил 2 удаа ч төрдөг байна. Бүрэнхий үдшээр гүйж хэд хэдэн зүйлийн бут сөөг, сөөгөнцөр болон үетэн, буурцагны иш, навч, нахиа, үндэс иднэ. Тал хээрт бут, харгана, зүйл бүрийн алаг өвс, дэрсээр хооллоно. Хавар зонхилон дэрсний үндэс ухаж идэх дуртай. Дэрс хөндий, нам уулсын энгэр, дов толгодын гуу, жалга, бут, сөөг, харганат хэсгийг даган элбэг тохиолдоно.

Тархац, байршил: Бор туулай нь Булган аймгийн ойт болон уулын хээр, өндөр уулс, цөлөрхөг хээр, голын хөндий, нуур тойрмын дэрс хөвөө, элсэн довцог, сайр, жалга, голын шугуй зэрэг газрыг сөөг, бут, хад чулуутай, далдац сайтай газраар байршин амьдрах ба нийт нутгаар тархсан.

Нягтшил, нөөц: 48.2 км² дээж талбайд 4 бодгаль харж бүртгэгдэж байгаа нь аймгийн хэмжээнд бор туулай 1000 га-д 0.8 бодгаль байна.

Бараан хэрэм

Таних шинж: Бараан хэрэм толгой биеийн урт 19-23 см, сүүл нь 15-20 см байх ба 250-340 гр жинтэй. Эрэгчин эмэгчин адил хэмжээтэй. Жилийн улирал болон амьдрах бүсээс шалтгаалан арьсан хүрэмний өнгө өөр өөр байна. Хараас улаан хүртэл хэд хэдэн өнгө бий. Улаан зүсмийнх нь Их Британид голчлон нутагладаг. Бараан хэрэмний хэвлий хэсэг нь үргэлж цагаан шаргалдуу өнгөтэй байна. Тэд жилд 2 удаа буюу өвөл зун арьсан хүрмээ солидог аж. Тэд бусад хэрэмийн адил хурц, махир хумстай ба энэ нь модонд хурдан өгсөж уруудан авирахад зохицсон. Усанд сэлж чаддаг байна.

Тархац, байршил: Бараан хэрэм Булган аймгийн хуш, хуш-шинэсэн ой, шинэсэн ой, холимог ой бүхий нутагт байрших ба нийт тархцын талбайг байгалийн ойн шинэс, хуш, нарс, гацуурын талбайгаар 10294.08 км² газар тархсан.

Нягтшил, нөөц: 2.1 км² дээж талбайд 1 бодгаль харж бүртгэв. Эндээс үзэхэд аймгийн хэмжээнд бараан хэрэм 1000 га-д 4.7 бодгаль нягтшилтай, 4838±241 толгой нөөцтэй байхаар байна.

Жирх

Таних шинж: Сибирийн жирх 18-25 см урт, 50-150 гр жинтэй. Тэд мөөг, жимс жимсгэнэ, нялцгай биетэн, жижиг хэвлээр явагч зэргээр хооллоно. Эсрэгээр махчин шувууд, суусар гэх мэт амьтдын идэш болдог байна. Гэрийн тэжээмэл сибирийн жирх нь 6-10, заримдаа илүү урт насалдаг аж.

Тархац, байршил: Жирх бүх хэв шинжийн ой, голын хөндийн шугуйд идээшин амьдарна. Зарим үед ойн доторхи эсвэл ойн захын асга, нургад тохиолдоно. Нүх нь модны үндэс орчим доош ухан байх ба эсвэл унаанги, дархины доогуур байрлана. Булган аймгийн ойт бүх нутаг, ойн зах, голын шугуй зэрэг үлэмж талбайд тархсан.

Монгол тарвага

Булган аймгийн монгол тарваганы нөөцийн дүнг сум тус бүрийн, тархац нутгийн нэр, талбай бүрээр нь ялган гаргасан. Ингэхдээ мөн нягтшилын зэргээр нь 3 бүлэгт хувааж, тус бүрийн тархцын талбай, нягтшил, нөөцийг тооцсон. Энэ удаагийн бидний судалгааны дүнгээр Булган аймгийн хэмжээнд монгол тарвага 3249.9 км² тархац нутагт, 1 км² талбайд дунджаар 10.41 бодгаль нягтшилтайгаар 33852 толгой нөөцтэй гэж тогтоов.

Хүснэгт 40. Булган аймгийн монгол тарваганы нөөцийг нягтшилын зэргээр нь тооцсон дүн

Нягтшилын зэрэг	Тарвага тархсан талбай (км ²)	Сорилын талбай (км ²)	Тооцоолсон нийт бүл	Ажигласан бодгалийн тоо	Нэг бүлийн дундаж	Нөөцийн үнэлгээ	Нягтшил /1 км ² /
Элбэг	82.7	22	2598.3	163	2.1	5358.5	64.8
Дунд	693.4	126.2	9818	158	1.4	13 424.5	19.4
Ховор	2473.9	166.3	13 611.2	35	1.1	15 069	6.1
НИЙТ	3249.9	314.4	26 027.5	356	1.3	33 852	10.4

Хүснэгт 41. Булган аймгийн монгол тарваганы нөөцийн нэгдсэн дүн, сумдаар

№	Сумын нэр	Тарвага Тархсан талбай (км ²)	Сорилын Талбай (км ²)	Тооцоолсон нийт бүл	Ажигласан Бодгалийн тоо	Нэг бүлийн дундаж	Нөөцийн үнэлгээ	Нягтшил /1 км ² /
1	Баян-Агт	709.0	84.18	6208.6	99	1.5	9163.6	12.9
2	Бүрэгхангай	33.7	2	213.5	2	1.2	258.5	7.7
3	Бугат	7.4	-	-	-	-	320	-
4	Гурванбулаг	21.8	-	-	-	-	350	-

5	Дашинчилэн	0.2	-	-	-	-	10	-
6	Сайхан	1507.0	119.6	11345	114	1.2	13153.2	8.7
7	Могод	419.1	50.4	3379.4	61	1.2	4110.6	9.8
8	Орхон	304.6	27.3	2383.5	8	1.3	3126	10.3
9	Тэшиг	6.8	-	-	-	-	195	-
10	Хангал	0.5	-	-	-	-	80	-
11	Хутаг-Өндөр	124.2	23.95	1544.4	71	1.4	2122	17.1
12	Хишиг-Өндөр	115.4	7	953.1	1	1	963.1	8.3
НИЙТ		3249.9	314.43	26027.5	356	1.3	33852	-

Нөөцийн дүнгээс харахад аймгийн их монгол тарваганы нөөцтэй нь Сайхан, Баян-Агт сумд бол Могод, Орхон, Хутаг-Өндөр сумд 2 – 4 мянга, бусад сумдын хувьд нөөц бага 1000 доош гэсэн тооцоо гарсан байна. Монгол тарваганы нөөц багатай цэгэн байршилд, цөөн бүл бодгалиар байршдаг нэр бүхий сумдад тухайлбал Хангал, Бугат сумдад монгол тарвагыг нутагшуулах шаардлагатай.

ОЙ, ХЭЭРИЙН АГНУУРЫН ШУВУУД

Идлэг шонхор

Таних шинж: Идлэг шонхор том хэмжээний шонхор. Энэ бол том хөл, үзүүртэй далавчтай, хүчтэй махчин шувуу юм. Энэ нь цоохойн шонхороос том боловч жирфалконоос арай бага бөгөөд хэмжээтэй нь харьцуулахад маш өргөн далавч дэлгэдэг. Идлэг шонхор нь бараан хүрэн, саарал, бараг цагаан хүртэл өргөн өнгөөр ялгагдана. Энэ бол хүмүүсийн дунд хурдан дасаж, агнуурын ур чадварыг сайн эзэмшдэг маш дэгжин шонхор юм.

Тархац, байршил: Идлэг шонхор Булган аймгийн ойт хээр, хээрийн бүс нутгийн төв ба өмнөд хэсгээр өргөн тархсан заримдаг нүүдлийн шувуу. Үндсэн хоол тэжээл болох үлийн цагаан оготны байршлыг даган амьдарна. Сайхан, Могод, Хишиг-Өндөр сумын урд хэсгээр түгээмэл тохиолдоно.

Нягтшил, нөөц: Тархац нутгуудад 6.5 км замналд 4-5 шонхор таарч байв. Тоо толгойн хувьд харьцангуй элбэг ч нарийвчилсан судалгаа шаардлагатай.

Хонин тоодог

Таних шинж: Биеийн жин, нас, хүйс, тарга хүчнээс шалтгаалж харилцан адилгүй. Биеийн урт 100 см, 16 кг жинтэй том шувуу. Далавч харьцангуй урт, мохоо, сүүл уртавтар. Эр тоодог эмээсээ биеэр арай том. Нуруу ухаа зээрд, хөндлөн хар бараан бидэртэй, толгой, хүзүү үнсэн саарал, хүзүүний уг, хэнхдэг зээрд, хөндлөн бараан бидэртэй. Хоёр шанааны орчимд сахал маягийн урт нарийн цайвар багц өдтэй. Цээж, суга, хэвэл, далавчны доод өд цагаан. Сүүлний захын хоёр өд үзүүрээсээ хар хашлагатай цагаан, бусад өд үзүүр уруугаа цагаан зээрд оройн хэсэгтээ хөндлөн хар судалтай. Харьцангуй өндөр хөлтэй, гурван хуруутай.

Тархац, байршил: Хонин тоодог манай орны ховор шувуудын нэг бөгөөд Булган аймгийн нутагт Сэлэнгэ, Эгийн голын хөндийгээр зонхилон тархана.

Нягтшил, нөөц: Хутаг-Өндөр сумын Хонгор толгой орчимд, Тэшиг сумын Хужиртын гол орчимд, Тарихтайн давааны өвөр орчим, Бугат сумын Арцатын гол зэрэг газруудад таарч бүртгэгдсэн байна.

Нургийн сойр, Хар хур, Шивэр хөтүү, Дагуур ятуу

Ойн шувуудаас хамгийн түгээмэл тархсан нь хур шувуу

бөгөөд нийт 26 бодгаль бүртгэснээс эр хур 19, эм хур 4, тодорхойлж чадаагүй 3 тохиолдол байв. Нургийн сойр шилмүүст ойн дээд хяр орой хэсгээр, шивэр хөтүү ой тайгын гүнд байна. Харин дагуур ятуу ойн зах хаяа, уулын орой, голын хөндийгөөр тархсан байдаг.

УС, НАМГИЙН АГНУУРЫН ШУВУУД

Агнуурын ач холбогдолтой усны шувууд болох хээрийн галуу, хошуу галуу, зэрлэг нугас, бор нугас зэрэг шувуудыг Баян нуур сумын Цагаан нуур, Баян-Агт сумын Цэгээн нуур, Зуун модны эх, Тэшиг сумын Харгал нуур болон томоохон голуудын дагуу нутаглана. Усны шувууны ажиглалт, бүртгэлийг намар шувууд усан сангууд дээр хамгийн их цугларан бөөгнөрсөн үд дундын үед илүү сайн харагдах цэгээс дурандан зүйлийн бүрдэл, зүйл бүрийн тоог нарийвчилан тоолох аргаар гүйцэтгэвэл илүү үр дүнтэй байдаг.

АГНУУРЫН ЗАГАС

Булган аймгийн нутгаар Орхон, Сэлэнгэ, Туул, Эг, Тарвагатай, Эрэн, Тавт, Азарга, Зэлтэр гол, тэдгээрийн цутгал голууд эх урсах ба эдгээр гол, мөрөнд нийт 17-19 зүйл загас тархан байршиж байгаагаас агнуурын ач холбогдолтой **шивэр хилэм**(*Acipenser baerii*), **тул**(*Hucho taimen*), **шөвгөр хоншоорт зэвэг**(*Brachymystax lenok*), **байгалийн омуль**(*Coregonus migratorius*), **шивэр хадран**(*Thymallus arcticus*), **ердийн цурхай**(*Esox lucius*), **шивэр сугас**(*Leuciscus baicalensis*), **бух нугас**(*Leuciscus idus*), **улаан нүдэн**(*Rutilus rutilus*), **гутаарь** (*Lota lota*), **голын алгана**(*Perca fluviatilis*) гэсэн 11 зүйл загас тархжээ. Эдгээрээс ДБХХ-ны Улаан дансны ангиллаар **шивэр хилэм** загас нь олон улсын үнэлгээгээр эмзэг, бүс нутгийн үнэлгээгээр устаж байгаа, **тул загас** нь олон улсын үнэлгээгээр устаж байгаа, бүс нутгийн үнэлгээгээр устаж болзошгүй, **шөвгөр хоншоорт зэвэг загас** нь олон улсын үнэлгээгээр үнэлгээ хийгдээгүй, бүс нутгийн үнэлгээгээр **эмээт, шивэр хадран загас** нь олон улсын үнэлгээгээр үнэлгээ хийгдээгүй, бүс нутгийн үнэлгээгээр ховордож болзошгүй, бусад зүйл загаснууд үнэлгээ хийгдээгүй, анхааралд өртөхөөргүй, мэдээлэл дутмаг гэж үнэлэгджээ.

Тул загас (Hucho taimen)

Тархац, байршил: Эг, Сэлэнгэ, Орхон, Туул, Азарга, Эрэн, Тавт, Тарвагатай, Алтаат болон бусад цутгал голуудаар тархсан. Үржлийн үедээ цутгал голоо өгсдөг. Орхон, Туул голуудын бохирдлоос үүдэн эдгээр голуудад ховордсон. Монгол улсын "Улаан ном"-дорсон ховор зүйл. Зөвхөн тусгай зориулалтаар бариад, буцаан усанд нь сулладаг.

Нягтшил, нөөц: Эгийн голын Нүхэт, Булан, Эг-Тарвагатайн бэлчирийн хясаанууд дээрээс 3 цэгт ажиглалт хийхэд 60-70 орчим тул загас бүртгэв. Ажиглалт хийсэн 3 цэгийн хоорондох урт 35.15 км-т тооцож үзвэл 1 км-т 1.99 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар, нийт Эгийн голын 294 км уртад /салаа, татуургын хамт/ тооцвол 585 толгой нөөцтэй байх боломжтой байна. Бусад тул бүхий томоохон голуудын нягтшил, нөөцийг энэ үзүүлэлтээр тооцвол Сэлэнгэ мөрний 560 км уртад /тус аймгийн нутагт салаа, татуургын хамт/, нөөц 1114 толгой, Тарвагатайн голын 62 км уртад 123 толгой, Эрэн голын 99 км уртад 197 толгой, Азаргын голын 73 км уртад 145 толгой, Зэлтэрийн голын 70 км уртад 139 толгой, Орхон голын 366 км уртад 728 толгой (гэхдээ ховордсон), нийтдээ аймгийн хэмжээгээр 3031±151 толгой нөөцтэй байх магадлалтай байна.

1.2.6.2. Түүх соёлын дурсгалт газар

Хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал гэж хөдөө хээр, байгаль дээр ил задгай орших хүний гараар бүтээгдэн бий болсон эртний булш, бунхан, хиргисүүр, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, сүм хийдийн туурь гэх мэт дурсгалыг хэлнэ.

Булган аймгийн нутагт орших түүх соёлын дурсгалт зүйлсийг эртнээс шинжлэн судалсан нь тус аймгийн нутагт эртний нүүдэлчдийн үлдээсэн хот балгадын туйр олон байдагтай холбоотой юм. Эдгээр дурсгалаас анх 1870-аад онд Оросын эрдэмтэн А.Падерин одоогийн Дашинчилэн сумын нутагт буй Хар бухын балгасыг олж судалснаар энэ нутгийн түүх, соёлын дурсгалт зүйлсийг судлан шинжлэх ажил эхэлсэн ажээ. Үүний дараа буюу 19-р зууны сүүлээр Оросын эрдэмтэн Д.Клеменц нар Монгол орноор олон талын судалгаа хийх явцдаа дээрх Хар бухын балгас болон Цогтын Цагаан байшин зэргийг үзэж анхны эрдэм шинжилгээний тодорхойлолт бичсэн байна.

Булган аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ -ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын дотор Бүрэгхангай сумын нутагт орших /өнөөгийн Булган аймгийн Баяннуур, Дашинчилэн сумдын зааг/ Туулын Цагаан байшин, мөн суманд орших Чин толгойн балгас, Хар бухын хар балгас буюу Хунтайжийн балгас гэсэн гурван дурсгал орсон байдаг. 1971 онд Улсын хамгаалалтад 3 дурсгал, Орон нутгийг хамгаалалтад 4 дурсгалыг хамгаалалтад авч байсан бөгөөд үүнийг хэд хэдэн удаагийн тогтоолоор шинэчлэн нэмж хамгаалалтад авч байжээ. Хамгийн сүүлд Монгол улсын засгийн газрын 2020 оны 13 дугаар тогтоолоор Улсын хамгаалалтад 12 дурсгал, Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын сайдын 2020 оны А/161 дугаар тушаалаар аймгийн хамгаалалтад 41 дурсгалыг авсан байна.

Хүснэгт 42. Булган аймгийн улсын хамгаалалтад авсан түүх соёлын дурсгал

№	Сумын нэр	Дурсгалын нэр
1	Баян-Агт	Шивээт улааны цогцолбор дурсгал
2	Баяннуур	Майхан уулын Шороон бумбагар
3	Бугат	Бичигтийн гармын хадны зураг
4	Дашинчилэн	Хар бухын балгас
5		Цогтын Цагаан байшин, гэрэлт хөшөө
6		Чин толгойн балгас
7	Могод	Хөл Асгатын цогцолбор дурсгал
8	Сайхан	Байширын усны буган чулуун хөшөөд
9		Моюунчурын гэрэлт хөшөө
10	Сэлэнгэ	Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө
11	Хутаг-Өндөр	Бий булагийн балгас
12		Төлбөрийн голын чулуун зэвсгийн суурин

1. Баян-Агт сум Шивээт улааны цогцолбор дурсгал - Сумын төвөөс урагш 30-аад км-т, Хануй голын хойд бие, Шивээт улаан гэх нүцгэн толгойн орой дээр 20-иод чулуун дурсгал бүхий эртний үеийн Уйгарын язгууртны тахилын байгууламж бий.

Зураг 51. Шивээт улааны цогцолбор дурсгал

2. Баяннуур сум Майхан уулын Шороон бумбагар - Баяннуур сумын төвөөс зүүн хойш 14 км-т Баян Улаан уулын зүүн хойно, Майхан уулын урд энгэрт, Туул голын баруун этгээдэд, Хэрмэн дэнжийн балгаснаас баруун урагш 8 км зайд оршино. МЭӨ VI зуун болон МЭӨ VII зууны эхэн үед хамрагдах, Уйгурын язгууртны булш гэж үзжээ.

Зураг 52. Майхан уулын Шороон бумбагарын дурсгал

3. Бугат сум Бичигтийн гармын хадны зураг - Бичигтийн гармын хадны зураг Сумын төвөөс хойш 45 орчим км-т, Алтаадын голын хойд тохойд эртний бичигт нэгэн цохио бий. Энэ цохион дээр эртний зосон зургийн дурсгал хийгээд төвд, монгол бичгийн дурсгал байдаг.

Зураг 53. Алтаадын голын Бичигт гармын зосон

4. Дашинчилэн сум Хар бухын балгас - Сумын төвөөс баруун тийш 12 орчим км, Хар бухын голын зүүн хөндий, Хадаасан толгойн зүүн хойд талд эртний нэгэн балгас бий. Судлаачид үүнийг эртний Киданчуудын барьж байгуулсан хотын үлдэгдэл болохыг тогтоожээ.

Зураг 54. Хар бухын балгасны барилгын үлдэгдэл

5. Дашинчилэн сум Цогтын Цагаан байшин - Булган аймгийн Баяннуур, Дашинчилэн сумдын зааг, Туул голын баруун хөндий, Халдун зүрх уулын өвөрт хуучны нэгэн барилгын үлдэгдэл бий. Үүнийг нутгийнхан Цогтын Цагаан байшин гэдэг. Байшингийн үлдэгдлийн баруунтаах довцог дээр төвд, монгол бичээс бүхий гэрэлт хөшөө

бий.

Зураг 55. Дашинчилэн Цогтын Цагаан байшин

6. Дашинчилэн сум Чин толгойн балгас - Сумын төвөөс зүүн зүгт 20-иод км, Чин толгойн урд хөндийд эртний Киданчуудын барьж байгуулсан нэгэн хэрэмт хотын туйр үлдэгдэл бий.

Зураг 56. Дашинчилэн Чин толгойн балгас

7. Могод сум Хөл Асгатын цогцолбор дурсгал - Сумын төвөөс урагш 35 орчим км-т, Түлээ уулын зүүн хөндий, Асгатын голын баруун талд эртний Түрэгийн үеийн цогцолбор дурсгал бий. Энэхүү дурсгал нь шинжлэх ухаанд “Хөл Асгатын” гэх нэрээр оржээ.

Зураг 57. Хөл Асгатын цогцолбор дурсгал

8. Сайхан сум Байширын усны буган чулуун хөшөөд - Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км, Бага хайрхан уулын урд хөндийн Байширын бүрд гэх газар цөөнгүй булш, хиргисүүр байхын зэрэгцээ дөрвөлжин булшинд хөшөө, хашлага болгон ашигласан 8 буган чулуун хөшөө бий.

Зураг 58. Байширын усны буган чулуун хөшөөд

9. Сайхан Моюунчурын гэрэлт хөшөө - Сайхан сумын нутагт Хиргистийн хөндий гэдэг газарт байдаг. Өндөр нь 3.8 метр. Уг хөшөө нь анх мэлхий чулуун суурин дээр байсан боловч сууринаасаа унажээ. Унахдаа голоороо хугарсан байна. Нийт 44 мөр бүхий бичээстэй бөгөөд нэг мөрөнд 150 орчим үсэгтэй. Уг хөшөөг Уйгарын анхны хаан Пейлогийн хүү, Уйгарын хоёр дахь хаан Моюунчур босгуулжээ.

Зураг 59. Моюунчурын гэрэлт хөшөө

10. Сэлэнгэ сум Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө - Сумын төвөөс зүүнтээ Сэлэнгэ мөрний урд талд орших ганц толгойг Ингэт толгой гэдэг. Энэ толгойн баруун урд бэлд нэгэн хүн чулуу бий. Судлаачид энэ хүн чулуун хөшөөг эртний Кидан улсын үед хамаатуулж үздэг байна.

Зураг 60. Ингэт толгойн хүн чулуун хөшөө

11. Хутаг-Өндөр сум Бий булгийн балгас - Сумын төвөөс баруун тийш 13-14 орчим км-т, Сэлэнгэ мөрний хойд хөндийд Бий булгийн гэх балгас бий. Энэхүү балгасыг судлаачид эртний Уйгарын нийслэл Балыклык хотын үлдэгдэл хэмээн тогтоожээ.

Зураг 61. Бий булгийн балгас

12. Хутаг-Өндөр сум Төлбөрийн голын чулуун зэвсгийн суурин - Сумын төвөөс зүүн урагш 30-40 орчим км, Их Төлбөрийн голын сав дагуу олон тооны булш, хиргисүүр оршино.

Зураг 62 Төлбөрийн голын чулуун зэвсгийн суурин

Хүснэгт 43. Булган аймгийн хамгаалалтад авсан түүх соёлын дурсгал

№	Сумын нэр	Дурсгалын нэрс
1	Баян-Агт	Халтарын голын цогцолбор дурсгал
2		Цагаан олмын буган чулуун хөшөөд
3	Баяннуур	Майхан уулын Улаан хэрэм
4		Өндөр цохионы хадны зураг, бичээс
5	Бугат	Хужирын голын Бичигт хадны зураг, бичээс
6		Цацын хотгорын хүн чулуун хөшөө
7	Булган	Баруун замын байлдааны ангийн штабын байшин
8		Диваажингийн сүм
9		Майдарын голын Цагаан суварга
10	Бүрэгхангай	Худалдааны пүүсийн байшин
11		Бичигтийн гармын хадны зураг, бичээс
12		Өвгөнт уулын хадны зураг
13		Шувуутын хэрэм
14	Гурванбулаг	Эмгэнтийн хэрэм
15		Гурвалжин уулын руни бичээс
16		Их Тогоо уулын дурсгал
17	Дашинчилэн	Их Цагаан толгойн цогцолбор дурсгал
18		Арслантын хадны зураг
19		Бичигт шургуулгын бичээс
20		Зүрхийн үзүүрийн хүннүгийн оршуулгын газар
21		Оорцог уулын хадны зураг
22	Могод	Хангидайн хадны зураг, бичээс
23		Мухдагийн амны хүннүгийн оршуулгын газар
24	Орхон	Хуурайн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө
25		Баруун могойн хадны зураг
26	Рашаант	Сээрийн адгийн цогцолбор дурсгал
27		Хөгнө хан уулын Их, бага хийдийн туурь
28	Сайхан	Шилүүстэйн хөндийн хүн чулуун хөшөө
29		Асган дэвсэгийн буган чулуун хөшөөд
30	Сэлэнгэ	Хөшөөн дэвсэгийн хүн чулуун хөшөөд
31		Дуган дэвийн хөшөө
32	Тэшиг	Цүүцийн голын хадны зураг
33		Дүгнэнгийн хясааны бурханы хөрөг, бичээс
34	Хишиг-Өндөр	Тэшигийн буган чулуун хөшөөд
35		Ар ханангийн руни бичээс
36		Хишиг-Өндөрийн буган чулуун хөшөө
37	Хутаг-Өндөр	Яргайтын амны бурхадны зураг
38		Баянголын амны буган чулуун хөшөө
39		Бөгсий голын хадны зураг
40		Нарийн төлбөрийн голын Бичигт бэржин
41		Хужир нугын хөшөөд

Булган аймгийн 2020 оны түүх соёлын дурсгалт газрын судалгаагаар 16 суманд 501 байршилд түүх соёлын дурсгалт биет өв бүртгэгдсэн байна.

Хүснэгт 44. Булган аймгийн түүх соёлын дурсгалт газрын бүртгэл

№	Сумын нэр	Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар	Хадны зураг, бичгийн дурсгал	Булш оршуулгын дурсгал	Тахилга тайлгын байгууламж	Барилга, архитектурын дурсгал	Хөшөө дурсгал	Үйлдвэрлэлийн үл мөр хадгалсан дурсгалт газар	Нийт
1	Баян-Агт	-	2	10	-	2	4	-	18
2	Баяннуур	-	3	3	1	5	1	-	13
3	Бугат	-	8	19	1	1	6	-	35
4	Булган	-	-	2	1	5	7	-	15
5	Бүрэгхангай	-	5	7	-	3	6	-	21
6	Гурванбулаг	-	9	8	3	3	6	-	29
7	Дашинчилэн	-	8	6	1	5	2	-	22
8	Могод	-	11	16	1	3	10	-	41
9	Орхон	-	11	15	-	1	11	-	38
10	Рашаант	-	2	3	-	3	3	-	11
11	Сайхан	-	7	3	1	1	12	-	24
12	Сэлэнгэ	1	15	21	-	4	8	-	49
13	Тэшиг	-	11	27	1	2	5	-	46
14	Хангал	-	11	30	2	2	6	1	52
15	Хишиг-Өндөр	-	22	10	2	5	6	-	45
16	Хутаг-Өндөр	1	15	16	1	5	4	-	42
НИЙТ		2	140	196	15	50	97	1	501

Булган аймгийн хэмжээнд нийт Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар 2 байршилд, Хадны зураг, бичгийн дурсгал 140 байршилд, Булш оршуулгын дурсгал 196 байршил, Тахилга тайлгын байгууламж 15 байршилд, Барилга, архитектурын дурсгал 50 байршилд, Хөшөө дурсгал 97 байршилд, Үйлдвэрлэлийн ул мөр хадгалсан дурсгалт газар 1 байршил тус тус бүртгэгдсэн байна. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн ангилал доор дурдсан.

1. Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар: *Чулуун зэвсгийн бууц, суурин, дархны газар:* Түүхэн тодорхой үед хүмүүс аж төрж байсныг гэрчлэх чулуун зэвсэг, түүнийг хийхэд үлдсэн чулууны үлдэгдэл, хоол хүнсний үлдэгдэл болон бусад хүмүүсийн хэрэглэж байсан эд зүйлсийн ул мөр бүхий олдвортой /соёлт давхарга/ дурсгалт газрыг хамруулдаг.

Хүмүүсийн сууж байсан оромж, сууц: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн орогнож байсныг гэрчлэх олдвор бүхий дурсгалт агуй, нүхэн сууц зэргийг хэлнэ.

2. Хадны зураг, бичгийн дурсгал: *Хадны сийлмэл зураг:* Байгалийн тогтцоороо байгаа хад чулууны толигор гадаргуу дээр хүн, мал, амьтан болон бусад зүйлсийн зургийг тусгай багаж зэвсэг ашиглан сийлж зурсан бүх төрлийн хадны сийлмэл зургуудыг хамаарна.

Зос, бэхэн зураг: Байгалийн тогтцоороо байгаа хад чулууны толигор гадаргуу дээр хүн, мал, амьтан болон бусад зургийг тусгай найрлага бүхий зос, бэх, шороон будаг ашиглан зурсан бүх төрлийн хадны зургийг хамааруулна.

Тамга, бичгийн дурсгал: Байгалийн тогтцоороо байгаа хад чулууны толигор гадаргуу дээр овгийн тамга болон тодорхой үсэг бичгийг ашиглан зос, бэх болон сийлбэрлэн гаргасан бүх төрлийн тамга тэмдгийн дурсгалыг хамааруулна.

3. Булш оршуулгын дурсгал: *Булш, оршуулга:* Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс талийгаачдаа тусгай зан үйлийн дагуу оршуулж, чулуу, шороогоор дарсан /хадны ан цав, агуйг ашиглан талийгаачийг оршуулсан хадны оршуулга мөн хамаарна/ бүх төрлийн булш, оршуулгууд хамаарна.

Хиргисүүр: Эртний хүмүүс чулуугаар том хэмжээний чулуун овоолго үйлдэж, түүнийхээ гадуур хүрээ татаж олон жижиг дугуй чулуун байгууламж дагалдуулан бүтээсэн бүх төрлийн хиргисүүрийн байгууламжууд хамаарна.

4. Тахилга тайлгын байгууламж: *Тахил тайллагын байгууламж:* Түүхэн тодорхой цаг үед талийгаачийнхаа хойд насанд нь зориулж хийж бүтээсэн тахилын байгууламжууд хамааран.

Овоо: Хүмүүсийн байгаль дэлхийгээ хамгаалах, газар орныхоо хилийн цэсийг тогтоох зэрэгтэй холбоотойгоор чулууг овоолон босгосон бүх төрлийн овоо хамаарна.

5. Барилга, архитектурын дурсгал: *Эртний хот, шивээ, хэрмийн үлдэгдэл:* Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн оршин сууж байсан болон, цэргийн бэхлэлт болгон барьж байгуулсан барилга байшин, хэрмийн үлдэгдэл хамаарна.

Тахилын сүм: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс талийгаачийн хойд насанд зориулан тодорхой цаг хугацаанд давтамжтайгаар тахил тайлга хийх газар болгон барьж байгуулсан тахилын сүмүүд хамаарна.

Суварга, сүм хийд, түүний үлдэгдэл: Түүхэн тодорхой цаг үед шашны хурал номын үйл ажиллагаа явуулж байсан болон мөргөл, хүндэтгэлийн үүргийг гүйцэтгэж байгаад хожим нь эвдэрч сүйдсэн, эргэж сэргээн засварлагдсан суварга, сүм хийд, түүний туурь үлдэгдлүүд хамаарна.

Барилга, байшин: Түүхэн тодорхой цаг үед баригдаж хот байгуулалт, уран барилгын түүхийн аль нэг хэсгийг төлөөлж чадах болон түүхэн үйл хэргийн бодит дурсгал болж үлдсэн, нэрт хүмүүсийн ажиллаж, амьдарч байсан бүх төрлийн барилга байшин, орон сууцны барилга хамаарна.

6. Хөшөө дурсгал:

Буган чулуун хөшөө: Байгалийн гонзгой урт чулууг зас ч янзлан /зарим тохиолдолд засаагүй байдаг/ гадаргуун дээд хэсэгт нар, сар дунд хэсгээр буга, доод хэсгээр нь бүс, зэр зэвсэг зэргийг сийлж цоолборлож үйлдсэн хөшөө дурсгалыг хамруулдаг.

Хүн чулуун хөшөө: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн байгалийн чулууг зас ч янзлан хүний биеийн төрх гарган сийлсэн бүх төрлийн хөшөө дурсгал хамаарна.

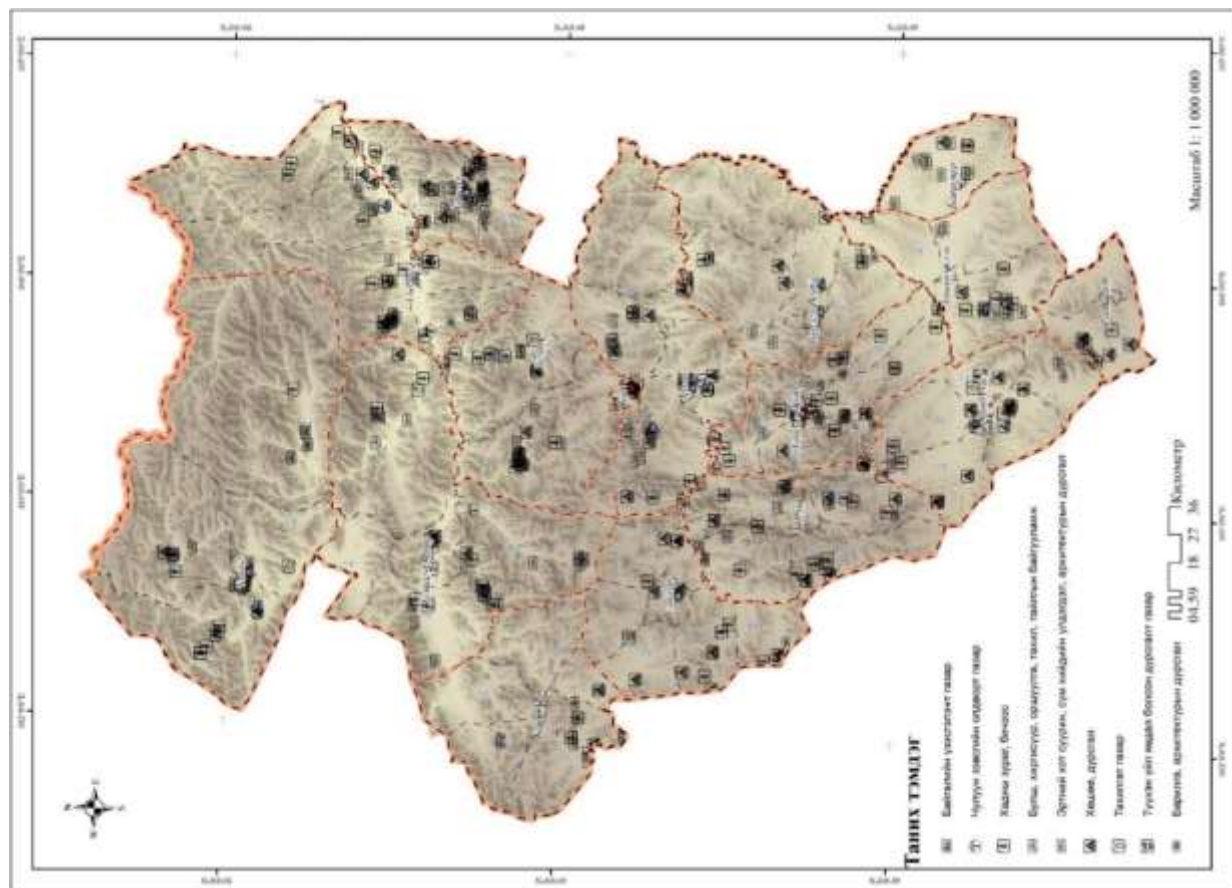
Бичигт хөшөө: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн байгалийн чулууг зас ч янзлан гадаргуу дээр нь ямар нэг бичиг үсэг хэрэглэн түүхэн хэрэг явдал болон бусад зүйлсийн талаар бичиж үлдээсэн бичвэр бүхий хөшөөд хамаарна.

Амьтны дүрст чулуун дурсгал: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс амьтан эрхэмлэх зан үйлтэй холбоотойгоор байгалийн чулууг зас ч янзлан амьтны дүрс гарган урлаж хийсэн чулуун дурсгалууд хамаарна.

7. Үйлдвэрлэлийн үл мөр хадгалсан дурсгалт газар: *Төмөрлөг олдворлож, боловсруулж байсан газар:* Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн олдворлож байсан уурхай болон түүнийг боловсруулж байсныг гэрчлэх үл мөр бүхий дурсгалт газрууд хамаарна.

Шавар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж байсан газар: Тодорхой түүхэн цаг үед хүмүүс шавар ахуйн хэрэгцээний сав суулга, барилгын хэрэглэгдэхүүн зэрэг эд зүйлс хийж байсан болон хийсэн зүйлсээ шатаан боловсруулж байсан үл мөр бүхий дурсгалт газрууд хамаарна.

Газар тариалан эрхэлж байсан газар: Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс газар хагалж, суваг шуудуу татах зэргээр тариалан эрхэлж байсныг гэрчлэх үл мөр бүхий газар нутаг хамаарна.

Зураг 63. Аймгийн түүх соёлын дурсгалт газар

1.3. ИНЖЕНЕР ГЕОЛОГИ

Инженер геологийн мужлал нь Монгол орны геологийн тогтоц, тектоникийн бүтцийг харгалзан инженер геологийн 13 их мужтай. Их муж тус бүрийн геоморфологи, инженер-геологийн шинж байдал, нөхцөлийг харгалзан 43 мужид хуваадаг.

1.3.1. ГЕОЛОГИЙН ТОГТОЦ БА УЛ ХӨРСНИЙ ТАРХАЛТ

Голоцен. Нуурын хуримтлал

Хөх саарал өнгийн наанги, шавранцар хурдас элс, хайргажин, элсэнцэр, шавранцар Нуурын хуримтлал нь Цөнгөрөг, Хөтөл, Их цагаан, Хунт зэрэг олон жижиг нуурууд, Могой, Угалз, Орхон голын хөндийнүүдээр өргөн тархалттай

Голоцен. Гол-хормойн хуримтлал

сул, дунд мөлгөржсөн хайрга, (30-40 хувь) бүхий бор саарал, бор шаргал элсэнцэр чигжээстэй нь. Орхон голын цутгалуудад ажиглагддаг.

Голоцен. Хормойн хуримтлал

Хормойн хуримтлал нь 0.1-2.5 км урт, V хэлбэрийн жалгууд бөгөөд хошуурсан туугдсаны хуримтлал нь хар хүрэн, хул шаргал, бор саарал элсэнцэр чигжээстэй муу мөлгөржсөн дайрга, дайрганцар, хэмхдэс, бул чулуунаас тогтоно. Хормойн хуримтлал

Дээд плейстоцен-голоцен. Бэл-хормойн хуримтлал

Бэл-хормойн хуримтлал нь Орхон голын хөндий, хуурай жалга (пролювиаль)-аар хэрчигдэж 1-15м хүртэл өндөр мөргөцөг үүсгэдэг. Энэ насны хурдас нь хул шаргал элсэнцэр чигжээс бүхий дайрга, дайрганцараас тогтох бөгөөд тухай ууланд тархсан чулуулгийн хэмхдэс нь зөөгдлийн зай нь бага учир бараг мөлгөржөөгүй, чигжээс нь карбонатжиж хатуурсан байдаг

Плиоцен. Бэл-хормойн хуримтлал.

Улаан шавран чигжээстэй, дайрга, дайрганцарт хуримтлал байдлаар илрэх ба ховроор дотор нь улбар шаргал өнгөтэй шавран цементтэй, сул мөлгөржсөн хайрга, дайрга, дайрганцарт том хэмхдэс, булууд таарна. Ихэрийн давааны арын уулын хажуу бэлээрх хэсгийг тулгуур талбай гэж үзлээ. Улаан өнгөт шавар нь тоосго, зосон будгийн түүхий эд болно.

Дунд плейстоцен. Голын 2-р дэнжийн хуримтлал: Бор саарал элсэн чигжээстэй (30 хувь) маш сайн мөлгөрдсөн (1-10 см) хайрга, хайрганцар (60 хувь) мөн жижиг бул чулуу Орхон, Могой, Угалз голуудын хөндий, тэдгээрийн цутгалан, уулуудын бэлээр тархдаг. Дөрөвдөгчийн галвын сэвсгэр хурдас.

Миоцены базальт (N1): Энэ нь ширээ маягийн хучаас үүсгэгч нягт, ховроор сулхан нүх сүвэрхэг базальтаас тогтоно.

Уйлган гол формац (Klug): Судалгааны талбайд хөрзөнцөр, элсжингийн нимгэн үеүд ховроор агуулсан том, дунд хайргат хөрзөнгөөс тогтох хөрзөнгийн мэмбэр нь тогтоогдсон.

Дунд-дээд триас их-уул формаци Уг хурдсыг дээрх судлаачдын ихэнх нь Орхон-Сэлэнгийн хотгорын хэмжээнд дунд-дээд триасын настай авзага (их-уул)-ын доод дээд триас-доод юрагийн настай могод (агуйт) гэсэн 2 свитэд ялгасан байдаг ба хэд хэдэн зүсэлтүүд хийгдсэн байдаг.

Их-уул формацийн хурдас нь илэрц муу учраас агаарын гэрэл зурагт хар-саарал, бараавтар-саарал дэвсгэр өнгөтэй толгод хэлбэрийн мөлгөр гадаргуутай байдаг тул хавь орчмынхоо бусад насны хурдсаас төдийлөн сайн ялгардаггүй.

Бид судалгааны талбайд тархах их-уул формацийн хурдсыг найрлага, тархалтын онцлог болон зэргэлдээ талбайнуудад өмнөх судлаачдын хийсэн зүсэлтүүд зэрэг материалуудтай харьцуулах замаар 2 мэмбэрт хуваалаа. Үүнд:

1. Улаан толгой мэмбэр (T12-3 ut)

2. Дэл булаг мэмбэр (T22-3 db)

Дунд-дээд триас Авзага формац: Хурдас нь баруун хойш чиглэлтэй хагаралтуудаар хэрчигдэн хэсэглэн тогтдог бөгөөд элсэнчулуу, алевролит, гравелит, конгломерат тархана. Уг формацын хурдас Авзагын хотгорт тархан.

Юра могод формац: Андезибазальт, туф брекчи, трахиандезит, андезитын туф хөрзөн, туф элсжин, туф алевролит, нил ягаан андезит порфирит Бумбатын голын эхэнд, могод сумын нутаг орчмоор тархсан байна.

Дунд юра сайхан овоо формац: Алевролитын үе бүхий том хайргат ба бул чулуут хөрзөн тархсан бөгөөд дээд мэмбэрийн нүүрс агуулсан хөрзөн, алевролит, элсжингийн үе агуулсан Өргөөт, Есөн

Сизурал пермь. Өрхтэй формац: Андезит, андезит-порфирит, нил ягаан андезит, нил ягаан өнгийн андезит-порфирит, тэдгээрийн туф, туф алевролит, туф элсжингээс бүрддэг. Энэ хүү формацыг доороос дээш нийцлэг байрлах андезитын туф хөрзөнгийн, андезитын гэсэн 2 мэмбэрт ангилж андезитын мэмбэрийг дотор нь туф алевролит, андезит, нил андезитын гэсэн 3-н бэдэд эрэмбэллээ. Могодын гүний гол хагарал дэд хагарлуудаар блогкчлогдон Хулжийн нуруу, Дулааны нурууг дамнан үлдсэн 10 хувь нь Баруун хагаст Өндөр уул, Бор овоо, Өргөөт уул, Цагдуулт уулын орчмоор тархсан байна.

Доод пермь. Хануйн сери (P1hn) Орхон-Сэлэнгийн вулканоген хотгорын дотоод бүтцийн талаар сэдэвчилсэн судалгааны ажил хийж эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичиж туурвижээ. Уг судалгааны ажлын үр дүнд тус талбайн хэмжээнд тархсан дээрх хурдсыг “Хануйн сери” гэдэг нэрийн дор нэгтгэн 4 свитэд ялгаж үзсэн байна(О.Төмөртоогоо, А.А.Московский нар 1972 он). Үүнд:

1. Дундлаг-суурилаг эффузивийн
2. Хүчиллэг эффузивийн
3. Тунамал вулканоген
4. Суурилаг эффузивийн

Мөн дээрх хануйн серийн вулканоген хурдсыг (1972-1973 онд Б.Гүрлхаажав, С.Цэвээннамжил нар):

1. Өрхтийн (андезитын)
2. Хүчиллэг эффузивийн
3. Харганы (туффитын)
4. Төлбөрийн (базальтын) гэж 4 ангилжээ.

Дээрх судлаачид уг серийн хурдасны ул сууринд нийцлэг байрлаж буй тунамал хурдаснаас олсон муухан хадгалагдсан ургамлын үлдэгдлийг үндэслэн доод-дээд пермь хэмээн тогтоож, дотоод бүтэц, найрлага, вулканизмын онцлогоороо хануйн серитэй дүйж буйг харгалзан хойд Монголын вулкан плутон бүсийн доод-дээд пермийн Хануйн серид хамааруулсан байна. Тус судалгааныхаа явцад Хануйн серийн вулканоген, вулканоген-тунамал хурдсыг (дороос дээш)

1. Ул суурийн бялхмал чулуулгийн доод зузаалаг
2. Риолитын зузаалаг
3. Пирокласт зузаалаг
4. Суурилаг найрлагатай вулканоген зузаалаг гэсэн өөр хоорондоо нийцлэг байрлалтай 4 зузаалагт хуваасан байна.

Доод-дунд карбоны Алтан-Овоо формац: Уг формацын хурдас нь литологийн найрлага болон бусад шинжээрээ нийцдэгээр байрласан доод, дээд гэсэн 2 дэд мэмбэрт

хуваагдаг. Доод дэд мэмбэрт элсэнчулуу, дээд хэсэгт нь пелитүүд давамгайлсан байдаг. Тархалт нь Бунхант уул, Өндөр хар уул, Замт уул, Бэрх уул зэргээр тархдаг.

Миссисип карбон. Өрмөгтэй уул формац: Хөрзөн, гравелит, элсжин, алевролит, аргиллит, занарын үелэлүүд нь Могойн голын эх, Базарын булаг орчим, Уул хөтөл, Бумбатын гол, Асгатын голын адаг баруун хажуу, Зайдангийн голын адаг орчмоор тархсан байна.

Доод-дунд кембри. Цагаанчулуутын свит (${}^3_41-2cg$) 1:200000-ны масштабтай зураглалын ажлаар Зэдийн дээд дэд свитэд (Балжинням нар 1983 он), зэргэлдээх талбайд 1:50000-ны масштабын зураглалын ажлаар Зэдийн свит гэж ялгасан байдаг(Батром, Амар нар 1996он). Тухайн хурдсыг литологийн найрлага, тархалтын хэмжээ, геологийн тогтоц, бусад хурдас чулуулагтай харьцах харьцаа зэрэг онцлог байдлаар нь Зэдийн свиттэй дүйцэхгүйц, бие даасан свитийн хэмжээнд авч үзэх үндэслэлтэй гэж үзэн тухайн орон нутгийн хэмжээнд цагаанчулуутын свит гэсэн нэрийн дор ялгасан.

Цагаанчулуутын свитийн терриген хурдсыг элсэн чулуу зонхилсон шохойн чулуу, алевролит, гравелит, кварцитын үе мэшлүүд бүрдүүлдэг. Агаарын гэрэл зурагт бараавтар саарал дэвсгэр өнгө үзүүлдэг учраас бусад чулуулгаас онц ялгардаггүйгээс гадна ой мод болон элюви-делювийн сэвсгэр хурдсаар бүрхэгдсэн учир АГЗ-ийн тайлалт хийхэд хүндрэлтэйн зэрэгцээ чулуулгийн үндсэн илэрц, гарш муутай байдаг.

Доод кембри. Өвөрцээжийн свит (3_41ub) Өвөрцээжийн свитийг өмнөх судлаачид Зэдийн доод дэд свитэд хамааруулсан байдаг. Гэвч судалгааны явцад доорх баримтуудад тулгуурлан уг свитийг шинээр ялгаж өгсөн юм. Энэ свитийн хурдас нь гантигжсан шохойн чулуу голлох хувийг эзлэх ба ховроор алевролит, элсэн чулуу, кварцит болон цахиурлаг чулуулгийн үе мэшлүүдээс бүрддэг.

Бадар гол формац (NP3-Elbd): Бадар гол формац нь шохойн чулуу, метаалевролит, метаэлсжингийн нимгэн үеүдтэй метаандезит, саваалаг андезит түүний туф хөрзөнгөөс тогтох метаандезитын, метаандезит, шохойн чулуу метаалевролит, метаэлсжин, метариолитын нимгэн үеүдтэй биотит-амфибол-плагиоклазат гнейс зэргээс тогтох тунамал-метаморф гэсэн 2 мэмбэрт ялгагдсан.

Доод протерозой. Бүтээлийн сери (PR1bt): Бүтээлийн нурууны районд тархсан гранит-гнейс, биотит-амфиболт гнейсийн формацын хурдасны насны ангилалыг тогтоохдоо доод протерозойд (PR1bt) хамаарна(Ф.П.Митрофанов, Д.Доржнамжаа нар 1981) гэж тогтоосныг бид бүтээлийн серийн хурдасны насны үндэслэлийг тогтоохдоо харгалзан үзэв. Мөн бүтээлийн серийн хурдасыг ерөнхий тархсан талбайнх нь хэмжээнд доод протерозойд ялгаж, доод, дээд гэсэн хоёр зузаалагт хуваан ангилжээ (Д.Балжинням нар 1981), (Ж.Бямба нар1985).

Хустай формаци (P1 hs): Энэ формацийн хурдас нь Дулаанхан уулын өвөр бэлээр түүнчлэн Ар, Урд Тархийн голын дүүрэгт мөн Намнангийн нурууны ар талаар өргөрөгийн чиглэлтэй нэлээд өргөн бүс үүсгэж тархсан байна. Уг формацийн хурдас нь улаан-хүрэн, улаан-шаргал, ногоон-саарал, цайвар-улаан хүрэн, улаан-шаргал, ногоон-саарал, цайвар-саарал, ягаан-саарал гэх мэт янз бүрийн өнгөтэй трахидацит, риодацит, риолит, риолит-порфир, тэдгээрийн туфуудээс голлон бүрдэх бөгөөд янз бүрийн чиглэлтэй хагарлуудын зааглалаар хэсэглэгдэж блоклог тогтцод орсон байх боловч ерөнхийдөө өргөргийн чиглэлд сунасан структур үүсгэсэн байна.

Харгана формаци (P1-2 hr): Уг формацийг бүрдүүлж буй тунамал хурдас нь харьцангуй бага хувийг эзлэх ба алевроэлсжин, элсжинлэг гравелит туфоалевролит, ховроор вулканомикт элсжин зонхилно. Түүнчлэн вулканоген чулуулгаас хамгийн их

тархалтгайд андезит, андезибазальт, базальт, ховроор нүх сүвэрхэгдүү трахиандезибазальт болон дундлаг, суурилаг найрлагатай туфууд тооцогдоно. Тэдгээрийн дотор үе мэшлээр риолит, риолит-порфир, хүчиллэг туфууд оролцоно. Түүнчлэн тухайн хурдас чулуулгийн үе дагасан сиенит-порфирын силл тохиолдох ба ихэнх тохиолдолд уг субвулкан биет нь хагарлаар блоклогдсон тектоникийн цонх үүсгэж илэрнэ.

Лопинг-түрүү триасын Сэлэнгэ бүрдэл Сэлэнгэ бүрдэлд ялгаж буй боржинлогууд нь талбайн баруун, баруун өмнөд захаар Эгийн гол, Зэдийн ба Орхон- Сэлэнгийн бүсүүдийг тусгаарласан Дулаанхааны гүний хагарал болон тэдгээрийн салбар хагарлын суларсан бүсийг дагасан янз бүрийн хэлбэр хэмжээтэй биетүүд байдлаар илэрнэ.

Дээрхи судлаачдын баримт материал болон өөрсдийн хийсэн судалгааны материалд боловсруулалт хийсний үндсэнд уг бүрдлийг 3 өрнөлд ялгаж үзлээ. Үүнд:

1. Түрүү өрнөл: ($q\Box-q\Box1P3-T1s$) кварцтай монцодиорит, монцодиорит, монцонит, бага хэмжээгээр кварцтай сиенит, сиенит оролцоно.

2. Дунд өрнөл: ($q\Box-\Box1P3-T1s$) кварцат сиенит, сиенит

3. Хожуу өрнөл: ($\Box3_4^23-T1$) шүлтлэгдүү боржин, лейкоборжин

4. Дэл судлын чулуулаг, гранит порфир, сиенит-порфир, микродиорит, кварц

Хожуу триас-түрүү юрын дулаанхан бүрдэл Т3-1: ГОС-200 төслийн хүрээнд Г.Дэжидмаа Д.Товуудорж (2003) нар хожуу-триас түрүү юрын зэлтэр интрузив бүрдэл нэрийн дор ялгаж зурагласан байдаг. Бидний ялгаж буй хожуу триас-түрүү юрийн дулаанхан бүрдэл нь судалгааны талбайн төвд М-48-73-А,Б: М-48 -73-В,Г байр зүйн зургуудын залгаа хэсэгт зөвхөн Дулаанханы нурууны орчимд тархсан байдаг. Иймд бид дулаанхан бүрдэл нэртэйгээр хоёр өрнөлд ялгаж үзлээ.

1.Түрүү өрнөл: Шүлтлэгдүүгээс шүлтлэг граносиенит, сиенит, кварцтай сиенит

2.Хожуу өрнөл: Лейкократ боржин, боржин

3.Судал чулуулаг: Нилээд хөгжсөн бөгөөд голчлон диорит, гранит-порфир, ховроор сиенит-порфир ба кварцын судал

Сизуралын хануй бүрдэл: Манай талбайг хамарсан 1:200000-ны масштабтай зураглалын ажлаар Б.Дэлгэрцогт (1980) нар хожуу пермийн настай-Сэлэнгэ бүрдэлд хамаарна гэж уг интрузив массивуудыг зурагласан байдаг. Мөн Ж.Бямба, Ц.Махбадар нар (1985) хожуу пермийн сэлэнгэ бүрдэлд ялган 2 фазад хувааж үзсэн байна. Дээрх судлаачдын цуглуулсан материал болон өөрсдийн хийсэн судалгааны материал, дээжлэлтийг боловсруулж холбогдох диаграммуудыг харьцуулснаар бид анх удаа энэ талбайн хэмжээнд сизуралын хануй бүрдлийг 2 өрнөлтэйгээр ялгаж байна. Уг бүрдлийн боржинлог нь сизуралын хустай формацийн вулканит, хустайн субвулкан чулуулагтай вулкан-плутон эвшил үүсгэн илэрдэг.

Түрүү өрнөл: шүлтлэгдүүгээс шүлтлэг сиенит, шүлтлэг кварцтай сиенит

Хожуу өрнөл: шүлтлэгдүүгээс шүлтлэг боржин, шүлтлэг лейкоборжин

Судлын чулуулаг: Бараг хөгжөөгүй, ховроор монцодиорит-порфирын ганц нэг судал илэрдэг.

Сизуралын хустай субвулкан бүрдэл: Судалгаа хийгдсэн Тариалангийн талбайд сизуралын субвулкан бүрдлийг анх удаа шинээр ялгаж байгаа бөгөөд 1974 онд Б.Гүрлхаажав нар Хануй-Хүнүй голын савд 1:200 000-ны масштабын геологийн зураглалаар түрүү-дунд триасын насанд ялгаж ижил нэртэй вулканоген формацитай комагмын холбоотой гэж үзсэн байна. Харин 1972 онд О.Төмөртоогоо ба А.А.Моссаковский нар Хустын овоонд илэрсэн вулканит нь хануй группын нэг хэсэг бөгөөд доод пермийн настай болохыг баталгаажуулсан бол Р.М.Ящина, Т.А.Матреницкий нар (1978 ба 1984)

доод пермийн настай хустай формацийн хүчиллэг вулканиттай комагмын холбоотой үүсэж илэрсэн субвулкан биетүүд байдгаар тодруулсан нь Б.Гүрлхаажав нарын түрүү-дунд триаст хамруулж байсан хустай субвулкан бүрдэл болж байна. Иймд бид судалгааны талбайд илэрсэн субвулкан бүрдлийн нэрийг хэвээр хадгалж үүссэн цаг хугацааг түрүү пермээр авсан.

Дунд -хожуу девоны тэс бүрдэл: Судалгааны талбайн 3 орчим хувийг уг гүний бүрдлийн чулуулаг эзлэн тархсан байдаг. В.А.Благонравов (1966) болон Ё.Ё.Федоров (1966) нар баруун хойд Монголд Идэр, Хангайн бүсүүдэд Нөмрөг ба “Хангайн” гэсэн нэрийн дор ялгаж насыг нь түрүү-дунд девонд хамааруулж 2-3 фазад хуваан үзсэн байдаг.

1.Түрүү өрнөл: (P-qP1D2t) кварцтай монцонит, кварцтай сиенит, сиенит боржин.

2.Хожуу өрнөл: (P2D2t) порфир маягийн шүлтлэгдүү дунд том ширхэгт боржин, лейкоборжин

3.Судлын чулуулаг: диорит-порфир, кварцтай монцодиорит порфир, сиенит порфир, микроборжингийн дэл судлууд ба кварцын судлууд.

Түрүү ордовик. Тэлмэн бүрдэл: Анх 1966 онд Х.Н.Херасков Завхан аймгийн нутагт Тэлмэн нэрээр ялгасан байна. Оросын нутагт 1968 онд хийгдсэн 1:200000-ны масштабын геологийн зураглалын ажлаар А.А.Гамбург хоёр өрнөлд, А.П.Арсеньев нар өрнөлд хуваалгүйгээр авч үзсэн байдаг. Уг бүрдлийн гүний чулуулгийг янз бүрийн онуудад төрөл бүрийн судлаачид өөр өөрсдийн судалгааны чиглэл зорилгоор судалж ирснийг дурьдвал В.А.Благонравов, Е.Е.Федоров (1970), А.С.Павленко, А.В.Ильин, Р.М.Яшина, К.С.Зайцева (1975), Ё.Батчулуун, Д.Чулуунбат (1975), Б.Дэлгэрцогт (1980), Ж.Бямба, Ц.Махбадар (1985), Ц.Энхбат, И.Хорчин (1995) нарыг нэрлэж болох юм.

Харин 1985 онд хийгдсэн Ж.Бямба нарын Эрдэнэт-Мөрөнгийн районд хийгдсэн ажлаар түрүү палеозойн тэлмэн интрузив комплексийг 3 өрнөлтэйгээр ялгасан байна.

Үүний дараагийн судалгаагаар талбайн хэмжээнд тархсан уг бүрдлийн чулуулгуудын найрлага, петрохимийн болон петрографийн онцлогоороо эрс ялгарч байгаа болон өөр хоорондоо бие биеэ зүссэн хил зааг, тэдгээрийн гадаргууд илэрч,агаарын зурагт тайлагдах байдал зэргийг харгалзан үзэж анх удаа түрүү ордовикийн настай тэлмэн бүрдлийг 2 өрнөлтэйгээр ялгасан. Үүнд:

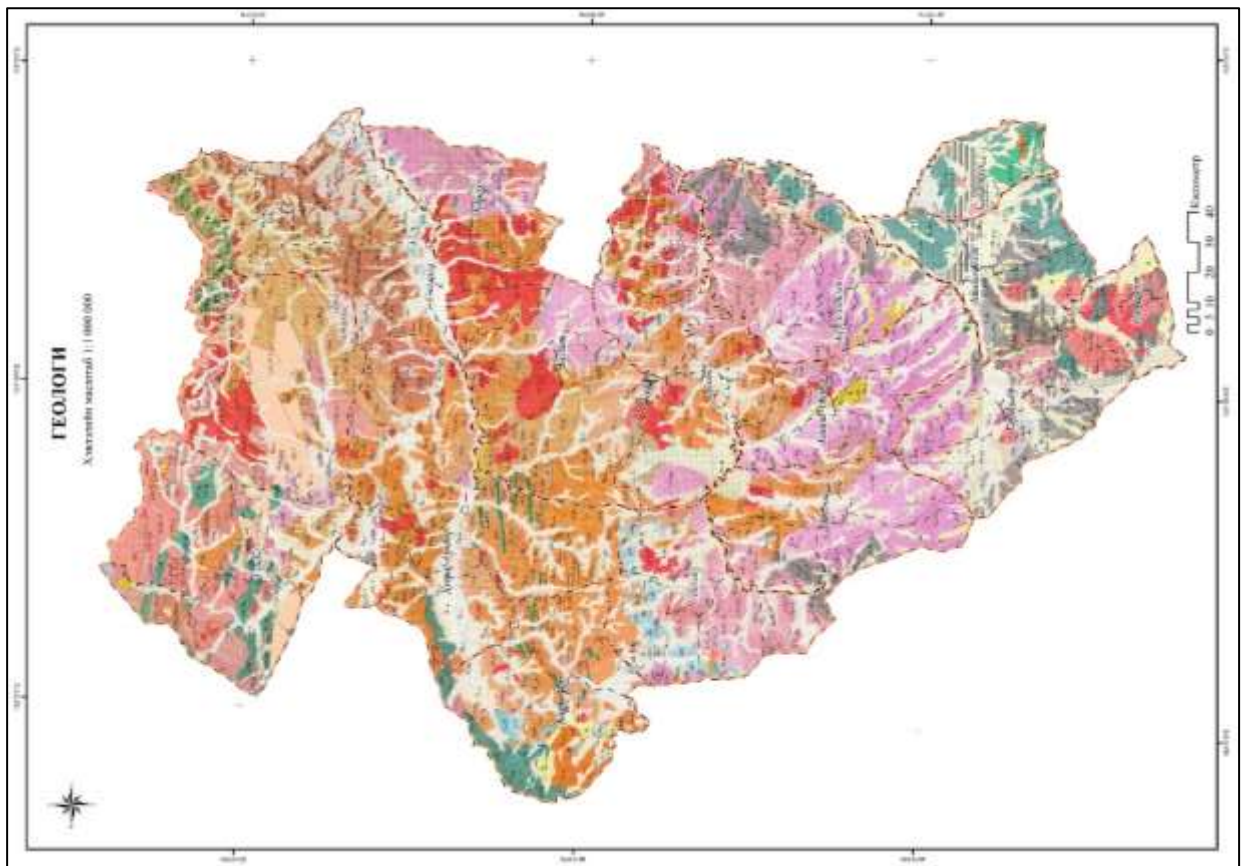
1.Түрүү өрнөл: диорит, монцодиорит, габбродиорит, габбро

2.Хожуу өрнөл: сул порфир маягийн шохойлог шүлтлэгээс шүлтлэгдүү кварцтай диорит, боржиндиорит,плагиоборжин,боржин

3.Судлын чулуулаг: диорит, диорит-порфир, боржин-порфир

Дунд-хожуу кембрийн зэд бүрдэл (P-PPE2-3z): Судалгаа явуулж буй талбайн хэмжээнд дунд-хожуу кембрийн зэд бүрдлийг шинээр ялгаж байгаа бөгөөд 1977-1979 олд Б.Дэлгэрцогт, Б.Дамдинжав нар уг бүрдлийг бүрдүүлж буй жижиг шток маягийн биетүүдийг тухайлан судалж зураглаагүй зөвхөн Энтийн голын, Хавчуугийн голын бэлчрээс дээш түрүү-дунд девоны тэс бүрдлийн хожуу өрнөлийн боржин дотор илэрсэн ганц жижиг биетийг тэс бүрдлийн түрүү өрнөлийн габбродиорит, диоритоос тогтсон гэж үзсэн байдаг. Бидний судалгаа явуулсан М-48-73-А,Б хавтгайн хэмжээнд тогтоогдсон бараг өргөргийн чиглэлтэй Энтийн хагарал болон тэдгээрийн салбар хагарлуудын хооронд ялимгүй зүүн хойш чиглэлтэй 0.6-1.5кв.км талбай бүхий жижиг-дунд ширхэгтэй диорит, шүлтлэгдүү кварцат диорит, габбродиоритоос голлон, хааяа дунд-том ширхэгтэй амфиболит, амфиболитжсон пироксенитоос тогтсон 8 жижиг шток маягийн цуварсан биетийг дунд-хожуу кембрийн зэд бүрдэлд оруулж ялгасан.

Уг биетүүд нь агаарын гэрэл зураг дээр тайлалт муутай бөгөөд бусад агуулагч чулуулгаас онцын ялгарах өнгө өгдөггүй. Гадаргууд гол төлөв уулын хотос бэл, ховроор оройн хэсгээр хагарал дагаж илэрсэн зөв бус хэлбэрийн биетийг үүсгэнэ. Уг биетүүдийг нэгтгэн Энтийн бүлэг биет нэрийн дор нэгтгэж авч үзсэн.

Зураг 64. Геологийн зураг

1.3.2. ГЕОМОРФОЛОГИЙН ТОГТОО

Хотгор гүдгэрийн морфогенетик хэв шинж гэдэг нь гарал үүслээрээ ижил төстэй, тодорхой орон зайд давтагдах зүй тогтолтой хотгор гүдгэрийн хэлбэрүүдийн хослолыг хэлнэ. Өөрөө хэлбэл хотгор гүдгэрийн морфогенетик хэв шинжийг тогтооно гэдэг бол хотгор гүдгэр үүсэхэд дэлхийн царцдасын гадаад, дотоод хүчний аль нь гол нөлөөтэй, эсвэл хавсарсан үйлдлээр үйлчилснийг тогтоохын дээр морфологи шинж байдлаар ямар ямар онцлогтойг илрүүлэх явдал юм.

Булган аймгийг Геоморфологийн хэв шинжээр 22 хэсэгт хуваасан байдаг.

- ❖ Ихээхэн хэрчигдсэн, хавтгай, бөмбөгөрдүү оройтой, эгц хажуугийн дундаж өндөр уул
- ❖ Дунд зэрэг хэрчигдсэн, эгцдүү хажуугийн дундаж өндөр уул
- ❖ Их хэрчигдсэн, эгц хажуугийн нам уул
- ❖ Дунд зэрэг хэрчигдсэн эгцдүү хажуугийн нам уул
- ❖ Сул хэрчигдэлтэй, пролювийн нимгэн хучаас долгиот
- ❖ Хярын
- ❖ Хөндийн
- ❖ Голын татам бүхий алювийн тал /Байнгын урсгалтай голын хөндий/
- ❖ Голын татам ба ангилагдаагүй татмын нам дэнж бүхий алювийн тал
- ❖ Орчин үеийн татам, сайрын хөндий ба ёроол /Түр зуурын урсгалтай голын хөндий/
- ❖ Тод илэрсэн эргийн далан, эвдрэлийн хөмөг хошуу бүхий нуурын хаялга ба нам дэнж бүхий нуурын хурдаст тал
- ❖ Ширгэдэг нуурын ёроолын ба хужир марзат тал
- ❖ Проллювийн тал
- ❖ Нуур-алювийн тал
- ❖ Нуур-пролювийн тал
- ❖ Делюви-пролювийн тал
- ❖ Делюви-пролювийн тал
- ❖ Салхины үйлдлээр үүссэн элсэн хуримтлал бүхий тал
- ❖ Тэгш гадаргуу /уулын тагийн/
- ❖ Налуу хажуутай, сул хэрчигдсэн
- ❖ Налуу, сул хэрчигдэлтэй /педимент/
- ❖ Сулавтар хэрчигдэлтэй, бага зэрэг өргөгдсөн

Гадаргын хэлбэрүүд: Булган аймаг Рашаант, Гурванбулаг, Могод, Орхон, Тэшиг сумдад асга, асарга гадаргын хэлбэрүүд ажиглагдах ба үүнээс хамгийн элбэг нутгийн ихэнх хэсэгт шахуу Рашаант суманд ажиглагдана. Мөн галт уулын конус /шовгор орой/ гадаргуугийн хэлбэрүүд Сайхан-Овоо, Баян-Агт, Могод, Хишиг-Өндөр, Орхон, Хутаг-Өндөр сумдын нутагт ажиглагддаг.

Хагарлууд ба бусад тогтцууд. Судалгааны талбайд тогтоогдсон баруун хойд, зүүн хойд чиглэлтэй систем хагарлууд нь блоклог структурыг үүсгэх гол үндэс нь болжээ. Зүүн хойд чиглэсэн Орхоны (I) хагарлаар зүүн хойноос баруун урд чиглэлд Баянгол, Өрхтэй гэсэн 2 бичил террейн зааглагджээ. Эдгээр бичил террейнүүдийг тэдгээрт голлож тархсан формацуудын нэрээр зөвхөн тухайн төслийн талбайн хүрээнд л анх удаа нэрлэсэн. Хагарлуудыг гол, дэд гэж 2 эрэмблэн ялгалаа.

Булган аймгийн Бүрэгхангай, Сэлэнгэ, Хангал сумдын нутагт геологийн судалгаагаар тогтоогдож зураглагдсан хагарлууд нь зүүн хойш чиглэлтэй эрчимтэй сунаж тогтсон байна.

Булган аймгийн Хутаг-Өндөр, Баян-Агт, Бугат сумдын нутагт геологийн судалгаагаар тогтоогдож зураглагдсан хагарлууд нь өргөргийн дагуу чиглэлтэй эрчимтэй

сунаж тогтсон байна. Булган аймгийн Рашаант, Гурванбулаг, Могод, Сайхан-Овоо, Тэшиг сумдын нутагт геологийн судалгаагаар тогтоогдож зураглагдсан хагарлууд нь баруун хойш чиглэлтэй эрчимтэй сунаж тогтсон байна.

Тектоник-элэгдлийн гадаргуу- Тектоник-элэгдлийн гадаргууг доорх байдлаар ангилж байна.

Үүнд: 1. Дунд уулс

2. Нам уулс

3. Ухаа толгод

4. Педиплен

5. Пенеплен

Эдгээр нь дэлхийн дотоод хүчний нөлөөгөөр блокчлогдон үүссэн өргөгдөл, суултын гадаргуунууд бөгөөд хожим нь элэгдэлд (эрози) орж орчин үеийн төрхийг олжээ.

Дунд уулс Судалгааны талбайн баруун хэсэгт Бөхөн шарын нурууны төгсгөл Ар булгийн зоо, Бор овоо, Өргөөт уулс, Төв хэсэгт Цагдуулт, Өндөр уул, Өндөр улаан, Үүдэнт овоо уулс, зүүн хэсэгт Бумбат, Цагаан овоо уул, Хэлтгийн даваа, Хулж, Дулааны нурууг хамаарсан 786 кв.км талбай эзэлнэ. Дунд уулс нь 1600-1970 м үнэмлэхүй, 300-600 м харьцангуй өндөршилттэй, 40⁰-60⁰-ын налуу хажуутай бөгөөд өрмөгтэй формацын тунамал, могод, өрхтэй формацын туфоген-тунамал, баянгол, сэлэнгэ, тэс бүрдлийн гүний, цахир уул субвулкан чулуулгуудаас тогтдог. Туфоген-тунамал чулуулгаас тогтсон дунд өндөртэй уулс нь хэрчигдэлд сайн орсон V, U хэлбэрийн жалуудтай 40⁰-60⁰-ын огцом налуу хажуутай хянган хяр, хамар үүсгэдэг.

Уулс хоорондын хотос, уулс дотоодын хөндий, хотгор дахь элэгдлийн хэв шинжит өргөгдмөл хотгор гүдгэр (Mz-Q)-ийн гарал үүсэл.

Элэгдлийн хэвгий талын хэв шинж: Сул хэрчигдэлтэй, пролювийн нимгэн хучааст долгиот дэд хэв шинжид Ягааны хөндий, Хөндий бор толгойд, Халзан цохио, Оорцог уул, Өндөр толгой, Дунд өвөлжөөний ам, Цагаан хороотын ам орчим газар хамрагдаж байна.

Тэгширмэл газар, уулс хоорондын ба уулс дотоодын хотгор, голын хөндий дэх хуримтлалын хэв шинжит хотгор гүдгэр (N-Q, Q)-ийн гарал үүсэл.

Аллювийн хурдаст талын хэв шинж: Голын татам бүхий аллювийн тал (Байнгын урсгалтай голын хөндий) дэд хэв шинж нь Бадын гол, Савангийн голын дагуу тархсан байна.

Голын татам ба ангилагдаагүй татмын нам дэнж бүхий аллювийн талын дэд хэв шинж нь Туул гол болон Хар бухын голын дагуу тархсан байна.

Нуурын хурдаст тал хэв шинж: Тод илэрсэн эргийн далан, эвдрэлийн хөмөг хошуу бүхий нуурын хаялга ба нам дэнж бүхий нуурын хурдаст тал дэд хэв шинж нь Мянгангийн гол дагуу, Жирэмийн хөндийгөөр тархсан байна.

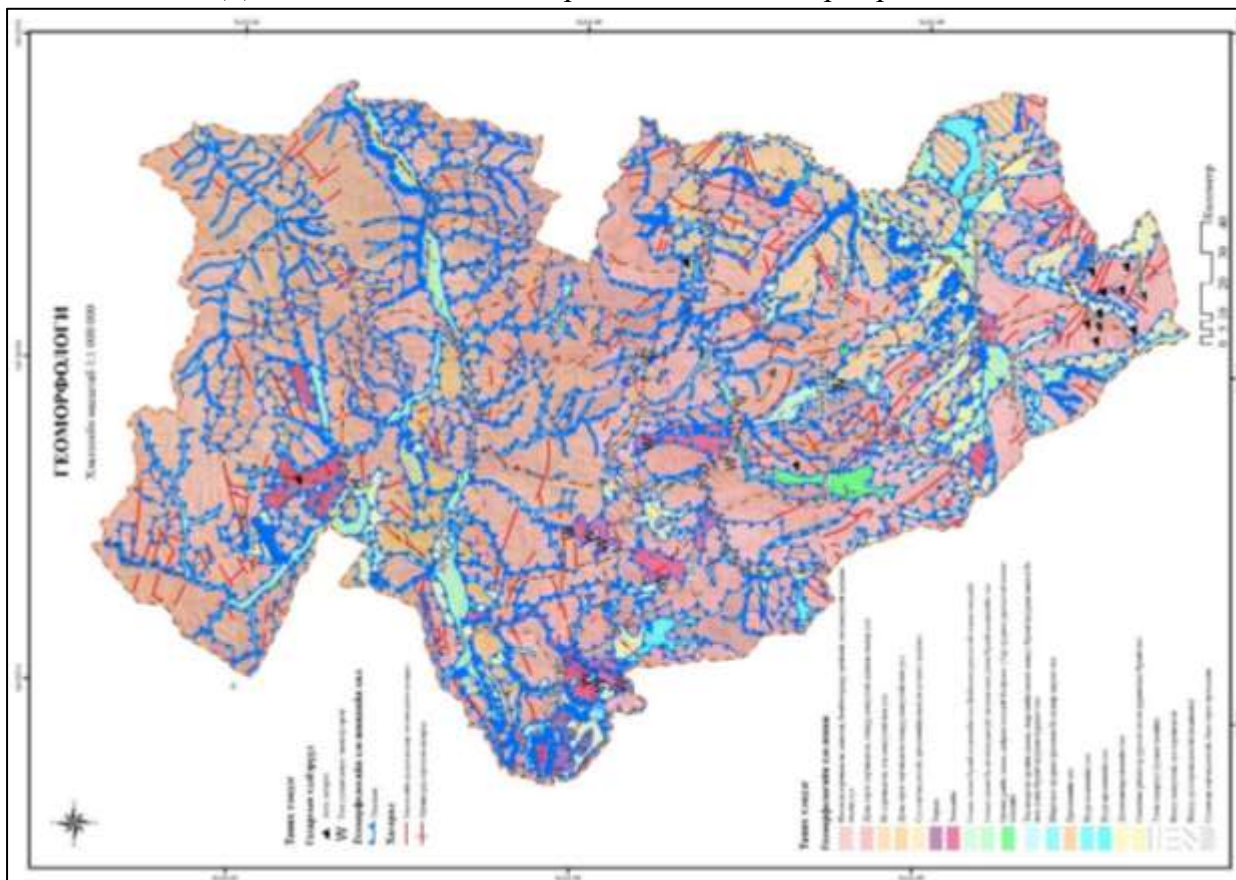
Ширгэдэг нуурын ёроолын ба хужир марзат тал дэд хэв шинж нь Цахирын голийн урд эргээр тархсан байна.

Нуур, аллюви, пролюви, деллювийн хурдаст тал хэв шинж: Нуур-аллювийн талын дэд хэв шинж нь Бутын нуур, Бүрдийн цагаан нуур, Бүрд нуур, Дэлгэр нуур, Өндөр дэнж толгой, Шилийн нуурын орчим хамрагдаж байна.

Деллюви-пролювийн тал нь дэд хэв шинж нь Агьтын хөндий, Цахирын голын хөндий, Далын элс, Зүүн говил, Бух толгой, Бүдүүний хөндий, Яргайтын хөндий, Хүрэн нуур орчим тархсан байна.

Тэгшрэлийн гадарга (K-P, N)-ийн гарал үүсэл.

Тэгшрэлийн гадаргын үлдэгдэл хэв шинж: Налуу, сул хэрчигдэлтэй (педимент) дэд хэв шижтэй нь Сүүжийн зүүн гүдэн, Хараатын элс, Бүрдийн дэнж, Бор хошуу толгой, Дээд майхан толгой, Доод майхан толгой, Шар довын хоолойгоор тархсан байна.

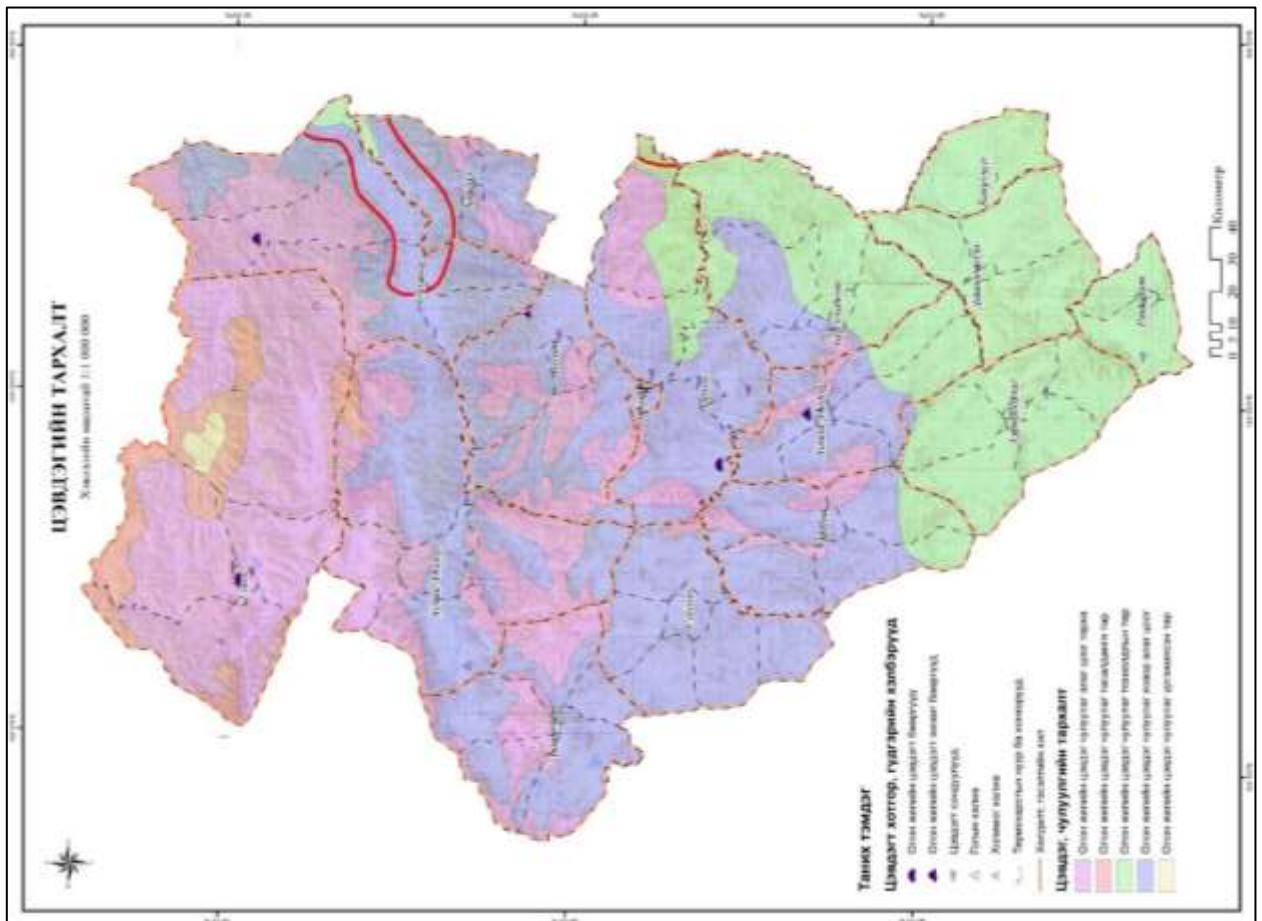
Зураг 65. Геоморфологийн тогтоц

1.3.3. ЦЭВДГИЙН НӨХЦӨЛ

Булган аймгийн цэвдгийн тархалт ангилал дараах байдлаар хуваагддаг.

- ❖ Олон жилийн цэвдэг чулуулаг тохиолдлын тархалтай Гурванбулаг, Дашинчилэн, Баяннуур, Рашаант, Бүрэгхангай сумдад ажиглагддаг.
- ❖ Олон жилийн цэвдэг чулуулаг үргэлжилсэн тархалт Тэшиг сумын төв болон хойд хэсэгт жижиг талбайд тархана.
- ❖ Олон жилийн цэвдэг чулуулаг ховор алаг цоог тархалтай Хишиг-Өндөр, Орхон,Могод, Сайхан-Овоо, Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ, Хангал, Булган, Баян-Агт сумдын 60-аад хувьд тархалттай байдаг.
- ❖ Олон жилийн цэвдэг чулуулаг алаг цоог тархалт нь Хишиг-Өндөр, Орхон,Могод, Сайхан-Овоо, Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ, Хангал, Булган, Баян-Агт 30-аад хувьд тархалтай ажиглагдана.
- ❖ Олон жилийн цэвдэг чулуулаг тасалданги Тэшиг, Хутаг-Өндөр 10-аад хувьд тархалтай ажиглагдана.

Олон жилийн цэвдэг чулуулаг тохиолдлын тархалт чийглэг хотгор хонхруудын ёроол болон хүлэрлэг хөрстэй газруудаар мэр сэр тааралдана. Цэвдэг чулуулгийн зузаан нь 10-15 м жилийн дундаж температур нь 0⁰C-аас -0.2⁰C байна. Сумын цэвдэгт хотгор, гүдгэрийн хэлбэрүүдийн хувьд цэвдэгт сондуулууд тохиолдоно.

Зураг 66. Цэвдэгийн тархалт

1.3.4. ГИДРОГЕОЛОГИ ГҮНИЙ УС

Булган аймаг нь Монгол орны гидрогеологийн ангиллаар (Н.А.Маринов 1978он) Хангайн гидрогеологийн их мужийн Орхон- Сэлэнгэ голын ай савд хамаарагдана. Тус сав газар нь далайн түвшнээс дээш 1300-1970 метрийн үнэмлэхүй өндөртэй, дундаж харьцангуй өндөршил 400м, уулархаг гадаргуу зонхилно.

Газар нутагт нь Хангайн нурууны Суварга хайрхан уулнаас эх авсан Орхон гол түүний цутгалан болох Жаргалант, Угалз, Асгат, Нарийн хүрэмт, Бумбатын голууд, мөн Хангайн нуруунаас эх авсан Могойн, Жарантайн голууд болон горхи, булаг шанд, худгууд элбэгтэйгээс гадна эдгээр хөндийнүүдэд Хунт, Хөтөл, Цагаан, Их цагаан зэрэг жижиг нуурууд тэдгээрийг хүрээлсэн олон жижиг цөөрмүүдтэй. Эдгээр гол, нуур булаг, шандын усыг хүн, малын ундаанд ашиглаж иржээ. Гадаргуугийн ус нь олон насны чулуулаг дотор жигд тархалттайгаас гадна янз бүрийн чиглэлтэй тасрал, эвдрэл, хагарлууд их хөгжсөн нь гадаргуугийн усны хуримтлагдах нөхцөл болон найрлагад нөлөөлдөг байна.

Булган аймагт өмнө нь гидрогеологийн нарийвчилсан судалгаа явуулаагүй боловч Б.Гүрлхаажав (1976он) нар М-48-121 хэсэгт 1978 онд бусад хэсэгт Б.Сабидулла нар 1:200 000-ны масштабтай зураглалын ажлын явцад гидрогеологийн ажиглалт хийж, булгуудын уснаас дээж авч, химийн найрлага болон физик шинж чанаруудыг тодорхойлж боловсруулалт хийсэн байдаг (Хүснэгт 45). Уг судалгаанд 1:50 000-ны зураглал, ерөнхий эрлийн ажил хийх явцдаа булаг, шанд, худаг, нуур, голуудад ажиглалт, бичиглэл хийж, өмнөх судлаачдын болон өөрсдийн материалуудыг нэгтгэн дүгнэж 1:200 000-ны масштабтай гидрогеологийн зургийг зохиогдож байсан. Уст цэгүүдийн усны химийн шинжилгээний үр дүнг Хүснэгт 46-т, химийн найрлагыг Хүснэгт 47-д тус тус үзүүллээ.

Усны химийн шинжилгээний хариунаас дүгнэлт хийхэд эдгээр булаг шандууд нь 2.2-аас 4.4 мг-экв/л хатуулагтай, 0.26-0.52 г/л хүртэл эрдэсжилттэй байгаа нь дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллагаас тогтоосон стандарт болон MNS900-2005 шаардлагад бүрэн нийцэж байна. Эдгээр булаг шандын усны химийн найрлага нь голчлон гидрокарбонатын-магни-калийн төрлийн анион, катион зонхилсон сулавтар хүчиллэг-сулавтар шүлтлэг төрлийн ус зонхилж байна.

Ус агуулагч чулуулгуудын гарал үүсэл, литологи, петрографын найрлага, тархалтын байдлыг харгалзан дараах уст давхаргуудыг ерөнхийд нь ялгалаа.

Үүнд: 1. Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга

а. Гол, мөрөн

б. Нуурууд

в. Хунт рашаан

2. Ан цавархаг чулуулаг дахь уст давхарга

а. Неоген-дөрөвдөгчийн базальт дахь уст давхарга

б. Сайхан овоо формацын уст давхарга

в. Өрхтэй формацын уст давхарга

г. Өрмөгтэй формацын уст давхарга

д.Тэс бүрдлийн уст давхарга

е.Тэлмэн бүрдлийн уст давхарга

1. Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга

Энэ уст давхарга нь талбайн баруун хэсэгт орших Могойн гол, Жарантайн гол (М-48-121-А,В), төвийн хэсэгт орших Орхон гол (М-48-122-А,Б,В), түүний цутгалан болох Бумбат, Асгатын, Нарийн хүрэмт голууд, Хунт, Их цагаан, Хөтөл нууруудын хөндийнүүдийг хамарсан 631 кв/км талбайг хамарна.

Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга нь дөрөвдөгчийн гол, хормой, гол-хормойн сэвсгэр хурдастай холбоотой бөгөөд газрын доорх цэвэр усны үндсэн хэсэг нь төвлөрч, улс ардын аж ахуйд өргөн хэрэглэгддэг

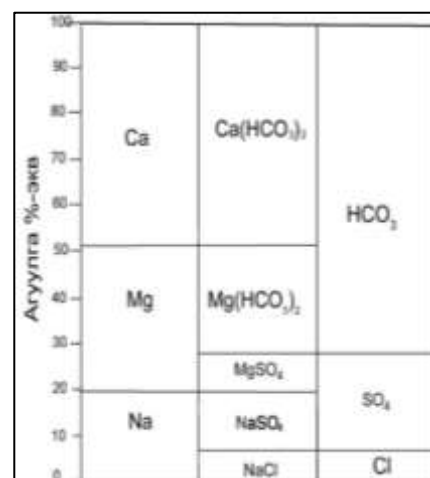
А. Гол мөрнүүд: Орхон гол нь Хангайн нурууны Суварга хайрхан уулаас эх авч урсаад Сэлэнгэ мөрний баруун талаас Сүхбаатар хотын орчимд нийлдэг хамгийн том цутгал нь юм. Орхон гол нь 1124 км уртай манай улсын хамгийн урт гол бөгөөд голын урсац нь дунджаар 66 м/с, хамгийн их 7 сард 190.2 м/с, хамгийн багадаа 2 сард 0.5 м/с, голдирол нь дунджаар 60-90м зарим хэсэгтэй 110-150м хүртэл өргөсөж задгайрдаг. Гүн нь 1.2-3.0м, цээлдээ 4.0-5.0м хүрдэг, тунадаснаас хамаарч усны түвшин янз бүр байдаг. Орхон гол нь 11-р сард хөлдөж 4-р сарын дундуур гэсэх ба жилд дунджаар 120-140 хоног мөсөн бүрхүүлтэй байх ба мөсний зузаан нь 35-70 см байдаг.

Б. Нуурууд: Их цагаан нуур болон түүний дагуул жижиг цөөрмүүд, Хөтөл, Цагаан нуурууд юм. Нууруудын ус нь физик шинж чанараараа булингартай, сааралдуу өнгөтэй, эхүүн хужирлаг үнэртэй, зөөлөвтөр, шорвог учир хүнсэнд хэрэглэх боломжгүй, хур тунадасны усаар голчлон тэжээгддэг.

Жаран цөнгөрөгийн цөөрмүүд нь (М-48-122-А) 10-50м-ийн диаметртэй 0.5-2.5м гүнтэй жаран жижиг цөөрмүүдээс бүрдэх ба ус тунгалаг, амт, үнэргүй, 2-3 томоохон цөөрөм нь цөөн тооны загастай, цөөрмүүдийн орчмоороо хужир, мараа элбэгтэй.

В. Хунт рашаан: Судалгааны талбайн төв хэсэгт (М-48-122-В) Орхон голын баруун талд $48^{\circ}25'32''$ $102^{\circ}30'00''$ солбилцолд Хунт гэж нэрлэгдэх орон нутгийн чанартай үе мөч, арьс өнгө, сахарын өвчин зэргийг анагаах чадвартай рашаан оршино. Рашаан нь нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхаргад агуулагдах ба гүний хагаралтай холбоотой 2-3 газраас ундран гардаг байна.

Физик шинж чанарын хувьд амт, үнэргүй, тунгалаг, цэнгэг, зөөлөн устай байна. Өнөөгийн байдлаар булгийн эхийг хамгаалж хашаа барин, ААН, хувь хүмүүс амрагчид хүлээн авч жуулчны бааз байдлаар ашиглаж байна. Диаграмм 12 хунтын рашааны усны химийн найрлагыг үзүүллээ. Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхаргад хийсэн (Д-8 Д-11 Д-14 Д-15) химийн хураангуй шинжилгээгээр ус нь физик шинж чанарын хувьд амт, үнэр, өнгөгүй, тунгалаг, гидрокарбонат- кальци –магнийн бүлгийн цэнгэг, зөөлөвтөр, сулавтар шүлтлэг ус зонхилж байна.

Диаграмм 12. Хунтын рашааны усны химийн найрлага

2. Ан цавархаг чулуулаг дахь уст давхарга

Энэ ус агуулсан ан цавархаг чулуулгууд нь судалгааны талбайн 67 хувь буюу 1838 кв.км талбайг хамарна.

Энэ уст давхаргыг дотор нь 6-н уст давхарга болгон хуваалаа.

а. Неоген-дөрөвдөгчийн базальт дахь уст давхарга

Энэ уст давхаргыг бүрдүүлэгч нягт, нүх сүвэрхэг базальт нь судалгааны талбайн зүүн хойд хэсэгт 82 кв.км (3 хувь) талбайг эзлэн (М-48-122-А-б, М-48-122-Б-а,б,â) Орхон голын хөндийн дагуу хучаас маягаар тархсан.

Харин чулуулгийн ус нь их биш гүнд базальтын янз бүрийн чиглэлтэй жижиг ан цавуудаар булаг, шанд байдлаар гадаргууд илэрдэг. Энэ давхаргын ус нь бутрал эвдрэлийн үр дүнд

үүссэн ан цавууд нь сэвсгэржилтийн коэффициент өндөртэй учир ус агуулах чадвар өндөр, тэжээл авахдаа сайн байдаг. Энэ давхаргын ус нь физик шинжээрээ өнгө, үнэр, амтгүй.

б. Сайхан овоо формацын уст давхарга

Энэ уст давхарга нь судалгааны талбайн 6 хувийг буюу 165 кв.км талбайд тархалттай бөгөөд литологийн хувьд цементлэгчээсээ салсан, маш сайн мөлгөрдсөн том, дунд, жижиг хайргатай, янз бүрийн чулуулгийн хайрга агуулсан хөрзөн байх бөгөөд намхан, мөлгөр оройтой толгодыг үүсгэн (М-48-121-А-б,г, -Б-а,в, -В-б, -Г-а,в) хучаас байдлаар тархана.

Уг формацын чулуулгийн бутрал эвдрэлийн үр дүнд үүссэн ан цавууд нь сэвсгэржилтийн коэффициент өндөртэй учир ус агуулах чадвар өндөр, тэжээл авахдаа сайн байдаг. Чулуулаг дотор тархсан булгууд нь 0.3-0.8 л/сек ундаргатай. Усны дээж Д-13 нь өнгөгүй, амт үнэргүй, тунгалаг, цэнгэг, зөөлөн, сулавтар шүлтлэг, Гидрокарбонат-кальци-магни-натри найрлагатай байна.

в. Өрхтэй формацын уст давхарга

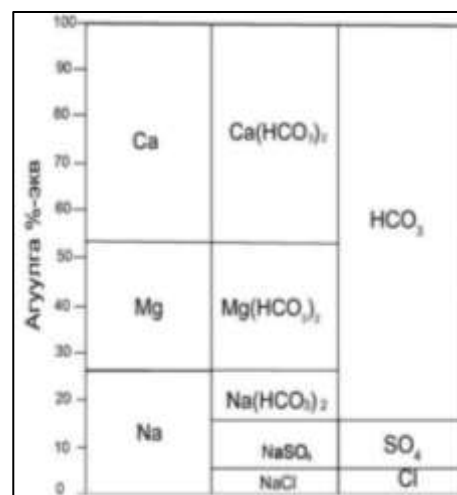
Уст давхаргыг бүрдүүлэгч чулуулаг нь андезит, нил андезит, андезит-порфирит, андезитын туфхөрзөн, нил андезитын туф хөрзөнгөөс голчлон тогтох бөгөөд 19 хувь буюу 521 кв.км талбайг эзлэн (М-48-122-Б,Г) тархана. Уг давхаргын чулуулаг нь усжилт өндөртэй нь ундрэн гарч байгаа булаг шандуудаар тодорхойлогдоно. Уг формацын уст цэгүүдээс (Д-2, Д-3, Д-4-ийг) авсан дээжид шинжилгээ хийлгэхэд зөөлөвтөр, цэнгэг, амтгүй, үнэргүй, тунгалаг, сулавтар шүлтлэг, гидрокарбонат-сульфат зонхилсон найрлагатай байна. Энэ уст давхаргын ундарга 2.5-5 м/сек байна.

г. Өрмөгтэй формацын уст давхарга

Өрмөгтэй формацын тунамал чулуулгийн уст давхарга нь судалгааны талбайн зүүн урд (М-48-121-Г-а,в, -122-Б-в, -В-г, -Г-а,в) хуудсуудад 2 хувь буюу 55 кв.км талбайг эзэлж, литологийн хувьд хар саарал өнгөтэй аргиллит, алевролит, элсжин, хөрзөн зэргээс бүрдэнэ. Булгууд нь 0.3-0.9 м/сек ундаргатай. Уг формацын уст давхаргаас авсан химийн шинжилгээгээр (Д-5) физик шинж чанараараа амт, үнэр, өнгөгүй, цэнгэг, химийн шинж чанараараа гидрокарбонат-кальци-натрийн бүлэгт, 0.36г/л эрдэсжилттэй, сулавтар шүлтлэг, зөөлөвтөр төрлийн усанд хамаарагдаж байна.

д. Тэс бүрдлийн уст давхарга

Энэ уст бүрдлийн чулуулаг нь судалгааны талбайн 7 хувь буюу 192 кв.км талбайд тархсан. Ус агуулагч чулуулгийн хувьд жижиг, дунд ширхэгтэй лейкоборжингийн шток, тэдгээрийн дэл судлын биетүүд хамаарагдана. Энэ бүрдлийн чулуулгийн янз бүрийн чиглэлтэй бутрал эвдрэлийн үр дүнд үүссэн ан цавууд нь ус агуулах чадвар ихтэй. Тус бүрдлийн Бор-овооны булагт (Д-12) усны хураангуй шинжилгээ хийхэд физик шинжээрээ амт, үнэргүй, өнгөгүй, тунгалаг, химийн найрлагаараа гидрокарбонат – кальци – магни - натри төрлийн сулавтар шүлтлэг, цэнгэг, зөөлөвтөр устай байна.

Диаграмм 13. Тэс бүрдлийн уст давхарга найрлага

е. Баян гол бүрдлийн уст давхарга

Энэ уст бүрдлийг бүрдүүлэгч жижиг дунд ширхэгтэй саарал боржин, боржин-диорит, диорит, габродиорит, тэдгээрийн дэл судлууд нь нийт талбайн 34 хувь буюу 933 кв.км талбайг эзэлнэ. Эдгээр нь 1100-1600 м үнэмлэхүй өндөртэй уулс үүсгэдэг. Энэ

бүрдлийн чулуулгуудын янз бүрийн чиглэлийн бутрал эвдрэлийн үр дүнд үүссэн ан цавууд нь ус агуулах чадвар ихтэй учир хур тунадасны усаар тэжээгдэн гадаргууд булаг шанд байдлаар илэрнэ. Уг бүрдлийн чулуулагт агуулагдах булаг шандын ундарга 1-1.5 л/сек байдаг.

Булгуудын уснаас авсан усны хураангуй шинжилгээгээр (Д-1 Д-9 Д-10 Д-15а-д) физик шинж чанараараа амт, үнэр, өнгөгүй, цэнгэг, химийн шинж чанараараа гидрокарбонат-кальци-натрийн бүлгийн 0.26-0.42 г/л эрдэсжилттэй, сулавтар шүлтлэг, зөөлөвтөр төрлийн усанд хамаарагдаж байна.

3. Нүх сүвэрхэг чулуулаг уст давхарга

Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхаргад голын ба бэл—хормойн гарал үүсэлтэй дөрөвдөгчийн сэвсгэр хурдас тархсан талбайнууд хамаарах бөгөөд ус агуулж буй шинжээрээ дотроо хоёр хуваагдана.

А. Өндөр усжилттай уст давхарга

Орчин үеийн голын хөндий түүний цутгалуудаар тархсан байдаг ба хатуулагч хурдас нь дээрээсээ шавранцар, элсэнцрээр хучигдах бөгөөд дотроо хайрганцар үе, мэшил ихтэй янз бүрийн ширхэгтэй элс байдаг. Хөрсний усны түвшин нь хур тунадасны хэмжээнээс хамаарах бөгөөд ердийн үед 2 м хүрдэг. Хурдасны ус нэвчүүлэх чадвар нь харьцангуй өндөр хувийн гарц нь 0.3-4л/сек.м ундарга нь 5 л/сек хүрнэ. Уст давхарга нь үндсэндээ хур тунадасны усаар тэжээгдэнэ. Голуудын ус нь эрдэсжилт харьцангуй өндөр (1-8г/л) тул ундны усанд тохиромж муутай байдаг. Харин Долоон худгийн гол (4-А-в), Уртын булаг (4-А-а), Гочоогийн булаг (4-Б-а), Шивэртийн гол (16-А) зэрэг жижиг гол булаг шандууд нь хүн ам, ахуйн хэрэгцээнд гол үүрэг гүйцэтгэнэ. Эдгээр булаг шандын ундарга нь 1-2 л/сек, гидрокарбонат- кальци-натрийн төрөлд хамаарна.

б. Бага усжилттай ба хуурай давхарга

Бэл хормойн хурдас дахь уст бүрдлүүдийг хамааруулах бөгөөд энэ уст давхарга нь шаврын үе бүхий элс шавраар зуурагдсан хайрганцар хэмхдэст хурдаснаас тогтоно. Ус нэвчимтгий үеийн зузаан нь маш тогтворгүй, ойролцоогоор 10 м орчим хүрдэг. Газрын доорх усны түвшний гүн нь 2-оос 20 метрт хэлбэлзэнэ. Уг уст давхаргыг агуулагч бэл хормойн хурдасны зузаан нь 5-15 м, томоохон хөндийн адаг орчмоор 3 м хүрдэг. Уст давхарга нь ан цавын болон хур тунадасны усаар тэжээгдэх ба голын хурдасны уст давхаргыг тэжээх, эсвэл жалга судгийн булаг маягаар гадагшилна. Ус нэвчүүлэл нь дунд зэрэг, хувийн гарц нь 2 л/сек байна.

4. Ан цавархаг чулуулаг дахь уст бүрдэл.

Энэ уст бүрдэл нь доод-дунд карбоны Алтан Овоогийн давхаргадсын хувирмал, дунд-дээд триасын Авзагын давхаргадсын тунамал, дээд карбоны Бага Хэнтий, дунд-дээд юрагийн Хар Алгийн бүрдлийн хурдас, чулуулгууд болон доод дөрөвдөгчийн хүрмэн чулууны ан цавд газрын гадаргуугийн өндөр нам, уулын бэлийн налуу, чулуулгийн найрлага, тасрал эвдрэл зэргээс шалтгаалан янз бүрийн гүнд агуулагдана.

Тектоник эвдрэлийн бүсүүдэд ус агуулагч ан цавууд нь 200-аас 300 метрийн гүнд оршдог (В.Жамсранжав 1975). Ан цавархаг чулуулаг дахь уст бүрдэл нь дотроо хоёр хуваагдана.

а. Дунд зэрэг усжилттай уст давхарга

Булган аймгийн урд зуун урд хэсэгт орших дунд дээд юрагийн настай Хар Алгийн бүрдлийн шүлтлэгдүү боржин тархсан талбай хамаарна. Гүний чулуулаг дахь уст давхарга нь чулуулгийн дээд өгөршсөн хэсэг, ан цавд тохиолдоно.

Уст давхарга нь хагарлын бүсүүдэд булаг, шанд хэлбэрээр илрэх бөгөөд ан цавын болон хур тунадасны усаар тэжээгдэнэ. Мойлтын амны булаг, Шивэртийн булаг, Аргалын шанд (16-Б-в), Хажуу худаг (16-А-г) гэх мэт булгууд нь энэ уст бүрдлийг төлөөлнө.

Ус нь өнгө, үнэр, амтгүй, тунгалаг, эрдэжилт нь 0.4 г/л-ээс ихгүй гидрокарбонат-кальци-магнийн төрөлд багтах ба тухайн бүсийн нутгийн хүн амын гол усан хангамж болно. Ус нь гадаргууд шүүрлийн хэлбэрээр илрэх ба ундарга нь 0.5-3.0 л/с, ховроор 10 л/с хүрдэг.

б. Бага зэрэг усжилттай ба хуурай давхарга

Хар Алгийн бүрдлийн боржингоос бусад хурдас чулуулаг тархсан талбай хамаарах бөгөөд судалгааны талбайн ихэнх хэсгийг эзэлнэ. Эдгээр хурдас, чулуулгууд нь томоохон тектоник хагарлын дагуу янз бүрийн түвшинд өргөгдсөн хэсэглэг тогтцыг үүсгэн ан цавд бага орсон байдаг. Дээрх хурдас чулуулгаас бүрдсэн уулс, томоохон ам, жалга сайрууд нь ихэнхдээ хуурай усгүй байдаг. Харин доод дөрөвдөгчийн хүрмэн чулуу тархсан талбайд ганц нэг булаг, шанд тойром гадаргууд ил гарсан байдаг. Номын булаг (4-Б-в) нь хүрмэн чулууны дороос ан цаваар нэвчин гарч ирдэг. Ус нь өнгө, үнэр, амтгүй хур тунадасны ан цавын усаар тэжээгдэх бөгөөд ундарга нь 1-2 л/сек, эрдэжилт нь 0.3 г/л, гидрокарбонат-кальци-натри-магнийн төрөлд багтах бөгөөд амны усанд нэн тохиромжтой (Булган УАА 1986). Хонхорын тойром нь (4-Б-в) 150 м диаметртэй жижиг нуур үүсгэх бөгөөд гүн нь эрэг орчимдоо 0.5 м, гүндээ 3 м хүрдэг. Ан цавын хур тунадасны усаар тэжээгдэнэ. Ус нь бага зэрэг хужир амттай, тунгалагдуу, ахуйн хэрэгцээнд тохирно. Ерөнхийдөө Булган аймаг нь газрын доорх усны нөөцөд түшиглэсэн дунд зэргийн усан хангамжтай бүсэд хамаарагдана.

Хүснэгт 45. Сабидулла нар 1:200 000-ны масштабтай зураглалын үед авсан уст цэгүүдийн усны химийн шинжилгээний дүн

№	Уст давхарга /Бүрдэл/	Сорьцын дугаар	Координат	Курловын томьёогоор		Эрдэжилт г/л	pH мг/л	Хатуулаг мг.экв/л
				томьёо	найрлага			
1	Могод формацын уст давхарга	13	48°24'45"Н 102°50'30"В	$M_{0.214} \frac{HCO_3 79.0}{Ca47.0 Mg27.1}$	Гидрокарбонат- кальци – магни	0.3	7.66	3.0
2	Өрхтэй формацын уст давхарга	14	48° 32'33"Н 102°44'45"В	$M_{0.486} \frac{HCO_3 57 SO_4^2 32.4}{Na36.4 Ca32.0 Mg29.1}$	Гидрокарбонат-сульфат- кальци – магни	0.486	8.25	5.25
3	Сайхан-Овоо формацын уст давхарга	15	48°21'20"Н 102°40'25"В	$M_{0.260} \frac{HCO_3 86.4}{Ca52.2 Mg28.0}$	Гидрокарбонат- кальци – магни	0.260	7.55	4.45
4	Тэлмэн бүрдлийн уст бүрдэл	25	48°25'30"Н 102°20'40"В	$M_{0.275} \frac{HCO_3 80.5}{Ca61.3}$	Гидрокарбонат- кальци	0.275	7.4	4.4
5	Тэлмэн бүрдлийн уст бүрдэл	26	48°36'00"Н 102°23'56"В	$M_{0.190} \frac{HCO_3 90.2}{Ca56.0 Mg29.2}$	Гидрокарбонат- кальци – магни	0.190	7.3	3.2
6	Тэлмэн бүрдлийн уст бүрдэл	27	48°28'00"Н 102°32'50"В	$M_{0.255} \frac{HCO_3 74.5}{Ca36.2 Na32.3 Mg28.0}$	Гидрокарбонат- кальци – натри- магни	0.255	7.2	3.0
7	Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга	28	48°27'40"Н 102°33'38"В	$M_{0.679} \frac{SO_4^2 33.3 HCO_3 26.5}{Na95.4}$	Гидрокарбонат-сульфат- натри	0.679	8.0	4.95
8	Тэлмэн бүрдлийн уст бүрдэл	29	48°39'25"Н 102°37'05"В	$M_{0.255} \frac{HCO_3 72.0}{Ca43.3 Mg31.0}$	Гидрокарбонат- кальци – магни	0.255	7.4	3.5
9	Негоны базальт дахь уст давхарга	30	48°37'50"Н 102°52'40"В	$M_{0.105} \frac{HCO_3 85.4 SO_4^2 39.0}{Ca34.2}$	Гидрокарбонат-сульфат- кальци	0.105	7.8	3.25

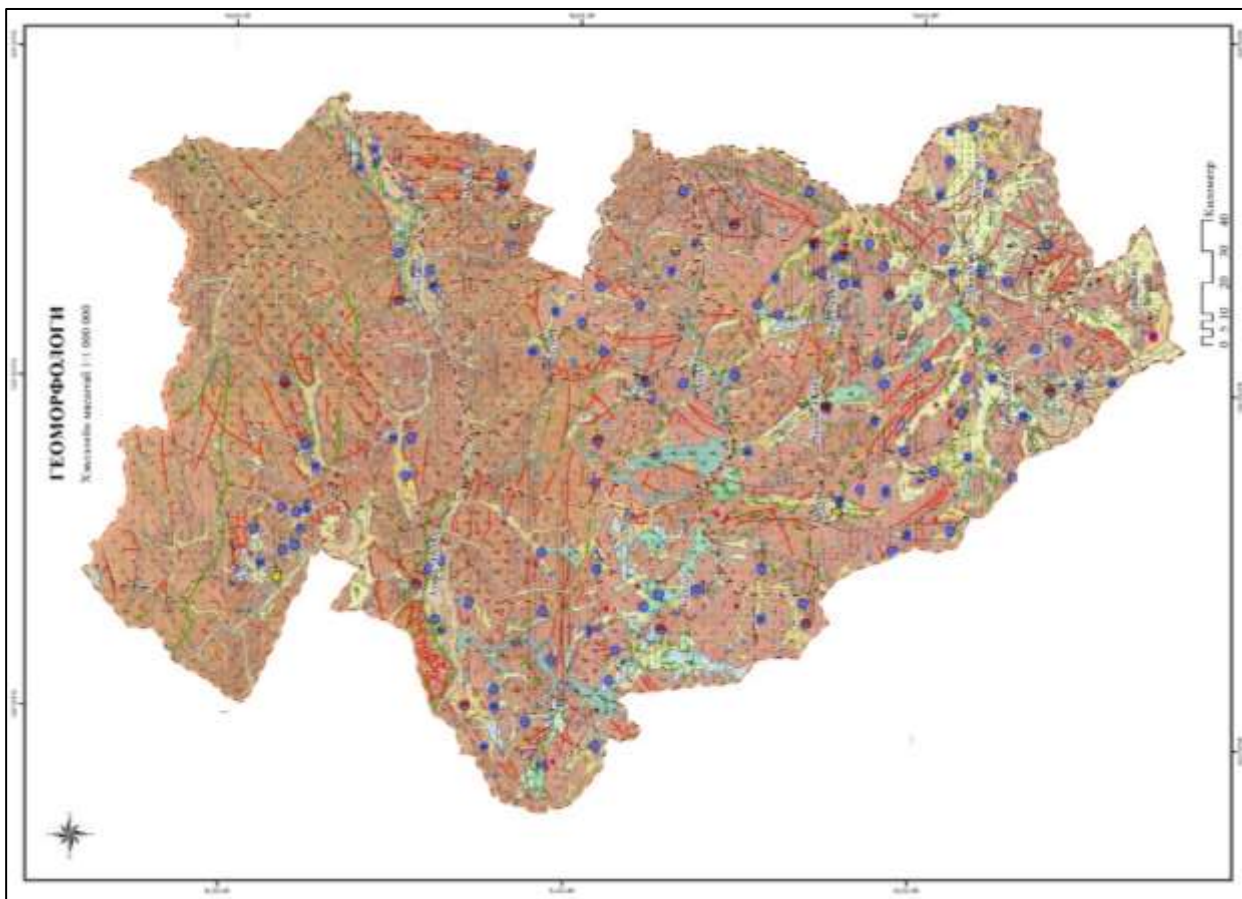
Хүснэгт 46. Уст цэгүүдийн усны химийн шинжилгээний дүн

№	Уст давхарга/Бүрдэл/	Сорьцын дугаар	Сорьц авсан булгийн нэр (Худаг)	Координат	Курловын томьёогоор		Эрдэжилт г/л	pH мг/л	Хатуулаг мг.экв/л
					томьёо	найрлага			
1	Баян гол бүрдлийн уст бүрдэл	1	Цагаан-Овоо булаг	48°29'15.8"Н	$M_{0.3} \frac{HCO_3 70,1.9 SO_4^2 20,8}{Ca46,5 Na30.33}$	Гидрокарбонат- магни- натри	0.3	7.92	2.4
				102°49'11.5"В					
2	Өрхтэй формацын уст бүрдэл	2	Хэтийн булаг	48°25'59.3"Н	$M_{0.26} \frac{HCO_3 78.3 SO_4^2 15.8}{Ca47.5 Mg38}$	Гидрокарбонат кальци-магни	0.26	7.52	3.6
				102°51'04.9"В					
3	Өрхтэй формацын уст бүрдэл	3	Баавайн булаг	48°24'31.0"Н	$M_{0.48} \frac{HCO_3 81.1 SO_4^2 16.1}{Mg51.91 Ca35.76}$	Гидрокарбонат- магни-кальци	0.48	6.43	3.7
				102°57'39.6"В					
4	Өрхтэй формацын уст бүрдэл	4	Хуурайн булаг	48°32'35.0"Н	$M_{0.5} \frac{HCO_3 84.5 SO_4^2 10}{Ca50.6 Mg40.9}$	Гидрокарбонат- магни-кальци	0.5	7.28	4.7
				102°59'00.0"В					
5	Өрмөгтэй формацын уст бүрдэл	5	Бумбатын булаг	48°24'07.4"Н	$M_{0.36} \frac{HCO_3 81.5 SO_4^2 13}{Ca54.8 Na22.5}$	Гидрокарбонат- кальци-натри	0.36	7.71	3
				102°44'42.1"В					
6		8	Хунт рашаан	48°27'55.7"Н	$M_{0.44} \frac{HCO_3 73 SO_4^2 19.5}{Ca48 Mg31}$		0.44	7.63	3.32

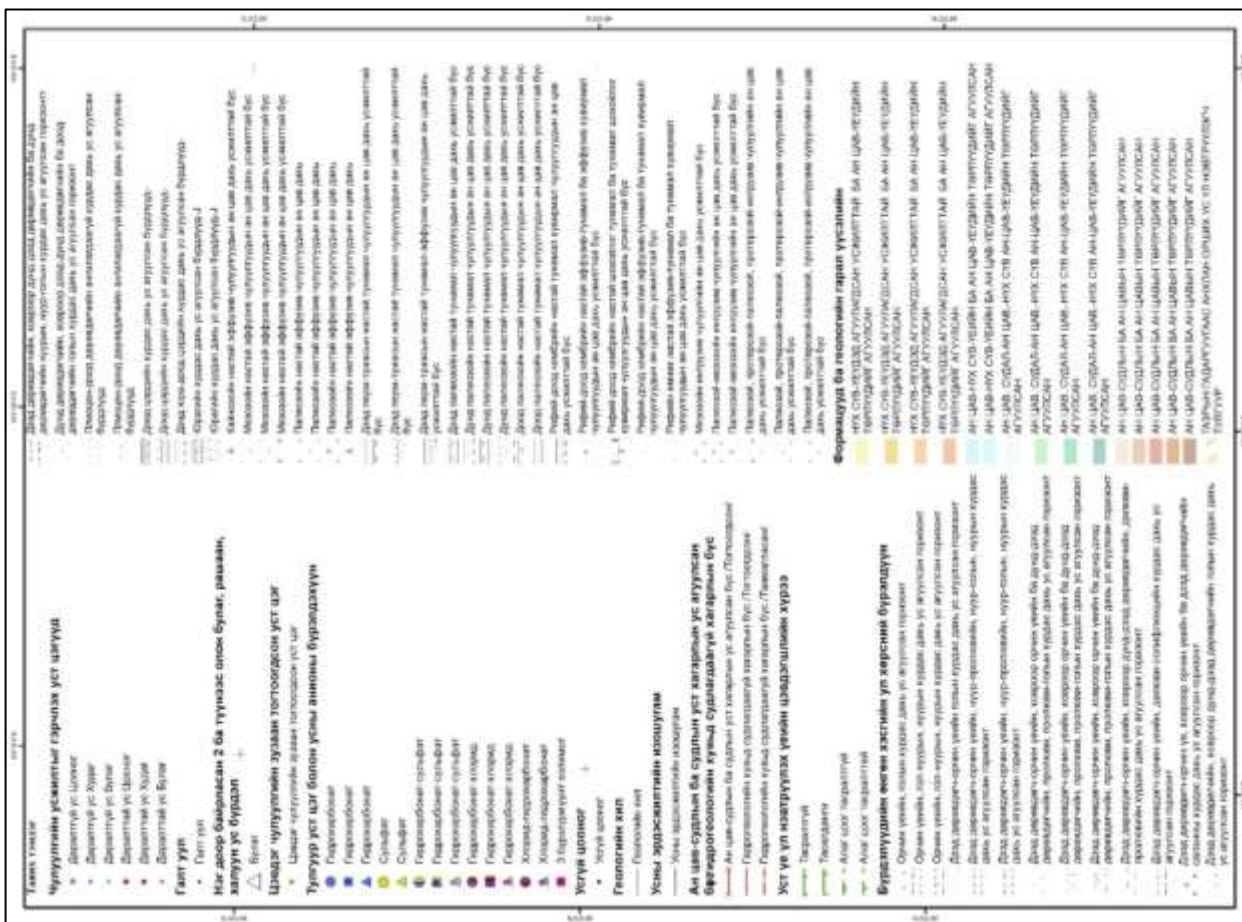
	Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга			102°32'43.4 ^{II}		Гидрокарбонат-кальци- магни			
7	Баян гол бүрдлийн уст бүрдэл	9	Дэл булаг	48°35'19.0 ^{II} 102°23'54.2 ^{II}	$M_{0.42} \frac{HCO_3 71.1SO_4^{2-} 23}{Ca32.1Mg10.4}$	Гидрокарбонат-сульфат-кальци	0.42	7.64	2.5
8	Баян гол бүрдлийн уст бүрдэл	10	Холбоо уулын булаг	48°23'47.7 ^{II} 102°25'49 ^{II}	$M_{0.26} \frac{HCO_3 68.2SO_4^{2-} 15.1Cl16.4}{Ca38.6Mg38.5Na23}$ $HCO_3 80.3SO_4^{2-} 12.8$	Гидрокарбонат-кальци-магни-натри	0.26	7.12	2.2
9	Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга	11	Жарантай гол	48°23'00.0 ^{II} 102°03'00 ^{II}	$M_{0.36} \frac{HCO_3 84.3SO_4^{2-} 11.8}{Ca64.1Mg23.6}$	Гидрокарбонат-кальци -магни	0.36	7.57	3
10	Тэс бүрдлийн уст давхарга	12	Бор овооны булаг	48°31'04.8 ^{II} 102°03'12.6 ^{II}	$M_{0.52} \frac{HCO_3 84.3SO_4^{2-} 11.8}{Ca46.6Mg29.3Cl24.07}$	Гидрокарбонат-кальци –магни-натри	0.52	7.6	4.4
11	Сайхан овоо формацын уст бүрдэл	13	Сүүжийн булаг	48°28'0502 ^{II} 102°14'28.1 ^{II}	$M_{0.5} \frac{HCO_3 78SO_4^{2-} 18.5}{Ca52.16Mg33,7Cl22.02}$	Гидрокарбонат-кальци-магни-натри	0.5	7.43	3.6
12	Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга	14	Угалз гол	48°30' 12 ^{II} 102°34'1000 ^{II}	$M_{0.43} \frac{HCO_3 70.8SO_4^{2-} 21}{Ca52.2Mg27.09Cl20.7}$	Гидрокарбонат-кальци-магни	0.43	8.28	3.5
13	Нүх сүвэрхэг чулуулаг дахь уст давхарга	15	Цагдуулт булаг	48°38'22.8 ^{II} 102°17'21.3 ^{II}	$M_{0.43} \frac{HCO_3 76.4SO_4^{2-} 16.5}{Ca52.95Mg31.32}$	Гидрокарбонат-кальци-магни	0.38	7.25	3.2
14	Баян гол бүрдлийн уст бүрдэл	15a	Сумын төвийн худаг	48°28'27 ^{II} 102°33'01 ^{II}	$M_{0.43} \frac{HCO_3 75.1SO_4^{2-} 17.4}{Ca52.1Mg28.29}$	Гидрокарбонат-кальци-магни	0.42	7.81	3.4

Хүснэгт 47. Уст цэгүүдийн усны химийн найрлага

№	Сорьцын дугаар	Сорьц авсан газар	Устөрөгчийн илтгэгч рН	Эрдэсжилтийн хэмжээний ангилал	Хатуулгын ангилал О.А Алевкин	Хлорын ион (мг/г)	Нитритийн ион (мг/г)	Нитратын ион (мг/г)
1	1	Цагаан-Овоо булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөн	13.6	0.039	0.125
2	2	Хэгийн булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	10.8	0.057	0.099
3	3	Баавайн булаг	Сулавтар хүчиллэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	6.1	0.024	0.132
4	4	Хуурайн булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	13.6	0.049	0.241
5	5	Бумбатын булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	8.8	0.02	0.176
6	8	Хунт рашаан	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөн	12.9	0.02	0.084
7	9	Дэл булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөн	11.5	0.07	0.107
8	10	Холбоо уулын булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	15.6	0.042	0.062
9	11	Жарантай гол	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	11.5	0.02	0.086
10	12	Бор овооны булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	10.8	0.025	0.152
11	13	Сүүжийн булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	8.1	0.038	0.149
12	14	Угалз гол	шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	17.0	0.037	0.117
13	15	Цагдуулт булаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	12.9	0.033	0.139
14	15a	Сумын төвийн худаг	Сулавтар шүлтлэг	Цэнгэг	Зөөлөвтөр	17.0	0.044	0.154

Зураг 67. Газрын доорх усны зураг

Зураг 68. Газар доорх усны зургийн таних тэмдэг

1.3.5. ГАЗАР ЧИЧИРХИЙЛЭЛТ

Газар хөдлөлт нь газрын давхарга чичирхийлэх хөдөлгөөн юм. Энэ нь дэлхий дотоод энергийн нөлөөгөөр газрын давхаргад тэлэх, агших үзэгдэл явагдаж уулын чулуулаг асар хүчтэй хүчдэлд автах үзэгдэл юм.

Дашинчилэн, Хишиг-Өндөр, Гурванбулаг, Сайхан, Могод сумд нь газар чичирхийллийн мужлалаар /MSK-64 шатлалын баллаар/ нутаг дэвсгэрийн 7 баллын мужлалд багтаж байгаа бөгөөд газар хөдлөлтийн голомт үүсэж болох бүс /Рихтерийн шатлалаар/ 6.0-аас 6.5 магнитуд болон 7.1-ээс 7.5 магнитудын шатлалд хамрагдаж байна.

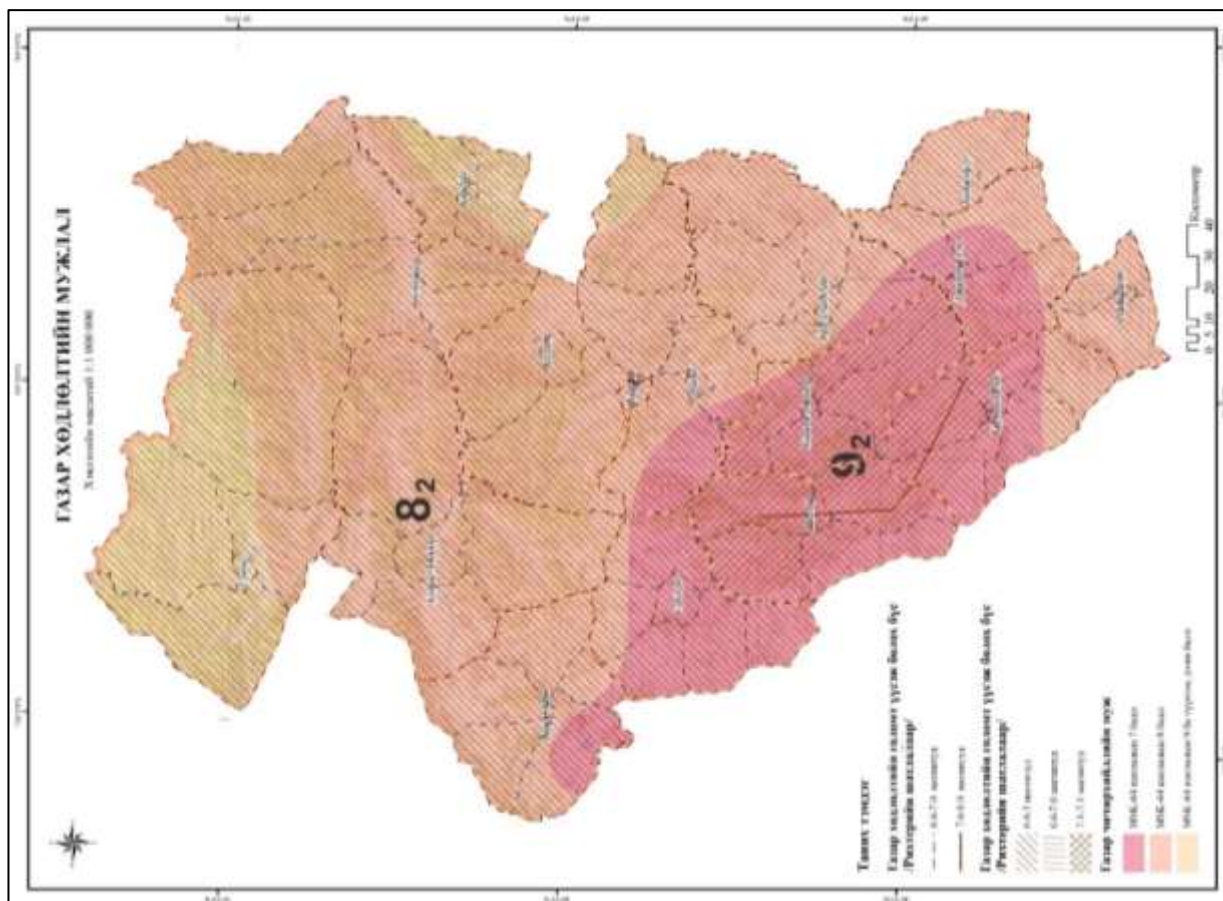
Тэшиг, Сэлэнгэ, Хангал, Бугат, Хутаг-Өндөр, Баян-Агт, Булган, Орхон, Бүрэгхангай, Баяннуур, Рашаант сумд газар чичирхийллийн мужлалаар /MSK-64 шатлалын баллаар/ нутаг дэвсгэрийн 8 баллын мужлалд багтаж байгаа бөгөөд газар хөдлөлтийн голомт үүсэж болох бүс /Рихтерийн шатлалаар/ 6.0-аас 6.5 магнитуд шатлалд хамрагдаж байна.

Тэшиг, Хангал сумд газар чичирхийллийн мужлалаар /MSK-64 шатлалын баллаар/ нутаг дэвсгэрийн 9 баллын мужлалд багтаж байгаа бөгөөд газар хөдлөлтийн голомт үүсэж болох бүс /Рихтерийн шатлалаар/ 6.0-аас 6.5 магнитуд шатлалд хамрагдаж байна.

➤ 7 баллын мужлалд Булган аймгийн төв болон баруун урд хэсэгт орших Дашинчилэн, Хишиг-Өндөр, Гурванбулаг, Сайхан, Могод сумд газар нутаг хамрагдаж байна

➤ 8 баллын мужлалд Булган аймгийн төв болон ихэнх буюу 70 хувь хүртэлх Тэшиг, Сэлэнгэ, Хангал, Бугат, Хутаг-Өндөр, Баян-Агт, Булган, Орхон, Бүрэгхангай, Баяннуур, Рашаант сумдын нутагт хамрагдаж байна.

➤ 9 баллын мужлалд Булган аймгийн баруун хойд болон зүүн хэсэгт орших Тэшиг, Хангал сумдын нутаг хамрагдаж байна.

Зураг 69. Газар хөдлөлтийн мужлалын зураг

1.3.6. МЕТАЛЛ БОЛОН МЕТАЛЛ БУС ИРЭЛЦ

Булган аймгийн хэмжээнд байгалийн дагалдах баялаг болох металл болон металл бус хэд хэдэн илэрц бүхий баялаг байна. Металл илэрцийн хувьд 4 бүлгийн 6 илэрцтэй бол Металл бус илэрц нь 1 бүлгийн 3 илэрц байна.

Металл илэрц

❖ *Гадаргуугийн үйл ажиллагаатай холбоотой бүлэг:* Тус бүлгийн шижирмэг алт /Au/ нь Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутагт Ар тамсаг, Өндөр Эрэг, Баруун захцаг, Туулын зүүн дэнжийн Баруун захцаг, Жалга-40, Туулын зүүн дэнж 1-3-р хэсэг, Өгөөмөр /өгөөмөр 2, 3/, Туул голын зүүн дэнж, С2-8 урд хэсэг, Ногоон усны Хайлааст, Тахир хайлаастын хөндий- Бага гүний ордын жалга-2, 4, 5, Туулын Дэнж 1- Туулын баруун дэнж-ХОТУ, Цоохор морьт /Ар тамсаг-1/ шороон ордууд байршина. Мөн шижирмэг алт нь Булган аймгийн Тэшиг суманд Эрээн (Тавт), Цагаан жалга нэртэй шороон алтны орд байрших ба тус аймгийн Сэлэнгэ суманд Баруун хужиртын хөндий /Хандгайт-4/ нэртэй алтны шороон орд байршина.

❖ *Метаморфоген-гидротермаль кварц-(карбонатын) судал/метасоматит Au:* Булган аймгийн Тэшиг сумын Эрэнгийн алтны үндсэн орд байршина.

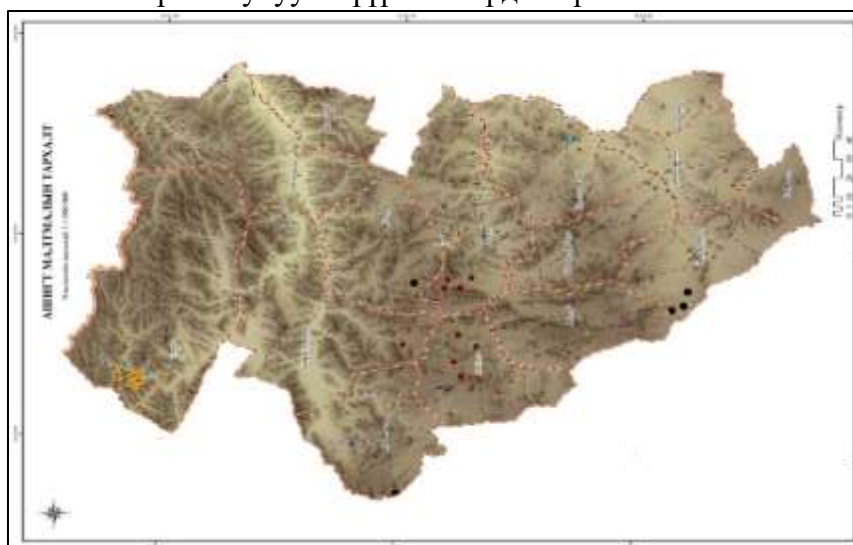
❖ *Метаморф болон галт уулын тунамал гарал үүсэлтэй үйл ажиллагаатай холбоотой скарны гарал үүсэлтэй:*

❖ Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутагт орших Худагт байшинт нэртэй төмөрт кварцит гарал үүсэлтэй, Өндөр I-VI хүдрийн биет төмрийн скарны орд байршина.

❖ *Судал, штокверк, судал-метасоматитын дэд бүлэг:* Булган аймгийн Сэлэнгэ сумын нутагт Хандгайтын Грейзэн/Судал/штокверк Mo(W) орд, тус аймгийн Орхон сумын нутагт Шанд порфирын Cu-Mo(Ag, Re) орд байршдаг. Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутаг дахь Өлзийт Овоо төмрийн боржинлог болон суда-штокверк гарал үүсэлтэй орд байршдаг.

Металл биш илэрц

❖ *Шатах ашигт малтмал:* Булган аймгийн Гурванбулаг сумаас БХ 33 км-т, Үхэр чулуун худгаас зүүн урагш 12 км-т орших бөгөөд Улаанбаатар хотоос 330 км зайд Баяндүүрэхийн нэртэй хүрэн нүүрсний орд байрлана. Булган аймгийн Сайхан сумын нутагт орших Сайхан-Овоогийн ордоос зүүн хойш 11 км-т Эрээн-1 нэртэй чулуун нүүрсний байрлана. Булган хотоос баруун тийш 100-110 км-т. Булган аймгийн Сайхан сумаас БХ 30 км-т Сайхан-Овоо нэртэй чулуун нүүрсний орд байрлана.

Зураг 70. Ашигт малтмалын илэрцийн зураг

1.3.7. ГАДАРГЫН УС

Усны сав газар

Монгол орны нутаг дэвсгэрийг дэлхийн усны ай сав гурван шугам дайрч өнгөрдөг. Хойд мөсөн далай ай сав, Номхон далайн ай сав мөн Төв азийн гадагш урсгалгүй ай сав юм. Энэ гурван ай савын хагалбар зааг болдог газар нь Хэнтийн нурууны баруун урд төгсгөлд Богд хаан уулнаас зүүн урагш орших Цогт чандмань уул болно.

Булган аймаг нь Хойд мөсөн далай ай савд хамрагдах ба тус ай сав нь Хангай, Хэнтий нурууны ус хагалбарын шугамаар зааглагдан Монгол орны томоохон голууд Сэлэнгэ мөрөн, түүний цутгал Орхон, Туул, Хараа, Ерөө,Эг, Идэр, Хөвсгөлийн уулнаас эх авдаг Дэлгэрмөрөн, Енисей мөрний эх Шишигт гол, Монгол Алтайн нуруунаас эх авч Хар Эрчис голд нийлдэг Хуримт зэрэг голууд багтдаг. Энэ ай савд Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн 20.4 хувь, гол мөрдөсний бүх урсцын 51.4 хувь ноогддог. Энэ ай савд гол мөрний жилийн дундаж урсцын 50-65 хувь дан ганц борооны ус эзэлдэг.

Булган аймаг нь Монгол орны усны сав газрын Хөвсгөл нуур-Эг, Сэлэнгэ, Хануй, Орхон-Тамир, Туул гэсэн усны сав газруудад хамаарагдана.

Сэлэнгийн сав газар нь Булган аймгийн Сэлэнгэ сум, Хангал сум, Бугат сумын хойд хэсгээр буюу Хан жаргалант, Баян төгөл, Найрамдал багийн хэсэг, Хутаг-Өндөр сумын урд хэсгээр буюу Тээл, Уньт багийн хэсэг, Тэшиг сумын Хужирт багийн зүүн, зүүн хойд хэсэг, Баян-Агт сумын Баянзүрх, Баянхайрхан багийн хойд хэсэг нь аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 29.5 хувийг хамардаг.

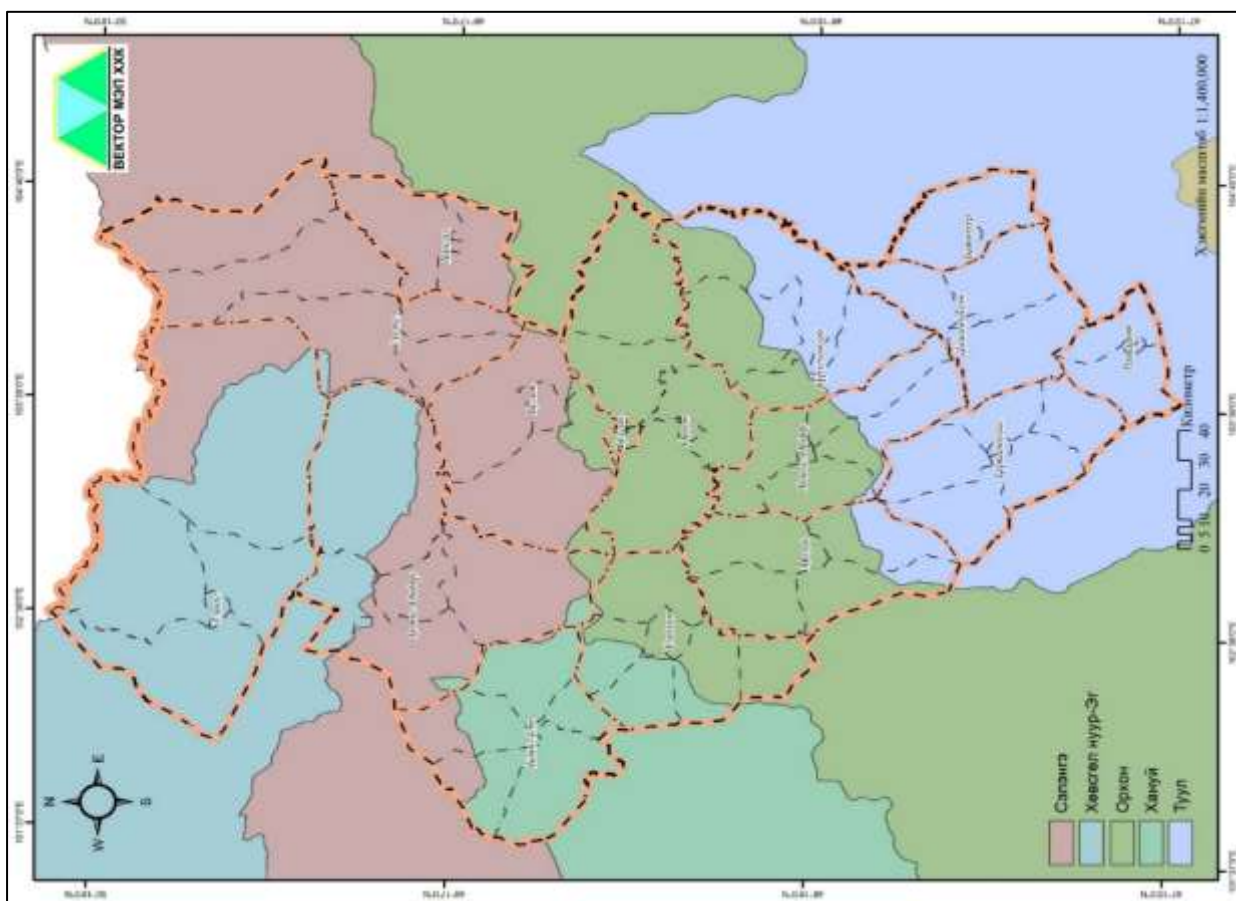
Орхоны сав газар нь Булган аймгийн Орхон сум, Бүрэгхангай сумын Цахт, Дэрст, Бумбат багийн хойд, баруун хойд хэсэг, Хутаг-Өндөр сумын Тээг, Мааньт, Жаргалант багийн хойд хэсэг, Могод сумын Баясгалант, Баянгол багийн хойд хэсэг, Сайхан сумын Ундрах, Их хүрэмт, Угалз, Мануулт багийн зүүн хойд болон баруун урд хэсэг нь аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 24.2 хувийг хамардаг.

Туул голын сав газар нь Булган аймгийн Гурванбулаг сум, Рашаант сум, Дашинчилэн сум, Баяннуур сум, Бүрэгхангай сумын Бумбат багийн баруун урд, Дэрст багийн зүүн урд хэсэг, Цахт багийн урд хэсэг, Хишиг-Өндөр сумын Банзар багийн зүүн урд, Хүрэмт багийн урд хэсэг, Могод сумын Баясгалант багийн урд хэсэг, Баянгол багийн зүүн урд хэсэг нь аймгийн нутаг дэвсгэрийн 21.6 хувийг хамардаг.

Хөвсгөл нуур-Эгийн сав газар нь Булган аймгийн Тэшиг сумын Далан, Эрэн, Жаргалант, Харгал багийн хэсэг, Хужирт багийн баруун урд хэсэг, Хутаг-Өндөр сумын Хонгор болон Хантай багийн хойд хэсэг нь аймгийн нутаг дэвсгэрийн 17.4 хувийг хамардаг.

Хануй сав газар нь Булган аймгийн Баян-Агт сум, Сайхан сумын Хулж, Сайхан-Овоо, Угалз багийн баруун хойд хэсэг, Хутаг-Өндөр сумын Тээл, Уньт багийн баруун урд хэсэг нь аймгийн нутаг дэвсгэрийн 7.3 хувийг хамардаг.

№	Сав газрын нэр	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Хөвсгөл нуур-Эг	845,708.9	17.4
2	Сэлэнгэ	1,437,812.5	29.5
3	Хануй	357,823.5	7.3
4	Туул голын сав газар	1,052,116.9	21.6
5	Орхон голын сав газар	1,179,517.8	24.2
НИЙТ		4,872,979.7	100.0

Зураг 71. Усны сав газрын зураглал

Булган аймгийн уст цэгийн мэдээг Хануй голын сав газрын захиргааны 2020 оны тооллогын мэдээг авч боловсруулсан бөгөөд аймгийн хэмжээнд нийт 2751 уст цэг бүртгэгдсэн байна. Бэлчээр дэх уст цэгийн тооллогоор аймгийн хэмжээнд 905 инженерийн хийцтэй худаг, 569 гар худаг, 73 эвдэрсэн худаг, 798 булаг, шанд, 296 гол, горхи /давхардсан тоогоор/, 111 нуур, тойром тус тус бүртгэгдсэн байна

Гол горхи: 1.5-120 м³/секунд хооронд зарцуулагчтай, 7 км-ээс илүү байнгын урсацтай урсгалыг гол гэнэ. Гол горхины хөндлөн огтлолын талбайгаар нэгж хугацаанд урсан өнгөрөх усны хэмжээг усны урсац гэнэ. Голын усны урсцыг м³/с-ээс жижиг горхи, булаг шандын урсцыг л/с гэсэн нэгжээр хэмжинэ. Аймгийн хэмжээнд 296 гол, горхи судалгааны үед бүртгэгдлээ. Томоохон голуудыг авч үзэхэд Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр сумдаар Сэлэнгэ мөрөн, Тэшиг сумын нутгаар Эгийн гол, Баян-Агт сумаар Хануй гол, Могод сум, Сайхан сум, Хишиг-Өндөр сум, Орхон сум, Бүрэгхангай сумдаар Орхон гол, Бүрэгхангай сум, Баяннуур сумдаар Туул гол тус тус дайран өнгөрдөг байна.

Булган аймгийн томоохон мөрөн, голуудын товч тайлбар, танилцуулгыг доор оруулав. Үүнд:

Сэлэнгэ мөрөн - Монгол улсын гол мөрний үндсэн усан сүлжээ бөгөөд том жижиг бүх цутгал голуудыг оролцуулбал усан сүлжээний ургын нийлбэр 20000 км хүрнэ. Өөрөөр

хэлбэл Монголын гол мөрний нийт уртын 40 гаруй хувь нь Сэлэнгэ мөрний тогтолцоонд хамрагддаг байна. Дэлгэр, Идэр хоёр голын бэлчрийг Сэлэнгийнх гэж үзвэл Сэлэнгэ мөрний нийт урт 1024 километр, түүнээс 615 км нь тус улсын нутагт байна. Сэлэнгэ мөрний талбайн хэмжээ 44 7000 хавтгай дөрвөлжин км бөгөөд үүний 55 хувь буюу 282000 хавтгай дөрвөлжин км нь манай орны нутаг дэвсгэрт оногдоно. Сэлэнгийн тогтолцоонд хамаарах нийт голын талбай Умард мөсөн далайн талбайн 87.3 хувь, манай орны нутаг дэвсгэрийн 28 хувийг тус тус эзэлж байна. Сэлэнгэ мөрөн нь Байгал нуурын хамгийн том цутгал юм. Байгал нуурт 1/2 усыг нь хангаж өгч байдаг юм.

Орхон гол - Хангайн нурууны Суварга хайрхан уулаас эх авч 1124 км урсаад Сэлэнгэ мөрний баруун талд Сүхбаатар хотын дэргэд нийлдэг хамгийн том цутгал нь юм. Усаа цуглуулах талбай нь 132835 км² бөгөөд энэ нь Сэлэнгийн манай нутагт дахь усаа цуглуулах талбайн 47 хувь болно. Орхон голын эхний хэсгийг Хангайн нурууны Байгалийн цогцолборт газарт багтаасан.

Түүл гол - Монгол улсын төв, хойд хэсгээр урсах гол юм. 819 км урттай бөгөөд ус цуглуулах талбай нь 49840 км². Хэнтий, Төв, Сэлэнгэ аймаг болон Улаанбаатар хотын нутгаар урсан өнгөрнө. Сав газрын өндөршил нь 770-2800 метрийн хооронд байх ба хамгийн өндөр цэг нь далайн түвшнээс дээш 2799.3 метрийн өндөрт өргөгдсөн Асралт Хайрхан уул, хамгийн нам цэг нь далайн түвшнээс дээш 770 метрийн өндөр Орхон-Туулын бэлчир газар юм. Гүн нь 0.8-3.5 байдаг. Хэнтийн нуруун дахь Горхи-Тэрэлжийн байгалийн цогцолборт багтах Хагийн хар нуур, Номингийн голоос тус бүр эх авч, нийслэл Улаанбаатар хотын урд хэсгээр урсаж өнгөрөн Орхон голд цутгана.

Эгийн гол - Монгол орны хамгийн гүн цэнгэг Хөвсгөл нуураас эх аван Хөвсгөл, Булган аймгуудын нутгаар урсан Сэлэнгэ мөрөнд зүүн гараас нь цутгадаг гол юм. Уг гол нь Хөвсгөл нуураас эх аван урсадаг цорын ганц гадагш урсгалтай гол юм. Эгийн гол Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайдын 2009 оны 11 дүгээр сарын 10-ны өдрийн 332 тоот тушаалаар Хөвсгөл нуур-Эг голын усны сав газарт хамаардаг.

Хануй гол - Хангайн гол нурууны Хан-Өндөр уулаас эх аваад зүүн хойшоо 421 км урсаад Сэлэнгийн баруун хэсэгт нийлдэг гол. Усаа цуглуулах талбай нь 14620 км квадрат. Хануй голын савд унтарсан галт уул олон бий. Дээд хэсгийн хөндий нь ойтой. Гулдрал нь их тахиралдана. Түүний өргөн нь 110 м, гүн нь 2.2 м урсгалын хурд нь 0.5-3.5 м/с хүрнэ. Сайртай чулуурхаг ба хүрмэн чулуун хавцлаар урсана. Усны дундаж урсан өнгөрөлт нь секундэд 15 шоо метр. Хануй голын хөндийд Булган аймгийн Баян-Агт сумын нутагт гидрокарбонат, хлорид ,натри, кальцийн найрлагатай рашаан бий.

Нуур, тойром

Гадаргын болон газрын доорх усаар байнга тэжээгддэг нэг га-аас том толиотой усыг нуур гэнэ. Нуурын усны эрдэсжилтээс хамааран цэнгэг ба давстай гэж 2 хуваана. Мөн тэжээл болон зарцуулдагас нь хамааран тогтмол ба түр урсгалтай гэж тус тус ангилна. Байнгын тэжээгдэлгүй зөвхөн хур тунадасны усаар тэжээгддэг бөгөөд хугацааны хувьд харилцан адилгүйгээр ус хуримтлагдах боломжтой хонгор газрыг тойром гэнэ.

2020 оны усны тооллогоор аймгийн хэмжээнд 152 нуур бүртгэгдсэн бөгөөд байнгын устай 132 нуураас 111 нэр бүхий нуур тойром байна. Баян-Агт суманд 11 нуур, Баяннуур суманд 7 нуур, Бугат суманд 5, Бүрэгхангай суманд 6 нуур, Дашинчилэн суманд 15 нуур, Гурванбулаг суманд 16 нуур, Хишиг-Өндөр суманд 6 нуур, Хутаг-Өндөр суманд 4 нуур, Могод суманд 20 нуур, Орхон суманд 7 нуур, Рашаант суманд 4 нуур, Сайхан суманд 27 нуур, Тэшиг суманд 4 нуур тус тус бүртгэгдсэн байна.

Рашаан.

Булган аймаг нь рашааны мужлалаар Гидрокарбонат, натри, цахиурын хүчил, хүхэр, устөрөгч бүхий эрдэсжилт багатай халуун рашаан нь Хангай, Алтай, Соёны нутгаар тархжээ. Ононгын Их халуун рашаан, Ерөө, Естийн халуун, Галттайн хүйтэн рашаанууд энд орно. Мөн олонд алдаршсан ийм рашааны тоонд Хужирт, Могойт, Гятруун, Таац, Хүрэмт, Шаргалжуут, Отгонтэнгэр, Булган, Хулж, Хөнжлийн рашаан багтдаг ажээ. Халуун рашаан нь 20-100 градусын хэмжээнд хүрдэг.

Булган аймагт нийт усны тооллогоор 67 рашаан бүртгэгдсэн бөгөөд Хануй, Хульж, Асгат, Хунт гэх мэт томоохон рашаантай.

Хануй рашаан - Булган аймгийн Баян-Агт сумын нутагт сумын төвөөс зүүн урд д.т.д 1000 м өндөрт Хануйн рашаан байдаг. Энэ рашааны гарсан хүрмэн чулуу нь Шинэ төрмөлийн эриний дөрөвдөгчийн галавын үед газрын хагархайгаар, галт уулын өрхөөр удаа дараа бялхан гарч урсаж үүссэн. Энэхүү рашаан нь ходоод гэдэс дотор, элэг цэсний элдэв өвчинд ууж, үе мөчний өвчинд хүйтэн хэвээр орж эмнэн сувилсаар ирсэн бөгөөд шарлах өвчинд маш сайн гэдэг. Химийн найрлага кали 110.2 мг/л, кальци 91.2 мг/л, магни 19.1 мг/л, хлорид 144.1 мг/л, сульфат 25.0 мг/л, гидрокарбонат 268.5 мг/л, эрдэсжилт, 598.1 мг/рh 6.8мг/л байна.

Хануйн голын усан дахь сульфат ион рашаанаас дээших хэсэгт 0.8 мг/л, гүүрний орчимд 14.8 мг/л байсан бол рашаануудаас авсан дээжүүдэд сульфат ион 11.5-25.5 мг/л-ийн хооронд хэлбэлзсэн дүн гарчээ. Рашаан сульфат ион ихтэй байгаа нь орчны галт уулаас гаралтай чулуулгийн химийн найрлагатай холбоотой. Мөн Хануйн рашаанд натрийн ион 12.6-31.0 мг/л-н хооронд байхад Хануйн голын усанд 5.3 мг/л байжээ. Ийнхүү Хануйн рашаанд натри, сульфатын ион их байдаг нь алдарт глауберийн эмчилгээний давс үүсэх нөхцөл бүрдүүлдэг ажээ. Харин калийн ион рашаанд 2.34 мг/л байхад голын усанд 1.8 мг/л байжээ.

Калийн ион их байгаа нь физиологийн шингэнийг зохицуулагч махбодыг бүрдүүлж рашааны эмчилгээний чанарын нэг үзүүлэлт болдог байна. Энэ рашаанд хлорт натрийн давс агуулагдаж байгаа нь цусны найрлагыг тогтмолжуулах, элдэв хордлого тайлах, эсийн амьдрах чадлыг дээшлүүлэх үйлчилгээг үзүүлэх бөгөөд рашаан бүтцэд байгаа кальци, гидрокарбонат, карбонат нь ясны бүтцийг сайжруулах, яс төлжүүлэхэд ихээхэн ач холбогдолтой болох нь тодорхой юм.

Хануйн рашааныг орчных нь байгаль өөрийнхөө гүнд цэнэгжүүлэн найрлага уусмал, сав шимийн хоршил болгон бүтээжээ. Хануйн рашаанууд биологийн идэвхтэй бодисуудыг сэдээхээс гадна уушги, зүрх, элэг, цэс, бөөрний ажиллагааг идэвхжүүлж, судасны уян налархай чанар болон эд эсийн нөхөн төлжих ажиллагааг язгуур мах бодсын харьцаа болгон нь хүний бие эрхтэнд тус тусын өвөрмөц шинжтэй үйлчилгээ үзүүлдэг

Хульж рашаан - Булган аймгийн Могод сумын нутагт Номгон уулын өвөрт байдаг. Далайн түвшнээс дээш 1500 метрт өргөгдсөн халуун рашаан. Сульфат натрийн рашааны төрөлд багтана. Хульжийн рашаан нь Отгонтэнгэр, Шаргалжуут, Хүрэмт, Шивэрт, Хужиртын рашаантай ижил төсөөтэй эмчилгээний үр нөлөөтэй. Үе мөч, ууц нурууны өвчин, хаван, гэмтэл бэртэнги, арьсны төрөл бүрийн өвчин, бөөр, эмэгтэйчүүдийн өвчинд үр нөлөө сайтай Урьд нэгэн шинжээч хүний ганц хүүгийн хөл нь татаж янз бүрээр аргалаад эдгэрэхгүй болохоор нь мэргэн зурхайчдаас асуухад алс хол баруун зүгт явж буцалсан халуун рашаанд оруул гэжээ. Ингээд хүрэх газар үүрч, дүүрэх газар дүүрч явсаар одоогийн Могод сумын Номгон уулын өвөрт ирж ухахад буцлам халуун рашаан гарч ирж, түүний тохиромжтой хэсэг нь оруулан эдгээжээ. Тэгээд буцахдаа “Холын ээж” гэж нэрлээд жил

бүрийн зуны адаг сард зорин ирдэг байжээ. Тэр үг нь хожим явсаар “Хульж” нэртэй болсон гэнэ.

Асгатын рашаан - Булган аймгийн Хишиг-Өндөр сумын төвөөс баруун тийш 1 км орчим зайтай оршдог. Гидрокарбонат, натри, магнийн найрлага зонхилсон, сульфат, хлорид, кальцитай, хоёр, гурван центийн төмөртэй, хүхэрлэг, амттай цагт 1800 литр нөөц ундаргатай. Уг рашааны дотрын элдэв өвчин анагаах зорилгоор хэрэглэдэг байна.

Худаг

2020 оны байдлаар аймгийн хэмжээнд нийт 1474 худаг байгаа бөгөөд үүнээс инженерийн хийцтэй худаг 905, гар худаг 569 тус тус байна. Инженерийн хийц худагууд дийлэнх нь ямар нэгэн байдлаар хүний буруутай үйл ажиллагаагаар эвдэрч хэмхэрсэн, тоногдсон байдалтай байгаа бөгөөд 73 эвдэрсэн худаг байна.

Богино яндант болон бетонон хашлагатай худагуудыг одоогийн байдлаар энгийн уурхайн худгаар ашиглаж байна. Харин энгийн уурхайн буюу гар худгийг малчид гол төлөв энгийн арга болох ховоогоор болон жижиг оврын насосоор усаа татаж бэлчээрийн мал болон унд, ахуйн усан хангамждаа ашиглаж байна. Энгийн уурхайн худгийн хашлагыг нь бетон, чулуу, мод, зэргээр доторлосон байна.

1.4. БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

1.4.1. ГАЗРЫН НЭГДМЭЛ САН

Газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэл хөтлөх журмын дагуу нэгдмэл сангийн ангилалд хамаарч буй газрын хил заагийг тоо бүртгэлийн нэгж талбар бүрээр тогтоон талбайн хэмжээг тодорхойлж, тоо бүртгэл хөтөлсөн. Газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэл нь газрын нэгдмэл сангийн ангилалд хамаарч буй газрын нэгж талбар бүрийг харуулсан зураглал, түүн дээр үндэслэсэн тоо бүртгэлийн хүснэгтээс бүрдэнэ.

Газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлийг үндсэн болон дэд ангиллаар 2021 оны байдлаар бүртгэн гаргалаа. Аймгийн нийт талбайг 2012 оны ГХГЗЗГ-аас улс, аймаг, сумдын хилийн цэсийг тогтоох ажлын хилийн тоон мэдээллийн дагуу, хэмжилт болон зураглалыг солбицлын WGS 84/UTM-48N, Балтын тэнгисийн өндрийн тогтолцоонд геодезийн тулгуур сүлжээний цэгүүдэд тулгуурлан хийж гүйцэтгэсэн. Энэхүү ажлын хүрээнд Булган аймгийн газар нутгийн хэмжээнд 4872979.7 га газар нутагтай болохыг тогтоосон байна. Энэ нь 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн нийт талбайгаас 320.3 га талбайгаар бага байна.

2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайланг 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллоготой харьцуулсан. 2021 онд хөдөө аж ахуйн газрын талбайгаас 294786.1 га, ойн сан бүхий газраас 420796.2 га, усны сан бүхий газраас 700.5 га газар тус тус хасагдсан байна. Харин хот тосгон бусад суурины газар 19118.5 га-гаар, зам шугам сүлжээний газар 13696.1 га-гаар, улсын тусгай хэрэгцээний газар 683147.9 га-гаар тус тус нэмэгдсэн байна.

Хүснэгт 49. Газрын нэгдмэл сангийн ангиллын талбай

Газрын нэгдмэл сангийн үндсэн ангилал	Хөдөө аж ахуйн газар	Хот тосгон бусад суурин газар	Зам шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Улсын тусгай хэрэгцээний газар	НИЙТ
2020 оны тооллого	2,730,791.7	33,193.3	7,832.3	1,904,980.1	22,149.1	174,353.6	4,873,300.0
2021 оны тооллого	2,436,005.6	52,311.8	21,528.4	1,484,183.9	21,448.5	857,501.5	4,872,979.7
Зөрүү	-294,786.1	19,118.5	13,696.1	-420,796.2	-700.5	683,147.9	-320.3

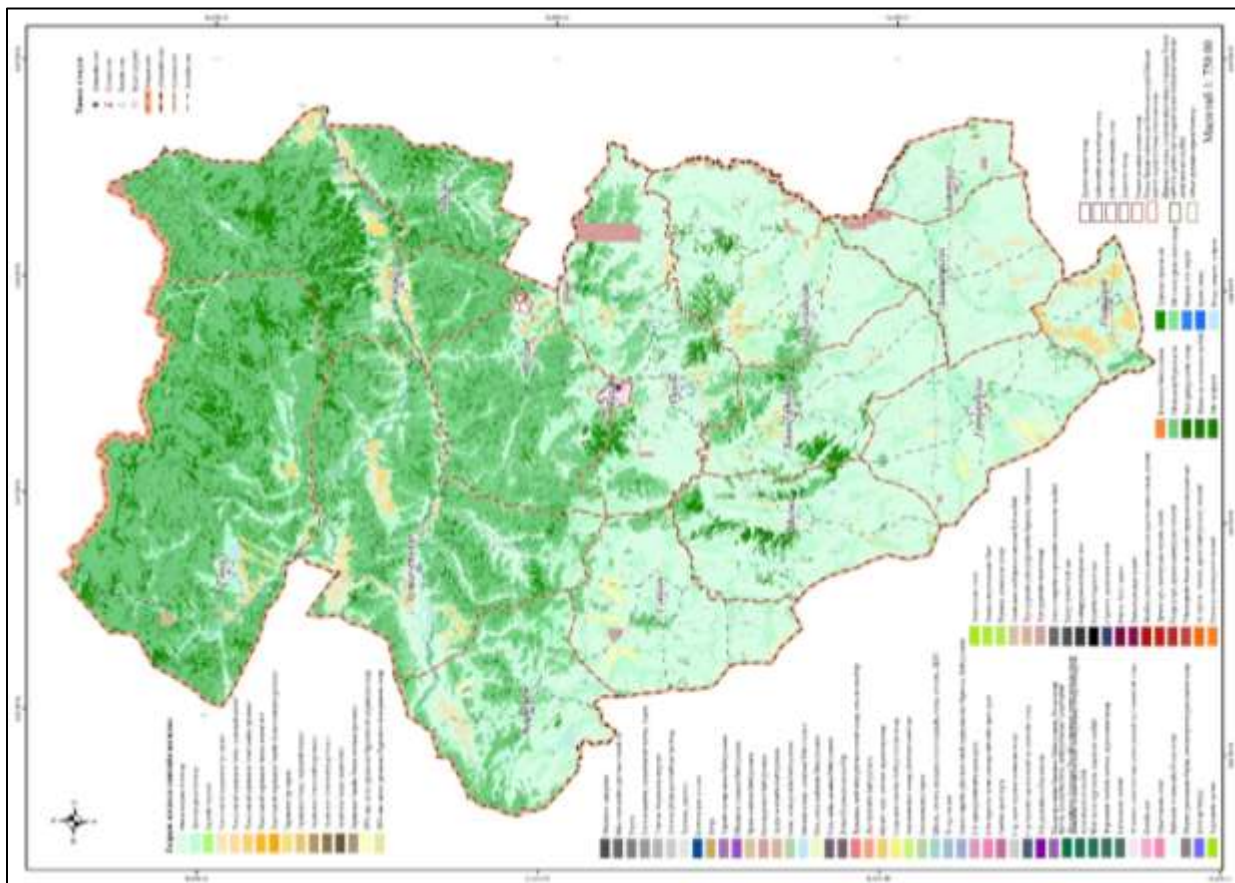
Газрын нэгдмэл сангийн ангиллыг Газрын нэгдмэл сангийн тооллого бүртгэл хийх журмын 1-р хавсралтын дагуу дэлгэрэнгүй бүртгэл судалгаа хийлээ. Үүнд Хөдөө аж ахуйн газар 2436005.6 га буюу нийт газар нутгийн 50.0 хувь, Хот тосгон бусад суурин газар 52311.8 га буюу 1.1 хувь, зам шугам сүлжээний газар 21528.4 га буюу 0.4 хувь, Ойн сан бүхий газар 1484183.9 га буюу 30.5 хувь, усны сан бүхий газар 21448.5 га буюу 0.4 хувь, Улсын тусгай хэрэгцээний газар 857501.5 га буюу 17.6 хувийг тус тус эзэлж байна.

Хүснэгт 50. Газрын нэгдмэл сангийн дэлгэрэнгүй ангилал

Үндсэн ангилал	Ангиллын түвшин 1	Ангиллын түвшин 2 /ашиглалтын зориулалт/	Талбай, га
Хөдөө аж ахуйн газар	Бэлчээр	Өвөл-хаврын	1,793,337.4
		Зун-намрын	505,771.5
	Хадлан	Ердийн	846.2
		Үр тариа	22,426.7
	Усалгаатай тариалан	Төмс, хүнсний ногоо	640.3
		Тэжээлийн ургамал	333.4
		Жимс жимсгэнэ	716.9
		Эмийн болон гоёлын ургамал	8.5
		Үр тариа	68,109.7
	Усалгаагүй тариалан	Төмс, хүнсний ногоо	691.1
		Тэжээлийн ургамал	1,213.5
		Техникийн ургамал	213.7
		Жимс жимсгэнэ	484.4
		Эмийн болон гоёлын ургамал	100.2
	Атаршсан газар	50%-иас дээш ургамлан бүрхэвчтэй	

	ХАА-н барилга, байгууламжийн газар	50%-иас доош ургамлан бүрхэвчтэй	1.4	
		Өвөлжөө, хаваржаа	7,057.3	
		Мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэг	1.9	
		Үтрэм	64.4	
		ХАА-н машин, механизмын хашаа, гараж	8.7	
		Тэжээл, бордооны агуулах	2.5	
		ХАА-н үйлдвэрлэлийн цогцолбор	92.4	
		Хүлэмж, дарлага	9.7	
		Бэлчээр дэх уст цэг	689.0	
		Зоорь	2.1	
	Хот, тосгон, бусад суурины газар	Барилга, байгууламжийн газар	Төрийн захиргааны байгууллага	138.1
			Шинжлэх ухааны байгууллага	1.6
			Урлаг, соёлын байгууллага	8.3
			Боловсролын байгууллага	99.8
			Эрүүл мэндийн байгууллага	16.2
			Банк, санхүүгийн байгууллага	1.5
			Биеийн тамир, спортын байгууллага	14.3
			Нам, олон нийтийн байгууллага	2.1
			Сүм, хийд, шашны байгууллага	24.9
Зочид буудлын цогцолбор			4.0	
Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний газар, төв, цогцолбор			148.8	
Дэд бүтцийн байгууллага			2.6	
Музей, түүх, соёлын дурсгалт газар			1.3	
Гадаадын шашны байгууллагын газар			0.2	
Автомашин засвар үйлчилгээний цэг			1.5	
Автомашин гараж			2.2	
Шатах, тослох материал түгээгүүрийн газар, агуулах, ШТС			30.2	
Ус түгээх цэг			1.9	
Автотээврийн үйлчилгээний зориулалтын барилга, байгууламж			0.4	
Суурьшлын газар			5-8 давхар нийтийн орон сууц	3.7
		4 ба түүнээс доош давхар нийтийн орон сууц	1.1	
		Амины орон сууц	77.6	
		Гэр, орон сууцны хашааны газар	2,048.2	
Үйлдвэрийн газар		Гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар	246.1	
		Үйлдвэрийн албан контор	22.5	
Нийтийн эдэлбэрийн газар		Үйлдвэрлэлийн барилга, байгууламж, бусад газар	123.2	
		Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын эзэмшлийн бус амралт, зугаалга, биеийн тамирын зориулалтын газар	0.1	
		Нийтийн эзэмшлийн ногоон байгууламж, цэцэрлэгжүүлж, зүлэгжүүлсэн талбай	16.1	
		Цэнгэлдэх хүрээлэн, наадмын талбай	5.7	
		Нэрэмжит талбай, хөшөө, дурсгалын газар	2.9	
		Тоглоомын талбай	5.2	
		Эзэмшил, ашиглалтанд олгогдоогүй сул чөлөөтэй газар	9,776.3	
		Хогийн цэг	227.8	
		Оршуулгын газар	141.8	
		Нийтийн эзэмшлийн бусад газар	6.3	
		Усан оргилуур	2.3	
Амралт, аялал жуулчлалын газар		Хүүхдийн зуслан	25.3	
		Амралтын газар	223.2	
		Аялал, жуулчлалын бааз	91.1	
		Рашаан, сувиллын газар	127.1	
Уурхайн газар		Ашиглалт, олборлолт явуулж буй талбай	11,599.1	
		Уул уурхайн үйлдвэрлэлийн барилга, байгууламж	989.2	
		Нөөц газар	26,036.9	
Зам, шугам сүлжээний газар	Авто замын газар	Авто тээврийн хэрэгслийн зогсоолын талбай	0.1	
		Хатуу хучилттай зам	3,788.4	
		Сайжруулсан шороон зам	727.5	
		Ердийн шороон зам	11,777.1	
		Сургалт, дадлагын талбай	2.2	
	Агаарын тээврийн газар	Нисэх, буух зурвас	30.0	
		Хамгаалалтын зурвас	103.1	
	Шугам, сүлжээний газар	Холбоо, мэдээлэл дамжуулах хүлээн авах станц, шугам	898.0	
		Эрчим хүч, дамжуулах шугам, станц	4,044.7	
		Газар дээрх дулаан дамжуулах хоолой	3.7	

		Ус түгээх, шахах, өргөх байгууламж, хоолой	25.6
		Цэвэр ус дамжуулах хоолой	116.6
		Цэвэрлэх байгууламж	11.6
Ойн сан бүхий газар	Ой модоор бүрхэгдсэн газар	Ой модоор бүрхэгдсэн	995,627.4
		Мод үржүүлгийн газар	30.6
		Модыг нь огтолсон талбай	11,250.8
	Ой модоор бүрхэгдээгүй газар	Ойн цоорхой	68,573.1
		Түймэрт өртсөн ой	123,942.7
		Ой тэлэн ургах нөөц газар	284,759.7
Усны сан бүхий газар	Мөрөн, гол, горхи	Мөрөн, гол, горхи	14,318.5
	Булаг, шанд	Булаг, шанд	5.9
	Нуур, цөөрөм, тойром	Нуур, цөөрөм, тойром	7,124.1
Улсын тусгай хэрэгцээний газар	Улсын тусгай хамгаалалттай газар	Дархан цаазат газар	603,777.8
		Байгалийн цогцолборт газар	63,507.1
		Байгалийн нөөцийн газар	83,687.9
		Дурсгалт газар	5,415.0
	Улсын хилийн зурвас газар	Улсын хилийн зурвас газар	66,360.4
	Улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар	Улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар	3,471.4
	Шинжлэх ухаан, технологийн сорилт туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай	Шинжлэх ухаан, технологийн сорилт туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай	6.0
	Аймаг дундын отрын бэлчээр	Аймаг дундын отрын бэлчээр	26,262.8
	Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай	Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай	5,012.6
	НИЙТ		

Зураг 72. Газрын нэгдмэл сангийн зураг

1.4.2. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ

Хөдөө аж ахуйн газрыг “Бэлчээр, хадлан, усалгаатай ба усалгаагүй тариалан, атаршсан газар, хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн газар, ашиглахад тохиромжгүй газар” гэж ангилна. Хөдөө аж ахуйн ангиллын газрыг дараах дэд ангилалд хамруулж бүртгэдэг. Үүнд:

- Бэлчээрийн газар: Өвөл-хаврын, зун-намрын, сум дундын отрын, алслагдсан, бартаа ихтэй, усжуулагдаагүй, хаддаг бэлчээрийг хамруулна.
- Хадлангийн газар: байгалийн хадлан, хөцөөлсөн болон тарималжуулсан хадлангийн газрууд орох бөгөөд ердийн, усалгаатай гэж бүртгэнэ.
- Тариалангийн газар: Таримлынх нь төрлөөр ”үр тариа, төмс, хүнсний ногоо, тэжээлийн ургамал, техникийн ургамал, жимс жимсгэнэ тариалсан талбай” тариалангийн газарт бүртгэх ба “усалгаатай, усалгаагүй” гэж ангилна.
- Атаршсан газар: “тариалангийн газрын санд бүртгэлтэй боловч хоёроос дээш жил тариалалт болон уринш хийгээгүй тариалангийн талбай”-г тус газарт оруулж тооцно.
- Хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газар: “өвөлжөө, хаваржаа, мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэг, үтрэм, хөдөө аж ахуйн машин механизмын хашаа, гараж, тэжээл бордооны агуулах, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн цогцолбор, хүлэмж, дарлага, тариалангийн талбай хоорондын зурвас газар, тариалангийн талбайн хамгаалалтын ойн зурвас, бэлчээр дэх уст цэг”-ийн доорх газрууд хамаарна.
- Өвөлжөө, хаваржааны доорх газарт “өвөлжөө-хаваржааны хотны саравч, гэрийн буурь, өвс-тэжээлийн хашаа, мал нарладаг талбай, морины уяа, бие засах газар, үнс, хог хаях газар” зэргийг хамруулж, өвөлжөө, хаваржааны эзлэх талбайн хэмжээг 50 метрийн радиустайгаар тус бүр тооцож газрын хэмжээг бүртгэх ба зарим аймаг сумдад 0.5 га хүртэл хэмжээгээр эзэмшүүлсэн байдаг.
- Мал эмнэлгийн үйлчилгээний газар: “мал эмчилж тэжээдэг байр, хээлтүүлгийн болон мал угаах зориулалтаар тусгайлан бэлтгэсэн хашаа, төхөөрөмжийн байрны доорх газарт хамрагдаж буй талбай”-г хамруулна.
- Тэжээлийн болон бордооны агуулах, үтрэм, хөдөө аж ахуйн машины хашаа, хүлэмж, дарлагын эзлэх газрыг хашаа хайстай бол эзлэх хэмжээгээр нь хашаа хайсгүй бол газар дээрх бусад газраас ялгарч буй хил заагаар нь тодорхойлж бүртгэнэ.
- Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн цогцолборт “гахайн байр, мал аж ахуйн үржлийн болон саалийн ферм, шувуу, зөгий үржүүлгийн ферм”-ийн эзлэх газрыг хамруулна.
- Хөдөө аж ахуйн газар дахь уст цэгийн талбайд инженерийн болон энгийн уурхайн худаг, барилга байгууламж, тэдгээрийн дагалдах талбарыг газар дээрээ ялгагдаж байгаа байдлаар нь зааглан тогтоож бүртгэнэ.
- Ашиглахад тохиромжгүй газар: Элсэн манхан, хад асга, шал сайр зэрэг ашиглалтад тохиромжгүй газрыг тодорхойлж бүртгэнэ.

Булган аймгийн 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлангаас үзвэл Хөдөө аж ахуйн газар 2760.8 мян.га буюу 56 хувийг эзэлж байна. Аймгийн хөдөө аж ахуйн газрын 91.1 хувийг буюу 2513.6 мян.га нь бэлчээрийн газар, 4.1 хувь буюу 111.9 мян.га нь хадлангийн газар, 3.2 хувь буюу 89.5 мян.га нь тариалангийн газар, 0.9 хувь буюу 24.6 мян.га нь атаршсан газар, 0.6 хувь буюу 16.3 мян.га нь хөдөө аж ахуйн хэрэгцээнд тохиромжгүй газар, 0.1 хувь буюу 3.8 мян.га хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газар тус тус эзэлж байна.

Хүснэгт 51. 2020 оны ХАА-н газар ашиглалтын байдал

№	Газрын ангилал		Талбайн хэмжээ, га	Эзлэх, %	
Нийт			2,760,164.2	100	
<i>Бэлчээрийн газар</i>			<i>2,513,694.6</i>	<i>91.1</i>	
1	Үүнээс	Өвөл-хаврын	1,172,572.8		
		Зун-намрын	1,341,121.8		
2	<i>Хадлангийн талбай</i>		<i>111,940.1</i>	<i>4.1</i>	
3	Үүнээс	<i>Тариалангийн талбай</i>		<i>89,579.8</i>	<i>3.2</i>
		Үр тариа тариалсан талбай		41,498.6	
		Төмс, хүнсний ногоо тариалсан талбай		553.8	
		Тэжээлийн ургамал тариалсан талбай		8,983.8	
		Таримал ургамал, жимс, жимсгэнэ тариалсан талбай		948.6	
		Уриншилсан талбай		33,481.8	
Өнжөөсөн талбай		4,113.2			
4	<i>Атаршсан газар</i>		<i>24,696.6</i>	<i>0.9</i>	
5	Үүнээс	<i>ХАА-н барилга байгууламжийн дэвсгэр газар</i>		<i>3,855.5</i>	<i>0.1</i>
		Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай		3,672.1	
		Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар		94.3	
		Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад		89.2	
6	<i>ХАА-н хэрэгцээнд тохиромжгүй газар</i>		<i>16,397.6</i>	<i>0.6</i>	

Хөдөө аж ахуйн газрын дэд ангиллыг сумдаар авч үзвэл хамгийг их хувийг буюу 12.3 хувийг Орхон сум, 11.5 хувийг Бүрэгхангай сум, 9.2 хувийг Сайхан сум, 8.9 хувийг Могод сум, 8.3 хувийг Баян-Агт сум, Гурванбулаг сумд эзэлж байгаа бол бусад сумд 8.2-оос доош хувийг бүрдүүлж байна.

Аймгийн хэмжээнд нийт 2513.6 мян.га бэлчээрийн газар эрхэлж байгаа бол нийт бэлчээрийн газрын 13.1 хувийг буюу 329.1 мян.га Орхон сум, 11.8 хувийг буюу 297.3 мян.га Бүрэгхангай сум, 9.8 хувийг буюу 246.0 мян.га Сайхан сум, 9.6 хувь буюу 241.6 мян.га Могод сумд эзэлж байгаа бол Булган сум 0.1 хувь буюу 2 мян.га, Тэшиг сум 1.5 хувь буюу 38.1 мян.га бэлчээртэй байна.

Аймгийн хэмжээнд нийт 111.9 мян.га хадлангийн газартай ба үүнийг сумдаар нь авч үзвэл аймгийн хадлангийн нийт газрын 16 хувь буюу 17.9 мян.га Хутаг-Өндөр сум, 14.6 хувь 16.3 мян.га Дашинчилэн сум, 12.3 хувь буюу 13.7 мян.га Тэшиг сум, 10.5 хувь буюу 11.7 мян.га нь Бугат сумд эзэлж байгаа бол Булган сум хадлангийн газар байхгүй байна.

Аймгийн хэмжээнд нийт 89.5 мян.га газарт тариалан эрхэлж байгаа бол үүний 25.4 хувь 22.7 мян.га нь Хутаг-Өндөр сум, 17.4 хувь 15.5 мян.га Рашаант, 16.2 хувь буюу 14.4 мян.га нь Сэлэнгэ сумдад тус тус голлон тариалан эрхэлж байгаа бол Сайхан сум 0.01 хувь буюу 11.6 га, Булган сум 0.1 хувь буюу 113.7 га газарт тариалан эрхэлж байна.

Аймгийн хэмжээнд нийт 24 мян.га атаршсан талбайтай байна. Нийт атаршсан талбайн 29.3 хувь буюу 7.2 мян.га нь Гурванбулаг сум, 26.7 хувь буюу 6.5 мян.га Сайхан сум, 10.7 хувь буюу 2.6 мян.га Бүрэгхангай суманд атаршсан талбай байгаа бол Орхон сум, Тэшиг сум, Хангал сумд газар тариалангийн газрыг бүхэлд нь эргэлтэд оруулсан байна.

Хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн газар нь 3855.5 га байгаагаас 14.3 хувь буюу 551.0 га Сайхан сум, 13.2 хувь буюу 509.7 га Тэшиг сум, 13 хувь буюу 499.9 га Хутаг-Өндөр сум, 9.9 хувь буюу 380.6 га газар Бүрэгхангай сумд байна.

Хөдөө аж ахуйн хэрэгцээнд тохиромжгүй газар аймгийн хэмжээнд 16.3 мян.га газар байгаа бөгөөд тус газар дараах сумдад байна. Үүнд Бугат суманд 7470 га газар, Хутаг-Өндөр суманд 2738 га газар, Баяннуур суманд 2252.6 га газар, Дашинчилэн суманд 1706 га газар, Гурванбулаг 1390 га газар, Бүрэгхангай суманд 825 га газар, Хишиг-Өндөр суманд 16 га газар тус тус байна.

Хүснэгт 52. 2020 оны ХАА-н газар ашиглалтын талбай /га/, сумдаар

№	Сумын нэр	Хөдөө аж ахуйн газар		Үүнээс											
				Бэлчээрийн газар		Хадлангийн газар		Тариалангийн газар		Атаршсан газар		Хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар		Хөдөө аж ахуйн хэрэгцээнд тохиромжгүй газар	
				Талбайн хэмжээ	Эзлэх, %	Талбайн хэмжээ	Эзлэх, %	Талбайн хэмжээ	Эзлэх, %	Талбайн хэмжээ	Эзлэх, %	Талбайн хэмжээ	Эзлэх, %	Талбайн хэмжээ	Эзлэх, %
1	Баян-Агт	230,410.4	8.3	218,096.2	8.7	6,022.0	5.4	3,978.3	4.4	2,142.7	8.7	171.2	4.4	-	-
2	Баяннуур	85,425.9	3.1	76,069.3	3.0	6,066.0	5.4	542.9	0.6	390.0	1.6	105.1	2.7	2,252.6	13.7
3	Бугат	79,556.5	2.9	56,829.5	2.3	11,782.1	10.5	3,112.8	3.5	34.5	0.1	327.6	8.5	7,470.0	45.6
4	Булган	2,164.1	0.1	2,042.5	0.1	-	-	113.7	0.1	2.7	0.0	5.2	0.1	-	-
5	Бүрэгхангай	316,465.3	11.5	297,340.7	11.8	10,564.0	9.4	4,706.0	5.3	2,649.0	10.7	380.6	9.9	825.0	5.0
6	Гурванбулаг	229,113.5	8.3	213,950.1	8.5	5,932.0	5.3	444.0	0.5	7,235.0	29.3	162.5	4.2	1,390.0	8.5
7	Дашинчилэн	227,356.9	8.2	206,062.3	8.2	16,321.0	14.6	2,582.5	2.9	599.5	2.4	85.6	2.2	1,706.0	10.4
8	Могод	246,853.9	8.9	241,680.9	9.6	2,813.0	2.5	814.7	0.9	1,461.4	5.9	84.0	2.2	-	-
9	Орхон	339,417.6	12.3	329,313.5	13.1	4,466.0	4.0	5,287.5	5.9	0.0	-	350.5	9.1	-	-
10	Рашаант	91,175.5	3.3	72,376.4	2.9	650.0	0.6	15,564.0	17.4	2,366.0	9.6	219.1	5.7	-	-
11	Сайхан	255,062.9	9.2	246,060.9	9.8	1,840.0	1.6	11.6	0.0	6,599.4	26.7	551.0	14.3	-	-
12	Сэлэнгэ	104,412.9	3.8	85,575.6	3.4	3,475.0	3.1	14,486.4	16.2	703.1	2.8	172.8	4.5	-	-
13	Тэшиг	61,392.5	2.2	38,144.8	1.5	13,775.0	12.3	8,963.0	10.0	-	-	509.7	13.2	-	-
14	Хангал	68,619.0	2.5	57,358.5	2.3	8,400.0	7.5	2,688.0	3.0	-	-	172.5	4.5	-	-
15	Хишиг-Өндөр	212,086.3	7.7	206,401.0	8.2	1,876.0	1.7	3,513.9	3.9	221.1	0.9	58.3	1.5	16.0	0.1
16	Хугаг-Өндөр	210,651.0	7.6	166,392.4	6.6	17,958.0	16.0	22,770.5	25.4	292.2	1.2	499.9	13.0	2,738.0	16.7
НИЙТ		2,760,164.2	100.0	2,513,694.6	100.0	111,940.1	100.0	89,579.8	100.0	24,696.6	100.0	3,855.5	100.0	16,397.6	100.0

Газрын нэгдмэл сангийн тайланг 2014 оныг суурь он болгож авч үзэн 2020 онтой харьцуулахад хөдөө аж ахуйн газар нь суурь оноос 787.2 га газар хасагдсан бөгөөд үүнийг дэд ангиллаар нь авч үзэхэд бэлчээрийн газраас 1798.6 га, атаршсан газар 18.1 мян.га хасагдсан байна. Хөдөө аж ахуйн дэд ангилал дотроо тариалангийн газар 18.4 мян.га, хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газар 733.4 га газраар нэмэгдсэн бол хадлангийн газар болон хөдөө аж ахуйн хэрэгцээнд тохиромжгүй газарт өөрчлөлт ороогүй байна.

Хүснэгт 53. ХАА-н газар ашиглалтын талбай

№	Газрын ангилал		2014 он	2020 он	Зөрүү +/-
Нийт			2,760,951.4	2,760,164.2	-787.2
<i>Бэлчээрийн газар</i>			<i>2,515,493.2</i>	<i>2,513,694.6</i>	<i>-1,798.6</i>
1	Үүнээс	Өвөл-хаврын	1,173,903.6	1,172,572.8	-1,330.9
		Зун-намрын	1,341,589.6	1,341,121.8	-467.8
<i>Хадлангийн талбай</i>			<i>111,940.1</i>	<i>111,940.1</i>	<i>0.0</i>
<i>Тариалангийн талбай</i>			<i>71,156.5</i>	<i>89,579.8</i>	<i>18,423.3</i>
3	Үүнээс	Үр тариа тариалсан талбай	31,283.0	41,498.6	10,215.6
		Төмс, хүнсний ногоо тариалсан талбай	711.6	553.8	-157.8
		Тэжээлийн ургамал тариалсан талбай	1,958.0	8,983.8	7,025.8
		Таримал ургамал, жимс, жимсгэнэ тариалсан талбай	613.4	948.6	335.2
		Уриншилсан талбай	28,242.7	33,481.8	5,239.1
		Өнжөөсөн талбай	8,347.8	4,113.2	-4,234.6
<i>Атаршсан газар</i>			<i>42,841.9</i>	<i>24,696.6</i>	<i>-18,145.4</i>
<i>ХАА-н барилга байгууламжийн дэвсгэр газар</i>			<i>3,122.0</i>	<i>3,855.5</i>	<i>733.4</i>
5	Үүнээс	Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай	2,945.8	3,672.1	726.2
		Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар	94.3	94.3	0.0
		Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар	82.0	89.2	7.2
<i>ХАА-н хэрэгцээнд тохиромжгүй газар</i>			<i>16,397.6</i>	<i>16,397.6</i>	<i>0.0</i>

Аймгийн хөдөө аж ахуйн газарт орсон өөрчлөлтийг сумдаар 2020 оны мэдээг 2014 оны мэдээтэй харьцуулахад 787.2 га талбайд өөрчлөлт орсон байгаа хөдөө аж ахуйн газраас 1071.8 га талбай хасагдаж 284.6 га талбай нэмэгдсэн байна. Хөдөө аж ахуйн газарт нэмэгдсэн 284.6 га талбайу 283 га нь Сайхан сум, 1.6 нь Хангал суманд байна.

Хөдөө аж ахуйн газраас хасагдсан нийт 1071.8 га газрыг сумдаар нь авч үзвэл хамгийн их өөрчлөлт орсон сумд нь Бүрэгхангай сум 903.6 га буюу өөрчлөлтийн 84.3 хувийг, Дашинчилэн сум 40 га буюу өөрчлөлтийн 3.8 хувийг, Хутаг-Өндөр сум 23 га буюу өөрчлөлтийн 2.1 хувийг, Орхон сум 26.1 га буюу өөрчлөлтийн 2.4 хувийг, Бугат сум 13.5 га буюу өөрчлөлтийн 1.3 хувийг эзэлсэн өөрчлөлтэй байгаа бол Баяннуур, Булган, Рашаант, Сэлэнгэ, Тэшиг, Хангал, Хишиг-Өндөр сумд нэгээс бага хувийг буюу харьцангуй бага өөрчлөлттэй байна Харин Баян-Агт, Гурванбулаг сумдын хөдөө аж ахуйн газарт хоёр оны хооронд өөрчлөлт ороогүй байна.

Хүснэгт 54. ХАА-н газар ашиглалтын талбай зөрүү /сумдаар/

№	Сумын нэр	Хөдөө аж ахуйн газар			
		2014 он	2020 он	Зөрүү +/-	Эзлэх, %
1	Баян-Агт	230,410.4	230,410.4	-	-
2	Баяннуур	85,428.0	85,425.9	-2.1	0.2
3	Бугат	79,570.1	79,556.5	-13.5	1.3
4	Булган	2,166.5	2,164.1	-2.4	0.2
5	Бүрэгхангай	317,368.9	316,465.3	-903.6	84.3
6	Гурванбулаг	229,113.5	229,113.5	-	-
7	Дашинчилэн	227,396.9	227,356.9	-40	3.7
8	Могод	246,880.0	246,853.9	-26.1	2.4
9	Орхон	339,465.4	339,417.6	-47.8	4.5
10	Рашаант	91,182.5	91,175.5	-7	0.7
11	Сайхан	254,779.9	255,062.9	283	-
12	Сэлэнгэ	104,414.3	104,412.9	-1.4	0.1
13	Тэшиг	61,397.1	61,392.5	-4.6	0.4

БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

14	Хангал	68,617.4	68,619.0	1.6	-0.1
15	Хишиг-Өндөр	212,086.5	212,086.3	-0.2	0.02
16	Хутаг-Өндөр	210,674.0	210,651.0	-23	2.1
НИЙТ		2,760,951.4	2,760,194.8	-787.2	
				284.6	
				-1071.8	

Хүснэгт 55. ХАА-н газар ашиглалтын талбай /сумдаар/

№	Сумын нэр	Хөдөө аж ахуйн газар		Үүнээс											
				Бэлчээрийн газар		Хадлангийн газар		Тариалангийн газар		Атаршсан газар		Хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар		Хөдөө аж ахуйн хэрэгцээнд тохиромжгүй газар	
		2014	2020	2014	2020	2014	2020	2014	2020	2014	2020	2014	2020	2014	2020
1	Баян-Агт	230,410.4	230,410.4	218,132.6	218,096.2	6,022.0	6,022.0	3,978.3	3,978.3	2,145.2	2,142.7	134.8	171.2	-	-
2	Баяннуур	85,428.0	85,425.9	76,103.4	76,069.3	6,066.0	6,066.0	542.9	542.9	424.0	390.0	83.1	105.1	2,252.6	2,252.6
3	Бугат	79,570.1	79,556.5	56,938.6	56,829.5	11,782.1	11,782.1	3,112.8	3,112.8	694.9	34.5	232.1	327.6	7,470.0	7,470.0
4	Булган	2,166.5	2,164.1	2,092.4	2,042.5	-	-	113.7	113.7	0.0	2.7	5.3	5.2	-	-
5	Бүрэгхангай	317,368.9	316,465.3	298,310.8	297,340.7	10,564.0	10,564.0	4,706.0	4,706.0	2,837.0	2,649.0	316.1	380.6	825.0	825.0
6	Гурванбулаг	229,113.5	229,113.5	213,986.6	213,950.1	5,932.0	5,932.0	444.0	444.0	7,645.5	7,235.0	126.0	162.5	1,390.0	1,390.0
7	Дашинчилэн	227,396.9	227,356.9	206,131.5	206,062.3	16,321.0	16,321.0	2,582.5	2,582.5	694.5	599.5	56.4	85.6	1,706.0	1,706.0
8	Могод	246,880.0	246,853.9	241,717.5	241,680.9	2,813.0	2,813.0	814.7	814.7	2,267.0	1,461.4	73.6	84.0	-	-
9	Орхон	339,465.4	339,417.6	329,469.8	329,313.5	4,466.0	4,466.0	5,287.5	5,287.5	-	-	265.1	350.5	-	-
10	Рашаант	91,182.5	91,175.5	72,448.8	72,376.4	650.0	650.0	15,564.0	15,564.0	17,820.0	2,366.0	163.7	219.1	-	-
11	Сайхан	254,779.9	255,062.9	245,805.9	246,060.9	1,840.0	1,840.0	11.6	11.6	6,599.4	6,599.4	523.0	551.0	-	-
12	Сэлэнгэ	104,414.3	104,412.9	85,642.9	85,575.6	3,475.0	3,475.0	14,486.4	14,486.4	755.2	703.1	123.2	172.8	-	-
13	Тэшиг	61,397.1	61,392.5	38,249.9	38,144.8	13,775.0	13,775.0	8,963.0	8,963.0	-	-	419.2	509.7	-	-
14	Хангал	68,617.4	68,619.0	57,448.9	57,358.5	8,400.0	8,400.0	2,688.0	2,688.0	-	-	145.5	172.5	-	-
15	Хишиг-Өндөр	212,086.5	212,086.3	206,410.4	206,401.0	1,876.0	1,876.0	3,513.9	3,513.9	667.0	221.1	49.1	58.3	16.0	16.0
16	Хутаг-Өндөр	210,674.0	210,651.0	166,603.4	166,392.4	17,958.0	17,958.0	22,770.5	22,770.5	292.2	292.2	405.9	499.9	2,738.0	2,738.0
НИЙТ		2,760,951.4	2,760,164.2	2,515,493.2	2,513,694.6	111,940.1	111,940.1	71,156.5	89,579.8	42,841.9	24,696.6	3,122.0	3,855.5	16,397.6	16,397.6

Энэ удаагийн судалгаагаар газрын нэгдмэл сангийн ангиллыг шинэчлэн тогтооход аймгийн хэмжээнд нийт газар нутгийн 50.0 хувийг хөдөө аж ахуйн газар эзэлж байна. Хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр, хадлан, усалгаатай, усалгаагүй тариалан, атаршсан газар, хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн газрууд багтах бөгөөд нийт 2436.0 мян.га талбай эзэлж байна. Хөдөө аж ахуйн газрын 94.4 хувь буюу 2299.1 мян.га газрыг бэлчээрийн газар, 0.03 хувь буюу 846.2 га газрыг хадлангийн газар, 1 хувь буюу 24.1 мян.га усалгаатай тариалан, 2.9 хувь буюу 70.8 мян.га усалгаагүй тариалан, 1.4 хувь буюу 33.1 мян.га атаршсан газар, 0.3 хувь буюу 7.9 мян.га хаа-н барилга байгууламжийн газар тус тус байна.

Хүснэгт 56. 2021 оны ХАА-н газар ашиглалтын талбай /аймаг/

Үндсэн ангилал	Ангиллын түвшин	Талбай, га	Нийт нутаг дэвсгэрт эзлэх, %	ХАА-н газарт эзлэх, %
ХАА-н газар	Бэлчээр	2,299,109.0	47.2	94.4
	Хадлан	846.2	0.02	0.03
	Усалгаатай тариалан	24,125.7	0.5	1
	Усалгаагүй тариалан	70,812.5	1.5	2.9
	Атаршсан талбай	33,197.9	0.7	1.4
	Хаа барилга байгууламж	7,914.4	0.2	0.3
ХАА-н газар		2,436,006.0	50	100
НИЙТ		4,872,979.0	100.0	

Хүснэгт 57. 2021 оны ХАА-н газар ашиглалтын сумдаар

№	Сумын нэр	Хөдөө аж ахуйн газар	Үүнээс				
			Бэлчээрийн газар	Хадлангийн газар	Тариалангийн газар	Атаршсан газар	Хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн дэвсгэр газар
1	Баян-Агт	188,677.2	181,573.2	-	4,823.1	1,637.4	643.5
2	Баяннуур	86,997.6	85,434.4	-	776.1	512.0	275.1
3	Бугат	72,545.2	67,479.4	-	4,086.1	584.7	395.0
4	Булган	6,331.9	6,229.5	-	88.7	5.3	8.4
5	Бүрэгхангай	306,538.4	296,285.8	-	5,250.0	4,417.5	585.1
6	Гурванбулаг	228,548.2	214,399.1	-	4,969.3	8,529.3	650.5
7	Дашинчилэн	199,179.0	198,281.4	-	132.6	264.0	501.0
8	Могод	247,919.1	242,378.1	614.1	2,518.9	1,530.9	877.1
9	Орхон	259,063.2	252,651.8	232.1	4,551.1	786.9	841.3
10	Рашаант	67,465.5	50,089.5	-	17,114.3	22.5	239.1
11	Сайхан	249,302.4	237,033.3	-	171.4	11,275.7	822.0
12	Сэлэнгэ	54,791.1	39,538.7	-	13,676.2	1,249.5	326.6
13	Тэшиг	68,038.2	58,783.4	-	8,725.5	140.5	388.8
14	Хангал	37,029.1	27,040.3	-	9,476.8	240.3	271.7
15	Хишиг-Өндөр	198,344.7	193,812.0	-	3,596.4	445.7	490.6
16	Хутаг-Өндөр	165,234.9	148,098.7	-	14,981.9	1,555.8	598.5
НИЙТ		2,436,005.7	2,299,108.9	846.2	94,938.2	33,197.9	7,914.4

1.4.2.1. Бэлчээрийн газрын ашиглалт

Булган аймгийн аймгийн үндсэн салбар нь бэлчээрийн мал аж ахуй бөгөөд 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллогоор 2513.6 мянган га бэлчээрийн газарт 3395 мянган тоо толгой мал нутаглаж байна. Малын тоо толгойг таван төрлөөр авч үзэхэд 255 мянган адуу, 269 мянган үхэр, 1428 тэмээ, 19765 мянган хонь, 1103 мянган толгой ямаа тус тус байна.

Бэлчээр ашиглалтыг 2014, 2020, 2021 онуудаар авч үзэн даацыг тооцсон. Бэлчээрийн даацыг тооцохдоо тухайн аймаг суманд бэлчээрлэх малын тоог Булган аймгийн статистикийн газраас гаргасан малын тооллогын мэдээг ашигласан.

Бэлчээрийн даац тооцохдоо Үндэсний статистикийн хорооны дарга, Хүнс хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд, Байгаль очин аялал жуулчлалын сайдын 2019 оны 8-р сарын

5-ны өдрийн А/113, А/250 дугаар хамтарсан тушаалын А/422 батлагдсан Малын бэлчээрийн даац тооцох нэгдсэн аргачлалаар тооцсон. Малын тоо толгойг хонин толгойд шилжүүлэхдээ адууг 7, тэмээг 5, үхрийг 6, ямаа 0.9 хониор тус тус бодлоо.

Булган аймгийн Баяннуур, Дашинчилэн, Гурванбулаг, Рашаант сумд хээрийн бүсэд бусад сумд нь уулын ойт хээрийн бүслүүрт хамрагдаж байна. Малын бэлчээрлэх хугацаа нь бүс бүслүүрээс хамааран харилцан адилгүй байх тул Малын бэлчээрийн даац тооцох нэгдсэн аргачлалд тусгасан ургамлын бүс, бүслүүр тус бүрээр улирлыг үргэлжлэх хугацаа, хоногийг тооцон гаргасныг ашиглан Хонин толгойн жилд идэх өвсний хэмжээг гаргасан.

Хүснэгт 58. Хонин толгойн улиралд идэх өвсний хэмжээ /цн/.

Ургамалжлын бүс, бүслүүр тус бүр дэх улирлын үргэлжлэх хугацаа									
№	Ургамалжлын бүс, бүслүүр	Өвлийн улирал		Хаврын улирал		Зуны улирал		Намрын улирал	
1	Уулын ойт хээрийн бүслүүр	XI.05	III.24	III.25	V.21	V.22	IX.13	IX.14	XI.04
2	Хээрийн бүс	XI.05	III.25	III.26	V.19	V.20	IX.17	IX.18	XI.04
Үргэлжлэх хугацаа, өдрөөр									
1	Уулын ойт хээрийн бүслүүр	140		58		115		52	
2	Хээрийн бүс	141		55		121		48	
1 хонин толгой малын өдөрт идэх өвс, кг									
1	Уулын ойт хээрийн бүслүүр	1.6						1.8	
2	Хээрийн бүс	1.4						1.8	
1 хонин толгой малын улиралд идэх өвс, цн									
1	Уулын ойт хээрийн бүслүүр	2.24		0.93		2.07		0.94	
2	Хээрийн бүс	1.97		0.77		2.18		0.86	

Нэг хонин толгой бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээг хээрийн бүсэд өвөл-хаврын улиралд 1.4 кг, зун-намрын улиралд 1.8 кг-аар, Уулын ойт хээрийн бүслүүрт өвөл-хаврын улиралд 1.6 кг, зун-намрын улиралд 1.8 кг байх ба жилд нэг хонин толгой уулын ойт хээрийн бүслүүрт бэлчээрээс 6.18 цн өвс, хээрийн бүсэд 5.78 цн өвс идэж байхаар тооцсон.

Бэлчээрийн жилийн дундаж ургацыг Булган аймгийн Ус цаг уур орчны шинжилгээний төвөөс жил бүр гардаг мэдээг сумдаар авч ургацыг мэдээг авч ашигласан.

Хүснэгт 59. Бэлчээрийн ургац сумдаар /цн/.

№	Сумын нэр	Бэлчээрийн ургац										
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Баян-Агт	3.7	5.1	9.5	2.7	2.3	2.0	7.2	2.7	6.2	5.8	4.6
2	Баяннуур	1.9	1.2	4.9	2.7	1.7	1.4	1.4	0.8	4.0	2.9	1.4
3	Бугат	7.8	5.1	6.3	6.5	3.3	2.3	6.8	3.1	7.2	6.0	6.2
4	Булган	3.2	8.2	3.0	3.6	2.5	2.6	5.0	2.6	4.7	3.2	5.1
5	Бүрэгхангай	6.0	1.1	12.0	5.3	1.5	0.9	8.7	1.2	6.2	4.0	4.7
6	Гурванбулаг	2.6	2.7	8.8	4.0	0.9	1.2	1.2	0.3	4.0	2.0	2.1
7	Дашинчилэн	0.5	4.4	4.3	3.1	1.7	2.3	1.3	0.4	5.7	2.6	2.5
8	Могод	3.2	4.2	5.2	4.0	1.9	4.3	4.5	1.0	3.7	3.2	4.3
9	Орхон	4.7	6.7	5.0	3.5	1.6	1.6	4.2	1.4	5.5	2.5	4.9
10	Рашаант	2.8	1.9	10.3	3.0	1.9	1.7	1.9	0.7	2.9	2.4	1.9
11	Сайхан	2.6	3.5	4.7	4.2	4.2	0.7	3.2	1.4	4.4	4.6	4.0
12	Сэлэнгэ	8.2	9.0	7.3	8.4	8.3	3.0	10.3	8.7	8.8	7.1	6.1
13	Тэшиг	3.2	7.9	7.8	13.6	12.7	8.5	11.4	8.0	11.2	10.6	10.5
14	Хангал	3.6	2.2	4.9	4.7	3.1	1.8	7.1	1.7	8.7	4.1	2.0
15	Хишиг-Өндөр	3.3	2.9	7.4	5.7	6.3	3.0	6.6	0.4	6.0	1.3	6.1
16	Хутаг-Өндөр	4.3	5.2	9.1	6.8	5.5	3.3	8.2	5.6	10.0	5.9	7.5
	НИЙТ	3.8	4.5	6.9	5.1	3.7	2.5	5.6	2.5	6.2	4.3	4.6

2014 оны жилийн эцсийн мал тооллогоор 3132.7 мянган тоо толгой мал тоологдсон бөгөөд үүнийг хонин толгойд шилжүүлэхэд нийт 5857.1 мянган толгой хонь болж байна.

Хүснэгт 60. 2014 оны малын тоо /хонин толгойгоор/.

№	Сумын нэр	Төрөл					Нийт
		Адуу	Үхэр	Тэмээ	Хонь	Ямаа	
1	Баян-Агт	113,120.0	109,464.0	60.0	132,273.0	74,250.0	429,167.0
2	Баяннуур	55,699.0	61,896.0	1,100.0	61,907.0	39,857.0	220,459.0
3	Бугат	51,212.0	77,196.0	0.0	37,529.0	23,218.0	189,155.0
4	Булган	27,328.0	42,696.0	55.0	29,261.0	17,010.0	116,350.0

5	Бүрэгхангай	122,269.0	131,724.0	975.0	156,587.0	83,343.0	494,898.0
6	Гурванбулаг	165,718.0	95,376.0	740.0	190,597.0	100,410.0	552,841.0
7	Дашинчилэн	129,416.0	98,850.0	835.0	127,472.0	66,925.0	423,498.0
8	Могод	199,073.0	117,990.0	30.0	170,976.0	61,424.0	549,493.0
9	Орхон	187,894.0	156,078.0	480.0	142,664.0	93,419.0	580,535.0
10	Рашаант	93,415.0	50,544.0	1,425.0	93,653.0	58,966.0	298,003.0
11	Сайхан	281,589.0	123,522.0	365.0	195,265.0	67,253.0	667,994.0
12	Сэлэнгэ	44,044.0	84,036.0	25.0	35,972.0	21,279.0	185,356.0
13	Тэшиг	40,670.0	93,096.0	0.0	27,924.0	17,775.0	179,465.0
14	Хангал	32,417.0	85,338.0	0.0	30,346.0	24,999.0	173,100.0
15	Хишиг-Өндөр	143,206.0	94,086.0	30.0	108,194.0	61,442.0	406,958.0
16	Хутаг-Өндөр	86,394.0	133,692.0	80.0	108,161.0	61,563.0	389,890.0
НИЙТ		1,773,464.0	1,555,584.0	6,200.0	1,648,781.0	873,134.0	5,857,163.0

Аймгийн хэмжээнд 2014 онд 2515.4 мян.га бэлчээрийн газарт 1239 мянган хонин толгой бэлчээрлэж бэлчээрийн даац 16.8-1.9 дахин хэтрэлттэй байсан байна /Булган сумын ороогүй болно/. Аймгийн дундаж 6.4 дахин хэтрэлттэй байна.

2014 оны бэлчээрийн даацыг сумдаар авч үзвэл хамгийн их бэлчээрийн даац хэтрэлттэй сум нь Гурванбулаг сум 16.8, Сайхан сум 11.9, Баяннуур сум 9.5, Могод сум 6.7, Бүрэгхангай сум 7.1 дахин хэтрэлттэй байсан байна.

Хүснэгт 61. 2014 оны бэлчээрийн даац, багтаамж

№	Сумын нэр	Малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр						Нийт бэлчээр /га/	1 га талбайн ургац /цн/	Тэжээлийн нөөц /цн/	Хонь жилд идэх өвс /цн/	Багтаамж /хонин толгой/	Даац хэтрэлт
		Нийт	Адуу	Үхэр	Тэмээ	Хонь	Ямаа						
1	Баян-Агт	429,167	113,120	109,464	60	132,273	74,250	218,132.6	2.3	505,340.4	6.2	81,850	5.2
2	Баяннуур	220,459	55,699	61,896	1,100	61,907	39,857	76,103.4	1.7	129,375.8	5.6	23,128	9.5
3	Бугат	189,155	51,212	77,196	0	37,529	23,218	56,938.6	3.3	189,795.3	6.2	30,741	6.2
4	Булган	116,350	27,328	42,696	55	29,261	17,010	2,092.4	2.5	5,300.7	6.2	859	135.5
5	Бүрэгхангай	494,898	122,269	131,724	975	156,587	83,343	298,310.8	1.5	432,550.7	6.2	70,060	7.1
6	Гурванбулаг	552,841	165,718	95,376	740	190,597	100,410	213,986.6	0.9	184,028.4	5.6	32,897	16.8
7	Дашинчилэн	423,498	129,416	98,850	835	127,472	66,925	206,131.5	1.7	355,576.9	5.6	63,564	6.7
8	Могод	549,493	199,073	117,990	30	170,976	61,424	241,717.5	1.9	464,097.5	6.2	75,170	7.3
9	Орхон	580,535	187,894	156,078	480	142,664	93,419	329,469.8	1.6	540,330.4	6.2	87,517	6.6
10	Рашаант	298,003	93,415	50,544	1,425	93,653	58,966	72,448.8	1.9	140,067.8	5.6	25,039	11.9
11	Сайхан	667,994	281,589	123,522	365	195,265	67,253	245,805.9	4.2	1,028,288.1	6.2	166,551	4
12	Сэлэнгэ	185,356	44,044	84,036	25	35,972	21,279	85,642.9	8.3	706,553.6	6.2	114,440	1.6
13	Тэшиг	179,465	40,670	93,096	0	27,924	17,775	38,249.9	12.7	485,774.2	6.2	78,681	2.3
14	Хангал	173,100	32,417	85,338	0	30,346	24,999	57,448.9	3.1	178,091.6	6.2	28,845	6
15	Хишиг-Өндөр	406,958	143,206	94,086	30	108,194	61,442	206,410.4	6.3	1,300,385.3	6.2	210,623	1.9
16	Хутаг-Өндөр	389,890	86,394	133,692	80	108,161	61,563	166,603.4	5.5	919,650.5	6.2	148,955	2.6
НИЙТ		5,857,163	1,773,464	1,555,584	6,200	1,648,781	873,134	2,515,493.2	3.7	7,565,207.1		1,238,920	6.4

2020 оны жилийн эцсийн мал тооллогоор 3395.9 мянган тоо толгой мал тоологдсон бөгөөд үүнийг хонин толгойд шилжүүлэхэд нийт 6170.7 мянган хонин толгой болж байна.

Хүснэгт 62. 2020 оны малын тоо /хонин толгойгоор/

№	Сумын нэр	Хонин толгой төрлөөр					
		Адуу	Үхэр	Тэмээ	Хонь	Ямаа	Нийт
1	Баян-Агт	131,166	115,230	210	121,098	77,125	444,829
2	Баяннуур	55,076	64,848	1,620	69,228	47,966	238,738
3	Бугат	72,387	98,562	0	44,545	31,072	246,566
4	Булган	47,131	40,956	0	28,064	21,957	138,108
5	Бүрэгхангай	136,822	125,052	555	168,742	97,268	528,439
6	Гурванбулаг	123,977	65,076	1,060	183,024	109,110	482,247
7	Дашинчилэн	97,139	80,298	505	146,783	76,775	401,500
8	Могод	174,790	88,350	185	201,628	66,062	531,015
9	Орхон	197,715	144,084	150	147,469	100,213	589,631
10	Рашаант	73,668	45,258	2,390	100,991	61,063	283,370
11	Сайхан	237,062	93,516	360	171,826	60,909	563,673
12	Сэлэнгэ	66,507	142,422	0	39,741	27,159	275,829
13	Тэшиг	65,667	138,516	0	30,152	23,195	257,530
14	Хангал	52,185	117,204	45	35,414	30,607	235,455

15	Хишиг-Өндөр	117,173	59,382	0	136,337	73,552	386,444
16	Хутаг-Өндөр	137,347	199,746	60	140,680	89,540	567,373
НИЙТ		1,785,812	1,618,500	7,140	1,765,722	993,571	6,170,745

Аймгийн хэмжээнд 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллогоор бэлчээрийн газар 2513.6 мян.га бэлчээрт 1825 мянган хонин толгой мал бэлчээрлэх багтаамжтай байна. Аймгийн бэлчээрийг даац нь 1.9-өөс 12.5 дахин хэтрэлттэй /Булган сум ороогүй/ байна. Аймгийн хэмжээнд 2020 онд бэлчээрийн даац дунджаар 5.2 дахин хэтэрсэн байна.

Хүснэгт 63. 2020 оны бэлчээрийн даац, багтаамж

№	Сумын нэр	Малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр						Нийт бэлчээр/га/	1 га талбайн ургац /цн/	Тэжээлийн нөөц /цн/	Хонь жилд идэх өвс /цн/	Багтаамж /хонин толгой/	Даац хэтрэлт
		Нийт	Адуу	Үхэр	Тэмээ	Хонь	Ямаа						
1	Баян-Агт	444,829	131,166	115,230	210	121,098	77,125	218,096.2	4.6	1,010,512.2	6.2	163,672	2.7
2	Баяннуур	238,738	55,076	64,848	1,620	69,228	47,966	76,069.3	1.4	106,497.0	5.6	19,038	12.5
3	Бугат	246,566	72,387	98,562	0	44,545	31,072	56,829.5	6.2	350,448.8	6.2	56,762	4.3
4	Булган	138,108	47,131	40,956	0	28,064	21,957	2,042.5	5.1	10,416.9	6.2	1,687	81.9
5	Бүрэгхангай	528,439	136,822	125,052	555	168,742	97,268	297,340.7	4.7	1,397,501.3	6.2	226,353	2.3
6	Гурванбулаг	482,247	123,977	65,076	1,060	183,024	109,110	213,950.1	2.1	449,295.1	5.6	80,317	6
7	Дашинчилэн	401,500	97,139	80,298	505	146,783	76,775	206,062.3	2.5	504,852.7	5.6	90,249	4.4
8	Могод	531,015	174,790	88,350	185	201,628	66,062	241,680.9	4.3	1,039,227.7	6.2	168,323	3.2
9	Орхон	589,631	197,715	144,084	150	147,469	100,213	329,313.5	4.9	1,613,636.3	6.2	261,360	2.3
10	Рашаант	283,370	73,668	45,258	2,390	100,991	61,063	72,376.4	1.9	133,896.3	5.6	23,936	11.8
11	Сайхан	563,673	237,062	93,516	360	171,826	60,909	246,060.9	4	988,344.7	6.2	160,082	3.5
12	Сэлэнгэ	275,829	66,507	142,422	0	39,741	27,159	85,575.6	6.1	523,722.7	6.2	84,827	3.3
13	Тэшиг	257,530	65,667	138,516	0	30,152	23,195	38,144.8	10.5	402,046.4	6.2	65,119	4
14	Хангал	235,455	52,185	117,204	45	35,414	30,607	57,358.5	2	116,628.9	6.2	18,890	12.5
15	Хишиг-Өндөр	386,444	117,173	59,382	0	136,337	73,552	206,401.0	6.1	1,254,918.1	6.2	203,259	1.9
16	Хутаг-Өндөр	567,373	137,347	199,746	60	140,680	89,540	166,392.4	7.5	1,244,614.9	6.2	201,590	2.8
НИЙТ		6,170,745	1,785,812	1,618,500	7,140	1,765,722	993,571	2,513,694.6	4.6	11,605,413.8		1,825,464	5.2

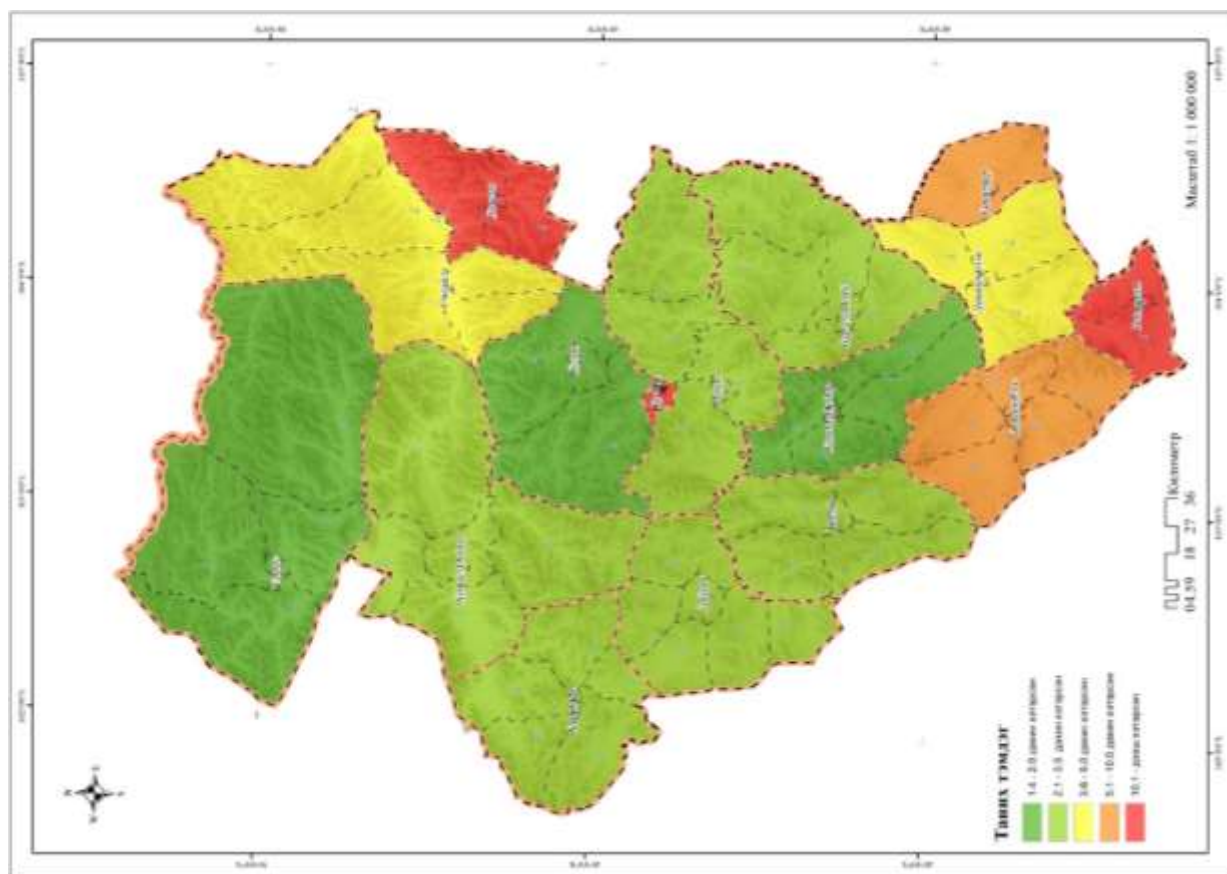
2021 оны судалгаагаар газрын нэгдмэл сангийн ангиллыг шинэчилж тогтоосон тул бэлчээрийн газрын талбай өөрчлөгдсөн. 2021 оны бэлчээрийн даацыг тооцоходоо бэлчээрийн талбайг цэвэр бэлчээрээр буюу мал бэлчээрлэж байгаа талбайгаар тооцсон бөгөөд 2020 оны жилийн эцсийн малын тоогоор тооцсон болно. Бэлчээрийн даацыг тооцоход авч үзэн бөгөөд бэлчээрийн даац 1.9-14.5 /Булган сум ороогүй/ дахин хэтэрсэн бол аймгийн дунджаар 4.7 дахин хэтэрсэн байна. Бэлчээрийн даацыг сумдаар авч үзвэл хамгийн их даац хэтрэлттэй сумд нь Хангал сум 14.5 дахин хэтэрсэн, Рашаант сум 11.3 дахин хэтэрсэн, Баяннуур сум 9.8 дахин хэтэрсэн, Гурванбулаг сум 5.1 дахин хэтэрсэн, Дашинчилэн сум 4.1 дахин хэтэрсэн бол бусад сумд 3.1-1.9 дахин хэтэрсэн байна.

Хүснэгт 64. 2021 оны бэлчээрийн даац, багтаамж

№	Сумын нэр	Малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр						Нийт бэлчээр /га/	1 га талбайн ургац /цн/	Тэжээлийн нөөц /цн/	Хонь жилд идэх өвс /цн/	Багтаамж /хонин толгой/	Даац хэтрэлт
		Нийт	Адуу	Үхэр	Тэмээ	Хонь	Ямаа						
1	Баян-Агт	444,829	131,166	115,230	210	121,098	77,125	220,092.3	4.6	1,019,761.0	6.2	165,170	2.7
2	Баяннуур	238,738	55,076	64,848	1,620	69,228	47,966	96,944.3	1.4	135,722.1	5.6	24,262	9.8

*БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ*

3	Бугат	246,566	72,387	98,562	0	44,545	31,072	122,926.2	6.2	758,044.8	6.2	122,780	2
4	Булган	138,108	47,131	40,956	0	28,064	21,957	8,218.2	5.1	41,912.6	6.2	6,789	20.3
5	Бүрэгхангай	528,439	136,822	125,052	555	168,742	97,268	312,392.5	4.7	1,468,244.9	6.2	237,811	2.2
6	Гурванбулаг	482,247	123,977	65,076	1,060	183,024	109,110	254,163.4	2.1	533,743.1	5.6	95,414	5.1
7	Дашинчилэн	401,500	97,139	80,298	505	146,783	76,775	224,757.1	2.5	550,655.0	5.6	98,437	4.1
8	Могод	531,015	174,790	88,350	185	201,628	66,062	249,827.8	4.3	1,074,259.4	6.2	173,997	3.1
9	Орхон	589,631	197,715	144,084	150	147,469	100,213	312,287.8	4.9	1,530,210.2	6.2	247,847	2.4
10	Рашаант	283,370	73,668	45,258	2,390	100,991	61,063	75,566.0	1.9	139,797.0	5.6	24,991	11.3
11	Сайхан	563,673	237,062	93,516	360	171,826	60,909	249,066.8	4	1,000,418.2	6.2	162,037	3.5
12	Сэлэнгэ	275,829	66,507	142,422	0	39,741	27,159	67,132.9	6.1	410,853.6	6.2	66,546	4.1
13	Тэшиг	257,530	65,667	138,516	0	30,152	23,195	110,956.3	10.5	1,169,479.8	6.2	189,420	1.4
14	Хангал	235,455	52,185	117,204	45	35,414	30,607	49,198.9	2	100,037.7	6.2	16,203	14.5
15	Хишиг-Өндөр	386,444	117,173	59,382	0	136,337	73,552	204,943.9	6.1	1,246,058.9	6.2	201,824	1.9
16	Хутаг-Өндөр	567,373	137,347	199,746	60	140,680	89,540	228,354.0	7.5	1,708,087.6	6.2	276,658	2.1
НИЙТ		6,170,745	1,785,812	1,618,500	7,140	1,765,722	993,571	2,786,828.3	4.6	12,887,285.9		2,110,186	4.7

Зураг 74. Аймгийн бэлчээрийн даацын зураг, сумдаар

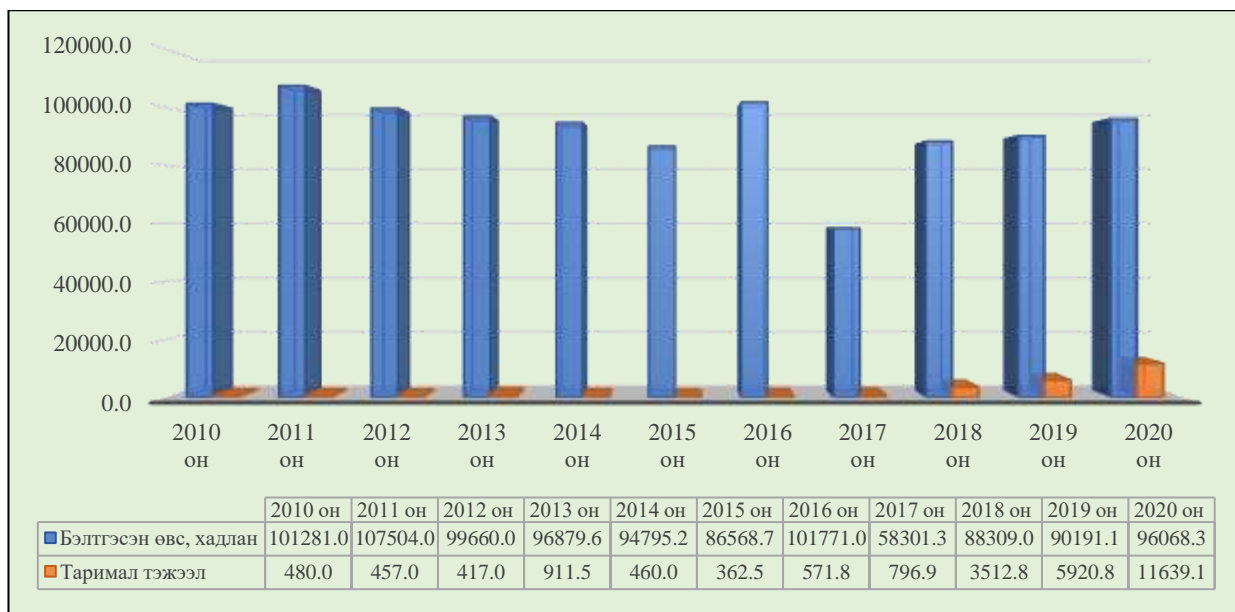
1.4.2.2. Хадлангийн газрын ашиглалт

Мал, амьтны бие мах бодид чухал шаардлагатай бүх төрлийн шимт бодисыг агуулсан биологийн төгс чанартай цорын ганц тэжээл бол бэлчээрийн ногоон ургамал болох хадлан юм. Гэвч байгалийн ногоон ургамал бүхий бэлчээрийг жилийн дөрвөн улиралд ашиглах боломж хязгаарлагдмал байдаг.

Манай орны хадлангийн нийт талбай 1525.3 мян.га бөгөөд улсын хэмжээгээр бэлтгэж байгаа нийт тэжээлийн 60 гаруй хувийг байгалийн хадлангаас авдаг. Булган аймгийн хувьд 2010 оноос хойш аймгийн хэмжээнд бэлтгэсэн өвс хадланг авч үзэхэд 86.5 мянган тонноос 107.7 мянган тонны хооронд өвс бэлтгэж байсан байна. Энэхүү жил бүр харилцан адилгүй байгаа нь тухайн жилийн зуншлага болон ургамлын гарцаас шалтгаалж байна. Харин таримал тэжээл бэлтгэл сүүлийн жилүүдэд эрчимтэй нэмэгдэж байна.

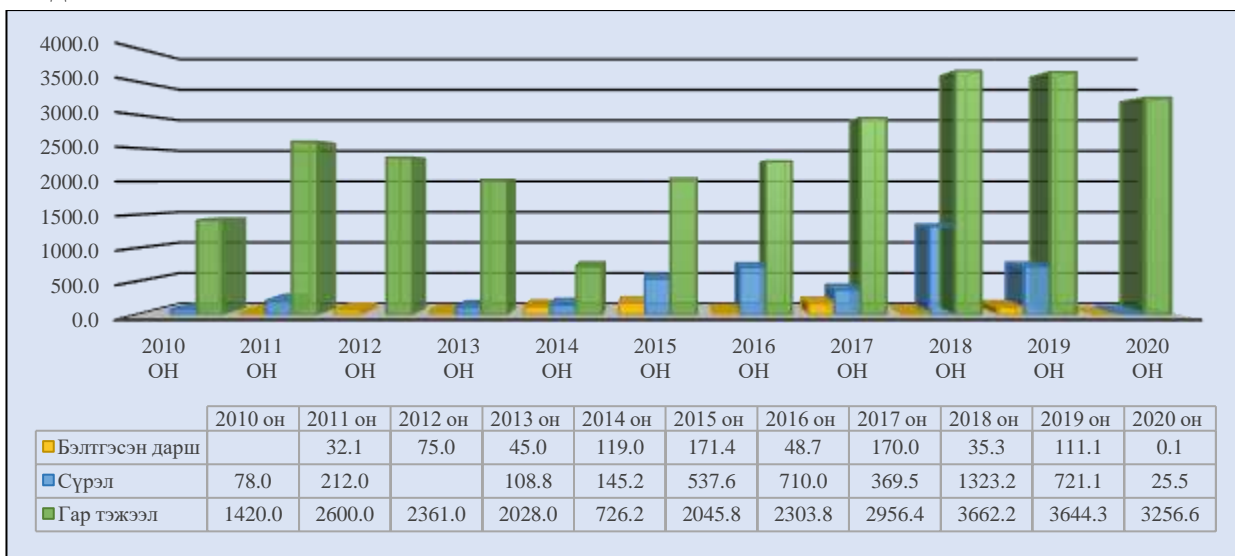
Хүснэгт 65. Аймгийн хэмжээнд бэлтгэсэн хадлан тэжээл /тонн/

Огноо	Бэлтгэсэн өвс, хадлан	Таримал тэжээл	Бэлтгэсэн дарш	Сүрэл	Гар тэжээл
2010 он	101,281.0	480.0	-	78.0	1,420.0
2011 он	107,504.0	457.0	32.1	212.0	2,600.0
2012 он	99,660.0	417.0	75.0	-	2,361.0
2013 он	96,879.6	911.5	45.0	108.8	2,028.0
2014 он	94,795.2	460.0	119.0	145.2	726.2
2015 он	86,568.7	362.5	171.4	537.6	2,045.8
2016 он	101,771.0	571.8	48.7	710.0	2,303.8
2017 он	58,301.3	796.9	170.0	369.5	2,956.4
2018 он	88,309.0	3,512.8	35.3	1,323.2	3,662.2
2019 он	90,191.1	5,920.8	111.1	721.1	3,644.3
2020 он	96,068.3	11,639.1	0.1	25.5	3,256.6

Диаграмм 14. Аймгийн хэмжээнд бэлтгэсэн хадлан тэжээл

Мал аж ахуй нэмэгдэхийн хэрээр малын тэжээлийн хэрэгцээ шаардлага нэмэгддэг үүнийг хангахын тулд малчид, мал аж ахуй эрхлэгчид өөрсдийн хүчээр үйлдвэрийн бус тэжээлийг бэлтгэж байна. 2010 оноос хойш 11 жилд гар тэжээл бэлтгэл нэмэгдсэн хандлагатай байна.

Диаграмм 15. Аймгийн хэмжээнд бэлтгэсэн тэжээл

2020 оны Булган аймгийн газрын нэгдмэл сангаар тайлангаар аймгийн хэмжээнд хадлангийн газар 111.9 мян.га газар бүртгэгдсэн байна. Хадлангийн газар нь аймгийн хөдөө аж ахуйн газрын 4.1 хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт 66. Хадлангийн газрын 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан

Газрын ангилал	Талбайн хэмжээ, га	Эзлэх, %
Хөдөө аж ахуйн газар	2,730,791.7	100
Тариалангийн газар	111,940.1	4.1

2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллогын хадлангийн газрын мэдээг сумдаар нь авч үзвэр Булган сумаас бусад 15 суманд хадлангийн газартай байна.

Хүснэгт 67. Хадлангийн газрын 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан /сумаар/

№	Сумын нэр	Хөдөө аж ахуйн газар	Хадлангийн талбай /га/	Хаа-н газарт эзлэх, %
1	Баян-Агт	230,410.4	6,022.0	2.6
2	Баяннуур	85,425.9	6,066.0	7.1

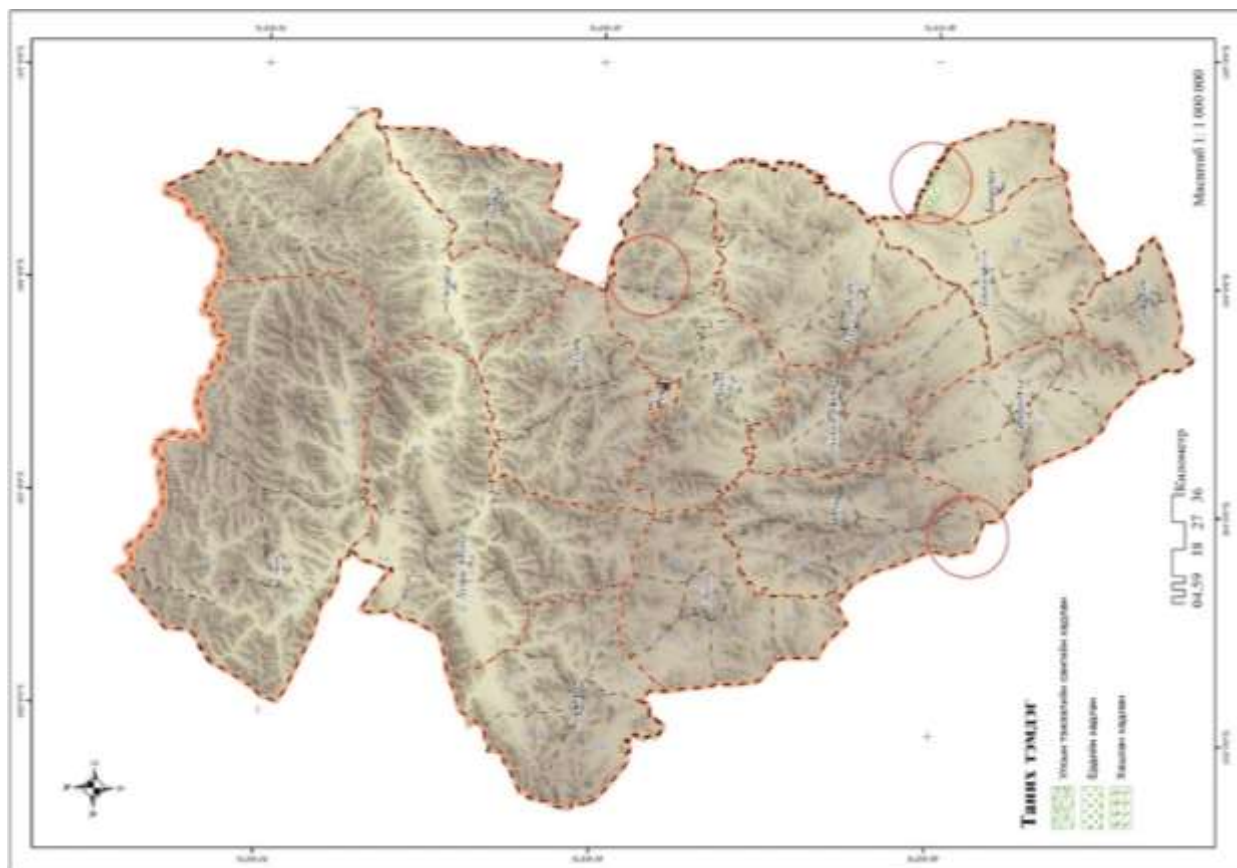
3	Бугат	79,556.5	11,782.1	14.8
4	Бүрэгхангай	316,465.3	10,564.0	3.3
5	Гурванбулаг	229,113.5	5,932.0	2.6
6	Дашинчилэн	227,356.9	16,321.0	7.2
7	Могод	246,853.9	2,813.0	1.1
8	Орхон	339,417.6	4,466.0	1.3
9	Рашаант	91,175.5	650.0	0.7
10	Сайхан	255,062.9	1,840.0	0.7
11	Сэлэнгэ	104,412.9	3,475.0	3.3
12	Тэшиг	61,392.5	13,775.0	22.4
13	Хангал	68,619.0	8,400.0	12.2
14	Хишиг-Өндөр	212,086.3	1,876.0	0.9
15	Хутаг-Өндөр	210,651.0	17,958.0	8.5
НИЙТ		2,760,164.2	111,940.1	4.1

Хадлангийн газрыг сумдын хөдөө аж ахуйн газартай харьцуулан үзэхэд Тэшиг сум нийт хөдөө аж ахуйн газрын 22.4 хувь нь 13.7 мян.га, Бугат сум нийт хөдөө аж ахуйн газрын 14.8 хувь нь буюу 11.7 мян.га, Хангал сум нийт хөдөө аж ахуйн газрын 12.2 хувь нь буюу 8400 га хадлангийн газартай байгаа бол бусад сумд нь хөдөө аж ахуйн газрын 8.5 хувиас доош хадлангийн газартай байна.

Харин 2021 оны шинэчилсэн тооллогоор газрын мэдээллийн санд Могод болон Орхон суманд нийт 846.2 га газар бүртгэгдсэн байна. Энэ нь нийт хөдөө аж ахуйн газрын 0.2 хувийг эзэлж байна. Иймд мэдээллийн санд дутуу орсон хадлангийн газрыг төлөвлөгөөнд тусган оруулсан.

Хүснэгт 68. 2021 оны хадлангийн газрын судалгаа

№	Сумын нэр	ХАА-н газар	Хадлангийн газар	Эзлэх, %
1	Могод	246,287.4	614.1	0.2
2	Орхон	263,992.5	232.1	0.1
НИЙТ		510,279.9	846.2	0.2

Зураг 75. Хадлангийн газрын зураг

1.4.2.3. Тариалангийн газрын ашиглалт

Газар тариалангийн салбар нь монгол орны хүн амыг эх орны хөрсөнд ургуулсан, эрүүл, аюулгүй хүнсний бүтээгдэхүүнээр хангахад томоохон ач холбогдолтой салбар бөгөөд Монгол улс 1959 онд Атрын анхдугаар аяныг зарлаж хэрэгжүүлсэн тэр цаг үеэс хүн ардыг эх орныхоо хөрсөнд тарьж ургуулсан буудай, төмс, хүнсний ногоогоор, мал аж ахуйн салбарыг тэжээлээр хангаж эхэлсэн. Атрын анхны аян 1959-1975 он газар тариалан бие даасан салбар болж хөгжих эхлэл тавигдсан. Атрын хоёрдугаар аян 1975-2006 энэ хөдөө аж ахуйн салбарын хөгжилд чанарын өөрчлөлт гаргах, байгаль цаг уурын тааламжтай нутагт эрчимжсэн мал аж ахуйг хөгжүүлэх үүнтэй уялдуулан малын тэжээлийн баазыг улам нэмэгдүүлсэн. 2008 уналтад орсон газар тариалангийн салбарыг сэргээн хөгжүүлэх шинэ техник технологийг нэвтрүүлэн эрчимжүүлэн хөгжүүлэх эхлэл тавигдсан. Булган аймгийн газар тариалангийн салбар ч мөн үүнтэй зэрэгцэн хөгжиж ирсэн. Булган аймаг нь газар тариалангийн үйлдвэрлэлтээр улсад гуравдугаарт ордог газар тариалантай нутаг юм.

Зураг 76. Тариалангийн бүсийн зураг

Монгол улсын засгийн газраас 2018 оны 5 дугаар сарын 16-нд дугаар 131 дүгээр тогтоолоор Тариалангийн зарим бүс нутгийг тогтоосон. Үүнд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын 1, 2, 5 дугаар багийг тариалангийн бүс нутаг болгосон. Тус бүс нутагт тариалангийн үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлэх, төрөлжүүлэх, эрчимжсэн мал аж ахуйн үйлдвэрлэлтэй хослон хөгжүүлэхээр тусгасан.

Хүснэгт 69. 1960-2020 оны газар тариалангийн судалгаа /тонн/

№	Огноо	Тариалсан талбай /га/	Үр тариа	Төмс	Хүнсний ногоо	Таримал гэжээл	Техникийн ургамал
1	1960	16,902.2	17,635.0	223.0	83.0	-	-
2	1970	29,699.8	18,485.0	310.0	108.0	1,346.0	-
3	1980	45,950.7	39,669.0	859.0	255.0	1,851.0	-
4	1990	76,115.3	89,773.0	7,032.0	1,296.0	24,120.0	-
5	2000	27,027.9	26,413.0	3,081.0	1,134.0	-	-
6	2010	33,191.3	36,422.0	8,252.0	3,217.0	480.0	180.0
7	2020	49,613.2	43,090.0	5,062.0	1,521.0	11,639.0	1,499.0

Аймгийн газар тариалангийн салбарын хөгжлийн түүхэнд 1960 онд 16900 га талбайд тариалалт хийж 17635 тн үр тариа, 223 тн төмс, 82.7 тн хүнсний ногоо хураан авч байжээ. 2020 оны мэдээгээр нийтдээ 39 мян.га-д тариалалт хийсэн бөгөөд 43090 тн үр тариа, 5062 тн төмс, 1521 тн хүнсний ногоо, 11639 тн таримал гэжээл, 1499 тн техникийн ургамал хураан авсан байна.

Цаашид манай орны байгаль цаг уурын нөхцөл хуурайшиж байгаа нь юуны өмнө усалгаатай тариаланг хөгжүүлэх, зуны богино хугацаанд арвин ургац өгөх нутагшсан сорт бий болгох, түүнд тохирсон техник технологи нэвтрүүлэн хөгжүүлэх зэрэг зорилтыг хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна.

2014 оны газрын нэгдмэл сангаар тооллогоор аймгийн хэмжээнд 113.9 мян.га газар тариалангийн газар тариаланд бүртгэгдсэн нь нийт хөдөө аж ахуйн газрын 4.1 хувийг эзэлж байна. Нийт газар тариалангийн газрын 62.4 хувийг буюу 71.1 мян.га тариалангийн талбай, 37.6 хувь буюу 42.8 мян.га нь атаршсан талбай эзэлж байна.

Хүснэгт 70. 2014 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан

№	Газрын ангилал		2014 он		Эзлэх, %
			Талбай	%	
1	Тариалангийн талбай		71,156.5		62.4
	Үүнээс	Үр тариа тариалсан талбай	31,283.0	44.0	
		Төмс, хүнсний ногоо тариалсан талбай	711.6	1.0	
		Гэжээлийн ургамал тариалсан талбай	1,958.0	2.8	
		Таримал ургамал, жимс, жимсгэнэ тариалсан талбай	613.4	0.9	
		Уриншилсан талбай	28,242.7	39.7	
		Өнжөөсөн талбай	8,347.8	11.7	
2	Атаршсан газар		42,841.9	100.0	37.6
Нийт газар тариалангийн газар			113,998.4	4.1	
Хөдөө аж ахуйн газар			2,760,951.4		

2014 оны газрын нэгдмэл сангаар тооллогоор аймгийн хэмжээнд 71.1 мян.га тариалангийн талбай эргэлтэд орсны 44.0 хувь буюу 31.2 мян.га талбайд үр тариа тариалсан, 39.7 хувь буюу 28.2 мян.га талбайд уриншилсан хийсэн, 11.7 хувь буюу 8.3 мянга га талбайг өнжөөсөн, 2.8 хувь буюу 1.9 мян.га талбайд гэжээлийн ургамал тариалсан, 1 хувь буюу 711.6 га талбайд төмс, хүнсний ногоо тариалсан, 0.9 хувь буюу 613.4 га талбайд Таримал ургамал, жимс, жимсгэнэ тариалсан байна.

2020 оны газрын нэгдмэл сангаар тооллогоор аймгийн хэмжээнд 114.2 мян.га газар тариалангийн газар тариаланд бүртгэгдсэн нь нийт хөдөө аж ахуйн газрын 4.1 хувийг эзэлж байна. Нийт газар тариалангийн газрын 78.2 хувийг буюу 89.5 мян.га тариалангийн талбай, 21.6 хувь буюу 24.6 мян.га нь атаршсан талбай эзэлж байна.

Хүснэгт 71. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлан

№	Газрын ангилал		2020 он		Эзлэх, %
			Талбай	%	
1	Тариалангийн талбай		89579.8		78.4
	Үүнээс	Үр тариа тариалсан талбай	41,498.6	46.3	
		Төмс, хүнсний ногоо тариалсан талбай	553.8	0.6	

	Тэжээлийн ургамал тариалсан талбай	8,983.8	10.0	
	Таримал ургамал, жимс, жимсгэнэ тариалсан талбай	948.6	1.1	
	Уриншилсан талбай	33,481.8	37.4	
	Өнжөөсөн талбай	4,113.2	4.6	
2	Атаршсан газар	24,696.6	100.0	21.6
	Нийт газар тариалангийн газар	114,276.4	4.1	
	Хөдөө аж ахуйн газар	2,760,951.4		

2014 оныг 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлантай харьцуулан үзэхэд нийт газар тариалангийн газар нь 278 га газраар нэмэгдсэн байна. Тус хоёр оныг харьцуулахад 2020 онд тариалангийн газар 18.4 мян.га нэмэгдсэн бол атаршсан талбайгаас 18.1 мян.га талбай хасагдсан байна.

Хүснэгт 72. 2014 болон 2020 оны тариалангийн талбайн харьцуулалт

№	Газрын ангилал		2014 он	2020 он	Зөрүү +/-
	Нийт газар тариалангийн талбай		113,998.4	114,276.4	278.0
	<i>Тариалангийн талбай</i>		<i>71,156.5</i>	<i>89,579.8</i>	<i>18,423.3</i>
1	Үүнээс	Үр тариа тариалсан талбай	31,283.0	41,498.6	10,215.6
		Төмс, хүнсний ногоо тариалсан талбай	711.6	553.8	-157.8
		Тэжээлийн ургамал тариалсан талбай	1,958.0	8,983.8	7,025.8
		Таримал ургамал, жимс, жимсгэнэ тариалсан	613.4	948.6	335.2
		Уриншилсан талбай	28,242.7	33,481.8	5,239.1
		Өнжөөсөн талбай	8,347.8	4,113.2	-4,234.6
2	Атаршсан газар		42,841.9	24,696.6	-18,145.4

Харин 2021 оны судалгаагаар нийт эргэлтийн талбайгаар тооцоход 131.8 мян.га газар тариалангийн газар байна. Аймгийн хэмжээнд нийт 98.9 мян.га усалгаатай болон усалгаагүй тариалангийн газар байгаа нь нийт газар тариалангийн газрын 74.4 хувийг эзэлж байна. Үүний 24.9 мян.га нь усалгаатай тариалан эрхэлж байгаа бол 73.1 мян.га нь усалгаагүй газар тариалан эрхэлж байна. Харин 33.8 мян.га атаршсан газар байна.

Хүснэгт 73. 2021 оны тариалангийн газрын судалгаа

№	Ангилал	Талбай, га	Эзлэх, %	Ашиглалтын зориулалт	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Усалгаатай тариалан	24,905.4	18.9	Үр тариа	23,179.8	93.1
				Төмс, хүнсний ногоо	641.9	2.6
				Тэжээлийн ургамал	333.4	1.3
				Жимс жимсгэнэ	741.7	3.0
				Эмийн болон гоёлын ургамал	8.5	0.03
2	Усалгаагүй тариалан	73,141.5	55.5	Үр тариа	70,414.0	96.3
				Төмс, хүнсний ногоо	702.2	1.0
				Тэжээлийн ургамал	1,214.2	1.7
				Техникийн ургамал	213.7	0.3
				Жимс жимсгэнэ	497.2	0.7
				Эмийн болон гоёлын ургамал	100.2	0.1
3	Атаршсан газар	33,804.8	25.6			
	Нийт	131,851.6	100		98,046.9	74.4

Усалгаатай тариалан нь нийт газар тариалангийн газрын 18.9 хувийг эзэлж байгаа бөгөөд үүнийг төрлөөр нь авч үзвэл үр тариа 23.1 мян.га газарт буюу нийт усалгаатай тариалангийн 93.1 хувьд нь, жимс жимсгэнэ 741.7 га буюу 3 хувьд, төмс, хүнсний ногоо 641.9 га буюу 2.7 хувьд, тэжээлийн ургамал 333.4 га буюу 1.3 хувьд, эмийн болон гоёлын ургамал 8.5 га буюу 0.03 хувьд нь тариалж байна.

Усалгаагүй тариалан нь нийт газар тариалангийн газрын 55.5 хувийг эзэлж байгаа бөгөөд үүнийг төрлөөр нь авч үзвэл үр тариа 70.4 мян.га газарт буюу нийт усалгаагүй тариалангийн 96.3 хувьд, тэжээлийн ургамал 1214.5 га буюу 1.7 хувьд, төмс, хүнсний ногоо

702.2 га буюу 1 хувьд, жимс жимсгэнэ 497.2 га буюу 0.7 хувьд, техникийн ургамал 213.7 га буюу 0.3 хувьд, эмийн болон гоёлын ургамал 100.2 га буюу 0.1 хувьд нь тариалж байна.

Тариалангийн газрыг сумдаар нь авч үзвэл Хутаг Өндөр сум хамгийн их буюу 24.5 мян.га газартайгаас 22.9 мян.га нь эргэлтэд орсон бөгөөд төрлөөр нь авч үзвэл 7.5 мян.га талбай нь усалгаатай үр тариа тариалдаг, 264.1 га усалгаатай төмс хүнсний ногоо тариалдаг, 119.9 усалгаатай жимс, жимсгэнэ тариалдаг, 14.7 мян.га усалгаагүй үр тариа тариалдаг, 226.4 га талбайд усалгаагүй төмс хүнсний ногоо тариалдаг, 44.9 га усалгаагүй жимс жимсгэнэ тариалдаг бол 1.5 мян.га нь атаршсан газар байна

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 74. 2021 оны тариалангийн газрын судалгаа сумаар /га/

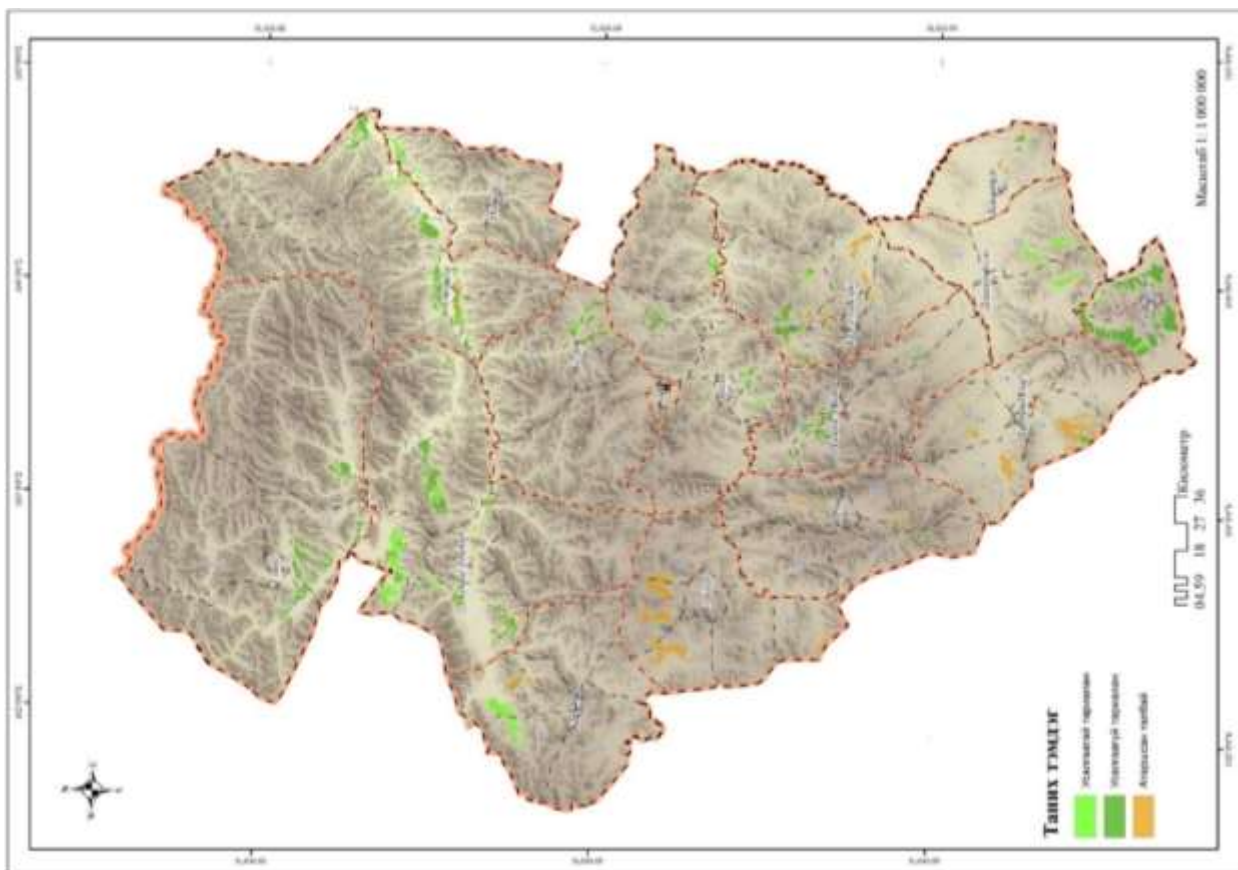
№	Сумын нэр	Нийт	Усалгаатай тариалан					Усалгаагүй тариалан					Атаршсан талбай, га	
			Ур тариа	Төмс, хүнсний ногоо	Тэжээлийн ургамал	Жимс жимсгэнэ	Эмийн болон гоёлын ургамал	Ур тариа	Төмс, хүнсний ногоо	Тэжээлийн ургамал	Техникийн ургамал	Жимс жимсгэнэ		Эмийн болон гоёлын ургамал
1	Баян-Агт	6,461.0	4,560.9	14.7	-	-	-	24.5	9.2	-	213.7	-	-	1,637.9
2	Баяннуур	1,288.2	37.0	1.2	-	208.5	-	270.4	-	159.2	-	-	100.0	512.0
3	Бугат	4,698.3	260.9	7.6	106.8	75.2	-	2,579.7	254.3	745.4	-	82.0	-	586.4
4	Булган	95.4	0.7	46.3	-	7.2	8.5	-	3.8	-	-	23.7	-	5.3
5	Бүрэгхангай	10,213.1	543.2	4.0	-	7.0	-	4,672.8	10.0	-	-	13.0	-	4,963.1
6	Гурванбулаг	9,124.4	-	-	-	-	-	521.3	39.3	30.0	-	1.8	-	8,532.0
7	Дашинчилэн	5,308.2	4,846.7	-	-	58.0	-	1.0	3.4	-	-	105.1	-	293.8
8	Могод	2,429.4	12.1	10.9	-	-	-	703.7	-	160.8	-	-	-	1,541.9
9	Орхон	6,144.7	1,602.0	47.9	-	5.3	-	3,578.6	47.7	-	-	75.6	-	787.5
10	Рашаант	18,502.8	849.9	4.0	216.4	10.0	-	17,383.3	16.0	-	-	-	-	23.1
11	Сайхан	11,344.9	-	-	-	-	-	60.3	-	-	-	5.0	-	11,279.5
12	Сэлэнгэ	15,586.2	1,616.1	177.1	-	169.1	-	12,249.9	13.0	-	-	108.8	-	1,252.3
13	Тэшиг	8,974.1	82.9	13.0	-	10.1	-	8,714.9	12.1	-	-	-	-	141.1
14	Хангал	3,093.4	1,197.1	42.4	10.2	71.4	-	1,309.7	64.7	118.8	-	37.1	0.2	241.8
15	Хишиг-Өндөр	4,060.8	-	8.7	-	-	-	3,603.4	2.3	-	-	-	-	446.4
16	Хутаг-Өндөр	24,526.5	7,570.2	264.1	119.9	-	-	14,740.4	226.4	-	-	44.9	-	1,560.6
НИЙТ		131,851.6	23,179.8	641.9	453.3	621.8	8.5	70,414.0	702.2	1,214.2	213.7	497.2	100.2	33,804.8

Хүснэгт 75. 2021 оны хураасан ургацын судалгаа сумаар /тн/

Төрөл	Булган	Баян-Агт	Баяннуур	Бугат	Бүрэгхангай	Гурванбулаг	Дашинчилэн	Могод	Орхон	Рашаант	Сайхан	Сэлэнгэ	Тэшиг	Хангал	Хишиг-Өндөр	Хутаг-Өндөр	Нийт
Ур тариа	-	2600	-	3681	3464	-	505	-	3124	3415	-	6439	7579.6	2872	1172	13131	47982.6
Буудай	-	2600	-	3263	3437	-	450	-	3055	3415	-	6147.5	7550.6	2670.5	1170	11974	45732.6
Арвай	-	-	-	-	4	-	-	-	0	-	-	19	-	19	-	170	212
Овьёос	-	-	-	418	23	-	55	-	19	-	-	246	29	175.5	2	987	1954.5
Хөх тариа	-	-	-	-	-	-	-	-	50	-	-	15	-	4.5	-	-	69.5
Бог будаа	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	-	7.5	-	2.5	-	-	10
Гурвалжин будаа	-	-	-	-	-	-	-	-	0	-	-	4	-	-	-	-	4
Төмс	331.1	157.5	12	1042	20	16.8	148	23.4	48.6	60	0.8	445.4	75.9	470.5	10	2440	5302
Хүнсний ногоо-Бүгд	189.8	13.8	17.2	15.5	21	1.4	94.3	7	605.5	31.6	0.1	159.8	10.4	95.6	18	321.5	1602.5
Байцаа	79.5	1.2	1.2	1	5	0.2	4.4	1.7	2.2	10.9	-	47.9	2	9.5	0.7	69	236.4

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Лууван, кг	53.7	1.1	4.6	4.8	3.5	0.7	39.5	1.2	257.6	7	-	24.2	2	11	2.1	86	499
Шар манжин	14.7	1.1	1.1	1.5	3.5	0.2	30.9	1.3	320	2.5	-	12.4	2.6	7.6	1.9	52	453.3
Хүрэн манжин	10	0.5	-	2	3	0	0.7	1.2	11.8	2.2	-	5	1.6	1.5	1.1	45	85.6
Сонгино	20	4.7	0.9	3.3	4	0.3	11.6	1.6	7	2.9	-	65.2	2	25.5	4.4	35	188.4
Саримс	2.1	0.2	-	-	-	0.1	0.4	-	-	1.9	-	1.7	-	-	0.2	-	6.6
Өргөст хэмх /урт/	0.2	0.2	2.9	0.4	1	-	2.2	-	1.4	2.1	0.1	2.3	-	21.7	0	24	58.5
Өргөст хэмх (давжаа)	8	0.9	-	-	-	-	1.1	-	0.8	0	-	-	-	1.5	0.9	0.1	13.3
Улаан лооль	1.5	0.8	2.4	1	1	-	0.4	-	1.6	0.5	0.1	0.5	-	8.2	0.3	4	22.3
Тарвас	-	0.1	1.7	-	-	-	0.6	-	-	0.3	-	0.4	-	0.6	-	0.8	4.5
Хулуу	-	0.9	-	-	-	-	0.6	-	-	-	-	0.1	-	1.3	-	0.8	3.7
Чинжүү	0.1	0.2	2.4	0.6	-	-	0.4	-	-	0.1	-	0.1	-	1.5	3.3	4.6	14.7
Цэцэгт байцаа	-	0.1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5.2	-	-	5.3
Брокли	-	0.1	-	-	-	-	-	-	0.1	-	-	-	-	-	-	-	0.2
Шанцай /салатны навч/	-	0.1	-	1	-	-	-	-	-	0.5	-	-	-	0.5	-	-	2.1
Бууцай	-	0.5	-	-	-	-	-	-	-	0.5	-	-	-	-	-	-	1
Бусад	-	1	-	-	-	-	1.4	-	1.8	0.2	-	-	0.2	-	3	0.2	7.8
Таримал тэжээл	-	412	5	618	130	397	238.7	-	176	1455	-	944.5	-	109	145	7104.1	11734.3
Ногоон тэжээл	-	412	5	618	130	397	238.7	-	176	1455	-	892	-	55	145	7104.1	11627.8
Даршны ургамал	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	54	-	-	54
Бусад	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	52.5	-	-	-	-	52.5
Техникийн ургамал	-	240	-	-	170	-	130	-	1	465	0	111.7	-	20	0	361	1498.7
Рапс	-	240	-	-	170	-	130	-	1	465	-	111.2	-	20	-	361	1498.2
Бусад	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.5	-	-	-	-	0.5

Зураг 77. Тариалангийн болон атаршсан газрын зураг

1.4.2.4. ХАА-н барилга, байгууламжийн газрын ашиглалт

Хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газарт өвөлжөө, хаваржаа, мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэг, үтрэм, хөдөө аж ахуйн машин механизмын хашаа, гараж, тэжээл бордооны агуулах, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн цогцолбор, хүлэмж, дарлага, тариалангийн талбай хоорондын зурвас газар, тариалангийн талбайн хамгаалалтыг ойн зурвас, бэлчээр дэх уст цэгийн доорх газрыг хамруулна.

2014 оны газрын нэгдмэл сангаар тооллогоор аймгийн хэмжээнд 3122 га хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газар бүртгэгдсэн нь нийт хөдөө аж ахуйн газрын 0.1 хувийг эзэлж байна. Нийт хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газрын 94.4 хувь нь буюу 2948.8 га нь мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар, 3 хувь нь буюу 94.3 га нь газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар, 2.6 хувь нь буюу 82 га нь хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар тус тус эзэлж байна.

Хүснэгт 76. 2014 оны ХАА-н барилга байгууламжийн талбай

№	Газрын ангилал		2014 он	Эзлэх, %
Нийт хөдөө аж ахуйн газар			2,760,951.4	100
ХАА-н барилга байгууламжийн дэвсгэр газар			3,122.0	0.1
1	Үүнээс	Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай	2,945.8	94.4
		Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар	94.3	3.0
		Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар	82.0	2.6

2020 оны газрын нэгдмэл сангаар тооллогоор аймгийн хэмжээнд 3855.5 га хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газар бүртгэгдсэн нь нийт хөдөө аж ахуйн газрын 0.1 хувийг эзэлж байна. Нийт хөдөө аж ахуйн дэвсгэр газрын 95.2 хувь нь буюу 3672.1 га нь мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар, 2.4 хувь нь буюу 94.3 га нь газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар, 2.3 хувь нь буюу 89.2 га нь хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар эзэлж байна.

Хүснэгт 77. 2020 оны ХАА-н барилга байгууламжийн талбай

№	Газрын ангилал		2020 он	Эзлэх, %
Нийт хөдөө аж ахуйн газар			2,760,164.2	100
1	<i>ХАА-н барилга байгууламжийн дэвсгэр газар</i>		3,855.5	0.1
	Үүнээс	Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай	3,672.1	95.2
		Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар	94.3	2.4
		Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар	89.2	2.3

2014 оныг 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлантай харьцуулан үзэхэд нийт газар хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газрын 733.4 га газраар нэмэгдсэн байна. Тус нэмэгдсэн хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр газрыг төрлөөр нь авч үзвэл мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар 726.2 га-аар нэмэгдсэн, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар 7.2 га-аар нэмэгдсэн байна.

Хүснэгт 78. 2014 болон 2020 оны тариалангийн талбайн харьцуулалт

№	Газрын ангилал		2014 он	2020 он	Зөрүү +/-
<i>ХАА-н барилга байгууламжийн дэвсгэр газар</i>			3,122.0	3,855.5	733.4
1	Үүнээс	Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн зориулалттай	2,945.8	3,672.1	726.2
		Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийн зориулалттай газар	94.3	94.3	0.0
		Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар	82.0	89.2	7.2

Харин 2021 оны судалгаагаар газрын нэгдмэл санг шинэчлэн тогтооход аймгийн хэмжээнд хөдөө аж ахуйн барилга, байгууламжийн газарт өвөлжөө, хаваржааны доорх газар, мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэг, үтрэм, ХАА-н машин, механизмын хашаа, гараж, тэжээл, бордооны агуулах, ХАА-н үйлдвэрлэлийн цогцолбор, хүлэмж, дарлага, бэлчээр дэх уст цэг, зоорь гэсэн төрлүүд байна. Аймгийн хэмжээнд нийт 7914.4 га газар ХАА-н барилга байгууламжийн газар байгаа бол үүний 89.2 хувь буюу 7057.3 га газар өвөлжөө, хаваржааны доорх газар, 8.5 хувь буюу 675.4 га газар бэлчээр дэх уст цэгт, 1.2 хувь буюу 92.4 га нь ХАА-н үйлдвэрлэлийн цогцолбор газар, 0.8 хувь буюу 64.4 га нь үтрэм, 0.1 хувь буюу 9.7 га нь хүлэмж, дарлага, 0.1 хувь буюу 8.7 га нь ХАА-н машин, механизмын хашаа, гараж газар, 0.03 хувь нь буюу 2.5 га нь тэжээл, бордооны агуулахын газар, 0.03 хувь буюу 2.1 га нь зоорь, 0.02 хувь буюу 1.9 га мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэг хамрагдаж байна.

Хүснэгт 79. ХАА-н барилга байгууламжийн талбай

№	Газар ашиглалт	Талбайн хэмжээ, га	Эзлэх, %
1	Өвөлжөө, хаваржаа	7,057.3	89.2
2	Мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэг	1.9	0.02
3	Үтрэм	64.4	0.8
4	ХАА-н машин, механизмын хашаа, гараж	8.7	0.1
5	Тэжээл, бордооны агуулах	2.5	0.03
6	ХАА-н үйлдвэрлэлийн цогцолбор	92.4	1.2
7	Хүлэмж, дарлага	9.7	0.1
8	Бэлчээр дэх уст цэг	675.4	8.5
9	Зоорь	2.1	0.03
НИЙТ		7,914.4	100

ХАА-н барилга байгууламжийн доорх газрыг сумдаар нь авч үзвэл Могод сум 875.5 га газар, Орхон сум 847.4 га газар, Сайхан сум 823.6 га газар тус тус хамгийн их газартай байна.

Өвөлжөө, хаваржааны доорх газарт аймгийн хэмжээнд нийт 7057.3 га газраас Могод сум 810.7 га газар, Сайхан сум 773.4 га газар, Орхон сум 743.5 га газар, Гурванбулаг суманд 602 га газар, Баян-Агт сум 548.3 га газартай байгаа нь хамгийн их газартай байна.

Мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэгийн газарт аймгийн хэмжээнд нийт 1.9 га газар байгаагаас тус зориулалттай газар нь Рашаант, Дашинчилэн, Хангал, Бугат, Орхон, Могод, Булган, Хишиг-Өндөр, Тэшиг сумдад байна.

Үтрэмийн газар нь аймгийн хэмжээнд нийт 64.4 га газар байна. Тус зориулалтын газрыг сумдаар нь авч үзвэл Сэлэнгэ суманд 15 га газар, Хутаг-Өндөр суманд 13.2 га газар, Тэшиг суманд 11.9 га газар, Рашаант суманд 8.4 га газар, Хангал суманд 7.2 га газар, Орхон суманд 3.7 га газар, Бугат суманд 2.3 га газар, Гурванбулаг суманд 1.6 га газар, Бүрэгхангай суманд 0.7 га газар, Хишиг-Өндөр сум 0.4 га газар тус тус байна.

ХАА-н машин, механизмын хашаа, гараж зориулалттай газар аймгийн хэмжээнд нийт 8.7 га газар байна Үүнийг сумдаар авч үзвэл Хангал, Орхон, Рашаант Булган, Хутаг-Өндөр Тэшиг сумд байна.

Тэжээл, бордооны агуулахын зориулалтаар аймгийн хэмжээнд нийт 2.6 га газар олгосон нь Баяннуур суманд 0.1 га газар, Гурванбулаг суманд 0.5 га газар, Дашинчилэн суманд 0.1 га газар, Хангал суманд 1 га газар, Хишиг-Өндөр, Сэлэнгэ, Могод сумдад тус бүр 0.3 га газар тус тус олгосон байна.

ХАА-н үйлдвэрлэлийн цогцолборын зориулалтаар аймгийн хэмжээнд нийт 92.4 га газар олгосон нь бөгөөд аймгийн нийт 16 суманд тус бүрд бүртгэлтэй байна. Үүнээс Бүрэгхангай сум 9.9 га газар, Хутаг-Өндөр сум 9.6 га газар, Бугат сум 9.5 га газар, Сэлэнгэ сум 7.5 га газар, Булган болон Хангал сум 7.2 га олгосон нь хамгийн их олгосон байна.

Хүлэмж дарлагын зориулалтаар аймгийн хэмжээнд нийт 9.7 га газар олгосон нь бөгөөд тус зориулалтын газар нь доорх 3 суманд олгосон байна. Сэлэнгэ суманд 6.3 га газар, Орхон суманд 2.9 га газар, Бугат суман 0.5 га газар тус тус олгосон байна.

Зоорины зориулалтаар аймгийн хэмжээнд нийт 2.1 га газар олгосон нь бөгөөд тус зориулалтын газар нь доорх 6 суманд олгосон байна. Бугат суманд 1.2 га газар, Орхон суманд 0.3 га газар, Рашаант суманд 0.2 га газар, Сэлэнгэ суманд 0.1 га газар, Булган суманд 0.1 га газар, Дашинчилэн суманд 0.1 га газар тус тус олгосон байна.

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 80. ХАА-н барилга байгууламж, сумаар /га/

№	Сумын нэр	Нийт	Өвөлжөө, хаваржаа доорх газар	Мал эмнэлгийн үйлчилгээний цэг	Үтрэм	ХАА-н машин, механизмын хашаа, гараж	Тэжээл, бордооны агуулах	ХАА-н үйлдвэрлэлийн цогцолбор	Хүлэмж, дарлага	Бэлчээр дэх уст цэг	Зоорь
1	Баян-Агт	643.5	548.3	-	-	-	-	0.2	-	95.1	-
2	Баяннуур	275.1	220.3	-	-	-	0.1	6.0	-	48.8	-
3	Бугат	395.0	344.7	0.2	2.3	-	-	9.5	0.5	36.6	1.2
4	Булган	8.4	-	0.3	-	0.9	-	6.2	-	0.8	0.1
5	Бүрэгхангай	585.1	521.9	-	0.7	-	-	9.9	-	52.6	-
6	Гурванбулаг	650.5	602.0	-	1.6	-	0.5	2.0	-	44.5	-
7	Дашинчилэн	501.0	436.8	0.1	-	-	0.1	5.0	-	58.9	0.1
8	Могод	877.1	810.7	0.3	-	-	0.3	0.5	-	65.4	-
9	Орхон	841.3	743.5	0.2	3.7	0.1	-	23.0	2.9	67.5	0.3
10	Рашаант	239.1	205.6	0.01	8.4	0.3	-	4.2	-	20.3	0.2
11	Сайхан	822.0	773.4	-	-	-	-	0.1	-	48.5	-
12	Сэлэнгэ	326.6	290.5	-	15.0	-	0.3	7.5	6.3	6.8	0.1
13	Тэшиг	388.8	349.9	0.3	11.9	4.8	-	1.4	-	20.6	-
14	Хангал	271.7	232.6	0.2	7.2	0.1	1.0	7.2	-	23.4	-
15	Хишиг-Өндөр	490.6	440.3	0.3	0.4	-	0.3	0.01	-	49.3	-
16	Хутаг-Өндөр	598.5	536.8	-	13.2	2.6	-	9.6	-	36.4	-
НИЙТ		7,914.4	7,057.3	1.9	64.4	8.7	2.6	92.4	9.7	675.4	2.1

Хөдөө аж ахуйн дэвсгэр газрын их талбайг өвөлжөө, хаваржаа доорх газар, Бэлчээр дэх уст цэгийн доорх газар эзэлж байгааг сум тус бүрээр дэлгэрэнгүй харууллаа.

Бэлчээр дэх уст цэгийн газарт нийт 675.4 га газар бүртгэлтэй байна. Үүнийг сумдаар нь авч үзвэл Баян-Агт сум 95.5 га газар, Орхон сум 67.5 га газар, Могод сум 65.4 га газар, Дашинчилэн сум 58.9 га газар, Бүрэгхангай сум 52.6 га газар хамгийн их олгосон байна.

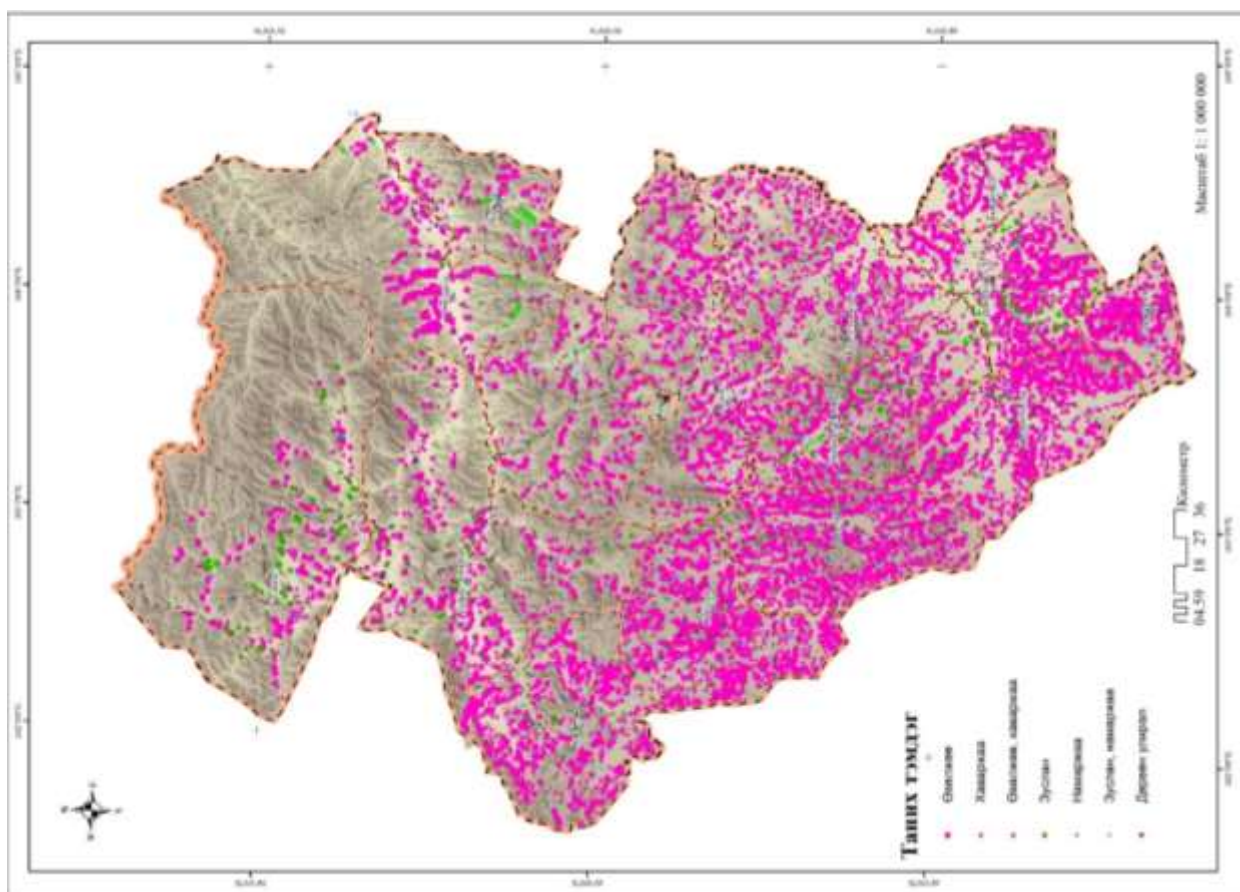
Аймгийн хэмжээнд нийт 10693 өвөлжөө хаваржаа, зуслан намаржааны доорх газар байна. Үүнээс өвөлжөө 3440, хаваржаа 3022, өвөлжөө-хаваржаа 3184, зуслан 272, намаржаа 59, зуслан намаржааны 588 байршил байгаа бол жилийн 4 улиралд суурин нутагладаг 128 хороо бууц байна.

Зураг 78. Малчдын дөрвөн улирлын байршилын тогтоосон байдлын зураг

Хүснэгт 81. Өвөлжөө хаваржааны тоо

№	Сумын нэр	Нийт	Өвөлжөө	Хаваржаа	Өвөлжөө хаваржаа	Зуслан	Намаржаа	Зуслан, намаржаа	4 улирал
1	Баян-Агт	735	270	247	182	6	4	21	5
2	Баяннуур	307	157	35	88	1	-	7	19
3	Бугат	553	91	54	377	-	3	23	5
4	Бүрэгхангай	696	201	162	303	-	1	20	9
5	Гурванбулаг	963	443	451	39	7	-	22	1
6	Дашинчилэн	694	300	283	9	40	33	25	4
7	Могод	1073	366	402	272	-	2	28	3
8	Орхон	988	233	205	527	-	-	8	15
9	Рашаант	414	170	132	95	-	-	14	3
10	Сайхан	1,050	455	428	123	-	-	42	2
11	Сэлэнгэ	519	134	75	186	1	1	116	6
12	Тэшиг	696	133	115	282	139	3	22	2
13	Хангал	415	20	9	289	-	-	95	2
14	Хишиг-Өндөр	687	264	250	55	28	4	82	4
15	Хутаг-Өндөр	903	203	174	357	50	8	63	48
НИЙТ		10,693	3,440	3,022	3,184	272	59	588	128

Зураг 79. Малчдын дөрвөн улирлын байрилын зураг

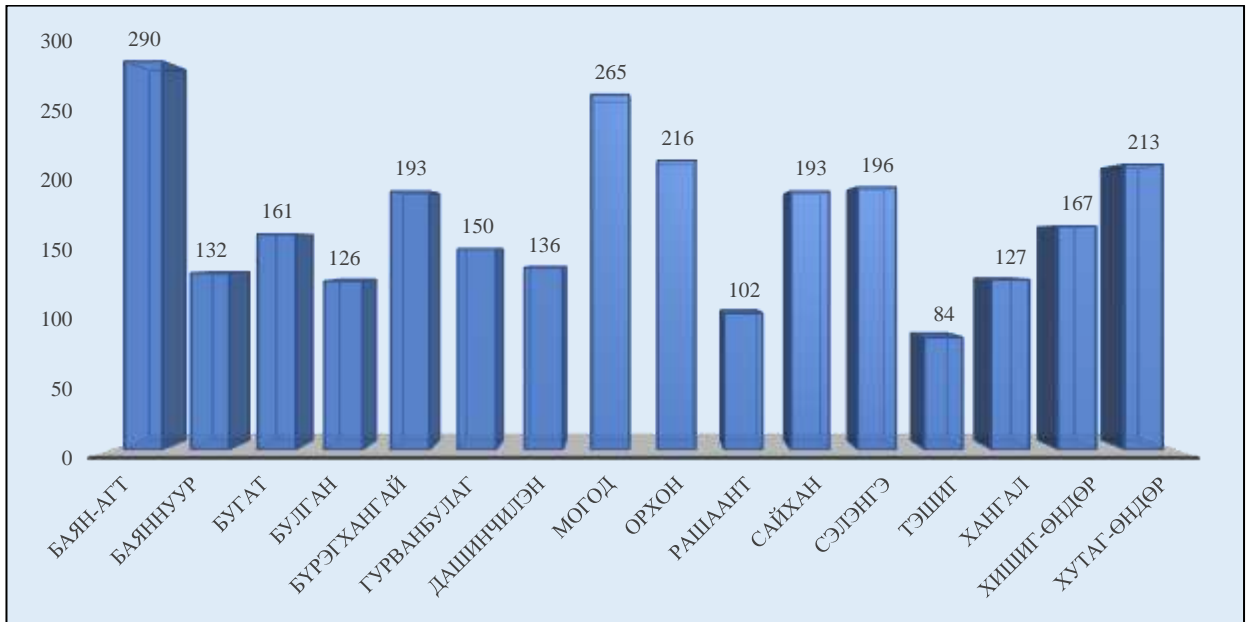
Булган аймгийн уст цэгийн мэдээг Хануй голын сав газрын захиргааны 2020 оны тооллогын мэдээг авч боловсруулсан бөгөөд аймгийн хэмжээнд нийт 2751 уст цэг бүртгэгдсэн байна. Бэлчээр дэх уст цэгийн тооллогоор аймгийн хэмжээнд 905 инженерийн хийцтэй худаг, 569 гар худаг, 762 булаг, 36 шанд, 289 гол /давхардсан тоогоор/, 7 горхи, 111 нуур, тойром давхардсан тоогоор, 73 эвдэрсэн худаг, уст цэг, 1 усан сан тус тус бүртгэгдсэн байна. Сумдаар гадаргын усны судалгааг нэгтгэн дараах хүснэгтээр үзүүлэв.

Хүснэгт 82. Бэлчээр дэх уст цэгийн тоо

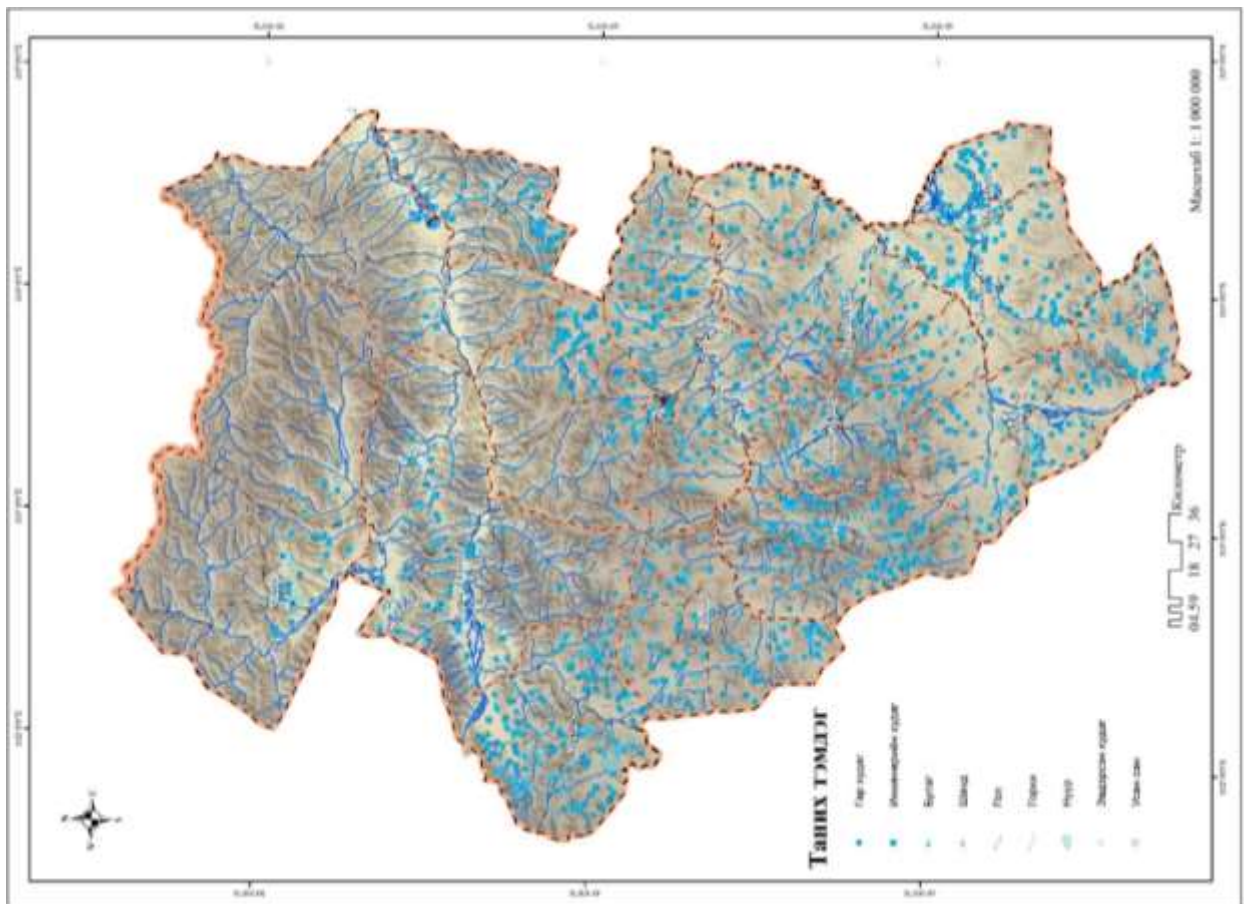
№	Сумын нэр	Нийт	Гар худаг	Инженерийн худаг	Булаг	Шанд	Гол, горхи	Нуур	Эвдэрсэн худаг	Усан сан
1	Баян-Агт	290	79	59	91	6	19	18	18	-
2	Баяннуур	132	64	49	5	-	7	7	-	-
3	Бугат	161	19	64	46	1	30	1	-	-
4	Булган	126	18	89	17	2	-	-	-	-
5	Бүрэгхангай	193	26	60	60	2	37	4	4	-
6	Гурванбулаг	150	30	50	45	-	9	15	1	-
7	Дашинчилэн	136	24	67	19	-	9	15	2	-
8	Могод	265	41	56	124	6	17	7	14	-
9	Орхон	216	27	78	83	-	21	7	-	-
10	Рашаант	102	6	61	16	-	5	5	8	1
11	Сайхан	193	32	38	58	9	16	21	19	-
12	Сэлэнгэ	196	142	9	18	5	22	-	-	-
13	Тэшиг	84	5	32	15	-	28	-	-	-
14	Хангал	127	14	68	27	-	18	-	-	-
15	Хишиг-Өндөр	167	17	54	71	5	17	3	-	-
16	Хутаг-Өндөр	213	25	69	67	-	41	4	7	-
НИЙТ		2751	569	903	762	36	296	111	73	1

Ус хангамжаар хамгийн өндөр сум нь Баян-Агт сум нийт 290 бэлчээр дэх уст цэгтэй бөгөөд үүнээс 79 гар худаг, 59 инженерийн худаг, 91 булаг, 6 шанд, 19 гол, 18 нуур мөн түүнчлэн 18 эвдэрсэн худаг, Могод сум нийт 265 бэлчээр дэх уст цэгтэй үүнээс 41 гар худаг,

56 инженерийн худаг, 19 булаг, 6 шанд, 17 гол, 7 нуур, Орхон сум нийт 216 бэлчээр дэх уст цэгтэй үүнээс 27 гар худаг, 78 инженерийн худаг, 83 булаг, 21 гол, 7 нуур, Хутаг-Өндөр сум сум нийт 213 бэлчээр дэх уст цэгтэй үүнээс 25 гар худаг, 69 инженерийн худаг, 67 булаг, 35 гол, 6 горхи, 4 нуур мөн түүнчлэн 7 эвдэрсэн худаг бүртгэгдсэн байна.

Диаграмм 16. Уст цэгийн тоо сумдаар

Зураг 80. Бэлчээр дэх уст цэгийн байришлын зураг

1.4.3. ХОТ, ТОСГОН БУСАД СУУРИН ГАЗРЫН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ

1.4.3.1. Сум суурин газрын ашиглалтын байдал

Хот, тосгон, бусад суурин газарт “Хот, тосгон, бусад суурины барилга байгууламжийн газар, суурьшлын газар, үйлдвэр, уурхайн дэвсгэр болон нийтийн эдэлбэрийн газар, амралт, аялал жуулчлалын газар, баг, хорооны төвүүд” хамаарна.

Хот, тосгон, бусад суурины тэг гортигийн доторх зам, шугам, сүлжээний газар, ойн болон усны сан бүхий газрын талбайг тодорхойлж, тус тусын хамаарагдах ангилалд бүртгэнэ. Хот, тосгон бусад суурины газрыг дараах дэд ангилалд хамруулдаг. Үүнд:

- Барилга, байгууламжийн газар: иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын эзэмшил ашиглалтад байгаа барилга, байгууламжийн доорх газрыг хамаарна.
- Суурьшлын газар: нийтийн орон сууц, амины орон сууц, гэр орон сууцны хашааны газар, гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газруудыг хамаарна.
- Үйлдвэрийн газар: үйлдвэрийн албан контор, үйлдвэрлэлийн барилга байгууламж, бусад газар гэж ангилан доорх талбайг хамаарна.
- Нийтийн эдэлбэрийн газар: “Хот, тосгон бусад суурины гудамж, талбай, иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын эзэмшлийн бус амралт, зугаалга, биеийн тамирын зориулалтын газар, ногоон байгууламж, цэцэрлэгжүүлж зүлэгжүүлсэн талбай, цэнгэлдэх хүрээлэн, наадмын, нэрэмжит болон тоглоомын талбайнууд, хөшөө, дурсгалын доорх газар, эзэмшил ашиглалтад олгогдоогүй сул чөлөөтэй газрууд, оршуулгын газар, хог хаягдлын цэг, морин уралдааны бариа, авто спортын уралдааны газар болон бусад газрууд” хамаарна.
- Амралт, аялал, жуулчлалын газар: хүүхдийн зуслан, амралтын газар, аялал, жуулчлалын бааз, рашаан сувиллын газрыг хамгаалалтын бүсийн хамт тооцно.
- Уурхайн эзлэх газар: ашиглалтын лицензээр олгогдсон, ашиглалт олборлолт явуулж буй, үйлдвэрлэлийн барилга байгууламж, нөөц газар гэж ангилан тус бүрийн эзлэх талбайн хэмжээг хамаарна.
- Багийн төвийн доторх газар: тухайн сумын багийн төвийн нэгж талбар бүрээр тус тус хамаарч бүртгэнэ.

Булган аймгийн хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газар 52311.8 га буюу нийт нутаг дэвсгэрийн 1.1 хувийг эзэлж байна. Үүнээс барилга, байгууламжийн газар 500.3 га буюу 0.9 хувийг, суурьшлын газар 2390.0 га буюу 4.1 хувийг, үйлдвэрийн газар 145.7 га буюу 0.2 хувийг, нийтийн эдэлбэрийн газар 16415.3 га буюу 28.0 хувийг, амралт, аялал жуулчлалын газар 467.1 га буюу 0.8 хувийг, уурхайн газар 28622.5 га буюу 66.0 хувийг тус тус эзэлж байна.

Хүснэгт 83. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газар

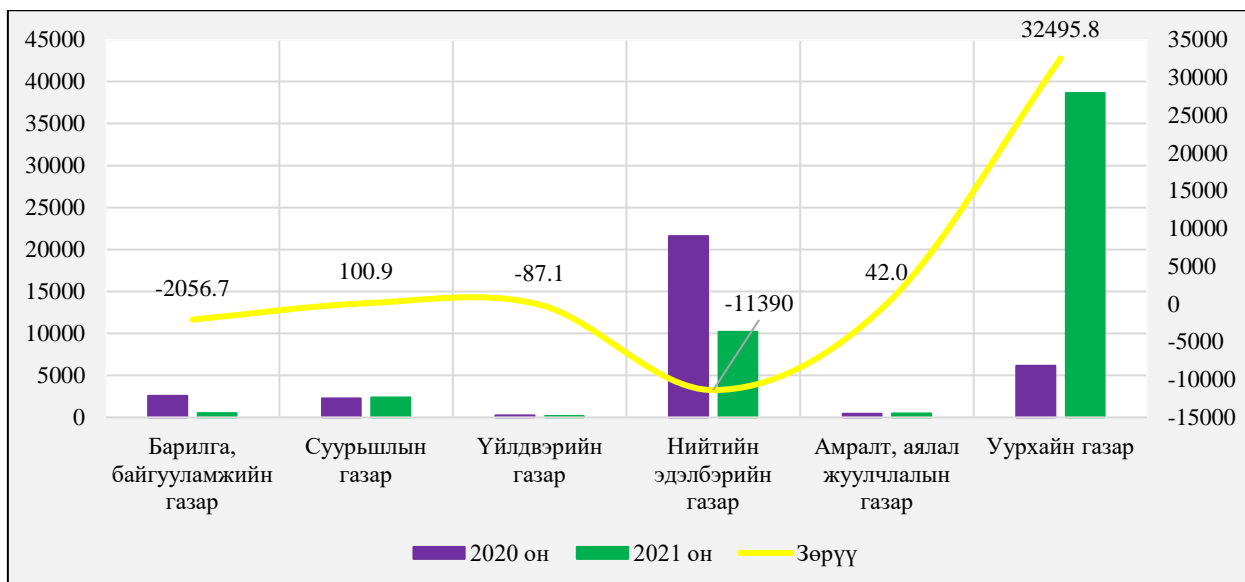
Газрын нэгдмэл сангийн ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Хот, тосгон, бусад суурины газар		52,298.2	100
Үүнээс	Барилга, байгууламжийн газар	499.6	1.0
	Төрийн захиргааны байгууллага	138.1	
	Шинжлэх ухааны байгууллага	1.6	
	Урлаг, соёлын байгууллага	8.3	
	Боловсролын байгууллага	99.8	
	Эрүүл мэндийн байгууллага	16.2	
	Банк, санхүүгийн байгууллага	1.5	
	Биеийн тамир, спортын байгууллага	14.3	
	Нам, олон нийтийн байгууллага	2.1	
	Сүм, хийд, шашны байгууллага	24.9	
	Зочид буудлын цогцолбор	4.0	
	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний газар, төв, цогцолбор	148.8	
	Дэд бүтцийн байгууллага	2.6	

	Музей, түүх, соёлын дурсгалт газар	1.3	
	Гадаадын шашны байгууллагын газар	0.2	
	Автомашинь засвар үйлчилгээний цэг	1.5	
	Автомашинь гараж	2.2	
	Шатах, тослох материал түгээгүүрийн газар, агуулах, ШТС	30.2	
	Ус түгээх цэг	1.9	
	Авто тээврийн үйлчилгээний зориулалтын барилга, байгууламж	0.4	
	Суурьшлын газар	2,376.7	4.5
Үүнээс	5-8 давхар нийтийн орон сууц	3.7	
	4 ба түүнээс доош давхар нийтийн орон сууц	1.1	
	Амины орон сууц	77.6	
	Гэр, орон сууцны хашааны газар	2,050.1	
	Гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар	246.1	
	Үйлдвэрийн газар	145.7	0.3
Үүнээс	Үйлдвэрийн албан контор	22.5	
	Үйлдвэрлэлийн барилга, байгууламж, бусад газар	123.2	
	Нийтийн эдэлбэрийн газар	10,184.4	19.5
Үүнээс	Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын эзэмшлийн бус амралт, зугаалга, биеийн тамирын зориулалтын газар	0.1	
	Нийтийн эзэмшлийн ногоон байгууламж, цэцэрлэгжүүлж, зүлэгжүүлсэн талбай	16.1	
	Цэнгэлдэх хүрээлэн, наадмын талбай	5.7	
	Нэрэмжит талбай, хөшөө, дурсгалын газар	2.9	
	Тоглоомын талбай	5.2	
	Эзэмшил, ашиглалтанд олгогдоогүй сул чөлөөтэй газар	9,776.3	
	Хогийн цэг	227.8	
	Оршуулгын газар	141.8	
	Нийтийн эзэмшлийн бусад газар	6.3	
	Морин уралдааны бариа, автоспортын уралдааны газар	0.01	
	Усан оргилуур	2.3	
	Амралт, аялал жуулчлалын газар	466.7	0.9
Үүнээс	Хүүхдийн зуслан	25.3	
	Амралтын газар	223.2	
	Аялал, жуулчлалын бааз	91.1	
	Рашаан, сувиллын газар	127.1	
	Уурхайн газар	38,625.1	73.8
Үүнээс	Ашиглалт, олборлолт явуулж буй талбай	11,599.1	
	Уул уурхайн үйлдвэрлэлийн барилга, байгууламж	989.2	
	Нөөц газар	26,036.9	

Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газар 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллого, тоо бүртгэлийн тайлангийн дүнтэй харьцуулан үзэхэд нийт ангиллын газар 19104.8 га газраар нэмэгдсэн байна. Үүнээс барилга, байгууламжийн газар 2056.7 га, үйлдвэрийн 87.1 га, нийтийн эдэлбэрийн газар 11390 га газраар багассан бол, суурьшлын газар 100.9 га, амралт, аялал жуулчлалын газар 42.0 га газраар тус тус нэмэгдсэн байна.

Хүснэгт 84. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газрын өөрчлөлт

№	Газрын нэгдмэл сангийн ангилал	Талбайн хэмжээ /га/			
		2020 он	2021 он	Зөрүү	
1	Хот, тосгон, бусад суурины газар	33,193.4	52,298.2	19,104.8	
2	Үүнээс	Барилга, байгууламжийн газар	2,556.3	499.6	-2,056.7
3		Суурьшлын газар	2,275.8	2,376.7	100.9
4		Үйлдвэрийн газар	232.8	145.7	-87.1
5		Нийтийн эдэлбэрийн газар	21,574.4	10,184.4	-11,390
6		Амралт, аялал жуулчлалын газар	424.7	466.7	42
7		Уурхайн газар	6,129.3	38,625.1	32,495.8

Диаграмм 17. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газрын өөрчлөлт

Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газар 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллого, тоо бүртгэлийн тайлангийн дүнтэй 2021 оны шинэчилсэн хот, тосгон бусад суурины газрын тоо бүртгэлтэй сумдаар харьцуулан үзэхэд Баян-Агт, Булган, Сэлэнгэ, Хангал, Хутаг-Өндөр сумдын хот, тосгон бусад суурины газар тодорхой хэмжээгээр буурсан бол бусад сумдын хувь нэмэгдсэн байна. Хот, тосгон бусад суурины ангиллын газар нэмэгдэх хамгийн гол шалтгаан нь шинэчилсэн бүртгэлээр уурхай эдэлбэр газрыг нэмж бүртгэснээс шалтгаалсан байна /Хүснэгт 85/.

Хүснэгт 85. Хот, тосгон, бусад суурины ангиллын газрын өөрчлөлт, сумаар

№	Сумын нэр	Үүнээс																				
		Хот, тосгон, бусад суурины газар, га			Барилга, байгууламжийн газар, га			Суурьшлын газар, га			Үйлдвэрийн газар, га			Нийтийн эдэлбэрийн газар, га			Амралт, аялал жуулчлалын газар, га			Уурхайн газар, га		
		2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү
1	Баян-Агт	943.8	725.4	-218.4	7.9	13.6	5.7	70.5	56.7	-13.8	2.6	0.1	-2.5	845.4	634.2	-211.2	17.5	20.7	3.2	-	-	0.0
2	Баяннуур	491.9	2,120.0	1,628.1	20.7	7.2	-13.5	73.8	52.2	-21.6	6.0	3.0	-3.0	391.4	534.7	143.3	0.0		0.0	-	1,522.9	1,522.9
3	Бугат	1,204.6	1,493.1	288.5	243.0	31.3	-211.7	192.0	218.0	26.0	5.1	17.2	12.1	704.8	692.6	-12.2	36.6	44.4	7.8	23.0	489.6	466.6
4	Булган	7,037.1	1,595.1	-5,442.0	111.6	90.0	-21.6	364.7	455.5	90.8	10.5	36.7	26.2	6,491.4	998.7	-5,492.7	58.9	14.2	-44.7	-	-	0.0
5	Бүрэгхангай	6,816.5	11,562.7	4,746.2	25.6	1.9	-23.7	53.1	70.0	16.9	0.1	0.7	0.6	942.8	837.7	-105.1	3.0	3.5	0.5	5,792.0	10,648.7	4,856.7
6	Гурванбулаг	1,666.5	2,272.2	605.7	30.3	7.2	-23.1	62.7	71.2	8.5	0.0	-	0.0	1,546.0	1,836.6	290.6	4.0	0.1	-3.9	23.5	357.1	333.6
7	Дашинчилэн	3,182.1	6,126.2	2,944.1	10.3	14.3	4.0	138.7	135.4	-3.3	-	-	0.0	2,984.0	284.8	-2,699.2	9.1	13.5	4.4	40.0	5,678.2	5,638.2
8	Могод	407.4	445.9	38.5	17.8	9.7	-8.1	75.2	50.8	-24.4	-	1.3	1.3	307.3	359.0	51.7	7.2	23.6	16.4	-	1.6	1.6
9	Орхон	2,072.6	17,357.7	15,285.1	1,012.4	36.6	-975.8	141.9	223.0	81.1	3.0	1.8	-1.2	860.7	643.4	-217.3	39.2	43.6	4.4	15.3	16,409.3	16,394.0
10	Рашаант	225.5	440.3	214.8	35.4	22.4	-13.0	112.1	67.2	-44.9	0.1	0.7	0.6	78.0	341.0	263.0		9.0	9.0	-	-	0.0
11	Сайхан	566.6	1,686.6	1,120.0	13.2	20.7	7.5	52.5	42.0	-10.5	0.5	15.7	4.9	417.7	287.3	-130.4	17.0	9.5	-7.5	65.6	1,311.5	1,245.9
12	Сэлэнгэ	2,367.4	820.0	-1,547.4	755.6	53.2	-702.4	378.1	348.6	-29.5	52.5	32.8	-19.7	1,164.3	360.5	-803.8	17.0	25.0	8.0	-	-	0.0
13	Тэшиг	2,645.7	3,044.0	398.3	31.9	82.2	50.3	226.0	180.2	-45.8	0.5	5.4	4.9	2,197.9	559.0	-1,638.9	20.0	11.1	-8.9	169.4	2,206.2	2,036.8
14	Хангал	870.7	598.0	-272.7	54.2	41.1	-13.1	106.5	119.4	12.9	140.0	1.8	-138.2	439.3	297.1	-142.2	130.7	138.6	7.9	-	-	0.0
15	Хишиг-Өндөр	428.7	975.8	547.1	15.3	8.5	-6.8	70.0	68.5	-1.5	9.0	6.1	-2.9	328.8	877.6	548.8	5.5	15.1	9.6	-	-	0.0
16	Хутаг-Өндөр	2,266.4	1,035.2	-1,231.2	171.2	59.9	-111.3	158.1	217.9	59.8	3.0	22.4	19.4	1,874.6	640.1	-1,234.5	59.0	94.8	35.8	0.5	0.0	-0.5
НИЙТ		33,193.4	52,298.2	19,104.8	2,556.3	499.6	-2,056.7	2,275.8	2,376.7	100.9	232.8	145.7	-87.1	21,574.4	10,184.4	-11,390.0	424.7	466.7	42.0	6,129.3	38,625.1	32,495.8

1.4.3.2. Барилга, байгууламжийн газар

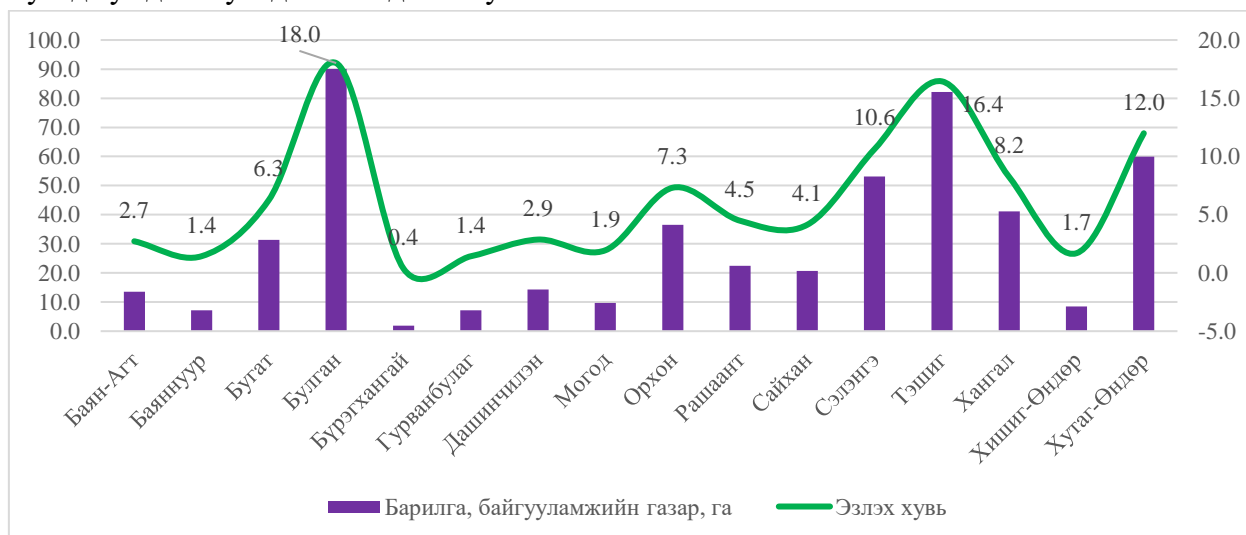
Барилга, байгууламжийн газар нь хот, тосгон бусад суурины ангиллын газрын 1.0 хувь буюу 499.6 га газрыг эзэлж байна. Үүнд төрийн захиргааны байгууллага, шинжлэх ухааны байгууллага, урлаг, соёлын байгууллага, боловсролын байгууллага, эрүүл мэндийн байгууллага, банк, санхүүгийн байгууллага, биеийн тамир, спортын байгууллага, нам, олон нийтийн байгууллага, сүм, хийд, шашны байгууллага, зочид буудлын цогцолбор, худалдаа, нийтийн үйлчилгээний газар, төв, цогцолбор, дэд бүтцийн байгууллага, музей, түүх, соёлын дурсгалт газар, гадаадын шашны байгууллагын газар, автомашины засвар үйлчилгээний цэг, автомашины гараж, шатах, тослох материал түгээгүүрийн газар, агуулах, шатахуун түгээх станц, ус түгээх цэг, авто тээврийн үйлчилгээний зориулалтын барилга, байгууламж тус тус хамаарагдаж байна.

Булган аймгийн нийт нутаг дэвсгэрт байгаа барилга, байгууламжийн дэд ангиллын газруудын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 86. Барилга, байгууламжийн газрын дэд ангиллын газар

Газрын нэгдмэл сангийн ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Барилга, байгууламжийн газар		499.6	100
Үүнээс	Төрийн захиргааны байгууллага	138.1	27.6
	Шинжлэх ухааны байгууллага	1.6	0.3
	Урлаг, соёлын байгууллага	8.3	1.7
	Боловсролын байгууллага	99.8	20.0
	Эрүүл мэндийн байгууллага	16.2	3.2
	Банк, санхүүгийн байгууллага	1.5	0.3
	Биеийн тамир, спортын байгууллага	14.3	2.9
	Нам, олон нийтийн байгууллага	2.1	0.4
	Сүм, хийд, шашны байгууллага	24.9	5.0
	Зочид буудлын цогцолбор	4.0	0.8
	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний газар, төв, цогцолбор	148.8	29.8
	Дэд бүтцийн байгууллага	2.6	0.5
	Музей, түүх, соёлын дурсгалт газар	1.3	0.3
	Гадаадын шашны байгууллагын газар	0.2	0.04
	Автомашины засвар үйлчилгээний цэг	1.5	0.3
	Автомашины гараж	2.2	0.4
	Шатах, тослох материал түгээгүүрийн газар, агуулах, ШТС	30.2	6.0
Ус түгээх цэг	1.9	0.4	
Авто тээврийн үйлчилгээний зориулалтын барилга, байгууламж	0.4	0.1	

Аймгийн хэмжээнд барилга байгууламжийн газар аймгийн төв Булган сум, Тэшиг, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр сумд нийт барилга байгууламжийн газрын 57.1 хувийг эзэлж байна. Бусад сумдын хувьд 10-аас доош хувийг эзэлж байна.

Диаграмм 18. Барилга, байгууламжийн газар /сум тус бүрээр/

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 87. Барилга, байгууламжийн газрын дэд ангиллын газар /сум тус бүрээр/

№	Сумын нэр	Барилга, байгууламжийн газар	Үүнээс																		
			Төрийн захиргааны байгууллага	Шинжлэх ухааны байгууллага	Урлаг, соёлын байгууллага	Боловсролын байгууллага	Эрүүл мэндийн байгууллага	Банк, санхүүгийн байгууллага	Бисийн тамир, спортын байгууллага	Нам, олон нийтийн байгууллага	Сүм, хийд, шашны байгууллага	Зочид буудлын цогцолбор	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний газар, тов, цогцолбор	Дэд бүтцийн байгууллага	Музей, түүх, соёлын дурсгалт газар	Гадаадын шашны байгууллагын газар	Автомашинны засвар үйлчилгээний цэг	Автомашинны гараж	Шагах, тослох материал түгээгүүрийн газар,	Ус түгээх цэг	Автотээврийн үйлчилгээний зориулалтын барилга, байгууламж
1	Баян-Агт	13.6	1.7	-	0.5	2.4	0.7	0.03	-	-	-	-	7.5	-	-	-	-	-	0.6	0.1	-
2	Баяннуур	7.2	0.5	-	0.1	1.9	0.5	-	-	-	-	-	2.7	-	1.1	-	-	0.1	0.1	0.3	-
3	Бугат	31.3	2.4	-	0.6	3.2	0.8	0.2	2.0	-	13.0	0.2	6.9	-	-	-	-	-	2.0	-	-
4	Булган	90.0	21.3	0.2	1.0	19.5	4.9	0.4	0.4	0.7	2.7	1.8	26.6	1.8	0.2	0.2	0.7	1.7	5.4	0.3	0.3
5	Бүрэгхангай	1.9	0.1	-	-	0.2	-	-	-	-	0.02	-	1.3	-	-	-	-	-	0.3	-	-
6	Гурванбулаг	7.2	0.8	-	0.4	3.8	0.6	-	-	0.005	0.1	-	1.3	-	-	-	-	-	0.2	0.0	-
7	Дашинчилэн	14.3	0.8	0.01	0.1	1.7	0.4	0.04	-	0.1	-	-	9.2	0.03	0.01	-	-	0.05	1.8	-	-
8	Могод	9.7	2.2	1.2	0.3	3.2	1.0	0.05	-	0.01	0.2	-	0.4	-	-	-	-	-	1.1	0.1	-
9	Орхон	36.6	6.8	0.1	0.8	7.0	0.3	0.02	-	0.02	2.1	-	12.3	0.1	-	-	-	0.01	4.1	1.0	0.03
10	Рашаант	22.4	0.3	-	0.6	1.7	0.4	0.01	0.2	-	1.4	-	11.6	0.3	-	-	0.7	0.3	5.0	-	-
11	Сайхан	20.7	1.6	-	0.02	1.8	0.8	0.03	0.7	0.1	2.3	-	12.4	-	0.01	-	-	-	0.8	0.1	-
12	Сэлэнгэ	53.2	8.0	-	0.4	23.6	1.7	0.3	0.5	0.1	3.0	-	13.3	0.3	-	-	-	-	1.9	-	0.1
13	Тэшиг	82.2	64.5	-	0.2	5.4	0.8	0.02	-	-	-	-	9.3	0.0	-	-	-	-	2.0	-	-
14	Хангал	41.1	0.4	-	1.0	13.3	0.8	0.1	8.5	1.0	-	-	15.7	0.2	-	-	-	-	0.1	-	-
15	Хишиг-Өндөр	8.5	0.9	-	0.1	4.4	0.9	0.1	-	-	-	-	1.5	0.0	-	-	0.1	-	0.4	-	-
16	Хутаг-Өндөр	59.9	25.8	-	2.1	6.7	1.7	0.2	0.1	0.1	0.1	1.9	16.7	-	-	-	-	-	4.5	0.1	-
Талбайн хэмжээ /га/		499.6	138.1	1.6	8.3	99.8	16.2	1.5	14.3	2.1	24.9	4.0	148.8	2.6	1.3	0.2	1.5	2.2	30.2	1.9	0.4
Эзлэх, %		100.0	27.6	0.3	1.7	20.0	3.3	0.3	2.9	0.4	5.0	0.8	29.8	0.5	0.3	0.0	0.3	0.4	6.0	0.4	0.1

1.4.3.3. Суурьшлын газар

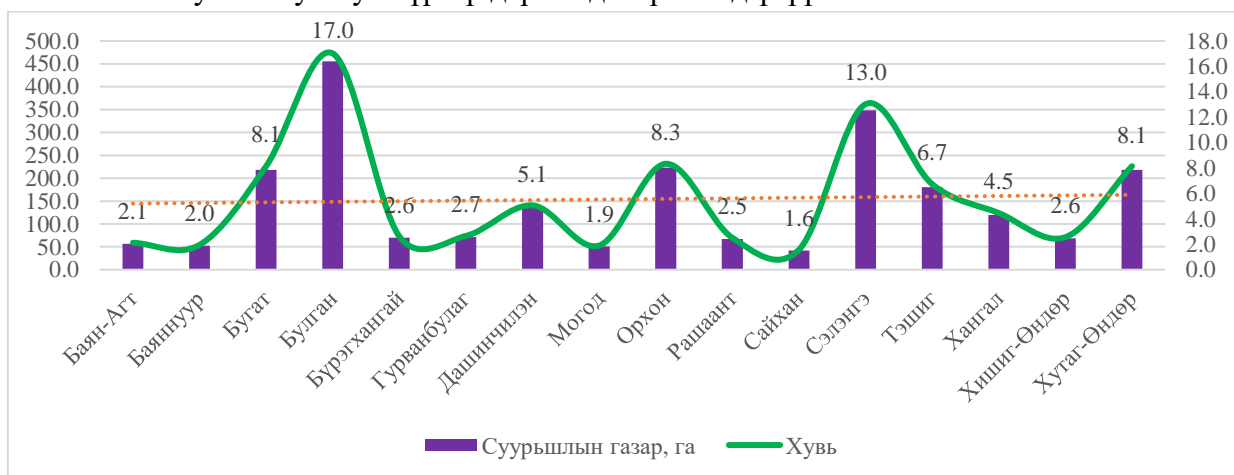
Суурьшлын газар нь хот, тосгон бусад суурины ангиллын газрын 4.5 хувь буюу 2376.7 га газрыг эзэлж байна. Үүнд 5-8 давхар нийтийн орон сууц, 4 ба түүнээс доош давхар нийтийн орон сууц, амины орон сууц, гэр, орон сууцны хашааны газар, гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар хамрагдана.

Аймгийн нийт нутаг дэвсгэрт байгаа суурьшлын бүсийн дэд ангиллын газруудын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 88. Суурьшлын газрын дэд ангиллын газар

Газрын нэгдмэл сангийн ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Суурьшлын газар		2376.7	100
Үүнээс	5-8 давхар нийтийн орон сууц	3.7	0.2
	4 ба түүнээс доош давхар нийтийн орон сууц	1.1	0.05
	Амины орон сууц	77.6	3.2
	Гэр, орон сууцны хашааны газар	2048.2	86.2
	Гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар	246.1	10.4

Нийт аймгийн нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд байгаа суурьшлын газрын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг сум тус бүрээр дараах диаграмм-д үзүүлэв.

Диаграмм 19. Суурьшлын газрын талбайн хэмжээ, эзлэх хувь /сум тус бүрээр/

Хүснэгт 89. Суурьшлын газрын дэд ангиллын газрын талбайн хэмжээ, эзлэх хувь /сум тус бүрээр/

№	Сумын нэр	Суурьшлын газар	Үүнээс				
			5-8 давхар нийтийн орон сууц	4 ба түүнээс доош давхар нийтийн орон сууц	Амины орон сууц	Гэр, орон сууцны хашааны газар	Гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар
1	Баян-Агт	56.7	-	-	0.2	56.5	-
2	Баяннуур	53.1	-	-	0.9	52.2	-
3	Бугат	252.3	-	-	35.2	151.6	65.5
4	Булган	420.5	3.7	0.5	0.2	408.7	7.4
5	Бүрэгхангай	69.8	-	0.01	-	69.8	-
6	Гурванбулаг	71.1	-	-	6.1	65.0	-
7	Дашинчилэн	135.4	-	-	0.2	135.2	-
8	Могод	50.8	-	0.2	0.1	49.7	0.9
9	Орхон	223.4	-	0.4	27.9	96.0	99.1
10	Рашаант	67.2	-	-	0.8	66.4	-
11	Сайхан	41.9	-	-	0.1	39.2	2.6
12	Сэлэнгэ	348.2	-	-	4.3	326.8	17.1
13	Тэшиг	180.2	-	-	0.5	177.6	2.1
14	Хангал	119.4	-	-	-	73.0	46.3
15	Хишиг-Өндөр	68.5	-	-	1	67.5	0.1
16	Хутаг-Өндөр	217.9	-	-	-	212.9	5.0
Талбайн хэмжээ /га/		2376.7	3.7	1.1	77.6	2048.2	246.1
Эзлэх, %		100.0	0.2	0.0	3.3	86.2	10.4

1.4.3.4. Үйлдвэрийн газар

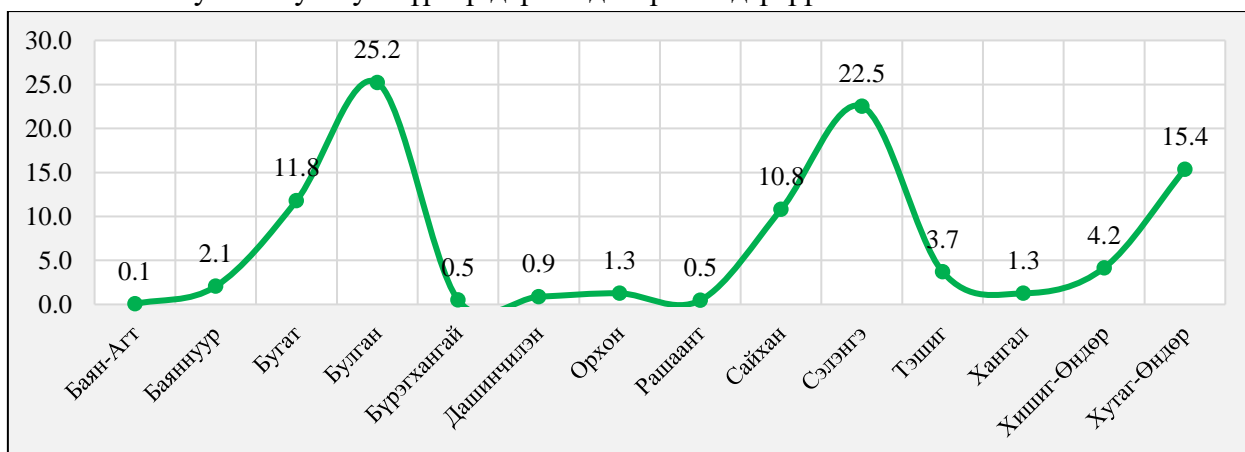
Үйлдвэрийн газар нь хот, тосгон бусад суурины ангиллын газрын 0.2 хувь буюу 145.7 га газрыг эзэлж байна. Үүнд үйлдвэрийн албан контор, үйлдвэрлэлийн барилга, байгууламж, бусад газар хамрагдана.

Аймгийн нийт нутаг дэвсгэрт байгаа үйлдвэрийн газрын дэд ангиллын газруудын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 90. Үйлдвэрийн газрын дэд ангиллын газар

Газрын нэгдмэл сангийн ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Үйлдвэрийн газар		145.7	100
Үүнээс	Үйлдвэрийн албан контор	22.5	15.4
	Үйлдвэрлэлийн барилга, байгууламж, бусад газар	123.2	84.6

Нийт аймгийн нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд байгаа суурьшлын газрын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг сум тус бүрээр дараах диаграмм-д үзүүлэв.

Диаграмм 20. Үйлдвэрийн газрын /сум тус бүрээр/

Хүснэгт 91. Үйлдвэрийн газрын дэд ангиллын газар /сум тус бүрээр/

№	Сумын нэр	Үйлдвэрийн газар	Үүнээс	
			Үйлдвэрийн албан контор	Үйлдвэрлэлийн барилга, байгууламж, бусад газар
1	Баян-Агт	0.1	-	0.1
2	Баяннуур	3.0	-	3.0
3	Бугат	17.2	-	17.2
4	Булган	36.7	5.2	31.5
5	Бүрэгхангай	0.7	-	0.7
7	Дашинчилэн	1.3	-	1.3
9	Орхон	1.8	-	1.8
10	Рашаант	0.7	-	0.7
11	Сайхан	15.7	15.0	0.7
12	Сэлэнгэ	32.8	-	32.8
13	Тэшиг	5.4	1.7	3.7
14	Хангал	1.8	-	1.8
15	Хишиг-Өндөр	6.1	-	6.1
16	Хутаг-Өндөр	22.4	0.6	21.8
Талбайн хэмжээ /га/		145.7	22.5	123.2
Эзлэх, %		100	15.4	84.6

1.4.3.5. Нийтийн эдэлбэрийн газар

Нийтийн эдэлбэрийн газар нь хот тосгон, бусад суурины ангиллын газрын 19.5 хувь 10184.4 га газрыг эзэлж байна. Үүнд иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын эзэмшлийн бус амралт, зугаалга, биеийн тамирын зориулалтын газар, нийтийн эзэмшлийн ногоон байгууламж, цэцэрлэгжүүлж, зүлэгжүүлсэн талбай, цэнгэлдэх хүрээлэн, наадмын талбай, нэрэмжит талбай, хөшөө, дурсгалын газар, тоглоомын талбай, эзэмшил, ашиглалтад

олгогдоогүй сул чөлөөтэй газар, хогийн цэг, оршуулгын газар, нийтийн эзэмшлийн бусад газар, морин уралдааны бариа, авто спортын уралдааны газар, усан оргилуур хамарч байна.

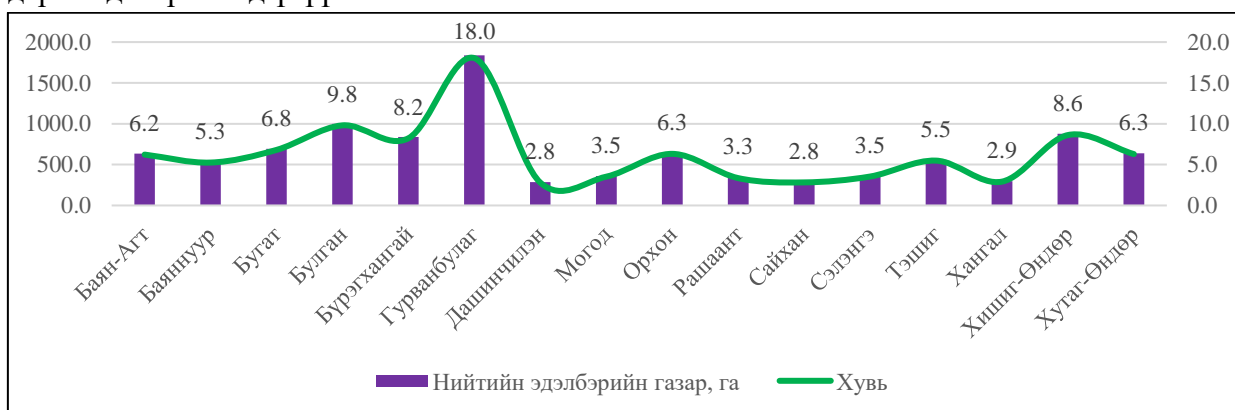
Аймгийн нийт нутаг дэвсгэрт байгаа нийтийн эдэлбэрийн газрын дэд ангиллын газруудын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 92. Нийтийн эдэлбэрийн газрын дэд ангилал

Газрын нэгдмэл сангийн ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Нийтийн эдэлбэрийн газар		10184.4	100
Үүнээс	Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын эзэмшлийн бус амралт, зугаалга, биеийн тамирын зориулалтын газар	0.1	0.001
	Нийтийн эзэмшлийн ногоон байгууламж, цэцэрлэгжүүлж, зүлэгжүүлсэн талбай	16.1	0.2
	Цэнгэлдэх хүрээлэн, наадмын талбай	5.7	0.1
	Нэрэмжит талбай, хөшөө, дурсгалын газар	2.9	0.03
	Тоглоомын талбай	5.2	0.1
	Эзэмшил, ашиглалтад олгогдоогүй сул чөлөөтэй газар	9776.3	96.0
	Хогийн цэг	227.8	2.2
	Оршуулгын газар	141.8	1.4
	Нийтийн эзэмшлийн бусад газар	6.3	0.01
	Морин уралдааны бариа, авто спортын уралдааны газар	0.01	0.0001
	Усан оргилуур	2.3	0.02

Нийтийн эдэлбэрийн газрын 96.0 хувийг эзэмшил, ашиглалтад олгогдоогүй сул чөлөөтэй газар, 2.2 хувийг хогийн цэг, 1.4 хувийг оршуулгын газар, бусад дэд ангиллын газрууд 0.0001-0.2 хувийг тус тус эзэлж байна.

Нийтийн эдэлбэрийн газрын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг сум тус бүрээр дараах диаграмм-д үзүүлэв.

Диаграмм 21. Нийтийн эдэлбэрийн газар /сум тус бүрээр/

Нийтийн эдэлбэрийн газар нь Гурванбулаг суманд 18.0 хувь, Булган суманд 9.8 хувь, Баян-Агт, Бугат, Орхон, Хишиг-Өндөр, Хутаг-Өндөр, Бүрэгхангай сумдад 6.2-8.6 хувь, үлдсэн сумдад 2-5 хувь байна. Тус ангиллын газрын дэд ангиллын газрын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувийг дараах хүснэгтэд сум тус бүрээр үзүүлэв.

Хүснэгт 93. Нийтийн эдэлбэрийн газрын дэд ангилал /сум тус бүрээр/

№	Сумын нэр	Нийтийн эдэлбэрийн газар	Үүнээс										
			Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын эзэмшлийн бус амралт, зугаалга, биеийн тамирын зориулалтын газар	Нийтийн эзэмшлийн ногоон байгууламж, нэцэрлэгжүүлж, зүлэгжүүлсэн талбай	Цэнгэлдэх хүрээлэн, наадмын талбай	Нэрэмжит талбай, хөшөө, дурсгалын газар	Тоглоомын талбай	Эзэмшил, ашиглалтад олгогдоогүй сул чөлөөтэй газар	Хогийн нэг	Оршууллын газар	Нийтийн эзэмшлийн бусад газар	Морин уралдааны бариа, авто спортын уралдааны газар	Усан оргилуур
1	Баян-Агт	634.2	-	-	0.6	-	-	629.1	1.4	3.1	-	-	-
2	Баяннуур	534.6	-	-	0.2	-	0.5	520.8	3.6	8.3	1.2	-	-
3	Бугат	692.7	-	-	0.4	0.9	1	657.0	3.3	28.6	1.5	0.01	-
4	Булган	998.8	-	12.6	-	0.1	0.6	971.0	-	10.9	3.6	-	-
5	Бүрэгхангай	837.8	-	-	0.4	-	0	827.4	8.6	1.4	-	-	-
6	Гурванбулаг	1836.6	-	1	-	-	-	1,820.0	7	8.6	0.01	-	-
7	Дашинчилэн	284.8	-	-	0.5	-	0.3	257.7	14.7	11.6	-	-	-
8	Могод	359.0	-	-	0.4	-	-	351.8	2.7	4.1	-	-	-
9	Орхон	643.4	0.1	1.6	0.5	-	0.3	582.4	24.5	32	-	-	2
10	Рашаант	341.0	-	-	-	-	-	324.6	15.7	0.7	-	-	-
11	Сайхан	287.2	-	0.9	-	-	-	233.4	48.3	4.6	-	-	-
12	Сэлэнгэ	360.5	-	-	1.1	-	-	347.0	6.5	5.9	-	-	-
13	Тэшиг	559.0	-	-	0.4	2	2.1	520.7	29.2	4.4	-	-	0.2
14	Хангал	297.0	-	-	-	-	-	280.1	13.6	3.3	-	-	-
15	Хишиг-Өндөр	877.6	-	-	-	-	-	847.3	20.4	9.9	-	-	-
16	Хутаг-Өндөр	640.1	-	-	1.1	-	0.4	606.1	28.2	4.3	-	-	-
Талбайн хэмжээ /га/		10,184.4	0.1	16.1	5.7	2.9	5.2	9,776.3	227.8	141.8	6.3	0.01	-
Эзлэх, %		100	0.001	0.2	0.1	0.03	0.1	96.0	2.2	1.4	0.1	0.0001	0.02

1.4.3.6. Амралт, аялал жуулчлалын газар

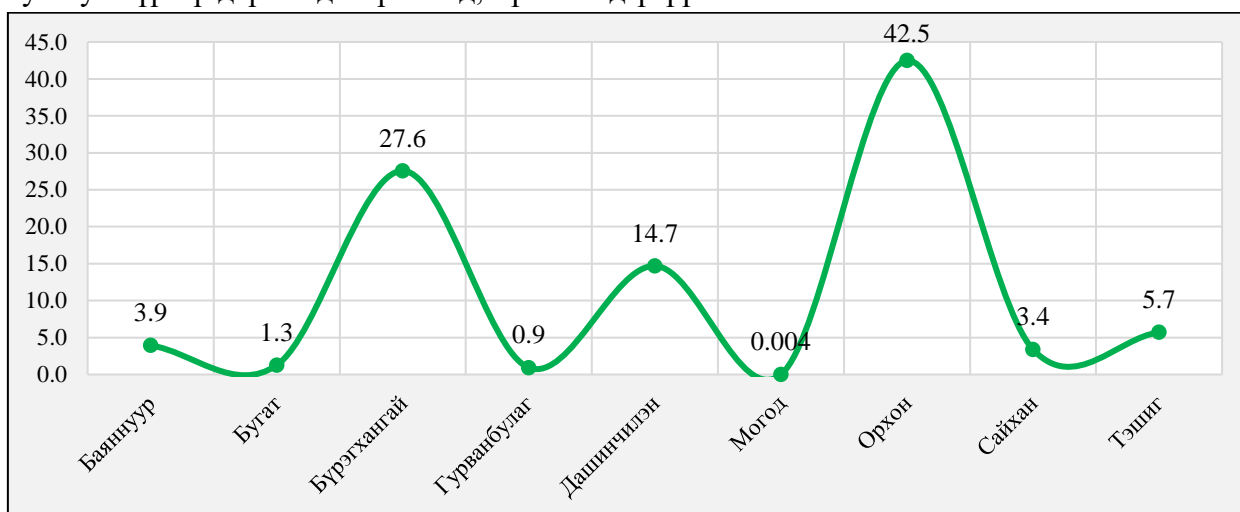
Амралт, аялал жуулчлалын газар нь хот тосгон, бусад суурины ангиллын газрын 0.8 хувь 467.1 га газрыг эзэлнэ. Үүнд хүүхдийн зуслан, амралтын газар, аялал, жуулчлалын бааз, рашаан, сувиллын газар хамрагдана.

Хүснэгт 94. Амралт, аялал жуулчлалын газрын дэд ангиллын газар

Газрын нэгдмэл сангийн ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Амралт, аялал жуулчлалын газар		467.1	100.0
Үүнээс	Хүүхдийн зуслан	25.3	5.4
	Амралтын газар	223.6	47.9
	Аялал, жуулчлалын бааз	91.1	19.5
	Рашаан, сувиллын газар	127.1	27.2

Тус ангиллын газрын 47.9 хувийг амралтын газар, 27.2 хувийг рашаан, сувиллын газар, 19.5 хувийг аялал, жуулчлалын баазын газар, 5.4 хувийг хүүхдийн зуслангийн газар тус тус эзэлж байна.

Амралт, аялал жуулчлалын газрын талбайн хэмжээ болон эзлэх хувь, дэд ангилал сум тус бүрээр дараах диаграмм-д, хүснэгтэд үзүүлэв.

Диаграмм 22. Амралт, аялал жуулчлалын газар /сум тус бүрээр/

Хүснэгт 95. Амралт, аялал жуулчлалын газрын дэд ангилал /сум тус бүрээр/

№	Сумын нэр	Амралт, аялал жуулчлалын газар	Үүнээс			
			Хүүхдийн зуслан	Амралтын газар	Аялал, жуулчлалын бааз	Рашаан, сувиллын газар
1	Баян-Агт	20.7	0.1	1.2	5.0	14.4
2	Бугат	44.4	3.1	35.3	6.0	-
3	Булган	18.1	-	12.0	3.5	2.6
4	Бүрэгхангай	0.1	-	-	-	0.1
5	Гурванбулаг	0.1	-	0.1	-	-
6	Дашинчилэн	13.5	-	-	3.8	9.7
7	Могод	23.6	-	2.8	4.8	16.0
8	Орхон	43.6	1.0	38.0	-	4.6
9	Рашаант	9.0	-	-	9.0	-
10	Сайхан	9.5	-	-	0.3	9.1
11	Сэлэнгэ	25.0	2.1	7.6	11.4	3.8
12	Тэшиг	11.1	-	5.0	5.1	1.0
13	Хангал	138.6	17.4	119.8	-	1.3
14	Хишиг-Өндөр	15.1	1.5	-	12.1	1.5
15	Хутаг-Өндөр	94.8	-	1.8	30.1	63.0
Талбайн хэмжээ /га/		467.1	25.3	223.6	91.1	127.1
Эзлэх, %		100.0	5.4	47.9	19.5	27.2

Аймгийн хэмжээнд одоогийн байдлаар нийт 104 амралт, аялал жуулчлалын газар байгаагаас амралтын газар 43, аялал жуулчлалын бааз 36, рашаан сувиллын газар 22,

хүүхдийн зуслан 3 байна. Амралт, сувилал, жуулчны бааз болон түүнтэй холбоотой үйлчилгээний газруудын байршлыг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 9б. Амралт, рашаан сувилал, жуулчны баазуудын газрын байршил

№	Сумын нэр	Газрын нэр	Төрөл	Өргөрөг	Уртгаг
1	Баян-Агт	Хануй рашаан	Амралтын газар	48°56'46.7"	102°07'44.8"
2		Хануй рашаан	Амралтын газар	48°56'44.4"	102°07'45.3"
3		Хануй рашаан	Аялал, жуулчлалын газар	48°56'46.8"	102°07'55.2"
4		Хануй рашаан	Аялал, жуулчлалын газар	48°56'48.7"	102°07'55.3"
5		Хануй рашаан	Аялал, жуулчлалын газар	48°56'43.5"	102°07'44.7"
6		Хануй рашаан	Аялал, жуулчлалын газар	48°56'43.8"	102°07'29.3"
7		Хануй рашаан	Аялал, жуулчлалын газар	48°56'46.2"	102°07'33.1"
8		Хануй рашаан	Рашаан, сувиллын газар	48°56'46.7"	102°07'49.6"
9		Хануй рашаан	Рашаан, сувиллын газар	48°56'51.7"	102°07'49.4"
10		Хануй рашаан	Рашаан, сувиллын газар	48°57'01.2"	102°07'41.4"
11		Хануй рашаан	Рашаан, сувиллын газар	48°56'35.5"	102°07'36.9"
12		Хануй рашаан	Рашаан, сувиллын газар	48°56'44.7"	102°07'43.0"
13		Цагаан гол	Амралтын газар	49°10'16.0"	102°21'15.7"
14		Цагаан гол	Амралтын газар	49°10'04.7"	102°20'57.4"
15		Цагаан гол	Амралтын газар	49°10'08.4"	102°20'50.0"
16		Цагаан голын Баруун дэнж	Аялал, жуулчлалын газар	49°10'09.5"	102°20'54.8"
17		Цагаан голын Баруун дэнж	Рашаан, сувиллын газар	49°10'05.1"	102°20'48.9"
18		Цагаан голын зүүн дэнж	Аялал, жуулчлалын газар	49°10'05.6"	102°21'17.7"
19	Бугат	Арцатын ам	Аялал, жуулчлалын газар	49°21'44.3"	103°33'44.2"
20		Арцатын ам	Аялал, жуулчлалын газар	49°21'48.7"	103°33'48.7"
21		Баянзүрх	Амралтын газар	49°12'04.5"	103°40'12.7"
22		Бортын ам	Амралтын газар	49°05'00.3"	104°00'17.2"
23		Бугатын эх	Амралтын газар	49°01'09.0"	103°36'13.9"
24		Даваат булаг	Амралтын газар	49°07'49.6"	103°55'09.5"
25		Мааньт	Амралтын газар	49°00'58.2"	103°42'20.0"
26		Наран	Амралтын газар	48°56'55.3"	103°43'11.0"
27		Өвөлжөөн булаг	Хүүхдийн зуслан	48°51'52.8"	103°24'01.4"
28		Өргөө булаг	Амралтын газар	49°07'52.8"	103°53'56.5"
29		Хуурай	Амралтын газар	48°59'25.6"	103°13'26.6"
30		Хуурай	Аялал, жуулчлалын газар	48°59'27.1"	103°13'29.8"
31		Хүнгүй	Амралтын газар	48°54'43.4"	103°20'41.1"
32		Баянцагаан	Амралтын газар	49°05'38.0"	104°00'29.8"
33		Мааньт	Амралтын газар	49°01'53.6"	103°43'56.9"
34	Булган	Жаргалантын ам	Амралтын газар	48°50'35.7"	103°25'24.3"
35		Жаргалантын ам	Амралтын газар	48°50'29.9"	103°23'07.1"
36		Жаргалантын ам	Рашаан, сувиллын газар	48°50'33.5"	103°22'52.3"
37	Бүрэгхангай	Өвөр цуурай	Аялал, жуулчлалын газар	48°17'07.8"	103°49'14.0"
38		Сумын төв	Амралтын газар	48°16'03.2"	103°48'55.7"
39	Гурванбулаг	-	Аялал, жуулчлалын газар	47°40'36.4"	103°31'53.2"
40		Сувраа	Аялал, жуулчлалын газар	47°25'02.3"	103°39'20.4"
41	Дашинчилэн	Зайдангийн ар	Аялал, жуулчлалын газар	47°53'10.6"	103°55'01.5"
42		Номын булаг	Рашаан, сувиллын газар	47°48'49.6"	104°20'17.2"
43	Могод	Бураат	Амралтын газар	48°16'09.0"	102°58'11.2"
44		Сумын төв	Рашаан, сувиллын газар	48°15'55.3"	102°58'10.4"
45		Сумын төв	Рашаан, сувиллын газар	48°16'03.8"	102°57'56.3"
46		Сумын төв	Рашаан, сувиллын газар	48°15'54.2"	102°58'15.6"
47	Орхон	Бүрэн бүстий овоо	Рашаан, сувиллын газар	48°58'07.0"	104°03'06.0"
48		Өрмийн хошуу	Амралтын газар	48°38'46.6"	103°02'33.9"
49		Бүрэн бүстий	Амралтын газар	48°56'03.7"	104°01'32.9"
50		Бүрэн бүстий	Амралтын газар	48°55'54.7"	104°03'22.1"
51		Бүрэн бүстий	Амралтын газар	48°55'59.9"	104°02'38.3"
52		Даваатын ам	Амралтын газар	48°51'41.6"	103°56'18.2"
53		Майхан Шар хад	Амралтын газар	48°55'30.3"	103°56'22.5"
54		Мойлтын нуга	Амралтын газар	48°40'56.4"	103°37'36.4"
55		Ташир	Амралтын газар	48°56'13.5"	104°05'53.7"
56		Хөх чулууны ам	Амралтын газар	48°56'45.6"	104°03'23.9"
57		Яргай Модот толгой	Амралтын газар	48°56'47.4"	103°57'29.8"
58		Яргай Модот толгой	Амралтын газар	48°56'54.0"	103°57'59.2"
59	Рашаант	Бичигт	Аялал, жуулчлалын газар	47°22'00.5"	103°48'49.6"
60		Бөмбөгөр Ханхархайрхан	Аялал, жуулчлалын газар	47°25'35.5"	103°43'21.6"

61		Рашаант Натур тур	Аялал, жуулчлалын газар	47°24'26.2"	103°40'17.6"
62		Тарна хийд	Аялал, жуулчлалын газар	47°25'16.5"	103°42'32.2"
63		Тарна-Элсэн тасархай	Аялал, жуулчлалын газар	47°20'22.9"	103°41'11.3"
64		Тахилт нуур	Аялал, жуулчлалын газар	47°21'20.9"	103°41'32.5"
65		Тахилт нуурын урд	Аялал, жуулчлалын газар	47°21'53.1"	103°40'43.9"
66		Үнэгт	Аялал, жуулчлалын газар	47°19'36.7"	103°46'27.1"
67		Цэцэрлэгийн ам	Аялал, жуулчлалын газар	47°26'39.4"	103°44'26.5"
68		Шивээтийн өвөр	Аялал, жуулчлалын газар	47°25'19.0"	103°41'46.9"
69		Шүүтийн гол	Аялал, жуулчлалын газар	47°22'38.6"	103°40'04.5"
70	Сайхан	Атайтын ам	Аялал, жуулчлалын газар	48°41'46.1"	102°30'57.6"
71		Хунт рашаант	Рашаан, сувиллын газар	48°28'4.8"	102°33'21.8"
72		Хунт рашаант	Рашаан, сувиллын газар	48°27'40.8"	102°34'19.8"
73		Хунт рашаант	Рашаан, сувиллын газар	48°27'47.7"	102°32'51.1"
74	Сэлэнгэ	Хоод рашаан	Аялал, жуулчлалын газар	49°15'33.9"	104°02'17.7"
75		Бэрхийн ам	Амралтын газар	49°14'20.1"	104°03'14.5"
76		Могой ам	Амралтын газар	49°23'49.8"	103°59'03.0"
77	Тэшиг	Зан уул	Аялал, жуулчлалын газар	49°54'44.9"	102°46'30.5"
78		Тарвагатайн адаг	Аялал, жуулчлалын газар	49°42'33.5"	103°05'45.6"
79		Шарлинтын ам	Аялал, жуулчлалын газар	50°03'26.3"	102°19'37.2"
80		Эмтийн гарам	Аялал, жуулчлалын газар	49°40'38.7"	102°55'36.1"
81	Хангал	Бизьяагийн ам	Амралтын газар	49°09'24.5"	104°12'52.5"
82		Галтай ам	Амралтын газар	49°25'44.1"	104°24'25.6"
83		Галтай ам	Амралтын газар	49°24'47.0"	104°27'42.3"
84		Гүндэгийн хошуу	Амралтын газар	49°10'55.8"	104°15'58.8"
85		Гүндэгийн хошуу	Амралтын газар	49°11'09.3"	104°16'44.2"
86		Хомоон	Рашаан, сувиллын газар	49°16'32.8"	102°58'29.3"
87		Цуврай ам	Амралтын газар	49°11'03.8"	104°11'48.7"
88		Цуврайн ам	Хүүхдийн зуслан	49°09'40.1"	104°11'10.2"
89		Цулхар	Амралтын газар	49°27'47.4"	104°19'09.0"
90		Цулхар	Амралтын газар	49°26'52.4"	104°18'38.2"
91		Чулуутын ам	Амралтын газар	49°14'20.0"	104°12'05.1"
92		Чулуутын ам	Рашаан, сувиллын газар	49°14'13.8"	104°12'26.5"
93		Чулуутын ам	Хүүхдийн зуслан	49°14'00.4"	104°11'51.8"
94	Хишиг-Өндөр	Цагаан хашуут	Аялал, жуулчлалын газар	48°19'43.6"	103°29'18.0"
95	Хутаг-Өндөр	Бугын ангархайн өвөр	Аялал, жуулчлалын газар	48°54'33.7"	102°49'46.5"
96		Гуртын гүүр	Рашаан, сувиллын газар	49°22'43.7"	102°51'24.0"
97		Жаргалантын өвөр	Аялал, жуулчлалын газар	49°03'44.1"	102°48'21.7"
98		Их булаг	Рашаан, сувиллын газар	49°17'09.9"	102°57'49.1"
99		Их булаг	Рашаан, сувиллын газар	49°17'05.5"	102°57'30.9"
100		Их булаг	Рашаан, сувиллын газар	49°17'04.1"	102°57'48.2"
101		Их булаг	Рашаан, сувиллын газар	49°17'05.7"	102°58'00.9"
102		Улаан хоньтын амны адаг	Аялал, жуулчлалын газар	49°38'55.0"	103°06'11.8"
103		Уран тогоо	Амралтын газар	48°57'45.3"	102°47'07.5"
104		Шивэртийн ам	Аялал, жуулчлалын газар	49°22'06.3"	102°43'46.5"

1.4.3.7. Уул уурхайн газрын ашиглалт

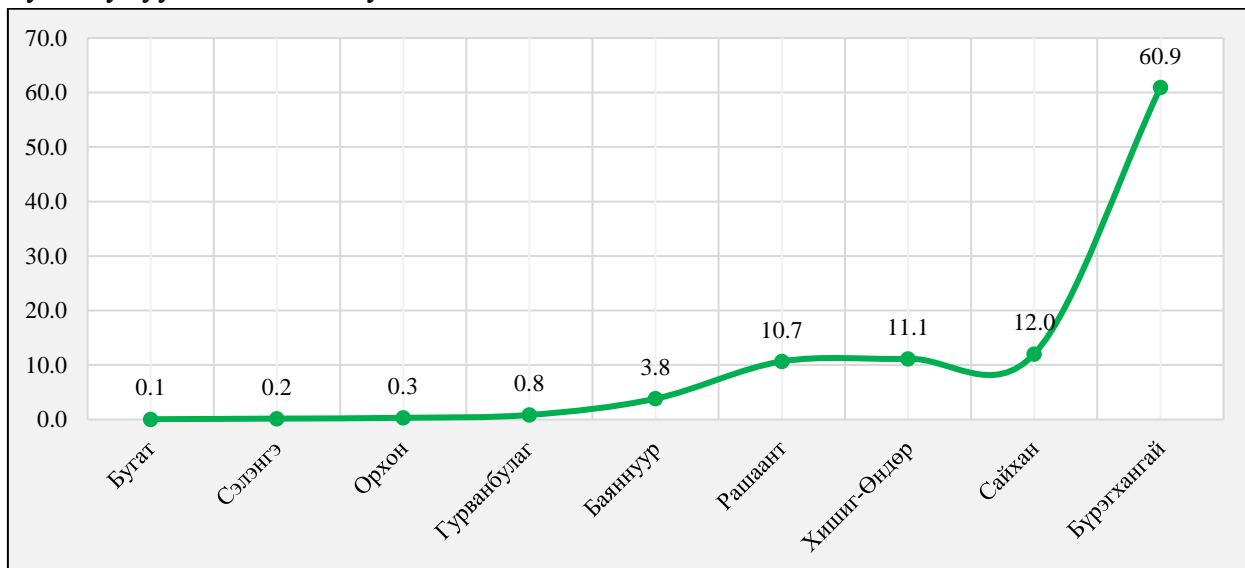
Ашигт малтмал, газрын тосны газрын 2021 оны 12-р сарын мэдээгээр тус аймагт нийт 90706.4 га талбай бүхий тусгай зөвшөөрөлтэй газар бүртгэгдсэн бөгөөд нийт нутаг дэвсгэрийн 3.5 хувийг эзэлж байна. Үүнээс 41480.5 га буюу 45.7 хувь нь ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй газар, 49222.9 га буюу 54.3 хувь нь хайгуулын тусгай зөвшөөрөл бүхий газар байна.

Хүснэгт 97. Уул уурхайн тусгай зөвшөөрөл бүхий газар

№	Сумын нэр	Тусгай зөвшөөрөлтэй газрын хэмжээ /га/	Үүнээс		Тусгай зөвшөөрөлтэй газрын эзлэх, %	Үүнээс	
			Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй	Хайгуулын тусгай зөвшөөрөл		Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй	Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй
1	Баяннуур	3430.1	1,545.5	1,884.6	3.8	3.7	3.8
2	Бугат	450.8	420.7	30.1	0.5	1.0	0.1
3	Бүрэгхангай	41,081.6	11,089.0	29,992.6	45.3	26.7	60.9
4	Гурванбулаг	780.0	366.2	413.8	0.9	0.9	0.8
5	Дашинчилэн	5781.4	5,781.4	-	6.4	13.9	-
6	Орхон	16,738.7	16,582.6	156.2	18.5	40.0	0.3
7	Рашаант	5249.1	-	5,249.1	5.8	-	10.7

8	Сайхан	7260.6	1,334.1	5,926.5	8.0	3.2	12.0
9	Сэлэнгэ	2201.1	2,116.5	84.6	2.4	5.1	0.2
10	Тэшиг	2217.5	2,217.5	-	2.4	5.3	-
11	Хишиг-Өндөр	5,515.6	27.1	5,488.5	6.1	0.1	11.1
НИЙТ		90,706.4	41,480.5	49,225.9	100.0	45.7	54.3

Тус аймагт нийт 49225.9 га хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газар бүртгэлтэй байна. Үүнээс Бүрэгхангай суманд 68.2 хувь, Сайхан суманд 13.5 хувь, Хишиг-Өндөр суманд 12.5 хувь, Рашаант суманд 10.7 хувь, Баяннуур суманд 4.3 хувь, Гурванбулаг, Орхон, Сэлэнгэ, Бугат сумуудад нийт 1.6 хувь байна.

Диаграмм 23. Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газрын эзлэх хувь

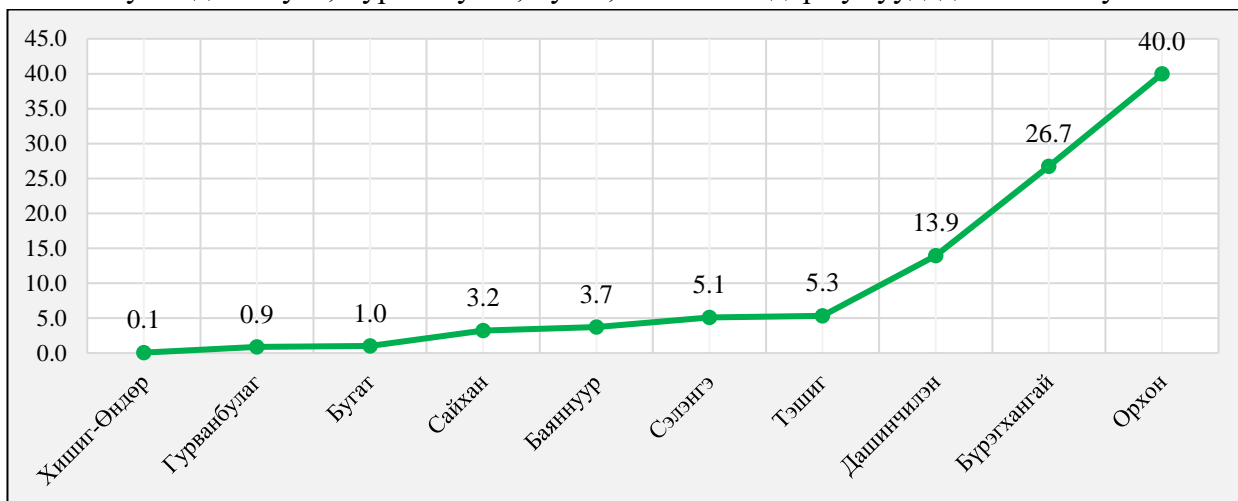
Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газрын байршил, эзэмшиж буй аж, ахуй нэгж байгууллагууд, эзэмших хугацаа зэргийн судалгааг сум тус бүрээр дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 98. Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газар

№	Сумын нэр	ТЗ-ийн дугаар	Талбайн нэр	Эзэмшигч	Талбай /га/
1	Баяннуур	XV-63000024 (63000024)	Цагаан толгойн боржин	Эрдэсплазм	30.1
2		XV-021852	Баяннуур	Глобалгүүр транс	1854.5
3	Бугат	XV-63000025 (X-0014)	Хүрэн булгийн овоо	Булган барилга	30.1
4	Бүрэгхангай	XV-014947	Чулуут	Алтангол эксплорэйшн	91.4
5		XV-019797	Борог	Мидас Ресурсез	3,049.9
6		XV-020470	Туул	Тэргүүн майнинг	18,906
7		XV-019809	Тээл	Платинумланд	853.9
8		XV-019129	Бүрэгхангай-1	Өүк три партнер	60.6
9		XV-019210	Өндөр эрэг	Хантэнгэрийн дуудлага	262.6
10		XV-019254	Бүрэг	Күүпермен	1,000.2
11		XV-021217	Тосон	Платинумланд	173.3
12		XV-019129	Бүрэгхангай-1	Өүк три партнер	160.6
13		XV-019564	Шар ус	Өсөх түмэн баясах	300.8
14		XV-019927	Өндөр уул	Редгранат	110.6
15		XV-021337	Өндөр дэнж	Алтан шар тал	1,573.6
16		XV-021349	Баруун дэнж	Монсофт	133.2
17		XV-021351	Дэлэн	Өгөөжбаян хангай	515.9
18		XV-017614	Хадан	Юнионголд	411.9
19		XV-021763	Тамсаг-2	Төгсгео	467.7
20		XV-019231	Од	Оюу ундрал мандуул	1,533.6
21		XV-63000006	Ум уул	Сансар гигант	386.7
22	Гурванбулаг	XV-021398	Баяндүүрэх	Эм Эн Жи Ар ресурс	413.8
23	Орхон	XV-63000022 (ТХ-01025)	Оросын булаг	Нарангийн бугат	37.5
24		XV-63000001	Хүрэмт	Дайрга уул	46.4

25		XV-63000027 (63000027)	Орхон	Хөх хайрга	72.2
26	Рашаант	XV-018216	Алтан хүрд	Майн индустри консалтинг	5,249.1
27	Сайхан	XV-012738	Номгон	И энд Би Начурал ресурс	5,398.8
28		XV-013459	Эрээний ихэр уул-2	Илчитметалл	527.7
29	Сэлэнгэ	XV-63000003	Сэлэнгэ	Хорхногжигүүр	84.6
30	Хишиг-Өндөр	XV-018555	Хад	СННС	5488.5
НИЙТ					49,225.9

Тус аймагт нийт 41480.5 га ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй газар бүртгэлтэй байна. Үүнээс Орхон суманд 40.0 хувь, Бүрэгхангай суманд 26.7 хувь, Дашинчилэн суманд 13.9 хувь, Тэшиг суманд 5.3 хувь, Сэлэнгэ суманд 5.1 хувь, Баяннуур суманд 3.7 хувь, Сайхан суманд 3.2 хувь, Гурванбулаг, Бугат, Хишиг-Өндөр сумуудад нийт 2.0 хувь байна.

Диаграмм 24. Хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй газрын эзлэх хувь

Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй газрын байршил, эзэмшиж буй аж, ахуй нэгж байгууллагууд, эзэмших хугацаа зэргийн судалгааг сум тус бүрээр дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 99. Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй газар

№	Сумын нэр	ТЗ-ийн дугаар	Талбайн нэр	Эзэмшигч	Талбай /га/
1	Баяннуур	MV-017590	Баяннуур	Гялалзах-Эрдэнэс	750.8
2		MV-021608	Агьтын хөндийн доод хэсэг	Номунбогд	794.7
3	Бугат	MV-012442	Хүрэн булаг	Хүрэн булаг	33.3
4		MV-020718	Зүүн түрүүн	Эрдэнэт үйлдвэр	387.4
5	Бүрэгхангай	MV-021109	Нэргүй сайр	Нордвест минералс	203.3
6		MV-019852	Ар тамсаг-1-2	Эрхэсмайнинг	303.7
7		MV-009623	Ар тамсаг-1-2-2	Өгөөжбаян хангай	418
8		MV-015424	Ар тамсаг	Наран гоулд	71.1
9		MV-020955	Ар тамсаг-1-1-2	Талдовын шонхор	119.1
10		MV-008863	Ар тамсаг-1-1	Алтангол эксплорэйшн	664.1
11		MV-011881	Ар тамсаг-1-1-1	Хосхас	176.8
12		MV-020862	Туул	Тэргүүн майнинг	452.9
13		MV-020893	Улаануул	Мон хуа энерги	80.2
14		MV-000321	Тосонгийн голдирол	Монполимет	485.7
15		MV-000267	Ар тамсаг	Хосхас	145.4
16		MV-021606	Ар тамсаг-1	Тамсаг баялаг	55.9
17		MV-008866	Өгөөмөр-2	Хосхас	641.8
18		MV-013205	Өгөөмөр хоолой-3	Хосхас	34.4
19		MV-007713	Их тохойрол-1	Бүрдэл майнинг	262.4
20		MV-021704	Их тохойрол	Бүрдэл майнинг	364.7
21		MV-021706	Их тохойрол	Бүрдэл майнинг	195.1
22		MV-021708	Их тохойрол	Бүрдэл майнинг	52.6
23	MV-001866	Туулын их тохойрол	Глиймстар	31.8	
24	MV-000782	Туулын зүүн дэнж	Платинумланд	24	
25	MV-013786	Сөөг	Платинумланд	9.4	

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

26		MV-013787	Туулын зүүн дэнж	Платинумланд	44.9
27		MV-015552	Туулын зүүн дэнж	ПЛ майнинг	20.1
28		MV-016896	Туулын зүүн дэнж	Хамтын эх булаг	30.7
29		MV-000181	Туулын зүүн дэнжийн 1-3	Платинумланд	7.1
30		MV-000175	Туул голын голдирол	Монголросцветмет	211.1
31		MV-014986	Туулын баруун дэнж	Есөн эрдэнэ ундарга	34
32		MV-016841	Туул голын баруун дэнж	Төсөлч	54.6
33		MV-017238	Туулын дэнж	ХОТУ	316.7
34		MV-020565	Туулын зүүн дэнж	Ориент майнинг инвестмент	767.9
35		MV-021418	Бүрэг	Тэнгэрийн хорвоонжиг	146.4
36		MV-008998	Баруун зах цаг	ГБНБ	252
37		MV-010431	Тохойрол-88	Алтандорнод монгол	41.1
38		MV-015332	Баруун зах цаг	Төсөлч	28.2
39		MV-019031	Заамрын эх-2	Уулсзаамар	81.7
40		MV-020430	Урд дэлэн	Замарын их алт	533.1
41		MV-020512	Туулын зүүн дэнж	Хүслэмж	251.4
42		MV-021324	Бүрэг	Гэрэлтшинчлэл	43.1
43		MV-021456	Туул	Мөнх нархан орд	29.4
44		MV-006680	Баруун зах цаг	Өрмөн уул групп	117.3
45		MV-012263	Худаг байшинт	Фокусметал майнинг	79.5
46		MV-015152	Захцаг уул	Фокусметал майнинг	30.9
47		MV-021037	Өндөр	Редгранат	599.9
48		MV-021702	Захцаг уул	Фокусметал майнинг	866.7
49		MV-017539	Өлзийт овоо	Нүүдэлчин айрон ресорс	967.8
50		MV-021246	Дэрсг хонхор	Эж эрдэнэ майнинг	741
51	Гурванбулаг	MV-017695	Баян дүүрэх	Бэрэнгрупп	366.2
52		MV-020429	Урд дэлэн	Заамарын их алт	207
53		MV-018652	Доргонот, Улаан ухаа	Батбродерс майнинг	269.3
54		MV-020717	Доргонот, Улаан ухаа	Цагаан-Уулын магнит	204.3
55	Дашинчилэн	MV-021915	Доргонот, Улаан ухаа	ПЛ майнинг	1,329.1
56		MV-021914	Доргонот, Улаан ухаа	ПЛ майнинг	1,492.5
57		MV-021608	Агитын хөндийн доод хэсэг	Номунбогд	2,126.3
58		MV-016867	Бүдүүн ухаа	Бэрхийн нурамт	138
59		MV-004691	Урд дэлэн	Уулсзаамар	15.1
60		MV-021000	Шандын орд	Эрдэнэт үйлдвэр	14,169.6
61		MV-020733	Бага залуугийн овоо	Эрдэнэт үйлдвэр	1,529.7
62		MV-003274	Бумбатын гол	Гөүлдэннэст	25.2
63	Орхон	MV-002613	Айраг уул	Гөүлдэннэст	25.7
64		MV-009364	Айраг уул	Булган хорих 439-р анги	62.5
65		MV-020719	Бийрийн гол	Эрдэнэт үйлдвэр	738.3
66		MV-011968	Орхон орд	Бэрэнгрупп	31.6
67		MV-011985	Сайхан уул	Эс Эм Ай	1,229.2
68	Сайхан	MV-014228	Эрээний ихэр уул	Илчитметалл	65.5
69		MV-002366	Сайхан уул	Эс Эм Ай	39.4
70		MV-014992	Хандгайт	Монресорсиз	1,771.5
71	Сэлэнгэ	MV-015465	Хандгайт	Шарнарст	254.9
72		MV-015496	Тарвагатайн гол	Микмайнинг	90
73		MV-0011781	Цагаан шар	Аурум Мэталс	153.4
74	Тэшиг	MV-011907	Булаг	Аурум Мэталс	478.7
75		MV-011908	Ногоон толгой	Аурум Мэталс	994.2
76		MV-011909	Ар хөшөөт	Аурум Мэталс	591.2
77	Хишиг-Өндөр	MV-016877	Мөнгөн-Уул	Ариунхайрхан	27.1
НИЙТ					41,480.5

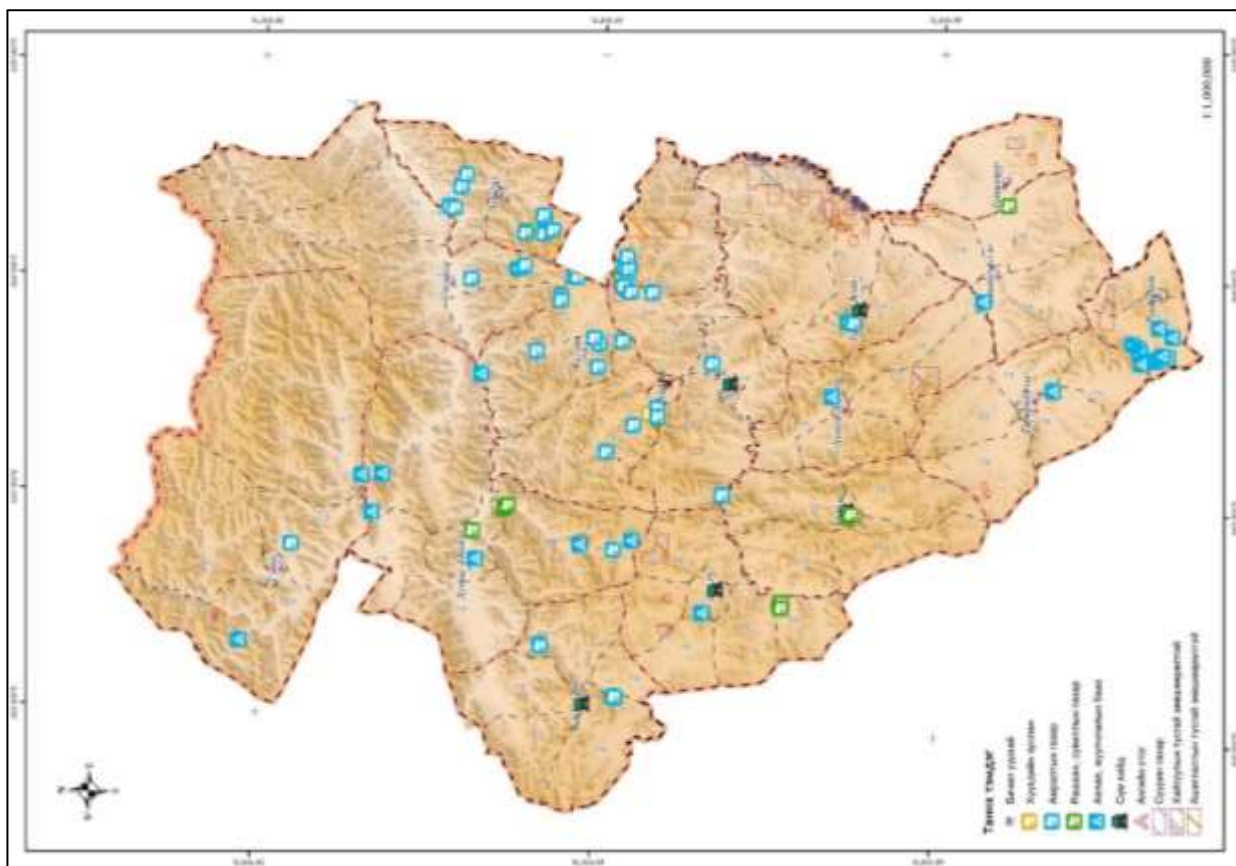
Ашигт малтмал, газрын тосны газрын мэдээллийн санд 2021 оны 12-р сарын байдлаар тус аймагт нийт 29 байршлын 126.5 га газарт бичил уурхайн тусгай зөвшөөрөл олгогдсон байна. Бичил уурхайн зөвшөөрөлтэй газрын байршил, эзэмшиж буй аж, ахуй нэгж байгууллагууд, эзэмших хугацаа зэргийн судалгааг сум тус бүрээр дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 100. Бичил уурхайн бүртгэл, судалгаа

№	Сумын нэр	Талбай /га/	ТЗ-ийн дугаар	Талбайн нэр
1	Бүрэгхангай	1.1	ASM-00221	Өгөөмөр
2	Бүрэгхангай	3.0	ASM-00058	Хурд-3

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

3	Бүрэгхангай	11.4	ASM-00054	Хос Хасын зүүн тал
4	Бүрэгхангай	4.3	ASM-00042	Нарангийн гол
5	Бүрэгхангай	4.1	ASM-00121	Таван толгой
6	Бүрэгхангай	3.2	ASM-00122	Шархад
7	Бүрэгхангай	3.1	ASM-00217	Улаан хошуу
8	Бүрэгхангай	4.3	ASM-00239	Улаан хошуу
9	Бүрэгхангай	5.0	ASM-00175	Цоохор морьт-3
10	Бүрэгхангай	4.6	ASM-00163	Улаан хушуу-1
11	Бүрэгхангай	4.2	ASM-00170	Цоохор морьт-2
12	Бүрэгхангай	4.1	ASM-00169	Цоохор морьт-1
13	Бүрэгхангай	3.9	ASM-00048	Сөөгийн дэнж
14	Бүрэгхангай	4.6	ASM-00186	Тохойрол
15	Бүрэгхангай	2.4	ASM-00190	Их тохойрол-3
16	Бүрэгхангай	5.0	ASM-00177	Их тохойрол-3
17	Бүрэгхангай	4.8	ASM-00126	Их тохойрол-3
18	Бүрэгхангай	4.9	ASM-00162	Их тохойрол-3
19	Бүрэгхангай	4.6	ASM-00139	Их тохойрол-3
20	Бүрэгхангай	4.9	ASM-00053	Сөөгийн дэнж-5
21	Бүрэгхангай	4.8	ASM-00095	Өгөөж дэнж
22	Бүрэгхангай	2.2	ASM-00120	Баруун захцаг
23	Бүрэгхангай	4.8	ASM-00125	Төсөлч-2.1
24	Бүрэгхангай	5.1	ASM-00124	Төсөлч-2
25	Бүрэгхангай	4.8	ASM-00250	Төсөлч баруун талд
26	Бүрэгхангай	5.0	ASM-00055	Гүүр-3
27	Бүрэгхангай	4.2	ASM-00041	Өрмөн уул
28	Бүрэгхангай	5.3	ASM-00038	Булант
29	Бүрэгхангай	2.9	ASM-00038	ASM-00046
НИЙТ		126.5		-

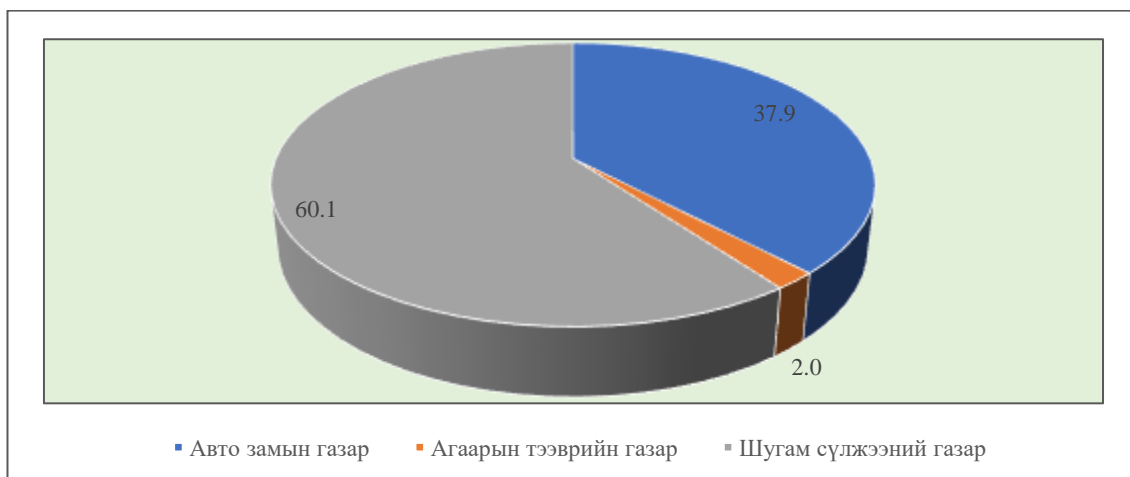

Зураг 81. Хот, тосгон, бусад суурины газар ашиглалт

1.4.4. ЗАМ, ШУГАМ СҮЛЖЭЭНИЙ ГАЗРЫН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ

1.4.4.1. Зам, шугам сүлжээний газрын ашиглалтын байдал

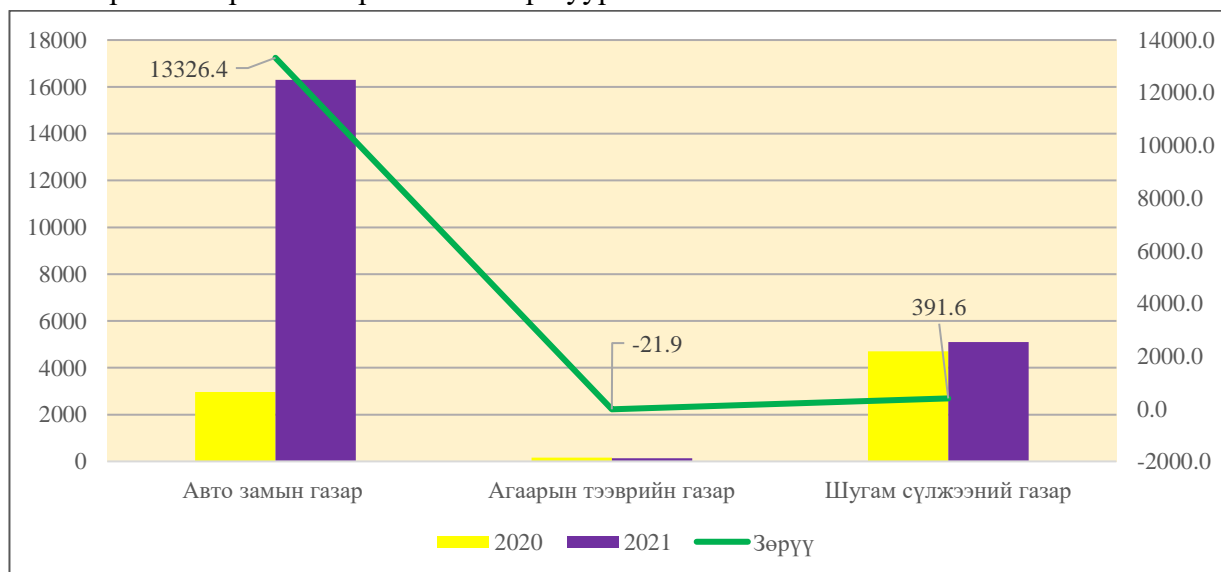
Булган аймгийн зам шугам сүлжээний газар 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллого, тоо бүртгэлийн тайлангаар нийт нутаг дэвсгэрийн 0.2 хувь буюу 7.8 мян.га газар эзэлж байна. Үүнээс авто замын газар 2.9 мян.га буюу 37.9 хувь, шугам, сүлжээний газар 4.7 мян.га буюу 60.1 хувь, агаарын тээврийн газар 0.2 мян.га буюу 2.0 хувь, тус тус эзэлж байна.

Диаграмм 25. Булган аймгийн зам, шугам сүлжээний газрын ангилал (2020 он)

“Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах ажил”-ын хүрээнд 2021 онд тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тооллого, тоо бүртгэлийг шинэчлэн бүртгэхэд нийт зам, шугам сүлжээний ангиллын газар 21.4 мян.га талбай байна. Үүнээс авто замын газар 16.3 мян.га буюу 75.7 хувь, агаарын тээврийн газар 0.1 мян.га буюу 0.6 хувь, шугам сүлжээний газар 5.1 мян.га буюу 23.7 хувь тус тус эзэлж байна.

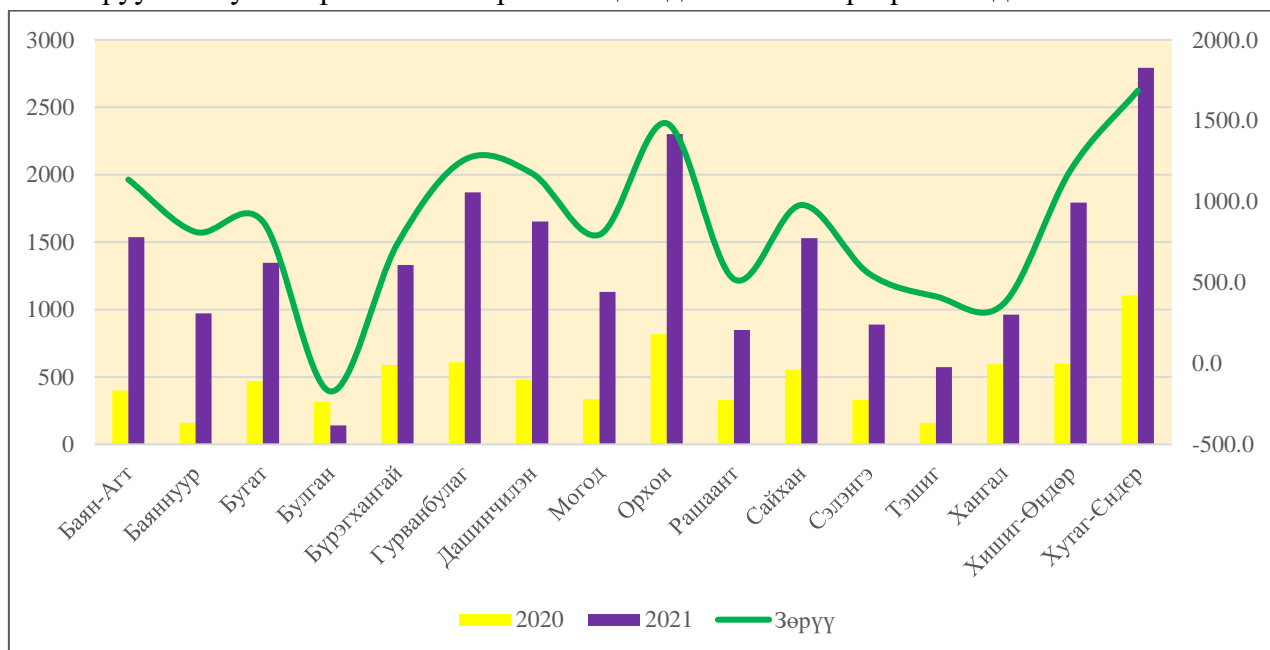
Уг ажлын хүрээнд тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тооллого, тоо бүртгэлийг шинэчлэн бүртгэсэн. Уг бүртгэлийн зам, шугам сүлжээний ангиллын газрын хэмжээг тус аймгийн 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлантай харьцуулан үзэхэд авто замын газар 13325.8 га, шугам сүлжээний газар 392.8 га газраар тус тус өссөн бол агаарын тээврийн газар 21.9 га-гаар буурсан байна.

Диаграмм 26. 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнг 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнтэй харьцуулсан байдал

Авто зам газар аймгийн хэмжээнд 4 дахин нэмэгдсэн байна. Энэ нь тус аймгийн нутаг дэвсгэрт хамаарах дайран өнгөрч байгаа хатуу хучилттай болон сайжруулсан шороон зам, ердийн шороо зам зэргийг агаар сансрын зураг ашиглан зураглаж талбайн хэмжээг тодорхойлсонтой холбоотой ба нийт 13.3 мян.га газраар нэмэгдэж байна.

Мөн шугам, сүлжээний газрын талбайн хэмжээг тодорхойлохдоо аймгийн ГХБХБГ-г хүлээлгэн өгсөн шугам сүлжээний газрын гүйцэтгэлийн зураглалын мэдээллийг авч боловсруулан шугам сүлжээний газрыг тооцоход 391.6 га газраар нэмэгдэж байна.

Диаграмм 27. Зам, шугам сүлжээний газрын өөрчлөлт, сумдаар (2020, 2021 он)

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 101. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнг 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнтэй харьцуулсан байдал

№	Сумын нэр	Авто замын газар			Агаарын тээврийн газар			Шугам, сүлжээний газар			НИЙТ		
		2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү	2020	2021	Зөрүү
1	Баян-Агт	336.0	1,254.0	918.0	-	-	-	63.0	282.0	219.0	399.0	1,536.0	1,137.0
2	Баяннуур	109.0	895.9	786.9	-	-	-	49.2	60.1	10.9	158.2	956.0	797.8
3	Бугат	162.0	1,094.5	932.5	-	-	-	307.0	251.2	-55.8	469.0	1,345.7	876.7
4	Булган	64.1	13.1	-51.1	155.0	103.1	-51.9	94.8	24.9	-69.9	313.9	141.0	-172.9
5	Бүрэгхангай	238.0	1,150.0	912.0	-	-	-	351.2	180.3	-170.9	589.2	1,330.3	741.1
6	Гурванбулаг	245.0	1,380.0	1,135.0	-	-	-	364.0	488.9	124.9	609.0	1,868.9	1,259.9
7	Дашинчилэн	163.0	1,412.0	1,249.0	-	-	-	316.0	240.3	-75.7	479.0	1,652.3	1,173.3
8	Могод	130.0	911.2	781.2	-	-	-	204.7	219.0	14.4	334.7	1,130.2	795.5
9	Орхон	196.6	1,347.5	1,150.9	-	-	-	619.6	837.5	217.9	816.3	2,185.1	1,368.8
10	Рашаант	170.0	535.6	365.5	-	-	-	157.0	312.0	155.0	327.0	847.6	520.6
11	Сайхан	356.0	1,137.9	781.9	-	-	-	194.0	391.6	197.6	550.0	1,529.5	979.5
12	Сэлэнгэ	124.0	747.2	623.2	-	-	-	207.0	140.1	-66.9	331.0	887.3	556.3
13	Тэшиг	65.0	424.9	359.9	-	-	-	93.0	147.2	54.2	158.0	572.1	414.1
14	Хангал	116.0	521.1	405.1	-	-	-	479.0	440.6	-38.4	595.0	961.8	366.8
15	Хишиг-Өндөр	157.0	1,299.7	1,142.7	-	-	-	441.0	492.9	51.9	598.0	1,792.6	1,194.6
16	Хутаг-Өндөр	337.0	2,170.5	1,833.5	-	30.0	30.0	768.0	591.5	-176.5	1,105.0	2,792.0	1,687.0
НИЙТ		2,968.8	16,295.2	13,326.4	155.0	133.1	-21.9	4,708.5	5,100.1	391.6	7,832.3	21,528.4	13,696.1

1.4.4.2. Авто замын газрын ашиглалт

Булган аймгийн хэмжээнд нийт 16.3 мян.га газар авто замын ангилалд хамаарагдаж байгаа бөгөөд нийт 22.0 мян.км урт авто замтай. Үүнээс хатуу хучилттай авто 430.5 км бүхий 3.8 мян.га газар хамарч байгаа бол сайжруулсан шороон зам 156.2 км бүхий 0.7 мян.га газар үлдсэн 11.9 мян.га газрыг ердийн шороон авто зам тус тус эзэлж байна.

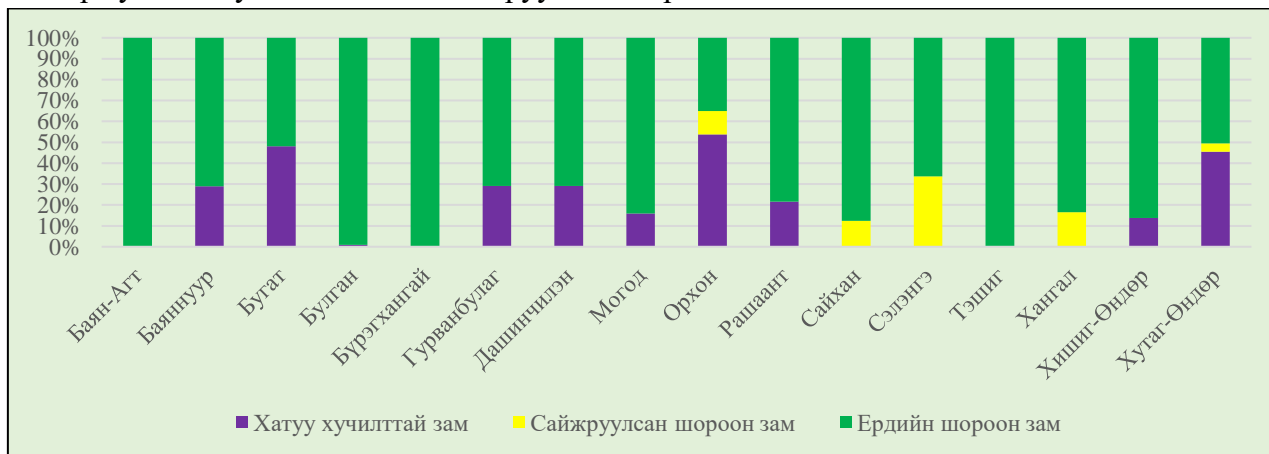
Хүснэгт 102. 2021 оны аймгийн авто замын судалгаа

№	Сумын нэр	Хатуу хучилттай зам		Сайжруулсан шороон зам		Ердийн шороон зам		Нийт	
		Урт /км/	Талбай /га/	Урт /км/	Талбай /га/	Урт /км/	Талбай /га/	Урт /км/	Талбай /га/
1	Баян-Агт	-	-	-	-	2,127.7	1,254.3	2,127.7	1,254.3
2	Баяннуур	28.5	261.7	-	-	1,122.0	640.8	1,150.5	902.5
3	Бугат	57.7	574.0	-	-	1,055.8	620.0	1,113.5	1,194.0
4	Булган	13.8	10.8	-	-	-	-	13.8	1,160.9
5	Бүрэгхангай	-	-	-	-	1,994.0	1,150.0	1,994.0	986.7
6	Гурванбулаг	48.1	480.8	-	-	1,733.7	986.7	1,781.9	1,652.5
7	Дашинчилэн	33.4	317.0	-	-	1,999.0	1,171.7	2,032.4	1,090.8
8	Могод	13.7	137.3	-	-	1,321.5	773.8	1,335.3	862.3
9	Орхон	62.5	515.4	28.7	107.1	1,254.7	724.9	1,345.9	958.0
10	Рашаант	45.0	287.5	-	-	627.7	335.4	672.7	1,335.2
11	Сайхан	-	-	17.1	90.3	1,822.2	1,047.7	1,839.3	724.5
12	Сэлэнгэ	-	-	43.2	243.8	1,134.8	634.2	1,177.9	724.1
13	Тэшиг	-	-	-	-	839.5	480.3	839.5	299.4
14	Хангал	0.1	1.2	49.6	220.5	515.7	299.4	565.4	1,340.7
15	Хишиг-Өндөр	18.1	180.7	-	-	1,909.9	1,119.0	1,928.0	1,313.2
16	Хутаг-Өндөр	109.6	1,021.8	17.6	88.4	1,984.1	1,132.5	2,111.3	2,242.7
НИЙТ		430.5	3,788.4	156.2	750.1	21,442.3	12,370.9	22,029.0	18,041.8

Хатуу хучилттай авто зам: Тус аймгийн нутгаар хэвтээ чиглэлийн Эрдэнэт – Мөрөн, Улаанбаатар – Өгий нуур, Улаанбаатар – Арвайхээр чиглэлийн хатуу хучилттай авто замууд дайран өнгөрдөг. Эрдэнэт – Мөрөн чиглэлийн хатуу хучилттай авто зам нь Орхон, Бугат, Булган, Хутаг-Өндөр сумдын нутгаар 210 км урт үргэлжилж байна. Улаанбаатар – Өгий нуур чиглэлийн хатуу хучилттай авто зам нь Баяннуур, Дашинчилэн, Хишиг-Өндөр, Могод сумдын нутгаар 141 км үргэлжилж байна. Улаанбаатар – Арвайхээр чиглэлийн авто зам Рашаант сумын нутгаар 45 км үргэлжилж байна.

Мөн Булган – Хишиг-Өндөр – Гурванбулаг чиглэлийн шинээр баригдаж байгаа хатуу хучилттай авто замын Булган, Орхон сумын нутагт 30.5 км зам баригдаж ашиглалтад орон ашиглагдаж байна.

Сайжруулсан авто зам: аймгийн хэмжээнд Орхон, Сайхан, Сэлэнгэ, Хангал, Хутаг-Өндөр сумдын нутагт 156.2 км сайжруулсан шороон зам ашиглагдаж байна.

Диаграмм 28. Авто замын төрөл, км

Зураг 82. Авто замын газар ашиглалт

1.4.4.3. Шугам сүлжээний газар ашиглалт

Булган аймаг нь “Эрдэнэт булганы цахилгаан түгээх сүлжээ”-тай холбогдож аймгийн төв болон сумдын суурин газрууд цахилгаан эрчим хүчний системд холбогдсон.

Эрдэнэт булганы цахилгаан түгээх сүлжээ нь Эрдэнэт, Булган, Архангай, Хархорин, Өвөрхангай гэсэн 5 салбараар Хөвсгөл аймгийн Эрдэнэбулган сум, урд тал нь Өмнөговь аймгийн Мандал-Овоо, зүүн тал нь Төв аймгийн Бүрэн, баруун тал нь Завхан аймгийн Их-Уул сум хүртэлх 11 аймгийн 121 сум, суурин газрын газруудад цахилгаан түгээн ажилладаг.

Булган аймаг нь цахилгаан түгээх сүлжээний Эрдэнэт, Булган салбаруудад хамаарагддаг. Эрдэнэт салбарт Сэлэнгэ, Бугат, Хангал сумд хамраагддаг бол бусад сумд Булган салбарт хамаарагддаг байна.

Хүснэгт 103. Эрчим хүчний шугамын хүчин чадал, урт, талбайн хэмжээ

№	Сумын нэр	Эрчим хүч дамжуулах шугам /км/			Талбай /га/
		10 кВ-т хүртэлх	35 кВ	110 кВ	
1	Баян-Агт	28.2	-	53.9	258.8
2	Баяннуур	30.2	-	-	54.7
3	Бугат	60.6	7.5	4.8	127.5
4	Булган	3.6	7.5	16.9	20.3
5	Бүрэгхангай	44.4	34.6	-	164.8
6	Гурванбулаг	26.7	23.6	92.4	443.0
7	Дашинчилэн	20.4	42.7	-	200.9
8	Могод	-	47.6	-	137.6
9	Орхон	82.3	37.6	121.9	732.1
10	Рашаант	64.9	28.6	25	283.0
11	Сайхан	77.2	-	48.9	328.7
12	Сэлэнгэ	88.8	-	1.4	114.2
13	Тэшиг	25.4	47.6	-	120.3
14	Хангал	67.2	6.8	50.2	287.2
15	Хишиг-Өндөр	11.1	50.4	50.8	351.7
16	Хутаг-Өндөр	99.2	130.2	1.8	504.8
НИЙТ		730.2	464.7	467.9	4089.8

Нийт аймгийн хэмжээнд эрчим хүч дамжуулах шугам 1662.8 км буюу 4089.8 га газар байна. Үүнээс 10 кВ-ын цахилгаан дамжуулах шугам 730.2 км, 35 кВ-ын цахилгаан дамжуулах шугам 464.7 км, 110 кВ-ын цахилгаан дамжуулах шугам 467.9 км байна.

Цахилгаан дамжуулах шугамд холбогдсон байдлыг хүчлэлийн хэмжээгээр нь авч үзвэл:

- 110 кВ-ын цахилгаан дамжуулах шугам: Эрдэнэт – Булган чиглэлд 43.5 км шугам, Эрдэнэт – Хялганат чиглэлд 51.6 км шугам, Булган – Хишиг-Өндөр чиглэлд 63.4 км шугам, Хишиг-Өндөр – Гурванбулаг чиглэлд 63.8 км шугам, Гурванбулаг – Рашаант чиглэлд 60.5 км шугам, Гурванбулаг – Хашаат чиглэлд 21.4 км шугам, Булган – Мөрөн чиглэлд 156.2 км шугам тус тус байна.

- 35 кВ-ын цахилгаан дамжуулах агаарын шугам: Булган – Хутаг-Өндөр чиглэлд 135.2 км шугам, Рашаант – Дашинчилэн чиглэлд 61.8 км шугам, Хишиг-Өндөр – Бүрэгхангай чиглэлд 38.4 км шугам, Бүрэгхангай - Уурхай чиглэлд 30.3 км шугам, Хутаг-Өндөр – Тэшиг чиглэлд 68.6 км, Хишиг-Өндөр – Могод чиглэлд 46.1 км шугам, Могод – Өлзийт чиглэлд 27.5 км шугам, Гурванбулаг – Хашаат чиглэлд 23.6 км шугам, Рашаант – Бүрд чиглэлд 9.4 км шугам, Рашаант – Эрдэнэсант чиглэлд 20.6 км шугам, Хутаг-Өндөр – Тариалан чиглэлд 26.6 км шугам, Хялганат – 1-р подиом чиглэлд 6.8 км шугам тус тус байна.

- 10 кВ-ын хүчин чадал бүхий цахилгаан дамжуулах агаарын шугам: Хутаг-Өндөр – Тэшиг чиглэлд 63.6 км шугам, Сайхан – Хангал чиглэлд 38.5 км шугам, Сайхан – Уньт чиглэлд 35.5 км шугам тус тус тавигдсан ба бусад 10 хүртэлх кВ-ын шугамууд сум доторх тавигдсан байна.

Булган аймгийн хэмжээнд бүх сум, суурин газрууд “МХС” ХХК, “Мобиком нэтворк” ХХК, “Скайнэтворкс” ХХК гэсэн төрийн болон хувийн өмчийн аж ахуй нэгжүүдийн байгуулсан мэдээлэл холбоо дамжуулах сүлжээнд бүрэн холбогдсон байна. Дээрх аж ахуйн нэгжүүд нийт 1328.7 км шилэн кабелийн сүлжээг байгуулсан байна.

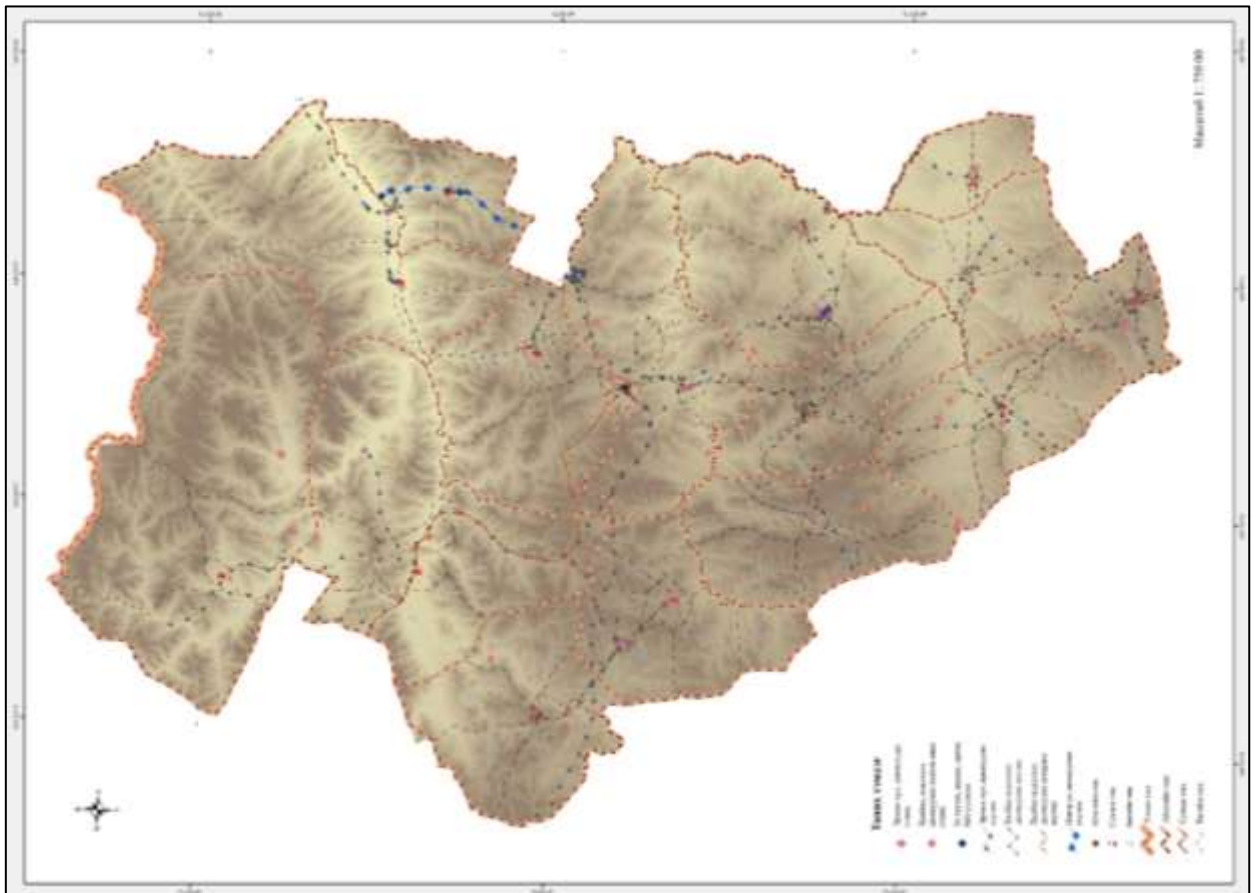
Хүснэгт 104. Холбоо мэдээлэл дамжуулах шугамын урт, талбайн хэмжээ

№	Сумын нэр	Харилцаа холбоо дамжуулах шугам, станц	
		Урт, км	Талбай, га
1	Баян-Агт	28.7	23.2
2	Баяннуур	28.4	5.3
3	Бугат	196.2	123.7
4	Булган	34.2	0.6
5	Бүрэгхангай	16.8	13.4
6	Гурванбулаг	95.1	82.6
7	Дашинчилэн	61.8	58.1
8	Могод	90.9	80.9
9	Орхон	119.9	92.1
10	Рашаант	81.9	61.8
11	Сайхан	67.9	62.9
12	Сэлэнгэ	25.2	24.9
13	Тэшиг	30	26.8
14	Хангал	28	17.2
15	Хишиг-Өндөр	170.6	141.2
16	Хутаг-Өндөр	253.1	97.3
НИЙТ		1328.7	912

Холбоо мэдээлэл дамжуулах шугамын талбайн хэмжээг харилцаа холбооны тухай хуулийн 28.1 дэх заалтанд “Монгол Улсын газрын нэгдмэл сангаас холбооны сүлжээнд зориулан олгосон газар, орон зайг харилцаа холбооны хамгаалалтын зурвас газар гэнэ. Хамгаалалтын зурвас газар нь дараах хэмжээтэй байна” заасны дагуу тооцон гаргасан.

Булган аймгийн мэдээлэл холбоо дамжуулах шилэн кабелиуд нь эзэмшигчээр чиглэлийн дагуу авч үзвэл:

- “МХС” ХХК-ны байгуулсан холбоо мэдээлэл дамжуулах сүлжээ
 - Эрдэнэт – Булган – Уньт – Хутаг-Өндөр – Тариалан
 - Эрдэнэт – Хангал
 - Булган – Бугат – Сэлэнгэ
 - Хутаг-Өндөр – Тэшиг
 - Уньт – Сайхан – Баян-Агт
 - Булган – Орхон – Хишиг-Өндөр – Дашинчилэн
 - Хишиг-Өндөр – Бүрэгхангай
 - Лүн – Баяннуур – Дашинчилэн – Гурванбулаг – Өгийн нуур
 - Гурванбулаг – Рашаант – Бүрд
 - Эрдэнэсант – Рашаант - Хархорин
- “Мобиком нэтворк” ХХК-ны байгуулсан холбоо мэдээлэл дамжуулах сүлжээ
 - Эрдэнэт – Булган – Уньт – Хутаг-Өндөр – Тариалан
 - Эрдэнэт – Хангал
 - Эрдэнэсант – Рашаант – Хархорин
- “Скайнэтворкс” ХХК-ны байгуулсан холбоо мэдээлэл дамжуулах сүлжээ
 - Эрдэнэт – Булган – Уньт – Хутаг-Өндөр – Тариалан
 - Булган – Орхон – Хишиг-Өндөр – Могод – Өлзийт
 - Эрдэнэсант – Рашаант - Хархорин

Зураг 83. Шугам сүлжээний газрын ашиглалт

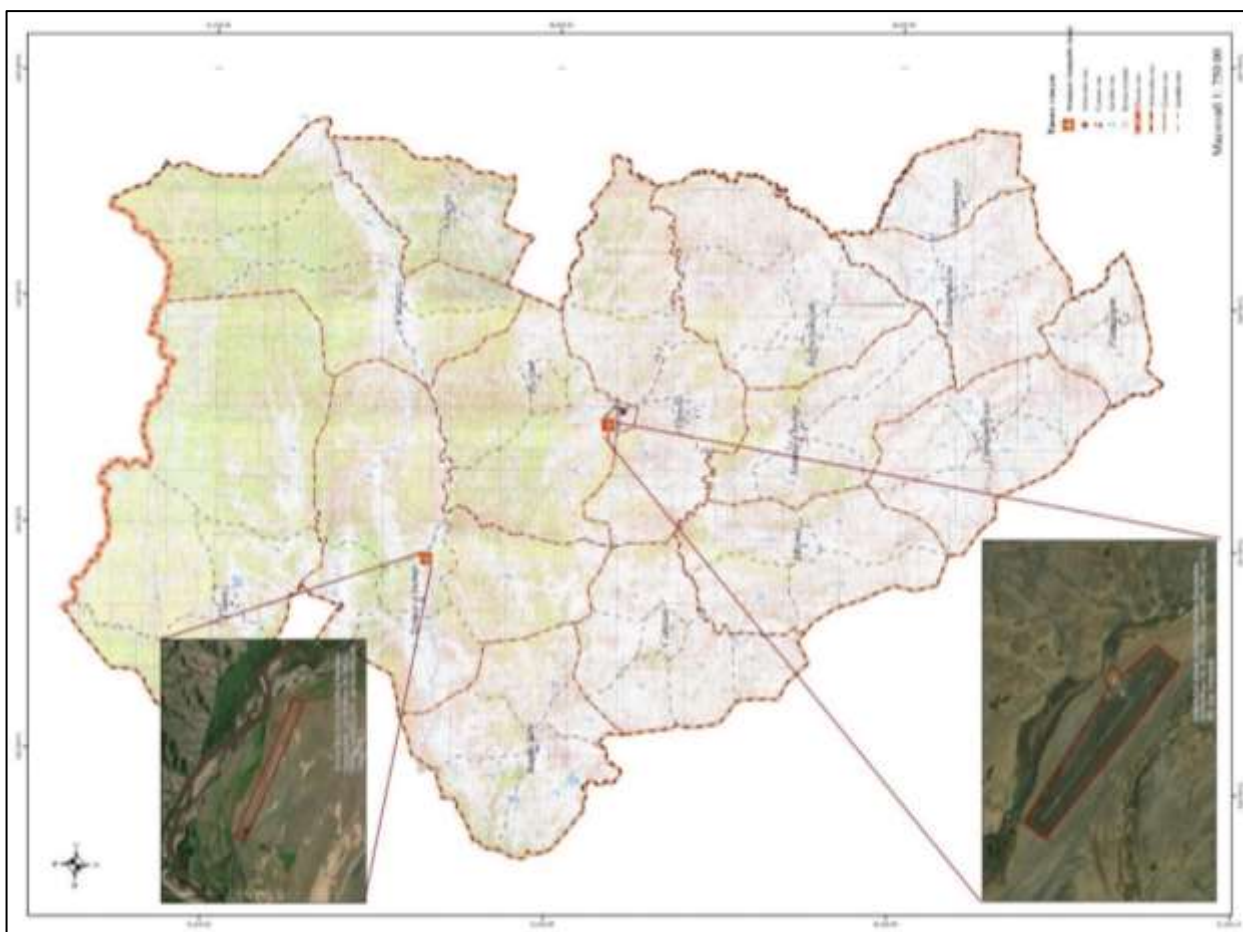
1.4.4.4. Агаарын тээврийн газар ашиглалт

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах ажлын хүрээнд 2021 онд тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тооллого, тоо бүртгэлийг шинэчлэн бүртгэхэд Булган, Хутаг-Өндөр сумдад агаарын тээврийн нисэх, буух зурвас болон хамгаалалтын зурвасаар 133.1 га газар ашиглагдаж байна.

Булган сумын нисэх буудал нь нь онцгой, тусгай үүргийн, түргэний, захиалгат, хувийн, авиа химийн, жуулчны болон бусад зориулалтаар нислэг үйлдэж буй ерөнхий зориулалтын агаарын хөлгүүдийг хүлээн авч үйлчилгээ үзүүлэхээс гадна Улаанбаатар болон бусад аймагт явагдаж буй ерөнхий зориулалтын агаарын хөлгийн нислэгүүдэд байнгын нөөц буудлаар хангадаг юм.

Аймгийн нутаг дэвсгэр дээгүүр олон улсын А-575, А-308 агаарын замууд дайран өнгөрдөг бөгөөд агаар, газрын холбооны тоног төхөөрөмжүүд ашиглан олон улсын болон орон нутгийн бүх агаарын хөлөгт 24 цагийн турш тасралтгүй үйлчилгээ үзүүлдэг. Монгол Улсын агаарын зайгаар өнгөрөх олон улсын болон орон нутгийн нислэгийн тоо жилээс жилд өсөн нэмэгдэж байна. Нисэх буудлын аэродром нь 1920м урт, 30м өргөнтэй хөөрч буух шороон зурвастай. Жилдээ 90-100 агаарын хөлөг бууж, газрын тусгай үйлчилгээ авдаг бөгөөд орон нутгийн 500-600 агаарын хөлөг тус аэродромыг бэлтгэлээр сонгон нислэг үйлддэг байна.

Мөн Хутаг-Өндөр суманд бага оврын нисэх онгоц хөөрөх буух зурвас ашиглагдаж байна.

Зураг 84. Агаарын тээврийн газар ашиглалт

1.4.5. ОЙН САН БҮХИЙ ГАЗРЫН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ

1.4.5.1. Ойн сан бүхий газрын ашиглалт

Ойн сан гэдэг нь мод, бут, сөөг болон бусад ургамал, хаг хөвд, амьтан, бичил биетэн шүтэлцэн орших хам бүрдлийн экологи-газарзүйн онцлог нөхцөл бүхий орчныг ой гэх бөгөөд, ой дотор байгаа ойгоор бүрхэгдээгүй болон ойн тэлэн ургахад шаардлагатай талбай бүхий орчныг хэлнэ (Ойн тухай хууль).

Ойн сан бүхий газарт “ой мод, заган ойгоор бүрхэгдсэн газар, таримал ой, ой модыг нь огтолсон талбай, ойн цоорхой, мод үржүүлгийн газар, түймэрт өртсөн ой, ой тэлэн ургах нөөц газар” хамруулна (Газрын нэгдмэл сангийн ангилал).

Булган аймгийн нийт газар нутгийн гурваны нэгийг ойн сан бүхий газар эзэлдэг. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлангаас авахад 1904.9 мян.га талбай тоологдсон бөгөөд ойн сангийн нийт талбайн 75.0 хувь нь буюу 1428.6 мян.га ой модоор бүрхэгдсэн газар байна. Үлдсэн 25 хувийг ой модыг огтолсон газар, мод үржүүлгийн газар, ой тэлэн ургах нөөц газар эзэлж байна /Хүснэгт 105/.

Хүснэгт 105. 2017 оны газрын нэгдмэл сангийн ойн сан бүхий газар

Газрын ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Ойн сан бүхий газар		1,904,980.1	100.0
Үүнээс	Ой модоор бүрхэгдсэн газар	Ой модоор бүрхэгдсэн	1,428,665.7
		Мод үржүүлгийн газар	48.5
	Ой модоор бүрхэгдээгүй газар	Ой модыг нь огтолсон газар	7,887.0
		Ой тэлэн ургах нөөц газар	468,378.9

Аймгийн хэмжээнд 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллогоор Гурванбулаг, Рашаант сумдаас бусад бүх сумдад ойн сангийн газар тоологдсон байна. Нийт ойн сангийн газрын 81.2 хувь нь Тэшиг, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр, Бугат сумдад тоологдсон байна /Хүснэгт 106/.

Хүснэгт 106. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ойн бүхий газар, сумдаар

№	Сумын нэр	Ойн сангийн газар	Үүнээс:			
			Ой модоор бүрхэгдсэн газар	Ой модыг нь огтолсон газар	Мод үржүүлгийн газар	Ой тэлэн ургах нөөц газар
1	Баян-Агт	73,391.8	55,637.0	60.0	-	17,694.8
2	Баяннуур	20.9	-	-	20.9	0.0
3	Бугат	214,595.9	157,909.0	1,409.0	1.4	55,276.6
4	Булган	452.6	432.5	-	2.1	18.0
5	Бүрэгхангай	25,832.0	19,078.0	302.0	-	6,452.0
6	Гурванбулаг	-	-	-	-	-
7	Дашинчилэн	20.0	19.2	-	0.8	-
8	Могод	34,270.0	28,242.0	49.0	2.0	5,977.0
9	Орхон	76,764.9	63,839.0	778.0	11.2	12,136.7
10	Рашаант	-	-	-	-	-
11	Сайхан	19,511.5	14,696.0	46.0	-	4,769.5
12	Сэлэнгэ	350,086.7	261,360.0	2,492.0	3.7	86,231.0
13	Тэшиг	646,348.8	491,018.0	20.0	-	155,310.8
14	Хангал	95,218.4	69,900.0	2,197.0	2.0	23,119.4
15	Хишиг-Өндөр	32,300.0	27,885.0	374.0	2.5	4,038.5
16	Хутаг-Өндөр	336,166.6	238,650.0	160.0	2.0	97,354.6
НИЙТ		1,904,980.1	1,428,665.7	7,887.0	48.5	468,378.9

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах ажлаар 2021 оны байдлаар “Ойн судалгаа хөгжлийн төв”-ийн мэдээллийн сан, сансрын зураг ашиглан зурагласан газрын нэгдмэл санд шинэчлэн бүртгэсэн.

Аймгийн хэмжээнд 1484.2 мян.га талбай байгаа бөгөөд 2020 оны нэгдмэл сангийн тооллого бүртгэлтэй харьцуулахад 420.8 мян.га талбайгаар багассан байна. Энэ нь 2020 оны

газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлд дархан цаазат газар болон байгалийн нөөц газрыг бүртгээгүй байсан тул тус газруудад хамаарагдах ойн талбай хасагдаж байна.

2021 оны газрын тайлан бүртгэлээр Булган аймгийн ойн сангийн газрын 67.1 хувь буюу 995 627.4 га азар ой модоор бүрхэгдсэн, 0.002 хувь буюу 30.6 хувь нь мод үржүүлгийн газар, 0.8 хувь буюу 3363.8 га модыг огтолсон талбай, 4.6 хувь буюу 68573.1 га ойн цоорхой, 8.4 хувь буюу 123942.7 га түймэрт өрсөн ой, 19.2 хувь буюу 284579.7 ой тэлэн ургах нөөц газар тус тус байна.

Хүснэгт 107. 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнг 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнтэй харьцуулсан байдал

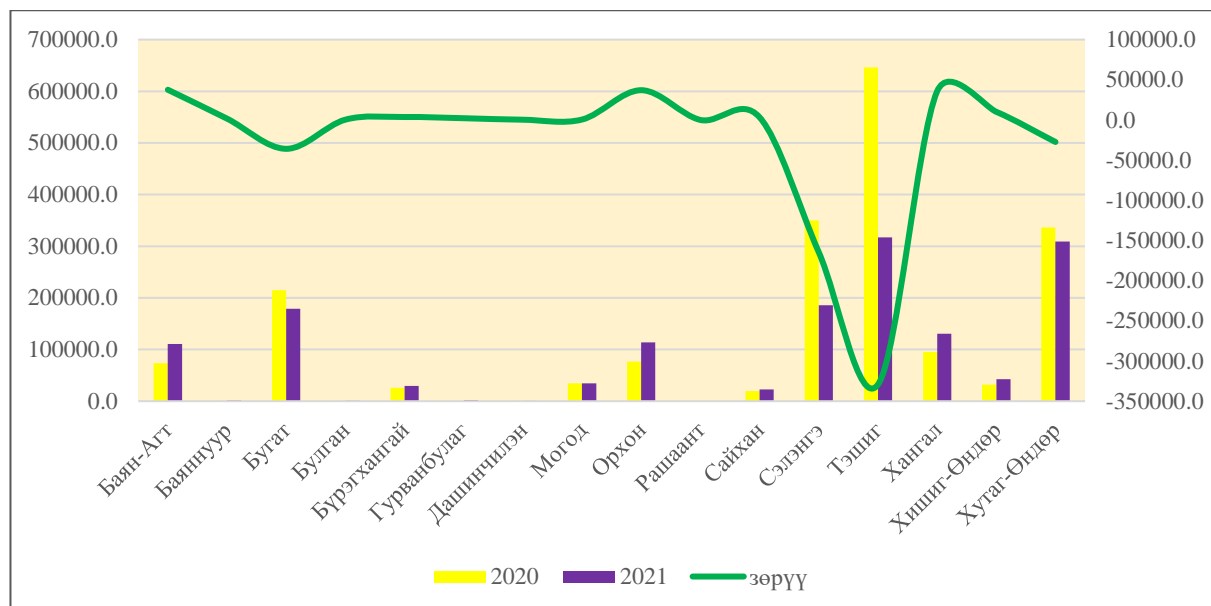
Газрын ангилал			Талбай, га		Зөрүү
			2020	2021	
Ойн сан бүхий газар			1,904,980.1	1,484,184.3	-420,795.8
Үүнээс	Ой модоор бүрхэгдсэн газар	Ой модоор бүрхэгдсэн	1,428,665.7	995,627.4	-433,038.3
		Мод үржүүлгийн газар	48.5	30.6	-17.9
		Модыг нь огтолсон талбай	7,887	11,250.8	3,363.8
	Ой модоор бүрхэгдээгүй газар	Ойн цоорхой	-	68,573.1	68,573.1
		Түймэрт өртсөн ой	-	123,942.7	123,942.7
		Ой тэлэн ургах нөөц газар	468,378.9	284,759.7	-183,619.2

Булган аймгийн 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлээр ойн цоорхой, түймэрт өртсөн ойн газар бүртгэгдээгүй, модыг нь огтолсон талбай дутуу бүртгэгдсэн байсныг 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн шинэчлэн бүртгэх ажлаар ойн сан бүхий газарт нэмж бүртгэж ажилласан.

Хүснэгт 108. 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн ойн бүхий газар, сумдаар

№	Сумын нэр	Нийт	Ойн сан бүхий газар					
			Ой модоор бүрхэгдсэн	Мод үржүүлгийн газар	Модыг нь огтолсон талбай	Ойн цоорхой	Түймэрт өртсөн ой	Ой тэлэн ургах нөөц газар
1	Баян-Агт	110,960.8	70,753.8	-	272.7	2,840.8	254.4	36,839.0
2	Баяннуур	1,616.1	750.9	-	-	-	-	865.2
3	Бугат	178,675.2	131,346.4	5.2	2,469.2	6,889.6	3,296.3	34,668.4
4	Булган	837.9	627.0	-	-	11.5	-	199.3
5	Бүрэгхангай	29,477.5	10,786.9	2.0	179.8	280.0	13,896.3	4,332.6
6	Гурванбулаг	2,142.8	1,189.8	-	-	-	172.9	780.1
7	Дашинчилэн	332.5	112.4	5.0	-	-	-	215.1
8	Могод	24,372.0	-	-	45.1	325.9	19,166.1	4,834.9
9	Орхон	66,335.0	10,411.4	9.2	2,000.6	1,334.3	14,122.1	38,457.4
10	Рашаант	62,104.9	62,104.9	-	-	-	-	-
11	Сайхан	22,805.5	13,871.2	-	44.7	120.0	281.3	8,488.3
12	Сэлэнгэ	185,506.8	126,339.9	1.9	1,891.9	9,278.9	24,535.4	23,458.9
13	Тэшиг	317,001.2	235,013.6	-	167.7	24,030.8	19,752.7	38,036.4
14	Хангал	130,824.9	88,657.6	7.3	3,425.5	7,017.5	9,797.3	21,919.7
15	Хишиг-Өндөр	42,437.9	21,759.2	-	623.0	681.5	10,412.2	8,961.9
16	Хутаг-Өндөр	308,753.1	221,902.4	-	130.5	15,762.3	8,255.6	62,702.2
НИЙТ		1,484,183.9	995,627.4	30.6	11,250.8	68,573.1	123,942.7	284,759.4

Ойн сан бүхий газрыг сумдаар авч үзвэл Бугат, Сэлэнгэ, Тэшиг, Хутаг-Өндөр сумдын ойн сангийн газар багассан боловч бусад сумдын хувьд нэмэгдсэн байна. Энэ нь дархан цаазат газар болон байгалийн нөөц газрыг газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлд бүртгэгдээгүй байсантай холбоотой юм.

Диаграмм 29. Газрын нэгдмэл сангийн өөрчлөлт, сумдаар /2020, 2021 он/

1.4.5.2. Тусгай хэрэгцээний газар нутгийн ойн сан

Газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэл хөтлөх журамд зааснаар улсын тусгай хэрэгцээний газарт “Улсын тусгай хамгаалалттай газар, улсын хилийн зурвас газар, улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар, гадаад улсын дипломат төлөөлөгчийн болон консулын газар, олон улсын байгууллагын төлөөлөгчийн газарт олгосон газар, шинжлэх ухаан, технологийн сорилт туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай, аймаг, дундын отрын бэлчээр, улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай, бүтээгдэхүүн хуваах гэрээний дагуу хайгуулын зориулалтаар ашиглах газрын тосны гэрээт талбай, чөлөөт бүсийн газар” хамаарна.

Улсын тусгай хамгаалалттай газруудын хил заагийг эрх бүхий төрийн захиргааны төв байгууллагын шийдвэрээр олгосон эдлэн газрыг дотор нь газрын нэгдмэл сангийн ангиллаар ангилан хэмжээг тодорхойлж бүртгэнэ.

Иймд Булган аймгийн улсын тусгай хамгаалалттай газар, хилийн зурвас газар, аймаг дундын отрын нөөц нутаг, улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газарт хамаарагдах ойн сангийн газар 736343.6 га газар байна.

Хүснэгт 109. Булган аймгийн тусгай хэрэгцээний газрын ойн сан

№	Төрөл	Талбай, га
1	Эд-Хантайн дархан цаазат газар	589,622.8
2	Хан Жаргалантын байгалийн нөөц газар	55,404.5
3	Намнан уулын байгалийн нөөц газар	16,569.9
4	Уран тогоо уулын дурсгалт газар	1,399.6
5	Хөгнө-Тарнийн байгалийн цогцолборт газар	7,666.5
6	Хилийн зурвас газар	65,319.0
7	Улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газарт хамаарагдах ойн сангийн газар	361.1
НИЙТ		736,343.6

Тусгай хамгаалалттай газарт газар болоод байгальд сөрөг нөлөөгүй арга, хэлбэрээр судалгаа, шинжилгээний ажил явуулах, ургамал, амьтны өсөж үржих нөхцөлийг хангах, хөрсийг нөхөн сэргээх, байгалийн гамшгаас учирсан хор уршгийг арилгах, түүнчлэн усны эхийг хамгаалах хориотой зурвасын ойн ашиглалтын горимоор зөвшөөрөгдсөн үйл ажиллагааг явуулдаг.

1.4.5.3. Ой модоор бүрхэгдсэн газар

Ойгоор бүрхэгдсэн талбайд тухайн судалгааны үед ойтой байгаа болон улсын ойн санд шилжүүлсэн таримал ой, бут сөөгөөр битүү хучигдсан талбай орох ба ойгоор бүрхэгдээгүй ойн талбайд одоогоор ой байхгүй боловч цаашид ой ургах нөхцөл бололцоотой газрууд (байгалийн аясаар ойжиж байгаа газар, тармаг модод, ойжуулсан талбай), урьд өмнө ойтой байсан талбай (шатсан ой, мод бэлтгэсэн талбай, ойн хөнөөлт шавж, өвчинд нэрвэгдсэн талбай г.м.) тус тус хамрагддаг.

Ойн сан бүхий газрын ой модоор бүрхэгдсэн болон бүрхэгдээгүй гэж ялган авч үздэг. Аймгийн хэмжээнд ойн сан болон тусгай хэрэгцээний газрын ойн газрыг нийтээр тооцвол 1.5 сая.га ой модоор бүрхэгдсэн газар байна /Хүснэгт 110 /.

Хүснэгт 110. Ой модоор бүрхэгдсэн газар, 2021 он

№	Ойн сангийн ангилал	Ойн сан	Тусгай хэрэгцээний газрын ойн сан	Нийт
1	Ой модоор бүрхэгдсэн газар	995,627.4	567,447.8	1,563,075.2
2	Мод үржүүлгийн газар	30.6	-	30.6
НИЙТ		995,658.0	567,447.8	1,563,105.8

Аймгийн хэмжээнд нийт ой модоор бүрхэгдсэн газар 1563105.8 га газар байна. Үүний 36.3 хувь буюу 567447.8 га газар нь тусгай хэрэгцээний газарт хамаарагдаж байна. Ойгоор бүрхэгдсэн талбайг аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн талбайд харьцуулахад ойрхог чанар 28.9 хувь байна. Энэ нь ойн нөөцөөр хомс болохыг харуулж байна. Тухайн нутаг дэвсгэрийн 30-50 хувь ой модоор хучигдсан байвал экологийн тааламжтай орчин үүсдэг гэсэн дэлхий нийтийн жишиг байдаг.

Булган аймгийн ой гарал үүслийн хувьд өөрөө аясаараа сэргэн ургасан байгалийн ой бөгөөд ойн хэлбэр нь ихэвчлэн энгийн ой байх ба заримдаа хөгшин моддын доогуур залуу модод ташинга үүсгэж ургаснаас нийлмэл ой үүссэн байна. Ойн бүрэлдэхүүнд шинэс, хусан ой зонхилох бөгөөд голын дагуу бургас тархан ургасан байна /Хүснэгт 111 /.

Хүснэгт 111. Ой модоор бүрхэгдсэн газрын төрөл, 2021 он

№	Ойн төрөл	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бургасан ой	18,235.6	1.2
2	Гацууран ой	470.0	0.03
3	Хайлааст ой	1,521.7	0.1
4	Хусан ой	279,854.1	17.9
5	Хушан ой	19,938.9	1.3
6	Нарсан ой	23,406.8	1.5
7	Шинэсэн ой	1,016,980.8	65.1
8	Улиангар ой	186.1	0.01
9	Улиасан ой	833.9	0.1
10	Тармаг модод	104,778.1	6.7
11	Торлог	64,630.0	4.1
12	Хортон идэгдсэн ой	32,239.2	2.1
13	Мод үржүүлгийн газар	30.6	0.002
НИЙТ		1,563,105.8	100.0

1.4.5.4. Ой модоор бүрхэгдээгүй газар

Газрын нэгдмэл сангийн ой модоор бүрхэгдээгүй газарт модыг огтолсон талбай, ойн цоорхой, түймэрт өртсөн ой, ой тэлэн ургах нөөц газар орж байна. Аймгийн нийт ойн сан бүхий газрын 29.6 хувийг модоор бүрхэгдээгүй ойн сангийн газар эзэлж байна. Үүний 168 895.8 га буюу 7.6 хувь нь тусгай хэрэгцээний газрын ойн санд хамаарагдаж байна.

Хүснэгт 112. Ой модоор бүрхэгдээгүй газар, 2021 он

№	Ойн сангийн ангилал	Ойн сан	Тусгай хэрэгцээний газрын ойн сан	Нийт
1	Модыг нь огтолсон талбай	11,250.8	3,968.3	15,219.1
2	Ойн цоорхой	68,573.1	38,856.9	107,430.0
3	Түймэрт өртсөн ой	123,942.7	96,869.9	220,812.6
4	Ой тэлэн ургах нөөц газар	284,759.4	29,200.6	313,960.0
НИЙТ		488,525.9	168,895.8	657,421.7

Аймгийн хэмжээнд ойн сангийн модоор бүрхэгдээгүй газрын 2.3 хувь буюу 15219.1 га газрыг модыг нь огтолсон талбай, 16.3 хувь буюу 107430.0 га газрыг ойн цоорхой, 33.6 хувь буюу 220812.6 га газрыг түймэрт өртсөн ой, 47.8 хувь буюу 313960.0 га газрыг ой тэлэн ургах нөөц газар эзэлж байна.

1.4.5.5. Ойн бүс тэдгээрийн ашиглалт

2015 оны 7 сарын 8-ны өдрийн шинэчилсэн найруулгаар батлагдсан Монгол Улсын “Ойн тухай” хуулийн 5 дугаар зүйлийн 5.1-д зааснаар ойн санг хамгаалалт, ашиглалтын хэлбэр, экологи-эдийн засгийн ач холбогдлыг нь харгалзан ашиглалтын бүсийн ой, хамгаалалтын бүсийн ой гэж ангилдаг.

Булган аймгийн ойн санг Монгол Улсын “Ойн тухай” хуулийн холбогдох заалтын дагуу ойн бүсүүдэд хуваахад дархан цаазат газрын онгон бүс, хамгаалалтын бүс, хязгаарлалтын бүс, байгалийн цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүс, байгалийн нөөц газар, дурсгалт газар, аймаг, сумын ногоон бүс, хориотой зурвасын ой, 100 га хүртэлх ой, сөөг ширэнгэ, уулын өвөр энгэр төгөл ой, 30 хэмээс дээш налуу газрын ой, улсын хилийн дагуух ой, ашиглалтын бүсийн ой гэж ангилагдаж байна.

Хамгаалалтын бүсийн ойд зам, гүүр барих, ус, эрчим хүч, холбооны шугам татах болон түймрээс хамгаалах шороон зурвас гаргах, ойн хэвийн өсөлт, нөхөн сэргэлтийг дэмжихэд чиглэгдсэн арчилгаа, цэвэрлэгээний арга хэмжээг хэрэгжүүлэх, ойн дагалт баялгийг ашиглахаас бусад үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно. Хамгаалалтын бүсийн ой нь ургах хугацаандаа гүйцэтгэдэг нийгмийн (амралт, сувилал, хот суурин газрын хүн амын эрүүл ахуйн нөхцөлийг хангах), хамгаалалтын (усны горим зохицуулах, хөрсийг элэгдэл эвдрэлээс хамгаалах) болон экологи-эдийн засгийн ач холбогдлоороо ангилагддаг.

Хүснэгт 113. Ойн бүс, 2021 он

Ойн бүс	Аж ахуйн төрөл	Талбай	Эзлэх, %
Хамгаалалтын бүсийн ой	Дархан цаазат газрын онгон бүс	312,051	16.4
	Дархан цаазат газрын хамгаалалтын бүс	147,351.2	7.7
	Дархан цаазат газрын хязгаарлалтын бүс	141,795.9	7.4
	Байгалийн цогцолборт газрын хязгаарлалтын бүс	5,241.1	0.3
	Байгалийн нөөц газар	56,198	2.9
	Дурсгалт газар	1,379.2	0.1
	Ногоон бүс	175,855	9.2
	Хориотой зурвасын ой	274,905.3	14.4
	100 га хүртэлх ой, сөөг ширэнгэ уулын энгэр төгөл ой	177,430.2	9.3
	30 хэмээс дээш налуу газрын ой	295,556.3	15.5
Улсын хилийн дагуух ой	59,862.7	3.1	
Ашиглалтын бүсийн ой	Ашиглалтын бүс	258,941.7	13.6
Ойн сангийн нийт талбай		1,906,567.5	100.0

Ойн бүсчлэлийг тооцон гаргахдаа газрын нэгдмэл сангийн шинэчилсэн бүртгэлд орсон ойн сангийн газар болон тусгай хэрэгцээний газарт орсон ойн сангийн газрыг нийтэд тооцон гаргасан. Ингэхдээ ойн тэлэн ургах нөөц газрын оруулаагүй болно.

Ашиглалтын бүсийн ойд хамгаалалтын бүсэд хамрагдаагүй үлдсэн бүх ойг хамааруулна. Ашиглалтын бүсийн ойгоос иргэн, нөхөрлөл, аж ахуйн нэгж, байгууллага, мод ойн дагалт нөөцийг ойн санг хамгаалах, зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх асуудлыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр тусгасан менежментийн төлөвлөгөөний дагуу ашиглах эрхтэй. Булган аймгийн ойн сангийн 13.6 хувь буюу 258941.7 га талбай ашиглалтын бүсийн ойд хамаарч байна.

Булган аймгийн ой бүхий 16 сумаас 5 сумын ойн санд ашиглалтын бүс тогтоогдсон байна. Ойн сангийн талбайг бүсээр ангилсан байдлыг доорх хүснэгтээр үзүүлэв.

Хүснэгт 114. Ашиглалтын бүсийн ой, сумдаар

№	Сумын нэр	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бугат	70,851.9	27.4
2	Сэлэнгэ	45,848.9	17.7
3	Тэшиг	67,456	26.1
4	Хангал	58,618.6	22.6
5	Хутаг-Өндөр	16,166.2	6.2
НИЙТ		258,941.7	100.0

1.4.5.6. Ойн нөхөрлөл

Ойн тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.1.8-д “ойн нөхөрлөл” гэж тухайн засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж дэх ойг хамгаалах, зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх зорилгоор Иргэний хуулийн 481 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэг, Байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн 3-р зүйлийн 2 дахь хэсгийн 8-д заасны дагуу зохион байгуулагдаж, үйл ажиллагаа явуулж буй иргэдийн сайн дурын байгууллагыг хэлнэ.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2009 оны 7 дугаар сарын 22-ны өдрийн “Журам батлах тухай” 227 дугаар тогтоолоор ойн сангийн тодорхой хэсгийн нөхөрлөл, аж ахуйн нэгж байгууллагад эзэмшүүлсэн билээ.

Ойн санг гэрээгээр эзэмшигч нөхөрлөл нь Ойн тухай хуулийн 21 дүгээр зүйл, Байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн 50 дугаар зүйл, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайдын 2010 оны 07 сарын 22-ны өдрийн А-250 дугаар тушаалын 1 дүгээр хавсралт “Байгалийн тодорхой төрлийн баялгийг хариуцан хамгаалах, ашиглах, эзэмших иргэдийн нөхөрлөлийн баримтлах журам” зэрэг хууль эрх зүйн хүрээнд үйл ажиллагаа явуулж байна.

Булган аймгийн хэмжээнд 10 сумын 2025 өрхийн 4171 гишүүнтэй 217 нөхөрлөл 628274 га талбайн ойн санг гэрээгээр эзэмшин, хариуцан хамгаалж байна. Үүнээс ойн менежментийн төлөвлөгөөтэй үйл ажиллагаа явуулдаг 171 нөхөрлөл, эзэмшлийн ойн сандаа ой зохион байгуулалтын ажил хийлгээгүй 46 нөхөрлөл байна.

Хүснэгт 115. Ойн нөхөрлөлийн тоо, олгосон талбайн хэмжээ, сумдаар

№	Сумын нэр	Нөхөрлөлийн тоо	Үүнээс		Олгосон талбай		Нийт	Эзлэх, %
			Үйл ажиллагаа эхэлсэн	Үйл ажиллагаа эхлээгүй	Ойтой	Ойгүй		
1	Бугат	22	11	11	87,431	7,360	94,791	15.1
2	Булган	1	1	-	647	34	681	0.1
3	Бүрэгхангай	5	3	2	13,054	1,436	14,490	2.3
4	Орхон	34	21	13	41,481	4,417	45,898	7.3
5	Сайхан	4	4	-	4,319	60	4,379	0.7
6	Сэлэнгэ	44	41	3	119,147	14,944	134,091	21.3
7	Тэшиг	25	18	7	79,872	6,345	86,086	13.7
8	Хангал	27	23	4	64,930	3,845	68,775	10.9
9	Хишиг-Өндөр	6	3	3	7,920	627	8,547	1.4
10	Хутаг-Өндөр	49	46	3	163,406	9,808	170,536	27.1
НИЙТ		217	171	46	582,207	48,876	628,274	100.0

Нөхөрлөл нь дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- Ойн тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 4,7-д заасны дагуу “ойн сангийн тодорхой хэсгийг эзэмшигч нь ойд арчилгаа цэвэрлэгээ явуулах”
- Ойн тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 21.1-д “ойн менежментийн төлөвлөгөөтэй байна.”
- 21 дүгээр зүйлийн 21.2-т хууль тогтоомжид нийцсэн дүрэмтэй байна. 21.3-т заасны дагуу ойн нөхөрлөл нь ойн менежментийн төлөвлөгөөний биелэлтийн тайланг жил бүр Иргэдийн Төлөөлөгчдийн хуралд тайлагнана.
- Ой, хээрийн түймрээс хамгаалах арга хэмжээг өөрийн хөрөнгөөр явуулна.
- Идэвхтэн байгаль хамгаалагч ажиллуулж болно.

- Нөхөрлөлийн 80-аас доошгүй хувь нь тухайн нутаг дэвсгэрийн нэгжийн байнгын оршин суугч байна.

- 29.1.7. Ойн нөхөрлөл зохих зөвшөөрөлгүйгээр ойгоос мод бэлтгэх, ойн дагалт баялаг ашиглах, ан агнахыг хориглоно.

- 35.2 Зохих зөвшөөрөл авсан иргэн ахуйн зориулалтаар, түүнчлэн ойн санг гэрээгээр эзэмшигч ойн нөхөрлөл, аж ахуйн нэгж, байгууллага эзэмшлийнхээ талбайд энэ хуулийн 3.1.15-д заасан ойн цэвэрлэгээ хийх замаар, ойн нөөц бүхий аймаг, сумын иргэд уламжлалт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх зориулалтаар мод бэлтгэж болно.

- 35.3 зохих зөвшөөрөл авсан иргэн, түүнчлэн ойн санг гэрээгээр эзэмшигч ойн нөхөрлөл, аж ахуйн нэгж, байгууллага энэ хуулийн 35.2-т зааснаас өөр зориулалт, арга замаар мод бэлтгэхийг хориглоно.

Ойн нөхөрлөлүүд ойн арчилгаа, цэвэрлэгээний ажлын явцад гарсан модоор өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүн хийх боломж.

Ойд арчилгааны ажил, цэвэрлэгээний ажил хийснээр нэлээд хэмжээний янз бүрийн хэмжээтэй модны нөөц гардаг юм. Иймд гарсан модыг зөвхөн түлшинд хэрэглэх биш тухайн модоор өртөг шингээсэн янз бүрийн бүтээгдэхүүн хийх бүрэн боломжтой юм. Ойн арчилгааны 1, 2-р хэлбэрийн ажлаас гарсан нарийн модыг дахин боловсруулж хорголжин тэжээл, шахмал түлш янз бүрийн сийлбэр эдлэл, зүүмэл ширээ, сандал, цэцгийн тавиур зэргийг хийж болж байна. Үүнээс гадна шатаж унасан модоор сандал, ширээ, ор зэргийг манай ойн нөхөрлөлүүд хийж байна.

1.4.5.7. Ой зохион байгуулалт

Ой зохион байгуулалтаар ойн сангийн талбай, нөөц тархцыг аймаг, сумын хэмжээгээр нь нарийвчлан тогтоож, ойн төлөв байдал, чанар өсөлтийн явцад үнэлэлт дүгнэлт гаргаж үүний үндсэн дээр ойг хамгаалах зүй зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх арга хэмжээний үндэслэлийг боловсруулдаг билээ.

Булган аймгийн ойн санд анх 1997-1999 онуудад ой зохион байгуулалтын ажил хийсэн бөгөөд 2010, 2018 онуудад давтан ой зохион байгуулалтын ажил хийгдэж ойн сангийн талаарх мэдээ, зураг, төслийг боловсруулан гаргасан байна.

Ой зохион байгуулалтын ажлын гол зорилго нь ойн төлөв байдал, тархалт, нөөц, таксацын үндсэн үзүүлэлтүүдийг шинэчлэн тогтоох, ойн өөрчлөлт, түүний шалтгааныг тодорхойлж "Ойн сангийн тархалтын зураг, тайлан мэдээ"-г сум, аймгийн түвшинд шинээр боловсруулах явдал юм.

Ой зохион байгуулалтын ажлын гүйцэтгэгчийг "Төрийн болон орон нутгийн өмч, хөрөнгөөр бараа, ажил, үйлчилгээ худалдан авах тухай хууль"-ийн дагуу мэргэжлийн эрх бүхий аж ахуйн нэгж, байгууллагууд хийж гүйцэтгэсэн. Булган аймгийн ойн сангийн талбайн хэмжээ болон байршлыг харгалзан 8 багц болгон хийсэн.

Үүнд: 1-р багц: Тэшиг сумын ойн сангийн баруун хэсэг

2-р багц: Тэшиг сумын ойн сангийн төв хэсэг

3-р багц: Тэшиг сумын ойн сангийн зүүн хэсэг

4-р багц: Хутаг-Өндөр сумын ойн сан

5-р багц: Сэлэнгэ сумын хойд хэсэг

6-р багц: Сэлэнгэ сумын өмнөд хэсэг

7-р багц: Хангал, Бугат сумын ойн сан

8-р багц: Орхон, Баян-Агт, Сайхан, Хишиг-Өндөр, Могод, Гурванбулаг, Рашаант, Бүрэгхангай, Дашинчилэн, Баяннуур сумдын ойн сан.

Ойн санг ойн талбай, ойн бус талбай гэсэн үндсэн хоёр хэсэгт ангилна. Ойн талбай нь дотроо ойгоор бүрхэгдсэн, ойгоор бүрхэгдээгүй талбай гэж хоёр хуваагдана. Ойгоор бүрхэгдсэн талбайд тухайн судалгааны үед ойтой байгаа (0.3 ба түүнээс дээш өтгөрөлтэй) болон улсын ойн санд шилжүүлсэн таримал ой, бут сөөгөөр битүү хучигдсан талбай орох ба ойгоор бүрхэгдээгүй ойн талбайд одоогийн байдлаар ой байхгүй боловч цаашдаа ой ургах нөхцөл бололцоотой газрууд (ойжиж байгаа газар, тармаг модод, ойжуулсан талбай), урьд өмнө ойтой байсан талбай (шатсан ой, мод бэлтгэсэн талбай г.м) тус тус хамрагдана.

Ойн бус талбайд ойн сан доторх цагаан энгэр, таг царам, хадлан, бэлчээр, гол, жижиг нуур цөөрөм, намаг, элс, мод үржүүлгийн талбай зэрэг газрууд орно.

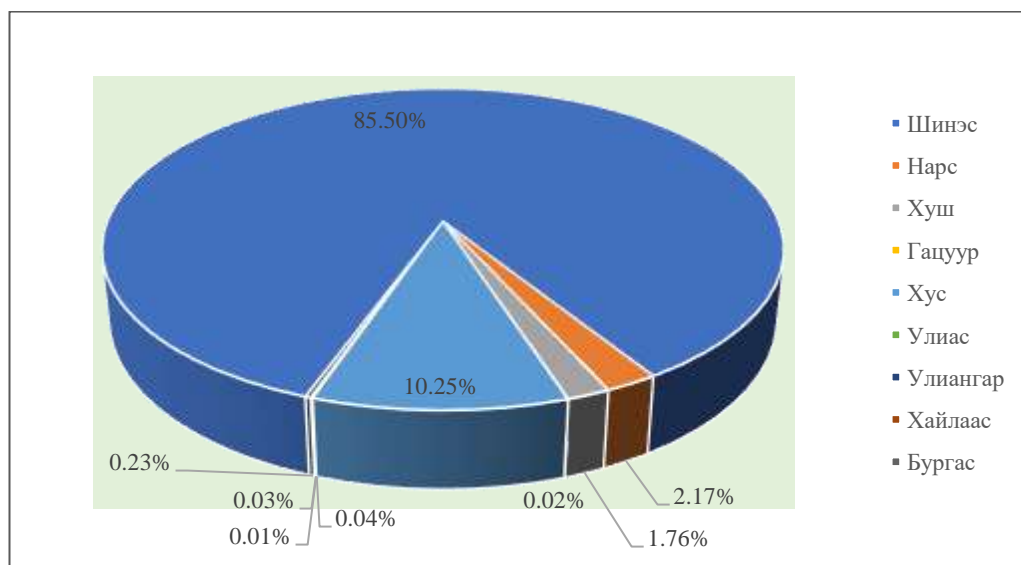
Ой зохион байгуулалтын тайлангаар ойн сангийн байгалийн ойн нөөц 155942820 шоо.метр гэж тогтоогдсон. Ойн сангийн нийт нөөцөд байгалийн ойн нөөцөөс гадна тармаг мод болон бүлэг модны нөөц, хатсан, унасан модны нөөц орно.

Булган аймгийн ойн нийт нөөц 175235841 шоо.метр байгаагаас ургаа ойн нөөц 162559700 шоо.метр, хатсан модны нөөц 8679196 шоо.метр, унанги модны нөөц 3996945 шоо.метр байна гэж тогтоогдсон байна.

Байгалийн ойн нөөцийн 9161200 шоо.метр нь налуугийн I бүлэг буюу 0-15 хэмд, 81023650 шоо.метр нь налуугийн II бүлэг буюу 16-25 хэмд, 65657270 шоо.метр нь налуугийн III бүлэг буюу 26-35 хэмд, 100700 шоо метр нь налуугийн IV бүлэг буюу 35 хэмээс дээш налууд ургаж байна. Байгалийн ойн нөөцийг модны төрөл тус бүрээр авч үзвэл:

- Шинэс (*Larix sibirica* L) – 133325560 шоо метр
- Нарс (*Pinus silvestris*) – 3376690 шоо метр
- Хуш (*Pinus sibirica*) – 2739060 шоо метр
- Гацуур (*Picea obovata*) – 25870 шоо метр
- Хус (*Betula platyphylla Sukacz*) – 15989260 шоо метр
- Улиас (*Populus Laurifolia*) -58740 шоо метр
- Улиангар (*Populus tremula*) - 9990 шоо метр
- Хайлаас (*Ulmus pumila*) – 51650 шоо метр
- Бургас (*Sallix sp*) – 366000 шоо метр нөөцтэй байна.

Байгалийн ойн нөөцөд модны төрөл тус бүрийн эзлэх хувь хэмжээг /Диаграмм 30/-г харуулав.

Диаграмм 30. Байгалийн ойн нөөцөд модны төрөл тус бүрийн эзлэх хувь хэмжээ

1.4.6. УСНЫ САН БҮХИЙ ГАЗРЫН АШИГЛАЛТ

Газрын нэгдмэл сангийн Усны сан бүхий газарт мөрөн, гол, горхи, булаг, шанд, нуур, цөөрөм, тойром гэсэн гадаргын усны газар ашиглалтын төрлүүдийг бүртгэн тооллого явуулдаг.

Аймгийн хэмжээнд 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тооллогоор усны сан бүхий газарт 22149.1 га талбайг хамарч байна.

Хүснэгт 116. 2020 оны ГНС Усны сан бүхий газрын эзлэх талбай

Газрын ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Усны сан бүхий газар		22,149.1	100
Үүнээс	Мөрөн, гол, горхи	12,308.1	55.6
	Булаг, шанд	730	3.3
	Нуур, цөөрөм, тойром	9,111	41.1

Усны сан бүхий газрын 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлээр нийт усны сан бүхий газраас 55.6 хувийг гол, мөрөн эзэлдэг байна. Булган аймгийн хэмжээнд гол, мөрний сүлжээ ихтэй бөгөөд Сэлэнгэ, Орхон, Туул, Хануй зэрэг Монгол улсын томоохон гол, мөрнүүд урсан өнгөрдөг. Үүнээс гадна жижиг гор, горхи түүнийг дагасан булаг, шанд, нуур, тойрмууд нэлээд элбэг юм.

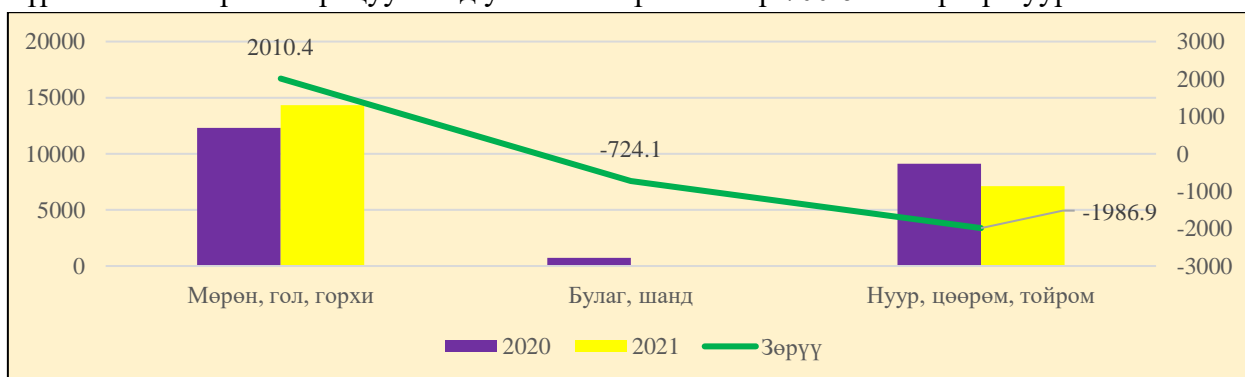
Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах ажлын хүрээнд аймгийн хэмжээнд 2021 оны байдлаар газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлийн шинэчлэн хийсэн. Уг ажлын хүрээнд Булган аймгийн усны сан бүхий 21.4 мян.га газар тоологдсон байна. Газрын нэгдмэл сангийн шинэчилсэн тооллогыг хийхдээ “Газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэл хөтлөх журам”-д заасны дагуу гол, мөрнийг голын өргөнөөр, нуур, цөөрөм, тойрмыг эргээс 10 м зайтайгаар, булаг, шандыг эргэн тойрны 5 метрын радиустайгаар зураглан талбайг гарган бүртгэж зурагласан. Уг газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэл хөтлөхд заасны дагуу тусгай хамгаалалттай газар нутагт хамаарагдаж байгаа усны сан бүхий газар тухайн тусгай хамгаалалттай газрын ангилалд хамаарагддан тоологдсон.

Булган аймгийн 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн шинэчилсэн тооллогоор нийт усан сан бүхий газрын 66.8 хувь буюу 14,318.5 га газрыг мөрөн, гол, горхины газар, 0.03 хувь буюу 5.9 га газрыг булаг, шандны газар, 33.2 хувь буюу 7,124.1 газар нуур, цөөрөм, тойрмын газар байна /Хүснэгт 117 /.

Хүснэгт 117. 2021 оны ГНС Усны сан бүхий газрын эзлэх талбай

Газрын ангилал		Талбайн хэмжээ /га/	Эзлэх, %
Усны сан бүхий газар		21,448.5	100
Үүнээс	Мөрөн, гол, горхи	14,318.5	66.8
	Булаг, шанд	5.9	0.03
	Нуур, цөөрөм, тойром	7,124.1	33.2

Газрын нэгдмэл сангийн 2020 оны тооллогын дүнг 2021 оны шинэчилсэн тоо бүртгэлтэй газартай харьцуулахад усны сан бүхий газар 700.6 га газраар буурсан байна.

Диаграмм 31. Усны сан бүхий газрын 2020 оны нэгдмэл сангийн тооллогыг 2021 оны тооллоготой харьцуулсан дүн

Аймгийн хэмжээнд гол, мөрөн, нуурын сүлжээ ихтэй Баян-Агт, Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ, Тэшиг, Орхон сумд нийт усны сан бүхий газрын 74.4 хувь буюу 15.9 мян.га газрыг эзэлж байна /Хүснэгт 118/.

Хүснэгт 118. Сумдын усны сан бүхий газрын эзлэх талбай

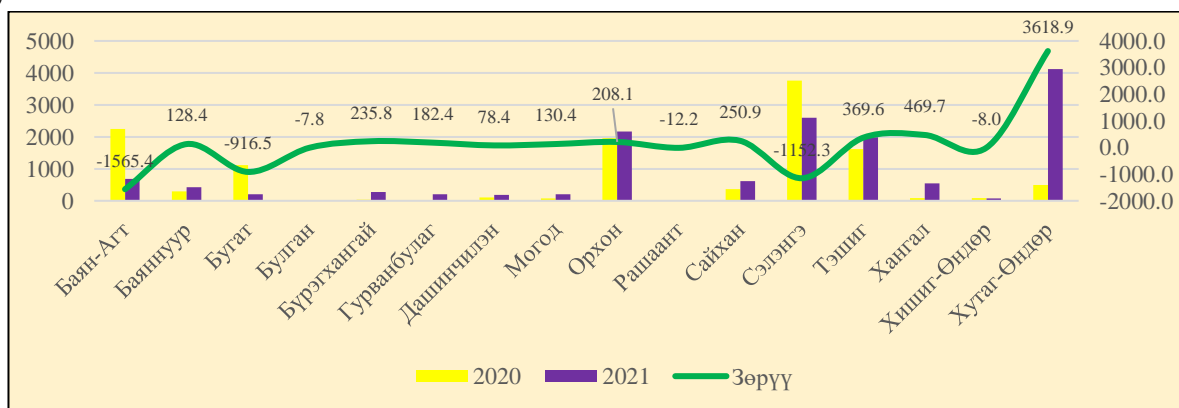
№	Сумын нэр	Усны сан бүхий газар, га	Үүнээс		
			Мөрөн, гол, горхи	Булаг, шанд	Нуур, цөөрөм, тойром
1	Баян-Агт	2,580.8	683.6	0.8	1,896.4
2	Баяннуур	928.3	427.5	-	500.7
4	Бугат	230.3	203.5	0.3	26.5
3	Булган	12.5	12.4	0.1	-
5	Бүрэгхангай	370.0	273.8	0.5	95.7
6	Гурванбулаг	547.0	209.4	0.3	337.3
7	Дашинчилэн	851.2	183.4	0.1	667.7
8	Могод	395.9	202.4	1.0	192.5
9	Орхон	2,216.5	2,164.8	0.7	51.1
10	Рашаант	11.8	11.8	-	-
11	Сайхан	1,418.0	616.9	0.5	800.6
12	Сэлэнгэ	2,601.9	2,601.7	0.2	-
13	Тэшиг	3,827.3	1,985.6	0.1	1,841.6
14	Хангал	554.7	549.7	0.2	4.8
15	Хишиг-Өндөр	160.9	77.0	0.6	83.2
16	Хутаг-Өндөр	47,41.3	4,114.9	0.5	625.9
	НИЙТ	21,448.5	14,318.5	5.9	7,124.1

Монгол улсад мөрдөгдөж байгаа газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэл хөтлөх журамд зааснаар усны сан бүхий газарт “нуур, цөөрөм, тойром, мөрөн гол, горхи, булаг, шанд, мөнх цас, мөсөн голын эзэлж байгаа газар” хамаарна гэж тусгасан. Иймд Булган аймгийн хэмжээнд байгаа гадаргын усны тоо хэмжээнээс газрын нэгдмэл сангийн усны сан бүхий газар бүрдэж байна.

1.4.6.1. Мөрөн, гол, горхи

Монгол хэлний тайлбар толинд газрын доорх болон хөрсний уснаас эх авч өөрийн голдирол саваар байнга урсах байгалийн урсгал усыг гол гэж тайлбарласан байдаг. Мөн өөрөөр 1.5-120 м³/секунд хооронд зарцуулагчтай, 7 км-ээс илүү байнгын урсацтай урсгалыг гол гэж тайлбарласан байдаг. Булган аймаг ус зүйн сүлжээ тэр дундаа гол горхины сүлжээ нягт тул уст цэгийн тооллогоор 296 байнгын урсгалтай гол, горхи, мөрөн бүртгэгдсэн байна.

Аймгийн хэмжээнд 2021 оны байдлаар гол, мөрний эзлэх талбайгаар тооцон агаар сансрын зураг ашиглан зураглан газрын нэгдмэл санд бүртгэхэд 14.3 мян.га талбай бүртгэгдсэн байна. Энэ нь аймгийн нийт газар нутгийн 0.3 хувь, усны сан бүхий газрын 66.7 хувийг эзэлж байна.

Диаграмм 32. Гол, мөрөн, горхины газрын 2020 оны нэгдмэл сангийн тооллогыг 2021 оны тооллоготой харьцуулсан дүн

Усны сан бүхий газрын гол, мөрөн, горхины газрыг сумдаар авч үзвэл нийт Хутаг-Өндөр, Сэлэнгэ, Тэшиг, Орхон сумд нийт гол мөрний газрын 75.9 хувийг эзэлж байна.

Эдгээр сумд Сэлэнгэ мөрөн, түүний гол цутгал Хануй, Эг, Орхон зэрэг томоохон голууд урсахаас гадна Хантай, Могой, Балиг, Эрэн зэрэг олон гол, горхитой юм.

Булган аймгийн хэмжээнд гол, мөрөн, горхины газрын нэгдмэл сангийн шинэчилсэн тооллого хийхдээ тусгай хамгаалалттай газарт орсон гол, мөрөн, горхины газрыг бүртгэлгүй тус тусын тусгай хамгаалалттай газарт хамруулан бүртгэсэн.

Хүснэгт 119. Гол, мөрөн, горхины газар ашиглалт

№	Сумын нэр	Гол, горхины тоо	Гор, мөрөн, горхины газар, га
1	Баян-Агт	19	683.6
2	Баяннуур	7	427.5
3	Бугат	30	203.5
4	Булган	37	12.4
5	Бүрэгхангай	9	273.8
6	Гурванбулаг	9	209.4
7	Дашинчилэн	17	183.4
8	Могод	21	202.4
9	Орхон	5	2,164.8
10	Рашаант	1	11.8
11	Сайхан	16	616.9
12	Сэлэнгэ	22	2,601.7
13	Тэшиг	28	1,985.6
14	Хангал	18	549.7
15	Хишиг-Өндөр	17	77.0
16	Хутаг-Өндөр	41	41,14.9
НИЙТ		297	14,318.5

1.4.6.2. Булаг, шанд

Монгол хэлний тайлбар толь бичигт газраас ундрэн гарах ус гэж заасан бол хүний биед эм болох эрдэс баялгийг агуулсан усыг рашаан гэж тайлбарласан байдаг. Булган аймаг нь ус зүйн сүлжээ ихтэй тул түүнийг дагаад булаг, шанд, рашаан ихтэй байна. Аймгийн хэмжээнд уст цэгийн тооллого бүртгэлээр 798 булаг, шанд бүртгэгдсэн байна.

Газрын нэгдмэл сангийн бүртгэл хөтлөх журамд заасны дагуу булаг, шанд, рашааны газрыг эргэн 5 метр газраар тооцон талбайг гарган бүртгэсэн. Булган аймгийн 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлээр аймгийн хэмжээнд Бүрэгхангай, Могод, Орхон, Тэшиг, Хангал, Хишиг-Өндөр, Хутаг-Өндөр сумдад булаг, шандын газар бүртгэгдсэн бол бусад сумдад бүртгэгдээгүй байна.

Аймгийн газрын нэгдмэл сангийн 2021 оны шинэчилсэн бүртгэлээр бүх сумдад булаг, шандын газар бүртгэгдсэн боловч журмын дагуу талбайг тооцон гаргасан тул маш бага хэмжээний талбайтай байна. Булган аймгийн хэмжээнд 2020 онд 730 га булаг, шандын газар бүртгэгдсэн бол 2021 оны нэгдмэл сангийн шинэчилсэн бүртгэлээр 5.9 га болж 724.1 га-гаар буурсан байна.

Хүснэгт 120. Гол, мөрөн, горхины газар ашиглалт

№	Сумын нэр	Булаг, шандын газар /га/		Зөрүү
		2020	2021	
1	Баян-Агт	-	0.8	0.8
2	Баяннуур	-	0.04	0.04
3	Бугат	-	0.3	0.3
4	Булган	-	0.1	0.1
5	Бүрэгхангай	35	0.5	-34.5
6	Гурванбулаг	-	0.3	0.3
7	Дашинчилэн	-	0.1	0.1
8	Могод	7	1.0	-6.0
9	Орхон	400	0.7	-399.3
10	Рашаант	-	0.02	0.02
11	Сайхан	-	0.5	0.5

12	Сэлэнгэ	-	0.2	0.2
13	Тэшиг	67	0.1	-66.9
14	Хангал	181	0.2	-180.8
15	Хишиг-Өндөр	2	0.6	-1.4
16	Хутаг-Өндөр	38	0.5	-37.5
НИЙТ		730.0	5.9	-724.1

Булган аймаг нь метан, азотот давхарга ба шорвог рашааны мужид хамаарагдана. Энэхүү мужид химийн найрлагаар ихэвчлэн сульфат буюу хлорид натри, нүүрсхүчлийн хий ихтэй хүйтэн рашаан, сульфат гидрокорбанат - кальц натрит хааяа сульфат натри бүхий голдуу азотоор хийжсэн халуун рашаанууд багтана.

1.4.6.3. Нуур, тойром, цөөрөм

Гадаргын болон газрын доорх усаар байнга тэжээгддэг нэг га-аас том толиотой усыг нуур гэнэ. Нуурын усны эрдэсжилтээс хамааран цэнгэг ба давстай гэж 2 хуваана. Мөн усны тэжээл болон зарцуулдагас нь хамааран тогтмол ба түр урсгалтай гэж тус тус ангилна. Байнгын тэжээгдэлгүй зөвхөн хур тунадасны усаар тэжээгддэг бөгөөд хугацааны хувьд харилцан адилгүйгээр ус хуримтлагдах боломжтой хонгор газрыг тойром гэнэ.

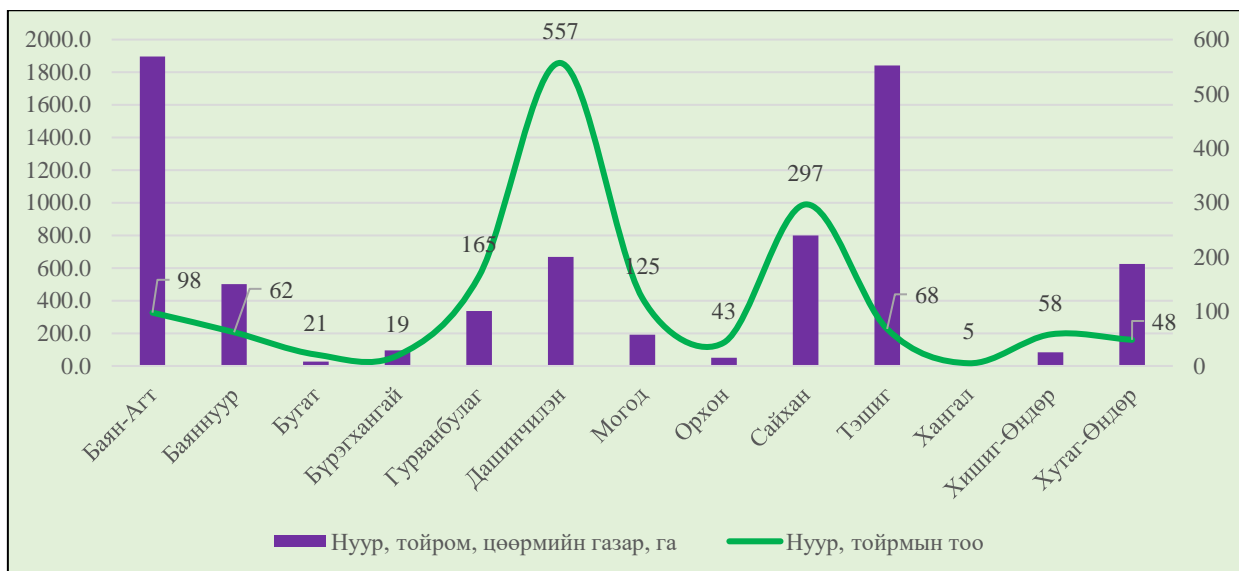
Булган аймгийн хэмжээнд том, жижиг 111 нэр бүхий нуур, тойромтой бөгөөд эзлэх талбайн хувь янз бүрийн байна. Хамгийн том нуурууд нь Харгал, Цэгээн, Шарга, Айрхан нуурууд байна. Эдгээр нь 500-1400 орчим га талбайг эзэлж байна.

Аймгийн газрын нэгдмэл сангийн шинэчилсэн бүртгэлээр нуур, тойром, цөөрмийн газар 1986.9 га-гаар буурсан байна. Энэ нь нуур, тойрмыг нэгдмэл сангийн шинэчилсэн бүртгэлд бүртгэхдээ сансрын зураг ашиглах нуур, тойрмын усаар бүрхэгдсэн талбайн заагаар зураглан бүртгэсэнтэй холбоотойгоор Тэшиг, Хутаг-Өндөр, Сайхан сумдын нуур, тойрмын газар багассан бол бусад сумдад нэмэгдсэн байна /Хүснэгт 121/.

Хүснэгт 121. Нуур, тойром, цөөрмийн газар ашиглалт

№	Сумын нэр	Нуур, тойром, цөөрмийн газар, га		Зөрүү
		2020	2021	
1	Баян-Агт	576	1,896.4	1,320.4
2	Баяннуур	101	500.7	399.7
3	Бугат	-	26.5	26.5
4	Бүрэгхангай	16	95.7	79.7
5	Гурванбулаг	5	337.3	332.3
6	Дашинчилэн	413	667.7	254.7
7	Могод	102	192.5	90.5
8	Орхон	50	51.1	1.1
9	Сайхан	1,219	800.6	-418.4
10	Тэшиг	2,600	1,841.6	-758.4
11	Хангал	-	4.8	4.8
12	Хишиг-Өндөр	5	83.2	78.2
13	Хутаг-Өндөр	4,024	625.9	-3,398.1
НИЙТ		9,111	7,124.1	-1,986.9

Нуур, тойрмын тоогоор Сайхан, Дашинчилэн, Гурванбулаг сумуудад их байгаа боловч эзлэх талбайгаар Тэшиг, Баян-Агт сумд хамгийн их талбайтай байна. Энэ нь нуур, тойрмын том жижгээс шалтгаалж байна.

Диаграмм 33. Нуур, тойром, цөөрмийн тоо, эзлэх талбай

1.4.6.4. Ус ашиглалтын одоогийн байдал

Булган аймаг нь гадаргын болон газрын доорх усны нөөц ихтэй бөгөөд усны нөөцийн нөхөн сэлбэгдэх чадавх өндөр байдаг. Аймгийн гол мөрний сүлжээ ихтэй боловч гол, урсцын ихэнх хэсэг нь хил даван урсадаг. Ус ашиглалтыг ерөнхийд нь хүн амын унд ахуй, үйлдвэрийн, хөдөө аж ахуйн гэсэн чиглэлээр гаргадаг байна.

Аймгийн хэмжээнд хүн амын ундны ус хэрэглээ хоногийн 1826.7 м³ ба жилийн 666.8 мян.м³ ус хэрэглэдэг байна. Үүний 38.4 хувийг Булган хотын хүн амын ус хэрэглээ эзэлж байна.

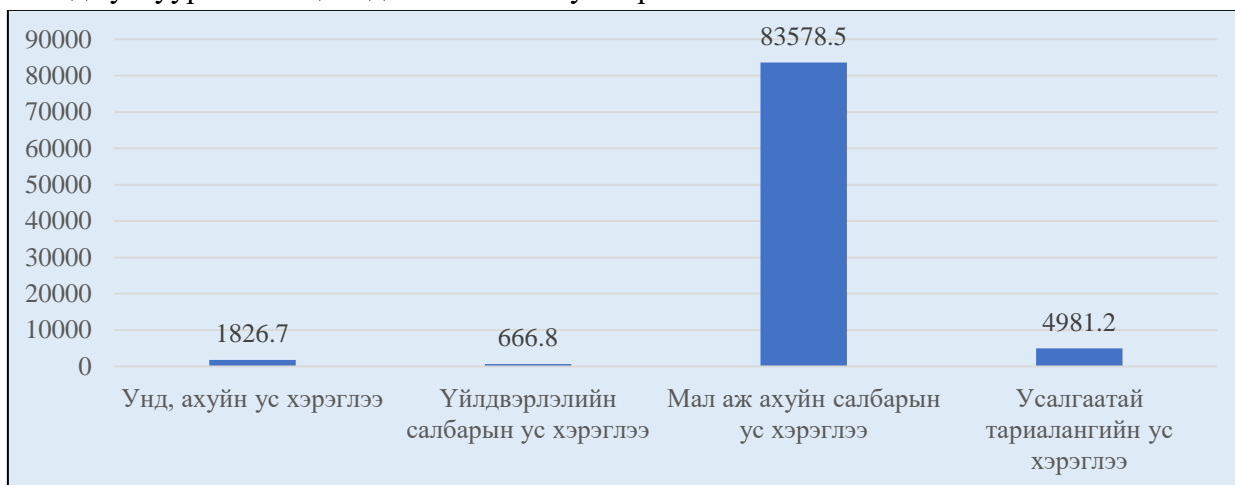
Хүснэгт 122. Булган аймгийн ундны ус хэрэглээ

№	Сумын нэр	Хүн амын тоо	Ус хэрэглээ м ³ /хоног			
			Төвлөрсөн хангамж	Ус түгээх байр	Бусад эх үүсвэр	Нийт ус хэрэглээ м ³ /хоног
1	Баян-Агт	3,304.0	-	18.6	53.7	72.3
2	Баяннуур	1,808.0	-	16.8	25.0	41.8
3	Бугаг	2,162.0	-	24.0	27.3	51.2
4	Булган	12,581.0	322.6	375.9	-	698.5
5	Бүрэгхангай	2,824.0	-	26.9	38.6	65.4
6	Гурванбулаг	3,278.0	-	16.7	54.4	71.1
7	Дашинчилэн	3,042.0	-	28.4	41.9	70.3
8	Могод	2,660.0	-	13.2	44.4	57.6
9	Орхон	3,603.0	-	26.7	54.3	81.0
10	Рашаант	3,222.0	-	49.5	31.4	81.0
11	Сайхан	3,590.0	-	21.7	57.3	19.0
12	Сэлэнгэ	3,278.0	-	53.5	29.9	83.4
13	Тэшиг	3,627.0	-	32.5	50.9	83.4
14	Хангал	4,490.0	36.1	100.9	22.3	159.3
15	Хишиг-Өндөр	3,003.0	-	30.5	39.7	70.2
16	Хутаг-Өндөр	5,044.0	-	61.3	60.0	121.3
НИЙТ		61,516.0	358.7	897.0	631.1	1,826.7

Аймгийн төв Булган хотын усан хангамж ариутгах татуургын үйлчилгээг “Булган мээж” ОНӨҮГ хариуцан гүйцэтгэдэг байна. Булган хотын ус хангамжийн зориулалтаар 1983-1984 онд газрын доорх усны эрэл хайгуулын ажил явуулж газрын доорх усны ашиглалтын нөөцийг 4907.6 м³/хон гэж тогтоосон байдаг.

Булган аймгийн хөдөө аж ахуй болон үйлдвэрлэлийн салбарын ус хэрэглээг байгаль орчин, ногоон хөгжил, аялал жуулчлалын яамны сайдын 2015 оны А/301 тоот тушаал батлагдсан “Нэгж бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, ажил гүйцэтгэх, үйлчилгээ үзүүлэхэд зарцуулах усны норм”-ын дагуу тооцон тодорхойллоо.

Аймгийн хэмжээнд мал аж ахуй салбарын ус хэрэглээг төлөвлөлтийн суурь оны малын тоод тулгуурлан бог малыг өдөрт хоёр удаа, бод малын нэг услахаар тооцон тодорхойлоход жилд 83 578.5 мян.м³ ус хэрэглэсэн байна. Харин үйлдвэрлэлийн салбарын ус хэрэглээг дээрх нормын дагуу төлөвлөлтийн суурь оны үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүний тоонд тулгуурлан тооцоход 286.2 мян.м³ ус хэрэглэсэн байна.

Диаграмм 34. Булган аймгийн одоогийн ус хэрэглээ, мян.м³

Усалгаатай газар тариалангийн ус хэрэглээг одоогийн байгаа усалгаатай газар тариалангийн талбайд тулгуурлан гаргасан. Булган аймгийн нийт ус хэрэглээний 97.2 хувийг хөдөө аж ахуйн салбарын ус хэрэглээ эзэлж байгаа нь тус салбар аймгийн голлох салбар болохыг харуулж байна.

Цэвэрлэх байгууламж. Булган хотын цэвэрлэх байгууламж нь 2020 онд Барилга хот байгуулалтын яам болон Азийн хөгжлийн банкны 8.6 тэрбум төгрөгийн санхүүжилттэй бүрэн биологи цэвэрлэгээний технологиор MNS 4943-2011 стандартын шаардлагад нийцүүлэн 3000м³ багтаамжтай цэвэрлэх байгууламж барьж байгуулан ашиглалтад орсон. Уг цэвэрлэх байгууламж нь Булган сумыг шинэ үеийн инженерийн шийдэл бүхий хот болгон хөгжүүлэхэд чухал түлхэц болохоос гадна хүрээлэн буй орчинд үзүүлэх нөлөөг арилгаж цэвэрлэгдсэн усаа ногоон байгууламж, зам талбай услахад дахин ашиглах, лагийг боловсруулж, шахмал түлш гарган авах боломж бүрдэж байгаагаараа онцлогтой юм.